

459
A. DA'WLETOV, M. DA'WLETOV,
M. QUDAYBERGENOV

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

81.2
7459
O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

Abatbay Da'wletov, Ma'denbay Da'wletov,
Ma'mbetkerim Qudaybergenov

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBİY TİLİ

MORFEMİKA. MORFONOLOGIYA.
SO'Z JASALIW. MORFOLOGIYA

Universitettin' ha'm pedagogikalıq instituttın' qaraqalpaq filologiyası
fakulteti talabalari ushın sabaqlıq

*O'zbekstan Respublikası Joqarı ha'm orta arnawlı bilimlendiriw
ministrliğı ta'repinen tastıyıqlang'an*

NO'KİS
«BİLİM»
2010

81.2
Д-59

A. Da'wletov, M. Da'wletov, M. Qudaybergenov
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Morfemika. Morfonologiya.
So'z jasalıw. Morfologiya. No'kis, «Bilim», 2010, 252 b.

Juwaplı redaktor: akademik Abatbay Da'wletov

Pikir bildiriwshiler:

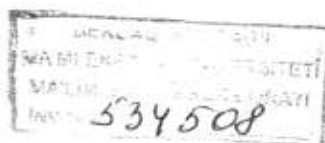
A'jiniyaz atındag'ı No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutın
qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Shamshetdin Abdinazimov — filologiya limlerinin' doktori, professor

Oraqbay Sayımbetov — filologiya ilimlerinin' kandidati, dotsent

ISBN 978-9943-327-13-9

© «Bilim» baspası, 2010

SO'Z BASI

Qaraqalpaqstanda joqarı oqıw ornı ha'm onda qaraqalpaq tili ham a'debiyatı qa'nigelig ashılıwdan baslap-aq ayrıqsha qa'nigelik pa'n retinde «Ha'zirgi qaraqalpaq tili» oqıtılıp keldi. Bul pa'n fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis tarawlarına bolinip, u'sh jıl dawamında, 1-6-semesterlerde oqıtılutug'ın edi. Morfemika, morfonologiya, so'z jasalıw tarawları jan'adan engizildi. Solay etip, 1-kursta «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili»nin' fonetika, leksikologiya tarawları, ekinshi kursta morfemika, morfonologiya, so'z jasalıw, morfologiya tarawları, u'shinshi kursta sintaksis ha'm punktuatsiya tarawları o'tiletug'ın boldı. Usılardı ko'zde tutıp, bul sabaqlıqqa morfologiyadan usqarı morfemika, morfonologiya, so'z jasalıw tarawları jan'adan kirgizildi.

«Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili»nin' bunday tarawlarǵa bo'linip, usınday izbe-izlikte oqıtılıwına sol pa'n tarawlarınin' mazmunlıq jaqtan u'ziliksiz baylanısı tiykar boladı. Sonday-aq pa'n tarawlarınin' bunday izbe-izlikte o'tiliwinin' durıslıǵın ko'p jılıq oqıtıw ta'jiriylari de tastıyıqlaydı.

«Ha'zirgi qaraqalpaq tili» (Morfologiya), Universitetin' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, («Qaraqalpaqstan», 1981) kitabı usı waqıtqa shekem talabalarǵa oqıw quralı xızmetin atqarıp kelgen edi. Onnan berli biraz waqıt o'tti. Til biliminde ko'plegen jan'alıqlar boldı. Atalg'an sabaqlıqta «So'z jasalıw» tarawı «Morfologiyanın'» ishinde qaraldı. Al, «Morfemika», «Morfonologiya» tarawları uluwma joq edi. Basqa ko'pshilik bo'limleri de til biliminin' son'g'ı jan'alıqları tiykarında talapqa say pu'tkiley qayta jazıwdı talap etti. Sonlıqtan da bul sabaqlıq jan'a avtorlar ja'ma'a'ti ta'repinen joqarı oqıw ornlarınin' aldına qoyılǵan ha'zirgi talaplarǵa muwapıq qayta tayarlandı.

Son'g'ı da'wirde til bilimi qa'nigeleri ta'repinen bir qansha jumıslar islendi: arnawlı monografiyalar, kandidatlıq, doktorlıq dissertatsiyalıq miynetler tayarlandı. Ko'plegen ilimiy maqalalar ja'riyalandı. A'sirese, morfologiya tarawı boyınsha biraz ilimiy izertlew jumısları islendi. So'z jasalıw, morfonologiya ha'm morfemika tarawları boyınsha da monografiya ha'm ilimiy maqalalar jırıq ko'rdi, dissertatsiyalar jaqlandı. Degen menen, bul tarawlar boyınsha ja'riyalang'an miynetler birgelki emes. Biraz bo'limler boyınsha sabaqlıqta paydalanıwǵa jaraytug'ın mag'luwmatlar jetkilikli bolsa, al, sabaqlıqtın' ayırım bo'limlerin jazıw

ushın onday mag'luwmatlar jeterli emes. Sonlıqtan da ayırım temalardı bayanlawda kemshilikler ketiwi mu'mkin. Bul jag'day sabaqlıqtı ele de jetilistiriwde keleshekte so'zsiz esapqa alınıwı tiyis.

Sabaqlıq oqıw bag'darlamasına sa'ykes du'zilgenlikten, onda ha'r bir grammatikalıq kategoriya, ha'r bir so'z shaqabı haqqında so'z etilgende olardıń izertleniw tariyxı jo'ninde derlik ayılmaydı.

Bul sabaqlıq Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinın' qaraqalpaq til bilimi kafedrası professor-oqıtıwshılarının' ko'p jıllıq oqıtıw ta'jiriybe-lerinın' tiykarında jazıldı. Sonday-aq ayırım avtorlardın' ilimiy miynetleri sabaqlıqqa beyimlestirilip, qayta islenilip usınılıp otır. Sabaqlıqtın' qurılısın du'ziwde ha'm mazmunın bayanlawda o'zbek, qazaq, tatar, bashqurt ha'm basqa da tu'rkiy tillerinde ja'riyalang'an sa'ykes sabaqlıqlar esapqa alındı.

Sabaqlıqtın' jeke bo'limleri ha'm tarawları to'mendegi avtorlar ta'repi-nen jazıldı: Kirisiw, Atlıq — A.Da'wletov; Morfemika, Morfonologiya, So'z jasalıw — M. Qudaybergenov; Atlıqtın' jasalıwı — A.Da'wletov, A'. Orazımbetov; Kelbetlik, Kelbetliktin' jasalıwı — O. Dospanov, A'. Orazımbetov; Morfologiyag'a kirisiw, Sanlıq, Almasıq, Ko'mekshi so'z shaqabı — A. Da'wletov, M. Da'wletov; Feyil, Feyildin' jasalıwı, Ra'wish, Ra'wishin' jasalıwı, Bayanlawshılıq so'z shaqabı, Modal so'z shaqabı, Tan'laq, Eliklewish so'z — M.Da'wletov.

Sabaqlıqtı jazıwǵa bir neshe avtorlardın' qatnasıwına baylanış ayırım terminlerdi qolıanıwda, ha'r tu'rli so'z shaqaplarında ushırasatug'ın birgelki yamasa usas ma'selelerge birdey ko'zqarastın' bolıwında, stillik jaqtan kitaptın' basınan aqırına shekem bayanlaw birgelkiliginin' saqlanıwında ha'm t.b. jag'daylarda qa'te-kemshiliklerdin' bolıwı mu'mkin. Kitaptın' juwaplı redaktori bul jag'daylarda esapqa aldı. Sonda da, bunday u'iken jumıstı jazıwda qa'te-kemshiliklerdin' jiberiliwi ta'biyyı halat. Sabaqlıqtı jetilistiriw, tolıqtırıw boyınsha qalıs pikir ayıp, o'zlerinin' ken'eslerin beretug'ın kitap oqıwshılarg'a avtorlar ja'ma'a'tı aldın ala minnetdarshılıq bildiredi.

Qolın'ızdag'ı bul sabaqlıq Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinın' 5220100 shıfırlı «filologiya (qaraqalpaq filologiyası)» ha'm No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutının' 5141100 shıfırlı «qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı» boyınsha bakalavryat ta'lim bag'darının' talabalarına arnalg'an. Sonday-aq bul sabaqlıqtan akademiyalıq letsey ha'm ka'sip-o'ner kolledjlerinin', orta mekteplerdin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı mug'allimleri qosımsha qural retinde paydalanıwı mu'mkin.

KIRISIW

Til og'ada quramalı qubılıs bolıp, tolıg'ıraq ha'm teren'irek u'yreniw ushın onı ha'r tu'rli aspektlerde izertlew talap etiledi. Sonlıqtan til qubılısları til biliminin' ha'r tu'rli tarawlarında u'yreniledi. Tildin' ma'nili birliklerinin' biri bolg'an so'zler tek leksikologiyanın' g'ana izertlew obiektisi bolıp qoymastan, sonın' menen birge belgili da'rejede so'z jasalıwdın' da, morfologiyanın' da, morfemikanın' da, morfonologiyanın' da, sintaksistın' de izertlew obiektisi boladı. Biraq bul tarawlardın' ha'r birinde so'zler belgili bir aspektte izertlenedi. Til birlikleri ha'm basqa da tillik qubılıslar haqqında ha'r ta'repleme tolıq ha'm teren' mag'luwmatlarga iye bolıw ushın ha'r bir tarawda belgili bir aspekt oraylıq orında boladı. A'lbette, ol tarawlardın' ha'r birinde so'zden de basqa til birlikleri ayrıqsha ha'm arnawlı tu'rde u'yreniledi.

Til biliminin' fonetika tarawında dara turg'anda ma'ni an'latpaytug'ın, biraq ma'ni an'latatug'ın basqa barlıq til birliklerinin' ju'zege shıg'ıwın ta'miyinleytug'ın tildin' materiallıq ta'repi bolg'an til sesleri izertlense, al, til biliminin' basqa barlıq tarawlarında tildin' ma'ni an'latıwshı birlikleri (morfema, so'z, so'z dizbegi, ga'p) semantikalıq, semantikalıq-strukturalıq aspektlerde u'yreniledi. Leksikalıq birlik retinde so'zler zatlardı, qubılıslardı, mug'dardı, ko'lemdi, ha'reketti ha'm t.b. jeke halında atap ko'rsetedi. So'zler so'ylew quralı xızmetin atqarıwı ushın belgili bir tutas oy-pikirdi bildiriw maqsetinde olar o'z ara u'ylesimli qarım-qatnasqa tu'sip, ga'p quraydı. So'z ha'm so'z dizbeklerinen du'ziletug'ın ga'p tamamlang'an oydı bildiretug'ın iri til birliǵı bolıp tabıladı.

Seslik du'ziliske, leksikalıq ma'nige iye bolg'an so'zler so'ylewde grammatikanın' qaramag'ına o'tiw menen ha'r tu'rli o'zgerislerge ushırap, belgili bir za'ru'rli formaga enip, beyimlesip, onnan da u'ikenirek bolg'an til birliklerin (so'z dizbegin, ga'plerdi) payda etiwge qatnasadı. Solay etip, tildegi so'zlerdin' qurılısı, tu'rli o'zgerislerge ushırawı jag'ınan uluwmalıq belgilerine qaray toparlarga (so'z shaqaplarına) bo'liniwi, so'z dizbegi menen ga'p ha'm olardıń qurılısı menen tu'rleri grammatikada izertlenedi. Grammatika da'slep eki tarawga — morfologiya ha'm sintaksis tarawlarına bo'linip u'yreniletug'ın edi. Son'g'ı da'wirde morfologiyadan so'z jasalıw o'z aldına til biliminin' ayrıqsha bir tarawı sıpatında bo'lek qaralatug'ın boldı. Al ha'zirgi da'wirde morfemika ha'm morfonologiya ayrıqsha tarawları retinde u'yreniletug'ın boldı. Solay etip, bu'gu'ngi tu'sinik

boyınsha grammatikanın' ayrıqsha bir tarawı bolıp sanalatug'ın morfologiyadan so'z jasalıw ha'm morfemika, sonday-aq morfologiya ha'm fonologiyanın' aralıǵınan morfonologiya tarawları bo'linip shıǵıp, til biliminin' ayrıqsha tarawları sıpatında u'yreniletug'ın bolıp otır.

Grammatikanın' en' u'lken bir tarawı morfologiya bolıp, onda so'z qurılısı, so'zlerdin' grammatikalıq ma'nisi ha'm grammatikalıq forması, so'zlerdin' toparlarga (so'z shaqaplarına) bo'liniwi u'yreniledi. Ma'nili so'z shaqapları — atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ra'wish, ko'mekshi so'zler — tirkewish, da'neker, janapay, sonday-aq bayanlawıshlıq so'z shaqabı, modal so'zler, tan'laq ha'm eliklewishler o'z aldına so'z shaqapları retinde morfologiyada u'yreniledi.

So'z jasalıw til biliminin' ayrıqsha bir tarawı bolıp, onda jan'a so'zlerdin' do'reliwi, so'z jasalıw usılları u'yreniledi. So'zler tiykarınan birigiw, qosılıw, jalǵanıw jolları menen, sonday-aq morfologiyalıq jaqtan o'zgermesten, jan'a ma'ni do'retiw arqalı jasaladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde affiksastiya, so'z qosılıw, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik usıllar arqalı so'zler jasaladı. Bulardın' ortasında en' o'nimli so'z jasaw usılı bolıp affiksastiya usılı esaplanadı.

Morfemika -so'zlerdin' ma'nili bo'lekleri bolǵan morfemalardı, so'zlerdin' morfologiyalıq qurılısın izertleytug'ın ilim. Bunda ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' morfemalıq qurılısına, morfema tu'sinigine ha'm tu'rlerine, morfemalar arasındag'ı semantika-strukturalıq qatnaslarga ha'm morfemalar qurılısındag'ı tariyxıy o'zgerislerge sıpatlama beriledi.

Morfemikanın' til biliminin' ayrıqsha bir tarawı sıpatında qa'liplesiwi morfema tu'siniginin' payda bolıwı menen baylanıslı. Morfema tu'sinigi ha'm ataması I.A.Boduen de Kurtene ta'repinen ilimge kiritiliwine qaramastan, ol birden qollanılp kete bermedi. So'zdi en' tiykarǵı til birligi sıpatında qarawǵa baylanıslı morfemag'a itibar az boldı. Tek XX a'sirdin' 40-jıllarınan baslap tilge semantika-strukturalıq ko'zqarastan qarawǵa baylanıslı morfemika til biliminin' bir tarawı sıpatında qa'liplese basladı. Tu'rkiyada morfemika ma'seleleri 1970-jıllardan baslap u'yrenildi ha'm 1980-jıllardan baslap sabaqlıqlar menen grammatikalarda o'z aldına bo'lek taraw sıpatında morfemika berile basladı. Sabaqlıqtı du'ziwde bul jan'ahqlar esapqa alınıp, morfemika o'z aldına ayrıqsha taraw sıpatında berildi. Usı waqtqa shekem qaraqalpaq til biliminde morfemika ma'seleleri so'z jasalıw ha'm morfologiya tarawlarınin' ishinde berilip kelgen edi. 1994-jılı jarıq ko'rgen «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası»nda da morfemika bo'lek taraw emes, al, so'z jasalıw tarawınin' ishinde berilgen edi.

Morfemika ma'selelerin bo'lip oqıtıw talabalardıń tildin' grammatikalıq qurılısın tolıq ha'm durıs o'zlestiriwine, ilim tiykarların teren' iyelewine tiykar jaratadı. Usı maqsetti go'zlegen halda so'zler morfemalarga bo'linip tu'sindirildi, so'zlerdin' qurılısına morfemalıq tallaw islendi.

Morfonologiya — morfologiyalıq qubılıslardı payda etetug'ın fonemalardıń jumalıw usılları haqqındag'ı ta'limat. Basqasha aytqanda, morfonologiya fonologiyalıq birliklerdin' morfologiyalıq xızmet atqarıwı ma'selelerin izertleytug'ın til biliminin' tarawı bolıp, ol morfologiyag'a da, fonoloiyag'a da ten'dey qatnaslı boladı. Sabaqlıqtın' «Morfonologiya» babında til biliminin' fonetika ha'm morfologiya tarawlarına ten'dey qatnaslı bolǵan, usı waqtqa shekem eki tarawda da u'yrenilip kiyatırǵan yamasa eki tarawda da u'stirtin u'yrenilip kiyatırǵan tillik qubılıslarga arnawlı tu'rde sıpatlama berildi.

Durısın aytıw kerek, morfonoogiya til biliminin' ayrıqsha bir tarawı sıpatında ele tolıq qa'liplespedi. Bul tarawdın' izertlew obiektleri, birlikleri ma'seleleri boyınsha ele de pikir talasları ushırasadı. Sog'an qaramastan qaraqalpaq til biliminde morfonologiyalıq qubılıslardıń arnawlı izertleniwi, qazaq, qırǵız ha'm o'zbek til bilimlerinde de morfonologiyanı izertlewge qızıǵıwshılıqtın' ku'sheyiwi, en' baslısı, ilim jan'ahıqların sabaqlıqqa kirgiziw maqsetinde qaraqalpaq tilinin' morfonologiyası haqqında uluwma tu'sinikler berildi. Onda morfonologiyanın' birlikleri bolǵan morfonema ha'm submorflarga sıpatlama berildi. Seslerdin' almasıw sebepleri, olardıń ta'biyatı tu'sindirildi. Ayırım so'zlerdin' qurılısında ushırasatug'ın ma'nige iye emes yamasa baylanıstırıwshılıq, ku'sheytiwshilik ma'ni bildiretug'ın bo'leklerdin' ushırasıwı anıq misallar ja'rdeminde ko'rsetildi.

Til biliminin' tarawlarınin' ha'r birinin' o'zlerinin' izertlew obiektleri menen birlikleri bolıwı yamasa bir til birliginin' o'zi ha'r qıylı tarawlarda ha'r tu'rli aspektlerde u'yreniliwi mu'mkin. Ma'selen, so'z leksikologiyanın', morfema morfemikanın', fonema fonologiyanın', so'z dizbegi ha'm ga'p sintaksistın' izertlew obiekti boladı. Sonın' menen birge, so'z leksikologiyadan tisqari basqasha aspektte morfologiyanın' da, sintaksistın' de izertlew obiekti, morfema morfemikadan tisqari morfologiyanın' da, fonema fonologiyadan tisqari morfonologiyanın' da, so'z dizbegi sintaksisten tisqari leksikologiyanın' da izertlew obiekti bola aladı. Solay etip, til biliminin' tarawları ortasına pu'tkilley qatan' shegara qoyıp taslawǵa da, kerisinshe, olardı aralastırıp, biriktirip jiberiwge de bolmaydı. Bir tutas janlı so'ylew tilin tarawlarga bo'lip, ha'r tu'rli aspektlerde izertlewde og'ada quramalı bolǵan tillik qubılıslardı u'yreniwdi jen'illestiriw, sonın' menen birge, izertlewdi teren'lestiriw ko'zde tutiladı.

I TARAW

MORFEMİKA

Tayanış so'zler: *morfemika, morfema, morf, tu'bir morfema, affiks morfema, so'z jasawshı morfema, forma jasawshı morfema, sinonim affiks morfema, omonim affiks morfema, ko'p manili affiks morfema, nol forma, sin'isiw, jılısw, dekorrelyatsiya.*

§1. Morfemika — morfema haqqında ilim. Morfemika — so'zlerdin' en' kishi ma'nili bo'lekleri bolg'an morfema, onun' tu'rleri, ma'nileri, xızmetleri, o'z ara baylanısı haqqında ilim. Morfemika tarawının' payda bolıwı morfema tu'sinigi menen baylanıslı. Morfema tu'sinigi menen atamasın ilimge kirgizgen rus-polyak ilimpazı — İ.A. Boduen de Kurtene boladı. Onın' pikirinshe, bul atamanı artıqsha dep esaplaw uluwmalas-tırıwshı «daraq» atamasın artıqsha dep esaplawdın' da'l o'zi bolıp, «emen», «qayın», «arsha» sıyaqlı jeke atamalar menen shekleniwge alıp keledi. Demek, morfema uluwmalas-tırıwshı sıpatqa iye til birligi bolıp, tu'bir menen qosımtalardı bir pu'tin birlikke ja'mlestiredi. Mısal ushın tereklik, balıqshı, aqıllılıq so'zlerin alıp qarayıq. Bundag'ı birinshi so'z eki morfemalı (terek-lik), ekinshi so'z de eki morfemalı (balıq-shı), al, u'shinshi so'z u'sh morfemalı (aql-lı-lıq).

Ko'pshilik a'debiyatlarda morfema ataması morf atamasının' ornında da qollanılıp kiyatır. Haqıyqatında, so'zdin' en' kishi ma'nili bo'lekleri-bular morflar. Morflar tu'rli variantlarg'a, so'zdin' quramında qollanıl-g'anda ha'r qıylı seslik o'zgerislerge iye boladı. Ma'selen, ma, me, ba, be, pa, pe altı tu'rli ko'riniske iye. Bular morfemika iliminde morfın' variantları dep ataladı. Morflar forması ha'm seslik qurılısı jag'ınan o'zgerislerge de ushırawı mu'mkin. Ma'selen, ek tu'bir morfemasına dawıshı seston baslang'an qosımta qosılğ'anda tu'birdegi u'nsız k dawıssız u'nli g dawıssızına aylanadı: ek-egin. Ko'mekshi morfemalarda da usınday seslik o'zgerisler ushırasadı. Mısalı: *doslıq-doslıg'ı, ku'ndelik-ku'ndeligi, baslıq-baslıg'ı* ha'm t.b. Bular morfın' variantların' uluwma ataması. Biraq ta joqarıda aytqanıımızday, morf atamasının', onun' ren'kilerin' ha'm variantların' ataması ornına a'debiyatlarda ko'birek morfema ataması qollanılıp ju'r.

Morfema — seston keyin turatug'ın semantika - morfologiyalıq birlik. Ol payda bolg'annan baslap birden qollanılıp kete bergem joq. So'zdi en' tiykarg'ı til birligi sıpatında qaraw na'tijesinde morfemanın' tildegi ornına onsha a'hmiyet berilmedi. Tek XX a'sirdin' 40-jıllarınan baslap tilge semantika-strukturalıq ko'zqarastan qaraw sebepli morfemika til biliminin' ayrıqsha bir tarawı ekenligi ayılıp, onun' birligi bolg'an morfemanın' ta'biyatın anıqlawg'a itibar berildi. 1970-jıllardan baslap morfemanı

u'yreniwge ayrıqsha dıqqat ku'sheydi. Tilekke qarsı, qaraqalpaq til biliminde morfemika ma'seleleri ele arnawlı izertlengen joq.

So'zlerdin' qurılısında barlıq morfemalar birdey ma'ni an'latpaydı. Olardın' birewleri leksikalıq ma'ni an'latsa, ekinshileri tek grammatikalıq ma'ni an'latıw menen sheklenedi. Usı o'zgesheligine qaray morfemalar eki tu'rge bo'linedi: tu'bir morfemalar ha'm affiks morfemalar.

Tu'bir morfemalar menen affiks morfemalar arasında tiykarg'ı o'zgeshelik olardın' ma'nisinde bolıp, tu'bir morfemalar leksikalıq ma'ni, al, affiks morfemalar grammatikalıq ma'ni an'latadı. Ekinshiden, tu'bir morfemalar qollanıwı boyınsha erkin bolıp, olar bo'lek turıp ta, ko'mekshi morfemalardı qabıllap ta qollanıladı. Al affiks morfemalar bo'lek turıp qollanılmaydı, tek tu'bir morfemalar menen kelip so'z jasaw, forma jasaw yamasa so'z o'zgeritiw sıyaqlı grammatikalıq xızmetlerdi atqaradı.

So'zlerdi morfemalarg'a ajratqanda morfemalar arasında seman-tikalıq baylanısı esapqa alıw kerek. Ma'selen, balıqshılıq so'zi u'sh morfemadan ibarat: *balıq-shı-lıq*. Al *adamgershilik* so'zi eki morfemadan ibarat: *adam-ger-shilik*. Sebebi, bul so'zdi *adam-ger-shi-lik* sıyaqlı morfemalarg'a ajratıwıg'a bolmaydı. O'ytkeni, *adamger* ha'm *adamgershi*, — degen so'zler joq. Morfema bul ma'ni an'latıwshı en' kishi til birligi bolg'anlıqtan, so'zdin' joqarıda keltirilgen bo'lekleri morfema bola almaydı. Ekinshiden, so'zdi morfemalarg'a ajratqanda onun' qurılısında ha'r bir morfemanı basqa so'zlerde ha'm tilde tayar halında ushırasatug'ın morfemalar menen salıstırıw za'ru'r. Ma'selen, *aqıllı, aqılsız, aqılgo'y* so'zlerin salıstırg'anda, olardın' barlıg'ında aql morfeması tu'bir morfema bolıp esaplanadı. Aqıllı so'zinin' qurılısında -lı morfeması ju'rekli, hu'jdanlı, arlı ha'm t.b. so'zlerde, aqılsız so'zinin' qurılısında -sız morfeması oysız, uyatsız, arsız ha'm t.b. so'zlerde, aqılgo'y so'zinin' qurılısında -go'y morfeması zamanago'y, arzago'y, da'mego'y ha'm t.b. so'zlerde ushırasadı. Bular ko'rsetilgen morfemalardı qaraqalpaq tilinde ayrıqsha morfemalar sıpatında qarawımızg'a tiykar boladı.

Uluwma aytqanda, morfemika so'zlerdin' qurılısında en' kishi ma'nili bo'lekler bolg'an morfemalar haqqında til biliminin' ayrıqsha bir tarawı bolıp esaplanadı. Solay etip, morfemika tarawı - morfemalar ha'm olardın' tu'rleri haqqında ilim.

§2. Tu'bir morfemalar. Bo'lek turıp yamasa affiks morfemalardı qabıl etip qollanılatug'ın, so'zdin' qurılısında leksikalıq ma'ni an'latatug'ın morfemalar tu'bir morfemalar bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili agglu-tinativ tiller qatarına kiredi. Usıg'an baylanıslı tu'bir morfemalarg'a affiks morfemalar jalğ'ang'anda tu'bir morfemalardın' seslik du'zilisinde fonetikalıq o'zgerisler aytarlıqtay bolmaydı. Usıg'an baylanıslı tu'bir morfema menen affiks morfemanı ajratıw flektiv tillerge salıstırg'anda an'sat. Ma'selen, *balıq-shı-lıq, bala-lar, ar-sız-lıq, bil-im-len-dir-iw* ha'm t.b.

Bo'leklerge bo'linbeytug'in tu'bir so'z benen tu'bir morfemalar bir qiyli ko'riniske iye, sirtqi forması jag'nan og'ada usas boladı. Usıg'an baylanıshı ayırım izertlewshiler ekewin bir tu'sinik retinde qarap, olardı tu'bir so'z dep ataydı. Morfema tu'sinigin tek qosımtalarg'a qollanıw kerekligi tuwralı, yag'nıy, grammatikalıq ma'ni an'latatug'in so'z bo'leklerin g'ana morfema dep ataw haqqında pikirler ushırasadı.

Morfemalar biri ekinshisi menen tig'ız baylanıshı boladı. Ko'p morfemalı so'zlerdin' qurılısında tu'bir morfema tu'sinigi affiks morfemag'a salıstırğ'anda payda boladı. Ha'r qanday so'z affiks morfemalardı qabıl etse, ol sol so'zdin' bir bo'legi sıpatında qaraladı. So'zler sıyaqlı tu'bir morfemalarda erkinlik bolmaydı. So'z benen tu'bir morfemalar ma'nisi boyınsha da ten' emes. Sebebi, so'z leksika-grammatikalıq kategoriyalardı (yag'nıy so'z shaqapların) payda etedi, belgili bir ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Al, tu'bir morfemalardin' ma'nisi sheklengen boladı. So'z basqa so'z shaqabına, tu'bir basqa so'z shaqabına ta'n bolıwı mu'mkin. Ma'selen, gu'rek, elek so'zlerin alıp qarasaq, olar atlıq so'z shaqabına, olardin' tu'birleri (gu're, ele) feyil so'z shaqabına ta'n bolıp esaplanadı.

Tu'bir menen tiykar tu'sinikleri de birdey emes. Tu'bir so'zlerdi bunnan arı qaray ma'nili bo'leklerge bo'liwge bolmaydı. Olardı tek fonetikalıq jaqtan buwınlarg'a ha'm jeke seslerge ajratıw mu'mkin. Al tiykar degenimiz so'z jasaw yamasa forma jasawg'a sebepshi bolg'an, leksikalıq ma'ni an'latıwshı so'z bo'legi. Ma'selen, baliqshılıq so'zinin' jasalıwı ushin tiykar bolg'an baliqshı so'zi, al baliqshı so'zinin' jasalıwı ushin tiykar — baliq. Demek, tiykar xızmetinde do'rendi so'z de, tu'bir so'z de kele aladı. Eger tiykarlar jan'a leksikalıq ma'nige iye so'zlerdin' jasalıwına tiykar bolsa, ol so'z jasaw tiykarı dep ataladı. Al tiykarlar jan'a forma jasaw tiykarı xızmetin atqarsa, ol forma jasaw tiykarı bolıp esaplanadı. Ma'selen, baliqshı ha'm baliqlar so'zlerinde da'slepki (baliqshı) so'zindegi baliq so'zi jan'a so'z jasaw xızmetin, al son'g'ı (baliqlar) so'zinde baliq so'zi forma jasaw xızmetin atqarıp tur.

Tiykar tu'sinigi tu'bir tu'siniginen o'zinin' do'rendi halda bolıwı menen de ajıraladı. Al tu'birlerdi do'rendi yamasa do'rendi emes dep qarawg'a bolmaydı. Qospa so'zler bunin' ayqın misalı bola aladı. Taxtako'pirde salı mol boldı, degen ga'pte Taxtako'pir bir tiykar xızmetin atqarıp tur. Biraq onın' eki tu'birden jasalg'anı anıq. Birikken qospa so'z sıpatında ol bir do'rendi tiykar xızmetin atqaradı.

Uluwma aytqanda, so'z tiykarı so'zdin' qurılısında ayırıqsha bo'lek bolıp, ol leksikalıq ma'ni an'latadı. Qaraqalpaq tilinde tiykar xızmetin tu'bir, do'rendi, qospa so'zler atqara beredi.

Qaraqalpaq tilindegi tu'bir morfemalar affiks morfemalardan tek ma'nisi ha'm qollanıwı boyınsha emes, al seslik du'zilisi jag'nan da ajıraladı. Prof. N.A.Baskakov tu'rkiy tillerde, sonin' ishinde qaraqalpaq

tilinde tu'bir morfemalar seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı boyınsha «dawıssız + dawıslı + dawıssız» qurılısına iye bolg'anın, son' onın' o'zgeriwi ha'm rawajlanıwı arqalı tu'bir morfemalardin' basqa da tu'rlerinin' qalıpleskenin ko'rsetedi.¹

Tu'rkiy tillerde tu'bir morfemalardin' qurılısı dawıslı, dawıssız + dawıslı, dawıslı+dawıssız bolg'an dep esaplaytug'in ilimpazlar da bar.² Biraq, ko'psilik izertlewshiler o'z miynetlerinde N.A.Baskakovın' pikirini maqullaydı.

Qaraqalpaq tili ushin tu'bir morfemalardin' bir buwınlı bolıp keliwi ertede bolg'an qubılıs. Lekin, tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında ko'p buwınlı so'zler de payda bolg'an. Qaraqalpaq tilinde eki ha'm onnan da ko'p buwınlı tu'bir morfemalar eki tu'rli jol menen payda boladı: birinshiden, tildin' tariyxıy rawajlanıwı dawamında tu'bir morfema menen affiks morfemalardin' shegarasınin' o'zgeriwi, olardin' bir-birine sin'isip ketiwi, morfemalardin' jılısıwı arqalı. Bug'an morfemalar qurılısında ushırasatug'in sin'isiw ha'm jılısıw qubılısları misal bola aladı. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi semir, semiz, jaq, jay, qızıl, jasil, bilezik, toqsan ha'm tag'ı basqa so'zler sin'isiw qubılısına ushırap, ko'p buwınlı tu'bir morfemalardin' payda bolıwına alıp kelgen. Al ol, bul, dos, qas so'zlerine jılısıw qubılısı ta'sir etken. Ekinshiden, basqa tillerden tu'bir halındağı ko'p buwınlı tu'bir morfemalardı o'zlestiriw arqalı: mug'allım, qa'lem, kitap, ba'ha'r, da'rwaza, traktor, taburetkı, romantizm ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bir buwınlı tu'bir morfemalardin' seslik du'zilisi to'mendegishe:

1. Bir dawıslıdan ibarat tu'bir morfemalar. Bunday morfemalardin' sanı az. Tek a, o, a' sesleri tan'laq ma'nisinde kele aladı. A, —dedi ol awırg'anına shıday almay (Sh.S.). O, man'layımda parlap jang'an shoq juldızım (O'.X.).

2. Dawıslı + dawıssızdan ibarat bir buwınlı tu'bir morfemalar: ol, al, aq, ur, er, o'sh ha'm t.b. Bunday seslik du'ziliske iye tu'bir morfemalar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ko'p.

3. Dawıssız+dawıslıdan ibarat bir buwınlı tu'bir morfemalardan ibarat bir buwınlı tu'bir morfemalar sanı boyınsha az: ma', je, de.

4. Dawıssız + dawıslı + dawıssız tu'rindegi bir buwınlı tu'bir morfemalar: taw, nan, qan, may, bur, tur, ju'r ha'm t.b.

5. Dawıslı + dawıssız + dawıssız tu'rindegi bir buwınlı tu'bir morfemalar: o'rt, erk, ant, ayt ha'm t.b. Ayırım dawıslı + dawıssız + dawıssız tu'rindegi buwınlardin' eki buwınlı morfemalarg'a aylanıp ketiwi ushırasadı. Misal: aldı, artı, u'sti ha'm t.b.

¹ Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, 422-430-беттер

6. Dawıssız + dawıslı, dawıssız + dawıssız tu'rindegi bir buvınlı tu'bir morfemalar: to'rt, qant, tu'rt, murt ha'm t.b.

7. Dawıssız + dawıssız + dawıslı + dawıssız tu'rindegi bir buvınlı tu'bir morfemalar: stol, shkaf, xor, krem ha'm t.b. Demek, bul tu'rdegi bir buvınlı tu'bir morfemalar rus tili ha'm rus tili arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen morfemalar bolıp esaplanadı.

8. Dawıssız + dawıslı + dawıssız + dawıssız + dawıssız tu'rindegi bir buvınlı tu'bir morfemalar: punkt, tekst, tembr ha'm t.b. Bul tu'rdegi bir buvınlı tu'bir morfemalar da qaraqalpaq tiline basqa tillerden o'zlestirilgen.

Bir buvınlı tu'bir morfemalarğa polisemiya, omonimiya qubılısları ta'n boladı. A'sirese, dawıssız + dawıslı + dawıssız tu'rindegi bir buvınlı tu'bir morfemaların' ishinde bas, ko'z, ayaq, qulaq, bel, bet, ju'z ha'm t.b. so'zler bug'an misal boladı.

Ayırım tu'bir morfemalarğa affiks morfemalar jalğ'ang'anda keyinli ta'sir na'tiyjesinde tu'birde seslik o'zgerisler boladı. Misalı: taraq-tarag'ı, gu'rek-gu'regi, ju'rek-ju'regi ha'm t.b. Ayırım tu'bir morfemalardag'ı seslik o'zgerisler tildin' tariyxıy rawajlanıw barısında qa'liplesken. Misalı: kewil-ko'n'il, samal-shamal ha'm t.b. Tariyxıy rawajlanıwlar barısında tu'bir morfemalar menen ko'mekshi morfemalar bir-birine sin'isip, morfemalar shegarası o'zgeriwi yamasa morfemalar quramındag'ı ayırım sesler tu'sip qalıwı, jan'a seslerdin' payda bolıwı na'tiyjesinde olardıń buwın qurılısında o'zgerisler bolıwı mu'mkin. Bular ha'zirgi tu'bir ha'm tariyxıy tu'bir tu'siniklerin keltirip shıǵ'aradı. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ju'rek, pishqı, jamg'ır, ko'mpek, o'tmish, sho'mish morfemaların tallap qarag'anımızda olardıń da'wirler dawamında o'zgerislerge ushırag'anın ko'riwge boladı. Bul morfemalar ha'zirgi tu'bir sıpatında bahalanadı. Olardıń da'slepki tu'birleri etimologiyalıq so'zliklerde ko'rsetiliwinshe ju'r, ja(eg'), ko'm, ot, sho'm bolğ'an.

Ayırım morfemalardıń tariyxıy yamasa ha'zirgi tu'bir ekenligin etimologiyalıq tallaw arqalı anıqlaw qıyın. Bunday jag'dayda olardı sahistırıw arqalı anıqlaw mu'mkin. Ma'selen, ko'z-ko'r, ajrat-ayır, balta-balg'a, qızıl-qızar ha'm t.b. Bul so'zlerdegi ayırım bo'leklerdin' bir-birine usashğ'ı, ma'nilik jaqtan baylanısı olardıń bir tu'birden, do'rendi so'z ekenin tastıyıqlaydı. Ma'selen, qarın so'zin alıp qarayıq. Onın' qurılısındag'ı -in bo'legi ayırıqsha morfema sıpatında da qollanıladı: egin, to'gin, jawın ha'm t.b. Al ayırım so'zlerde olar tu'bir morfema qurılısına sin'ip ketken jag'dayda ushırasadı: jelin, qawın.

Usılardı sahistıra otırıp qarın so'zindegi -in bo'legi tiykarında affiks morfema ekenin bilemiz. Bunday so'zlerdi ko'plep keltiriwge boladı. Ma'selen, terek, sırğ'a, qabırğ'a, eshki, ko'pir ha'm t.b. Bular ha'zirgi tilde bir morfemalı so'zlerge aylang'an.

Qaraqalpaq tilinde basqa tillerden, atap aytqanda, arab-parsı tillerinen, rus tilinen ha'm rus tili arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen so'zler ko'p. Ma'selen, televidenie, miyman, oramal, respublika, na'ka's ha'm t.b. Olardı qaraqalpaq tilinde morfemalarğa bo'liwge bolmaydı, biraq, olar o'z to'rkin tillerinde morfemalarğa ajratılardı. Biy, na, na' prefiksleri qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerine jalğ'ana almaydı. Sonlıqtan olardı qaraqalpaq tilinin' prefiksleri sıpatında qaray almaymız. Olar tek bir topar so'zler menen kirgen: biyaqıl, namaqul, biya'dep, na'ma'rt, t.b. sıyaqlı so'zlerde jumsaladı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jag'ımlı, barg'ısı, aldın, jıldam, ılg'ar ha'm t.b. tu'birler de bar. Olardıń eki morfemadan turatug'ın anıq sezilip turadı, biraq olardı ha'zirgi qaraqalpaq tilinde morfemalarğa bo'liwge bolmaydı. Bunday tu'birlerdegi morfemalar bir-birine sin'isip ketken.

§ 3. Affiks morfemalar. Affiks morfemalar tu'bir morfemalardan bir qatar o'zgesheliklerge iye. Birinshiden, tu'bir morfemalar leksikalıq-semantikalıq ma'ni bildiredi, al affiks morfemalar tek grammatikalıq ma'nige iye boladı. Ma'selen, oqıwshı degen so'zdi alıp qarayıq. Bul so'z u'sh morfemadan ibarat: oqı-w-shı. Birinshi morfema (oqı) tu'bir morfema. Ol sanamızda ha'reket ma'nisin payda etedi. Bul onın' materiallıq ma'nisi bolıp tabılardı. Al ekinshi (w) ha'm u'shinshi (shı) morfemalar materiallıq ma'nige iye bolmaydı. Olar tek so'z qurılısında kelip tu'bir morfemag'a ha'r qıylı grammatikalıq ma'niler qosadı. Ekinshiden, affiks morfemalardıń tu'bir morfemalardan o'zgesheligi — olardıń qollanıwı mu'mkinshiliginde. Tu'bir morfemalar bo'lek turıp ta, so'z qurılısında affiks morfemalar menen qosılıp ta qollanıladı. Al affiks morfemalar jeke halda qollanılmaydı, tek so'z qurılısında tu'bir morfemalar menen qollanıladı. Usılardan juwmaq shıǵ'arıp, affiks morfema degende jeke turıp qollanıla almaytug'ın, leksikalıq ma'nige iye emes, tu'bir morfemalarğa qosılıp onın' leksika-grammatikalıq o'zgeshelikleri menen baylanıslı bolğ'an ha'r qıylı ma'nilerdi bildiriwge xızmet etetug'ın morfemalardı tu'sinemiz.

Affiks morfemalar til biliminde affiksler dep te ataladı. Olar ma'nisi menen xızmeti jag'ınan ha'r qıylı bolıp keledi. Ayırım affiksler tu'bir morfemalarğa jalğ'anıp, olardıń leksikalıq ma'nisin o'zgetedi. Ma'selen, aqıl-lı, bil-gish, sız-g'ish, qaraqalpaq-sha, balıq-shı so'zlerindegi -lı, -gish, -g'ish, -sha, -shı affiksleri jan'a so'z jasaw xızmetin atqarıp tur. Al kelgen, qızıl-ıraq, bar-g'ay, bu'k-le sıyaqlı so'zlerdegi -gen, -ıraq, -g'ay, -le affiksleri forma jasaw, kitab-ım, keldi-k, kitap-tın sıyaqlı so'zlerdegi -ım, -k, -tın affiksleri so'z o'zgetiw xızmetin atqarıp tur.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardı so'z jasawshı affiks morfemalar, forma jasawshı affiks morfemalar ha'm so'z o'zgetiwshı affiks morfemalar dep u'sh toparg'a bo'lip u'yreniw teoriyalıq jaqtan da, a'meliy

jaqtan da duris boladi. Sebebi, affiks morfemalardin' u'sh tu'ri arasinda ma'nilik jaqtan da, xizmeti jag'nan da ayirmashılıqlar bar. Sonda biz affiks morfemalardin' tu'rlerin duris ha'm ha'r ta'repleme teren' u'yreniwge mu'mkinshilik alamız.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar so'zlerdin' qurılısındag'ı ornına qaray suffiks, postfiks, prefiks (yamasa pristavka), jalg'aw sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi. Suffiks degenimiz tu'bir morfemag'a tikkeley jalg'ang'an so'z jasawshı affiksler. Ma'selen, baliqshı, aqıllı, qaraqalpaqsha, birle sıyaqlı so'zlerde -shı, -lı, -sha, -le morfemaları suffiks xızmetin atqarıp tur. Al postfiks degenimiz so'z o'zgertiwshe affikslerden son' jalg'ang'an so'z jasawshı affiksler bolıp esaplanadı. Ma'selen, u'ydegi, qaladag'ı, qaharmanlarsha so'zlerindegi -gi, -g'ı, -sha affiksleri tu'bir morfemalarg'a so'z o'zgertiwshe affikslerden keyin jalg'anıp tur. Biraq qaraqalpaq tilinde postfikslerdin' sanı sheklengen. Tek -g'ı/-gi, -qı/-ki, -sha/-she affiksleri postfiks xızmetinde jumsala aladı.

Qazaq ilimpazı A. Junisbekov affiks morfemalarg'a ayrıqsha itibar berip, «buwinan kishi morfema bolmaydı» degen pikirdi ortag'a qoydı. Eger onın' pikirin bassılıqqa alsaq, qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardin' dawıssız fonemadan ibarat variantların morfema dep sanawg'a bolmaydı. Ma'selen, -im, -im, -m tartım affikslerinin' variantları bolsa, solardan m variantı aldında dawıshı kelgende g'ana (um, u'm,em,t.b.) affiks morfema dep qaralmawı kerek. Solay etip, affiks morfemalardin' tek dawıssızdan turatug'ın variantı bolmaydı. Bul ko'zqarastan qarasaq, biz ha'zir ayırım so'zlerdi morfemag'a qa'te ajratıp ju'rgen bolamız. Ma'selen, elek, gu'rek so'zlerin ele-k, gu're-k ha'm inim, jılawıq so'zlerin ini-m, jıla-wıq dep ajratamız. Usınan affiks morfemalardin' dawıssızdan ibarat variantı payda boladı. Biraq, tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qara-qalpaq tilinde dawıshı fonemalar qabatlasıp qatar jumsalmaytug'ının ha'm dawıshı fonemalar qatara qabatlasıp kelgen jag'dayda da olardin' aldınğısının' tu'sip qalıwın esapqa alsaq, ma'sele anıq boladı. Sonda ele+ek = el(e)ek, gu're+ek = gu'r(e)ek, ini+im = in(i)im, jıla+awıq = jıl(a)awıq bolıp morfemalarg'a ajraladı.¹

Qatar kelgen dawıshı fonemalardin' aldınğısı yamasa son'g'sı tu'sip qalatug'ının to'mendegi til faktleri tasıyqlaydı: jeti + ew = jetew, altı + aw = altaw, qara + o'zek = qaro'zek keledi + eken = keledeken ha'm t.b.

So'zlerdin' qurılısında birde affiks, birde ma'nili so'z sıpatında jumsalatug'ın elementler de boladı. Ma'selen, Berdaqtanıw, ruxsatnama, su'txor, Sa'nemjan, Barlıqbay ha'm t.b. so'zlerdin' qurılısındag'ı tanıw, nama, xor, jan, bay bo'lekler affiks xızmetinde jumsalıp tur. Olar o'z aldına dara ma'nili so'zler retinde de jumsala aladı. Bunday birde affiks,

birde ma'nili so'z sıpatında jumsalatug'ın til elementleri affiksoidlar dep ataladı.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardin' tu'bir morfemalarg'a jalg'anıp keliwinin' o'zine ta'n nızamlılıg'ı bar. Birinshi gezekte tu'bir morfemag'a so'z jasawshı morfemalar jalg'anadı. Eger olar ekew yamasa onnan da ko'p bolsa izbe-iz jalg'ana beredi. So'z jasawshı morfemalardan son' forma jasawshı morfemalar jalg'anadı. Onnan keyin so'z o'zgertiwshe morfemalar jalg'anadı. Eger so'z o'zgertiwshe morfemalar ha'r qıylı bolsa, da'slep ko'plik, onnan keyin seplik affiksleri jalg'anadı. Ma'selen, baliqshılarımızdanz, pilleshlerimiz, qaraqalpaqstanlılardanbiz ha'm t.b. Biraq ayırım tuwısqanlıqtı bildiriwshe so'zlerge ko'mekshi morfemalardin' jalg'aniwında ko'rsetilgen nızamlılıq buzılıwı mu'mkin: apamlarda, u'kemlerden ha'm t.b. Bul tildin' tariyxiy rawajlanıwı barısında qa'liplesken nızamlılıq bolıp tabıladı.

§ 4. So'z jasawshı morfemalar. Tu'bir so'zge yamasa tiykarlarga qosılıp, olardan jan'a leksikalıq ma'nige iye bolg'an so'zlerdi jasawshı morfemalar so'z jasawshı morfemalar dep ataladı. Ma'selen, awıllıq, alma, bilgish, qaraqalpaqsha, aqla so'zlerindegi -lıq, -ma, -gish, -sha, -la qosımtaları so'z jasawshı morfemalar bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı morfemalar sanı boyınsha og'ada ko'p. Olardin' so'z jasaw ma'nileri de ken' ha'm ha'r qıylı tu'bir yamasa tiykarlarga qosılıp, jan'a so'zlerdi jasadı. So'z jasawshı morfemalar birinshi gezekte qanday so'z shaqabına ta'n so'zlerdi jasadına qaray toparlarga bo'linedi. Qaraqalpaq tilinde to'rt so'z shaqabı o'zlerinin' so'z jasawshı affiks morfemalarına iye: 1) atlıq jasawshı morfemalar; 2) kelbetlik jasawshı morfemalar; 3) feyil jasawshı morfemalar; 4) ra'wish jasawshı morfemalar.

Qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshı morfemalardin' so'z jasaw uqıplılıg'ın u'yrenip qarag'anımızda, olardı u'sh toparg'a bo'lip u'yreniw haqıyqatlıqqa sa'ykes keledi. O'ytkeni, olardin' jan'a so'zlerdi jasadı qasıyqatlıq u'sh tu'rli boladı. Ma'selen, atlıq jasawshı -shı/-shi, -stan, -g'ay morfemaların alıp qarayıq. Qaraqalpaq tilindegi -shı/-shi morfemaları atlıqlardan ha'm atawshı feyillerden ha'r qıylı ma'nidegi do'rendi atlıqlardı ko'plep jasadı: padashı, su'wretshi, traktorshı, du'kanshi, staxanovshı, moynaqshı, oqıwshı, oqıtwshı ha'm t.b. Al -stan qosımtası tiykarınan millet ha'm xalıq atamalarına jalg'anıp, orın ma'nisin bildiriwshe do'rendi atlıqlardı jasadı: Qaraqalpaqstan, O'zbekstan, Tu'rkmennistan ha'm t.b. Bul morfemaları kem o'nimli so'z jasawshı morfema sıpatında qarag'an duris, sebebi olar tek atlıqtan atlıq jasawshı ha'm tek bir so'z jasaw ma'nisin (orınlıq ma'ni) jasawshı morfema bolıp esaplanadı. Al -g'ay qosımtası tek sanawlı atlıq so'zlerge qosılıp do'rendi atlıq jasadı: quda+g'ay=qudag'ay. Sonlıqtan bunday affikslerdi o'nimsiz so'z jasawshı

¹ Bul haqqında ken'irek qaran'ız: A.Da'wletov. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 2005, 39-44 b.b.

affiksler dep ataw mu'mkin. Solay da, qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshı affikslerdin' ele ha'r ta'repleme izertlenbewine baylanıshı bul sabaqlıqta qosımtalar buring'ısınsha eki tu'rge — o'nimli ha'm o'nimsiz affikslerge bo'linip u'yrenildi.

So'z jasawshı morfemalardın' tag'ı bir o'zgesheligi, olar belgili bir so'z shaqabına ta'n bolg'an so'zge qosılıp, sa'ykes so'z shaqabına ta'n jan'a tiykar jasawı mu'mkin. Ma'selen, atlıq jasawshı morfema atlıqqa qosılıp jan'a ma'nidegi atlıqtı jasaydı. Bul ishki jasalıw dep ataladı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde -shı/-shi morfeması atlıqtan atlıq jasaydı: balıq-balıqshı, su'wret-su'wretshı, -stan affiksi de atlıqtan atlıq jasaydı: qaraqalpaq-Qaraqalpaqstan, o'zbek-O'zbekstan, -sha/-she morfeması ra'wishten ra'wish jasaydı: bu'gin-bu'ginshe, biyıl-biyılsha ha'm t.b.

Sonın' menen so'z jasawshı morfemalar bir so'z shaqabına ta'n tiykarlardan ekinshi so'z shaqabına ta'n jan'a so'zlerdi jasaydı. Bul sırtqı jasalıw dep ataladı. Qaraqalpaq tilindegi ko'pshilik so'z jasawshı morfemalarg'a sırtqı jasalıw qa'siyeti ta'n boladı. Ma'selen, ushqır (feýilden kelbetlik), serppeli (feýilden kelbetlik), tezlet (ra'wishten feýil), qaraqalpaqsha (atlıqtan ra'wish) ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinde atlıqlardın' ha'm feýillerdin' jasalıwında eliklewishler ha'm tan'laqlar da so'z jasaw tiykarı xızmetinde kele aladı, yag'nıy, atlıq ha'm feýil jasawshı ayırım so'z jasawshı morfemalar eliklewish ha'm tan'laqlardan atlıq ha'm feýillerdi jasay aladı. Ma'selen, tarsıldı, shıjıq, tısrıla, jabırta, barla, way-wayla ha'm t.b.

§ 5. Forma jasawshı morfemalar. Joqarıda ayıp o'tkenimizdey, forma jasawshı morfemalar birde so'z jasawshı, birde so'z o'zgertiwshı morfemalar sıpatında da qarastırılıp kiyatır. Olardı affiks morfemalardın' ayırıqsha bir tu'ri sıpatında u'yrenen maqul. Forma jasawshı morfemalar haqqında ha'r qıylı ko'zqaraslardın' bolıwı affiks morfemalardın' arasındag'ı sinonimiya, omonimiya, ko'p ma'nilik qubılısları menen baylanıshı. Ma'selen, qaraqalpaq tilindegi -lar/-ler morfeması baslawısh penen bayanlawıshı baylanıstırıw ushın xızmet etedi ha'm sonlıqtan ol so'z o'zgertiwshı morfema qatarına kiredi. Biraq -lar/-ler morfeması barlıq waqta da baslawısh penen bayanlawısh arasında sintaksislik xızmet atqarmaydı. Ko'plegen ilimpazlardın' tastıyqlag'anınday, -lar/-ler morfeması ko'p funktsionallı morfema bolıp esaplanadı. Ol tek so'z o'zgertiwshı morfema g'ana emes, al, forma jasawshı morfema xızmetin de atqaradı. Ma'selen, men kitap satıp aldım, degen ga'ptegi kitap so'zin ko'plikke qoyıp, men kitaplar satıp aldım, degen jag'dayda da -lar morfeması sintaksislik xızmet atqarıp turg'an joq. Demek, bul jerde ol forma jasawshı morfema xızmetinde kelip tur. Al -lar/-ler morfeması almasıqlarg'a jalg'ang'anda sintaksislik xızmet atqarıp, so'z o'zgertiwshı morfema boladı. Ma'selen, Bizler bardıq. Olar keldi ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinde ayırım affiks morfemalar birde so'z jasawshı, birde forma jasawshı morfema bolıwı mu'mkin. Ma'selen, -la/-le morfeması qaraqalpaq tilinde feýilden basqa so'z shaqaplarına jalg'anıp, do'rendi feýillerdi jasaydı: u'shle, tayaqla, barla, ha'remle, ko'ple ha'm t.b. Bul so'zlerde -la/-le so'z jasawshı morfema xızmetin atqarıp tur. Al ol feýil so'zlerge jalg'ang'anda forma jasawshı morfema xızmetin atqaradı: bu'kle, sabala, u'ykele, qarmala, sıypala ha'm t.b.

Solay etip, so'zlerge qosılıp erkeletiw, kishireytiw, hu'rmetlew, shegaralaw, arttırıw, kemitiw, ku'sheyttiriw, gu'man, shama ha'm t.b. grammatikalıq ma'nilerdi bildiretug'in affiks morfemalar forma jasawshı morfemalar bolıp esaplanadı. Forma jasawshı morfemalar so'zdın' leksikalıq ma'nisine qosımsha tu'r beredi. Olar paradigma du'zbeýdi.

Qaraqalpaq tilindegi forma jasawshı morfemalarg'a atlıqtın' kishireytiwshı -sha/-she, -shıq/-shik, -shaq/-shek, -alaq, -laq morfemaları, erkeletiwshı -tay morfeması, hu'rmet, sıylasıqtı bildiriwshı -jan morfemaları kiredi. Ma'selen, kitapsha, gilemshe, maydansha, o'gizshe, to'beshek, qılshıq, inishek, qulnshaq, taynshaq, shaqalaq, qızalaq, botalaq, taylaq, qoshantay, bo'ketay, ag'ay, apay, ag'ajan, jen'gejan ha'm t.b. Forma jasawshı morfemalardın' qanday ma'ni jasap turg'am kontekstke baylanıshı boladı. Ma'selen, -jan morfeması hu'rmet, sıylasıq ma'nisin, sonday-aq, erkeletiw ha'm hu'rmetlew ma'nilerin bildiriwı mu'mkin. Qol ushın'dı bermeýsen' be, jen'gejan (xalıq qosıg'ı). Turag'oyson'—o, Artıqjan, sa'ske bolıp ketti g'oy (K.A.).

Keltirilgen misallardag'ı birinshi ga'pte -jan morfeması hu'rmet, sıylasıq ma'nisin, ekinshi ga'pte erkeletiw ma'nisin bildirip tur.

Forma jasawshı morfemalarg'a kelbetliktin' ha'm ra'wishtin' da'reje formaların jasawshı -g'ish/-gish, -ildir, -law/-lew, -is, -g'ilt, -g'iltım sıyaqlı morfemaları kiredi. Olar belgilerdin' artıqlıq, kemlik ma'nilerin bildiredi. Misalı, qızg'ish, ko'gis, ko'gildir, qızıllaw, qızg'ilt, qızg'iltım ha'm t.b.

Sanlıqlardın' -(i)nshı/-(i)nshi, -lanshı/-lenshi, -aw/-ew, -lag'an/legen, -lap/-lep morfemaları da forma jasawshı morfemalar bolıp, olar shamalıq, retlik, uluwmalastırıw sıyaqlı ma'nilerdi jasaydı: onınshı, jetilenshi, jigirmalanshi, besew, onlag'an, otızlap ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi feýillerdin' forma jasawshı morfemaları ko'p. Bug'an feýildin' bolımsız tu'rin jasawshı -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe, meyil kategoriyasının' -(a)yın/-(e)yin, -(a)yıq/-(e)yik, -g'ay/-gey, -qay/-key, -g'i/-gi, -qı/-ki, -sa/-se, -maqshı/-mekshi, -baqshı/-bekshi, -paqshı/-pekshi morfemaları, tu'r kategoriyasının' -la/-le, -ala, -(i)stır/=(i)stır, -g'ıla/-gile, -qıla/-kile, -g'ishla/-gishle, -qishla/-kishle, -mala/-mele, -bala/-bele, -pala/-pele, -(i)n'qıra/-(i)n'kire, -(im)sıra/-(im)sire, da'reje kategoriyasının' -ın/-in, n, -ıl/-il, l, -ıs/-is, -dır/-dir, -tır/-tir, -qız/-kiz,

-g'iz/-giz, -it/-it, t, -set, -dar, -qar/-ker, -g'ar/-ger, -qır/-kir, -g'ır/-gir, -ar/-er, -ır/-ir morfemaları kiredi. Sonday-aq kelbetlik feyil, hal feyil, atawış feyildin' formaları da forma jasawshı morfemalar qatarına kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi eliklewish so'zlerde de forma jasawshı morfemalar ushırasadı. Ma'selen, taqır-tuqur, degende -ır/-ur morfemaları forma jasaw xızmetin atqarıp tur.

So'z o'zgeritiwshi morfemalarg'a atlıqtın' seplik, tartım ha'm betlik jalg'awları, feyildin' bet-san formaları kiredi. Olar o'zleri jalg'ang'an so'zin ga'p ishindegi basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'siredi. So'z o'zgeritiwshi morfemalar ayırım miynetlerde so'z tu'rlewshi ataması menen de ataladı. Olar morfologiya tarawında u'yreniliwine baylanış bul orında so'z o'zgeritiwshi morfemalarg'a toqtalmaydı.

§ 6. Affiks morfemalardıń seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı. Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı boyınsha ha'r qıylı. Ayırım affiks morfemalar tek bir fonemadan turadı. Ayırım affiks morfemalardıń tek dawıssız fonemadan ibarat variantları morfema xızmetin atqara almaydı. Al dawıslı fonemalardıń ishinde a, e, ı, i fonemaları ha'r qıylı affiks morfema xızmetin atqaradı. Ma'selen, a foneması apam-a, ag'am-a ha'm t.b. so'zlerde so'z o'zgeritiwshi, san-a, qan-a ha'm t.b. so'zlerde so'z jasawshı, bar-a, tur-a ha'm t.b. so'zlerde forma jasawshı affiks morfema xızmetin atqaradı. E, ı, i fonemaları da a foneması sıyaqlı xızmet atqaradı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde eki fonemalı dawıslı+dawıssız ha'm dawıssız+dawıslı tu'rindegi affiks morfemalar og'ada ko'p. Olar ashıq ha'm tuyıq buwınlardı qurap, ha'r qıylı affiks morfema xızmetinde jumısaladı. Al, u'sh fonemalı affiks morfemalar: 1) dawıssız+ dawıslı+dawıssız; 2) dawıslı+dawıssız+dawıslı; 3) dawıssız+dawıssız+ dawıslı tu'rinde ushırasadı. Olardıń ishinde qamaw buwın tu'rindegi affiks morfemalar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ko'p ushırasadı. Al, keyingi eki tu'ri siyrek ushırasadı: al-ası, ber-esi, mo'n'-ire, atası-nda ha'm t.b.

U'sh fonemalı affiks morfemalar bir buwınlı ha'm eki buwınlı bolıp keledi.

To'rt fonemalı affiks morfemalar da eki buwınlı bolıp, seslik du'zilisi boyınsha to'mendegi toparlarga bo'lip ko'rsetiwge boladı:

1. *BABA* -nama, -xana, -malı/-meli ha'm t.b.
2. *ABAB* - alaq, ıraq/-irek, awıq/-ewik ha'm t.b.
3. *ABBA* - ıldı/-ildi, ılda/-ilde ha'm t.b.
4. *BABB* -g'ilt.
5. *BBAB* - stan, -ltım ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi to'rt fonemalı affiks morfemalar eki buwınnan turadı, olardıń da'slepki eki tu'ri o'nimli, al, son'gı u'shewi siyrek ushıra-

sadı. To'rt fonemalı affiks morfemalar eki affikstin' birigiwinen, affiksoidlardan ibarat.

Qaraqalpaq tilinde bes, altı fonemadan ibarat affiks morfemalar da ushırasadı. Olar eki, ayırımları u'sh affikstin' qosalanıwınan jasalg'an. Ma'selen, feyildin' qospa funktsional formaları: -g'anlıqtan, -g'ansha, -mag'a ha'm t.b.

Uluwma aytqanda, affiks morfemalar seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı boyınsha tu'bir morfemalarg'a usas bolıwı menen bir qatarda, o'zine ta'n o'zgesheliklerge de iye boladı.

§ 7. Sinonim affiks morfemalar. Seslik du'zilisi boyınsha ha'r qıylı, al ma'nileri boyınsha bir-birine jaqın so'z jasawshı, forma jasawshı ha'm so'z o'zgeritiwshi affiks morfemalar sinonim affiks morfemalar dep ataladı. Ma'selen, kelbetlik jasawshı -g'ır/-gir -qır/-kir affiksi menen -g'ish/-gish, -qış/-kış affiksleri sinonim boladı: bilgir-bilgish, tapqır-tapqış h.t.b.

Affiks morfemalar sinonim bolıwı ushın olar birdey xızmet atqarıwı kerek, yag'nıy, so'z jasawshı affiks morfema menen so'z jasawshı affiks morfema, forma jasawshı affiks morfema menen forma jasawshı affiks morfemalar o'z ara sinonim bola aladı. Sonday-aq olar qa'legen so'z shaqabına qosılıp, sinonim bola almaydı, al kerisinshe, birdey so'z shaqaplarına tiyisli so'zlerge qosılıp sinonim bola aladı.

Qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshı affiks morfemalar arasında sinonimiya qubılıs, jiylı ushırasadı. Atlıq jasawshı morfemalar arasında: -shı/-shi affiksi menen -ker/-ger affiksleri. Ma'selen, sebepshi-sebepker, xızmetshi-xızmetker ha'm t.b., kelbetlik jasawshı -lı/-li affiksi menen -qar/-ker, -ger affiksi, -sız/-siz affiksi menen biy, na prefiksi, -malı/-meli affiksi menen -g'ish/-gish affiksi, -awıq/-ewik affiksi menen -ag'an/-egen affiksi ha'm t.b. Ma'selen, ayıplı-ayıpker, mezgilsiz-biymezgil, aynımalı-aynıg'ish, qabawıq-qabag'an ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi forma jasawshı affiksler arasında da sinonimiya qubılısı ushırasadı. Ma'selen, atlıqtın' subektiv baha formaları bolg'an y affiksi menen jan affiksi. Ma'selen, ag'ay-ag'ajan, jen'gey-jen'gejan, kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' da'reje formaları -ıraq/-irek affiksi menen -law/-lew affiksi. Ma'selen, qızılraq-qızılław, ag'ıraq-aqlaw, ko'birek-ko'plew ha'm t.b. Qaraqalpaq tilinde, a'sirese, feyildin' betlik emes formaları, yag'nıy, kelbetlik feyil, hal feyil ha'm atawış feyil formaları arasında sinonimiya qubılısı ko'birek ushırasadı. Ma'selen, kelbetlik feyildin' -tug'ın affiksi menen (a/e)r, -(a/e), -y+jaq, -maqshı/-mekshi affiksleri, hal feyildin' -ıp/-ip affiksi menen a, e, y affiksleri, -g'alı/-geli affiksi menen -g'annan/-gennen affiksi, -maqta/-mekte affiksi menen -ıwda/-iwde affiksleri, atawış feyildin' -maq/-mek affiksi menen -ıw/-ıw affiksi ha'm t.b. Bug'an musal retinde baratug'm-barajaq (adam), barıp-

bara (aytti), barg'ali-barg'annan (berli), barmaqta, bariwda, barmaq-bariw h.t.b.

Qaraqalpaq tilindegi so'z o'zgertiwshi affiksler arasında sinonimiya qubılısı seplik formalarında da ushırasadı. Ma'selen, baris sepligi menen orın sepligi arasında, iyelik sepligi menen shıg'ıs sepligi arasında, iyelik sepligi menen baris sepligi arasında ha'm t.b. Ma'selen, partag'a-partada (otırdım), nandı-nannan (jedim), mekteptin'-mektepeke (baslıq), oqıwshılar-dın'-oqıwshılardan (biri) ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar arasında sinonimiya qubılısı to'mendegi jollar arqalı payda bolg'an. Birinshiden, basqa tillerden affikslerdin' o'zlestiriliwi na'tiyjesinde. Ma'selen, atlıq jasawshı -shı/-shi affiksi menen -ker/-ger affikslerinin' sinonim bolıwı bunın' ayqın misalı bola aladı. Ekinshiden, affiks morfemalardın' ma'nilik jaqtan o'zgerislerge ushırawı na'tiyjesinde. Bug'an seplik formalarınnı' bir-biri menen sinonim bolıwın ko'rsetiwge boladı. Seplikler tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında tu'rli o'zgerislerge ushırag'an. U'shinshiden, qospa affiks morfemalar na'tiyjesinde. Bunda eki yamasa u'sh affiks qospalanıp dara, jay affiks penen, sonday-aq olar o'z ara sinonim boladı. Bug'an misal retinde kelbetlik feyil, hal feyil, atawısh feyil formalarınnı' sinonim bolıwın ko'rsetiw mu'mkin.

Tu'bir morfemalardag'ı sinonimiya qubılısı sıyaqlı sinonim affiks morfemalar da ba'rhamma birinin' ornına ekinshisi qollanıla bermeydi. Olar da ma'nilik jaqtan o'z ara jaqın bolg'anı menen, belgili da'rejede o'zine ta'n o'zgesheliklerge de iye boladı.

§ 8. Omonim affiks morfemalar. Seslik du'zilisi birdey, al ma'nileri ha'r qıylı morfemalar omonim morfemalar dep ataladı. Tu'bir morfemalarda omonimiya qubılısı leksikologiya tarawında omonim so'zler sıpatında u'yreniledi. Tu'bir morfemalar sıyaqlı affiks morfemalarda da tosattan bir formada sa'ykes kelip qalıwınan ha'm affikslerdin' semantikalıq rawajlanıwı na'tiyjesinde omonimiya qubılısı kelip shıg'adı. Ma'selen, -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe affiks morfemasın alıp qarayıq. Ol ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyilden atlıq jasawshı affiks xızmetinde (alma, tartpa, qarma ha'm t.b.), feyilden kelbetlik jasawshı affiks xızmetinde (oyma (jag'a), qurama (el), ezbe (adam) ha'm t.b.), feyildin' bolımsız tu'rın jasawshı affiks xızmetinde (aytpa, kelme, barma ha'm t.b.) jumalıp, omonim affiks morfema boladı.

Omonimiya qubılısı ko'pshilik affiks morfemag'a ta'n. Bir affikstin' o'zi birneshe omonimlik ma'ni an'latadı. Ma'selen, -sha/-she affiksi to'mendegidey omonimlik ma'nilerde jumaladı:

Atlıqlardan ra'wish jasawshı affiks: qaraqalpaqsha, russha, frantsuzsha. Kishireytiw ma'nili atlıq jasawshı affiks: kitapsha, belshe, ko'rpeshe ha'm t.b.

Kelbetlikten atlıq jasawshı affiks: qızılsha.

Ra'wishten ra'wish jasawshı affiks: bu'ginshe, ha'zirshe ha'm t.b.

Jınıslıq ma'ni bildiriwshi affiks: qudasha ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde affiks morfemlar arasında omonimiya qubılısı to'mendegishe ko'rinedi:

I. So'z jasawshı ha'm so'z jasawshı affiks morfemalar. Misalı: 1. Qara qumandı tutqısh penen usladı (feyilden atlıq jasawshı affiks morfema). 2. Jolbars - jurtqısh haywan (feyilden kelbetlik jasawshı affiks). 3. Ol barıp turg'an hiyleker adam (atlıqtan kelbetlik jasawshı affiks). 4. Zer qa'dirin zerger biler (atlıqtan atlıq jasawshı affiks).

Ayırım affiks morfemalar bir so'z shaqabına ta'n, biraq, tu'rli so'z jasaw ma'nilerine iye so'zlerdi de jasaydı. Ma'selen, atlıqtın' so'z jasawshı -shı/-shi affiksi balıqshı, padashı, su'wretshı ha'm t.b. so'zlerde belgili bir ka'sip penen shug'ıllanıwshı adam ma'nisindegi atlıqtı, al xalqabadshı, moynaqshı ha'm t.b. so'zlerde belgili bir orında jasawshı adam ma'nisindegi atlıq so'zlerdi jasap tur. Bular da so'z jasawshı affikstin' omonimlik sıpatın ko'rsetedi.

II. So'z jasawshı ha'm forma jasawshı omonim affiks morfemalar. Bunda bir affiks birde so'z jasaw, birde forma jasaw xızmetin atqaradı. Ma'selen:

1. Ol *kitapsha* satıp aldı (kishireytiwshı ma'nili atlıq jasawshı affiks). 2. Ol *inglisshe* so'yley aladı (atlıqtan ra'wish jasawshı affiks). 3. Ol jazda jayın *shıfırladı* (atlıqtan feyil jasawshı affiks). 4. Azat qag'azdı *bu'kle*di (feyilden feyil formasın jasawshı affiks) ha'm t.b.

III. So'z jasawshı ha'm so'z o'zgertiwshı omonim affiks morfemalar. Bunda seslik du'zilisi birdey affiks morfema birde so'z jasawshı, birde so'z o'zgertiwshı affiks morfema xızmetin atqaradı: 1. *Bag'man* gu'llerge suw quydı (atlıqtan atlıq jasawshı affiks). 2. Men oqıwg'a *baraman* (feyildin' bet-san ma'nisin bildiriwshı affiks). 3. Sonnan *salpıdaq ku'shik* boldı (feyilden kelbetlik jasawshı affiks). 4. Tashkentke *bardıq* (feyildin' bet-san ma'nisin jasawshı affiks).

IV. Forma jasawshı ha'm so'z o'zgertiwshı affiks morfemalar. Ma'selen: 1. *Shırag'im*, elge alıp qaytarsan' (forma jasawshı affiks). 2. *Kitabım* u'yde qalıp qoyıptı (so'z o'zgertiwshı affiks).

V. Forma jasawshı ha'm forma jasawshı affiks morfemalar: Ma'selen, 1. *İnishek*, atın'ız kim (kishireytiw ma'nisin jasawshı affiks). 2. *Qulunshag'im*, — dedi apası (erkeletiw ma'nisin jasawshı affiks).

VI. So'z o'zgertiwshı affiks morfemalar. Misalı: Onın' *mashinası* bar. Bunda mashina so'zi affiksi san ma'nisin de, tartım ma'nisin de ten'dey bildirip tur. Demek, bir affiks eki tu'rli ma'ni an'latadı.

§ 9. Ko'p ma'nili affiks morfemalar. Til biliminde tu'rkiy tillerdegi affiks morfemalar bir ma'nili, bul olardın' baslı o'zgesheligi degen pikir ken'en jayg'an. Degen menen tu'rkiy tillerdegi ko'mekshi morfemalardın'

da ko'pshiligi birden ziyat ma'ni an'latatug'inlig'in ko'riwge boladi. Ma'selen, kelbetlik jasawshi -lı/-li affiksinin' tiykarg'ı so'z jasaw semantikasi belgige iye bolıw, belginin' bar ekenini bildiriwi bolıp tabıladı. Saqallı, paltolı, ko'zildirikli ha'm t.b. so'zlerde -lı/-li affiksi belgige iye bolıw ma'nisin jasap tur. Al suwlı, da'nli, miyweli ha'm t.b. so'zlerde, belginin' ko'pshiligin, artıqlıg'in bildiriwshi kelbetliklerdi jasap tur. Demek, so'zlerdegi sıyaqlı ko'mekshi morfemalarg'a da ko'p ma'nilik qubılısı ta'n.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardıń ishinde ko'binese so'z jasawshi affiksler ko'p ma'nilik sıpatqa iye. Atlıq jasawshi -shı/-shi affiksi adam ma'nisindegi atlıqlardı jasaydı. Ma'selen, baliqshı, padashı, etikshı, tariyxshı ha'm t.b. Biraq ha'rbir konkret jag'dayda ol tu'rli-tu'rli adam ma'nisindegi atlıqlar da jasaydı. Ma'selen, baliqshı ha'm padashı so'zlerinde ka'sip penen shug'ıllanıwshı adam ma'nisin jasasa, ma'sla'ha'tshı so'zinde basqa birewlerge ken'es beriwshi adam ma'nisin bildirip tur.

Feyil jasawshi en' o'nimli affiksi -la/-le bolıp esaplanadı. Bul affiks ushin' ta'n bolg'an tiykarg'ı so'z jasaw ma'nisi - is-ha'reket. Biraq onın' jasaytug'in ha'reket ma'nisi bir-birinen o'zgeshelikke iye boladı. Ma'selen, vintle, gipsle degende tu'bir morfema bildirip birna'rseni iske asırıwdı bildirse, qıytaqla, ha'remle so'zlerinde tu'bir morfemalardan an'latıl'gan na'rseni islewdi bildirip tur.

Qaraqalpaq tilindegi forma jasawshi affikslerge de ko'p ma'nilik qubılısı ta'n. Atlıqtın' forma jasawshi -sha/-she affiksi kishireytiw, erkeletiw sıyaqlı ma'nilerdi bildiredi. Ma'selen, qızsha, kitapsha, belshe ha'm t.b. Feyildin' meyil, da'reje, ma'ha'l formaları da ko'p ma'nili forma jasawshi affiksler qatarına kiredi. Qaraqalpaq tilinde -lar/-ler affiksi predmetlerdin' ko'pligin bildiredi. Kitaplar, qa'lemler, da'pterler. Al xalıqlar, millletler degende de olardıń tu'rlerinin' ko'pligin bildirip tur.

So'z o'zgeritiwshi affikslerge kiretug'in ko'plik, seplik, tartım, betlik formaları da birden ziyat ma'ni an'latıp, ko'p ma'nili ko'mekshi morfemalar sıpatında xızmet etedi. Baris sepliginin' -g'a/-ge, -qa/-ke affiksleri tiykarınan ha'rekettin' bir obiektke bag'darın bildiredi. Ma'selen, u'ye kiriw, oqıwg'a barıw ha'm t.b. Al ja'miyetke payda, tumawg'a em degende predmettin' nege arnalg'anın bildirip tur.

10. Nol forma. So'z leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerdin' birliginen turadı. So'zdin' leksikalıq ma'nisi onın' tiykarı, so'zdi basqa so'zlerden ayırıp turatug'in reestrlik so'zlik ma'nisi bolıp tabıladı. Al grammatikalıq ma'nisi — so'zdin' basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'siwi na'tiyjesinde payda bolatug'in uluwmalasqan, abstrakt ma'ni. So'z ga'pte basqa so'zler menen qarım-qatnasqa tu'siwi ushin belgili bir formada turıwı kerek. So'zdin' grammatikalıq forması — bul onın' grammatikalıq ma'nisi.

Qaraqalpaq tilinde ayırım so'zler ga'p ishinde basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'skende heshqanday qosımtalardı yamasa ko'mekshi so'zlerdi qabil etpeydi. Sırttan qarag'anda ol tu'bir formadag'ı so'zge usaydı. Ha'zirgi til iliminde heshqanday qosımtalarsız yamasa ko'mekshi so'zlerdin' ja'rdemisiz so'zlerdin' grammatikalıq ma'ni bildiriwın ayırım izertlewshiler nol forma arqalı grammatikalıq ma'ninin' an'latılıwı dep esaplasa, ekinshi bir izertlewshiler nol formanin' abstrakt tu'sinik ekenin, bul tu'sinikti tildin' grammatikalıq sistemasına kirgizbew kerekligin aytadı. Grammatikalıq nol forma tu'sinigi til haqqındag'ı ilimge en' da'slep F. Fortunatov ta'repinen kirgizildi.

Arnawlı ko'rsetkish bolmay-aq ga'pte qollanıl'gan so'zdin' grammatikalıq ma'ni an'latıwın nol forma arqalı grammatikalıq ma'ninin' bildiriliwi dep ayıladı. Qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerde ma'nili so'z shaqaplarına kiretug'in so'zler heshbir ko'rsetkishsiz tu'bir formada turıp belgili bir leksikalıq ma'ni bildiredi. Sonın' na'tiyjesinde ol uluwma grammatikalıq ma'nige iye boladı, sebebi so'zdin' uluwma grammatikalıq ma'nisi onın' leksikalıq ma'nisi tiykarında payda boladı. Sol ushin so'zler belgili ortaqlı belgileri arqalı toparlarga bo'linedi. Misalı, ko'k, aq, sarı, qara, t.b. so'zler leksikalıq ma'nisi jag'ınan bir-birine jaqlıqlıq joq, ha'tte qarama-qarsı (aq-qara). Al olardıń leksikalıq ma'nisi tiykarında qa'liplesken uluwmalıq grammatikalıq ma'nisinde ortaqlı belgi bar: zattın' belgisin bildiredi. Bul so'zler grammatikalıq jaqtan bir leksika-grammatikalıq toparı kelbetlikti quraydı.

So'z, joqanda ayıl'g'anday, leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerdin' birliginen turadı. Tu'bir so'zlerde leksikalıq ma'ni bolıp, grammatikalıq ma'ni bolmaydı, degen juwmaq shıqpaı kerek. Biraq, tu'bir so'zde grammatikalıq ma'ninin' bolıwı onı nol formada tur dep esaplawga tiykar bolmaydı. Sebebi tu'birdin' formasına ta'n ayrıqsha xızmet, sintaksislik qarım-qatnas bola bermeydi ha'm ol so'ylew barısında payda bolatug'in forma emes. Al grammatikalıq formalar so'ylew barısında ga'pte qollanıl'atug'in so'ylew birlikleri bolıp esaplanadı. Demek, nol formada bolıw ushin so'z ga'pte belgili bir xızmet atqarıp, basqa so'z benen qarım-qatnasqa tu'siwi, tu'bir bildiretug'in uluwma grammatikalıq ma'niden basqa ma'ni bildiriwi kerek. Misalı, Azat qaladan keldi. Бунда *Azat* so'zi nol formadag'ı morfema bolıp, ol ataw sepliginde tur. Ol ga'pte baslawshı xızmetin atqarıp, ga'ptegi keldi so'zi menen grammatikalıq baylanısqa tu'sedi. Demek, ol jeke turg'andag'ı Azat so'zi menen salıstırg'anda grammatikalıq o'zgesheliklerge iye. Buni onın' ga'pte nol formada qollanıwı keltirip shıg'arg'an. Qaladan so'zi eki morfemalı: qala-dan. Da'slepki morfema tu'bir morfema, son'g'ısı affiks morfema bolıp, seplik ma'nisin bildirip tur. Keldi so'zi de eki morfemalı: kel-di. Kel-tu'bir morfema, -di - affiks morfema bolıp, ol ma'ha'l ma'nisin an'latıp tur.

Bug'an qosımsha keldi so'zinen bet-san ma'nisi de bildiriledi. Biraq so'zde onday grammatikalıq ma'ni arawlı ko'rsetkishsiz iske asqan. Demek, bul jerde de nol forma grammatikalıq ma'ni bildirip tur.

Nol forma tu'birge sa'ykes kelgeni menen so'z tu'biri grammatikalıq nol forma bola almaydı, ol tek grammatikalıq forma jasawg'a tiykar boladı. Grammatikalıq nol forma bolıw ushın ol tu'bir so'zden o'zgeshe grammatikalıq ma'ni bildirip, belgili bir topardag'ı tu'rleiw sistemasın bir tu'ri sanalıwı, so'ylew protsesinde sintaksislik xızmet atqarıwı kerek. Sonlıqtan grammatikalardag'ı «atlıqtın' dara tu'ri», «kelbetliktin' jay da'rejesi» degen jeke grammatikalıq forma retinde berilip ju'rgen atamaların' o'zi durıs emes. Sebebi olar belgili bir grammatikalıq kategoriyanın' o'zine ta'n grammatikalıq nol forması bar bir tu'ri bola almaydı. Nol forma paradigmalıq sıpatqa iye grammatikalıq tu'rleiw sistemasında, formaları bar, so'z o'zgertiwsilik belgige iye grammatikalıq kategoriya shen'berinde boladı. Nol formanın' belgileri basqa grammatikalıq formalar menen usashg'ı paradigmalıq sistemadag'ı oppozitsiyalar ha'm olar arasındag'ı birlikler arqalı anıqlanadı.

Uluwma aytqanda, nol forma grammatikalıq ma'ni an'latıwdın' bir tu'ri bolıp esaplanadı. Ga'pte heshqanday qosımtasız yamasa ko'mekshi so'zlerdin' ja'rdemisiz basqa so'z benen qarım-qatnasqa tu'setug'ın so'zdi nol formadag'ı morfema sıpatında qarawg'a tolıq tiykar bar. Qaraqalpaq til biliminde ayırım miynetlerde bul haqqında uluwma pikir ushırasqanı menen ol ele arawlı izertlenbey kiyatır'ın edi. Bul jag'day basqa grammatikalıq kategoriylardıń, ma'selen, ataw sepliginin', san kategoriya-sının', bet-san kategoriya-sının' u'shinshi betinin', sonday-aq seslerdin' almasıwınan' ta'biyatın tolıq ashıp beriwge kesent beretug'ın edi.

§ 11. Morfemalar qurılısındag'ı tariyxıy o'zgerisler. Til tariyxıy rawajlanıwshı qubılıs bolg'anlıqtan so'zlerdin' morfemalıq qurılısında ha'r qıylı o'zgerisler bolıp otırıwı ta'biy hal. So'zlerdin' morfemalıq qurılısındag'ı tariyxıy o'zgerislerge sin'isiw, jılısıw ha'm dekorrelyatsiya qubılısları kiredi. Bul qubılıslardıń payda bolıwı morfemaların' uzaq waqıtlar dawamında bir-biri menen qatar jumalıwı, ma'nilerinde ha'm seslik du'zilisinde o'zgerislerdin' bolıwı, qollanıw o'nimliginin' artıwı yamasa kemeyiwine baylanıslı.

Sin'isiw degende burın morfemalarg'a ajralatug'ın so'zlerdin' endi ajralmaytug'ın bir tu'bir morfemag'a aylanıwı tu'siniledi. Bul qubılıs tu'bir ha'm affiks morfema arasında, affiks morfema menen affiks morfema arasında ha'm eki tu'bir morfema arasında boladı. Ma'selen, tu'bir menen affiks morfema arasındag'ı sin'isiw qubılısına to'mendegi misallardı keltiriw mu'mkin: ko'r-ko'z, semiz-semir, uzaq-uzay, jay-jaz ha'm t.b. Bularda ko'r ha'm ko'z so'zlerinin' tu'biri ko', semiz ha'm semir so'zlerinin' tu'biri semi, uzaq ha'm uzay so'zlerinin' tu'biri uza, jay ha'm jaz so'zlerinin'

tu'biri ja bolg'an. Tariyxıy rawajlanıwlar barısında affiksler tu'birge sin'ip, olar ajralmastay bir tu'bir so'zge aylang'an. Solay da ayırım kontekstlerde keltirilgen jubaylas so'zlerdin' biri ekinshisinin' ornına sinonim sıpatında qollanıwı mu'mkin. Ku'n uzardı-uzaydı, dasturxan jaydı-jazdı, t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde eki ha'm onnan da ko'p affiks morfemaların' sin'isiw qubılısı na'tiyjesinde qospa affiksler payda bolıwı mu'mkin. Ma'selen, shıhıq-shilik, gershilik, impaz affikslerin alıp qarayıq. Bular ayırım so'zlerdin' qurılısında morfemalarg'a ajratılса, ayırım so'zlerdin' qurılısında bir pu'tin morfema sıpatında qatnasadı: bahnı-shı-lıq — diyqan-shılıq, bag'-man-shılıq — adam-gershilik, ilim-paz — jen'-impaz ha'm t.b.

Eki tu'bir morfemanın' sin'isiw qubılısı na'tiyjesinde bir so'zge aylanıwına birikken so'zler misal boladı: shegara (shek ara), bilezik (bilek ju'zik), Moynaq (moynı aq), Xalqabad (xalqı abad), seksen (segiz on) ha'm t.b. Sin'isiw qubılısı qaraqalpaq tilinde a'dewir o'nimli ushırasadı. Bul keltirilgen misallar tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde ertede so'zler bir buwınlı bolg'an, degen pikirdin' durılıg'ın, sin'isiw qubılısı ko'p buwınlı so'zlerdin' payda bolıwınan' bir jolı ekenin ko'rsetedi.

Jılısıw qubılısı degende morfemalar shegarasında qabatlasqan seslerdin' bir morfemadan ekinshi morfemag'a o'tip ketip, qayta bo'liniw qubılısın tu'sinemiz. Misalı, dos so'zi qaraqalpaq tiline parsı tilinen o'zlesken. Bul so'zdin' da'slepki tu'ri (parsı tilinde) do'st bolg'an. O'zbek tiline do'st tu'ri saqlang'an. Qaraqalpaq tilinde eki u'nsiz qabatlasıp jumısalıwına baylanıslı t sesi tu'sirilip qaldırıl'ın. Bul so'z tartımlang'anda jılısıw qubılısı ju'z berip, affiks morfema quramında o'zgeris boladı: dos-tı. Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi ses, qas so'zleri de jılısıw qubılısına misal bola aladı.

Dekorrelıatsiya qubılısı degende ayırım morfemaların' ma'nilerinin' o'zgeriwı tu'siniledi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bul qubılısqa misal etip ken'islik seplikleri affikslerin ko'rsetiw mu'mkin. Seplik affiksleri tiykarınan so'z o'zgertiwsilik xızmet atqaradı. Bul affiksler bir qatar atawish so'zler menen tariyxıy rawajlanıwlar barısında birge qollanıwı, so'z jasawshılıq xızmetke ko'ship, qosıl'ın so'zi menen ajralmaytug'ın bir so'zge aylang'an. Misalı, zorg'a, birge, yadın, ilajsızdan, birde ha'm t.b. so'zlerde ken'islik seplik formaları tu'bir morfemalarg'a turaqlasıwı, ra'wishke o'tken.

Sorawlar

1. Morfemika tarawı ne ushın payda boldı?
2. Morfemanın' til birliğı sıpatında tiykar'ı o'zgesheliklerin anıqlan'.
3. Morf ha'm morfema tu'siniklerine anıqlama berin'.
4. Affiksler arasında sinonimiya, omonimiya, ko'p ma'nilik qubılısların anıqlan', olarg'a misallar keltirin'.

5. Ko'rkem shug'armalardan, so'zliklardan so'z jasawshi, forma jasawshi ha'm so'z o'zgertiwshi affikslerge misallar keltirin'.

6. Nol forma haqqında qanday pikirdesiz? Tuwısqan tu'rkiy tiller misalları tiykarında bul ma'selege baylanışlı jazılğan miynetlerden kontspekt jazın'.

7. Sin'isiw, jılısıw ha'm dekorrelyatsiya qubılıslarına baylanışlı misallar jıynan'.

8. Morfemika ma'selelerine baylanışlı internetten materiallar jıynan'.

A'debiyatlar

Кудайбергенов М. Каракалпак тилиниң морфемикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2001.

Кудайбергенов М. Каракалпак тилиниң морфонологиясы. Тошкент, «Зар қалам», 2006.

Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. М., «Наука» 1977.

Мергенбаев Е. Түркий тиллерде сөз өзгертиу системасы. Нөкис, «Билим», 1994.

Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.

Тожиёв Е. Ўзбек тили морфемикаси. Тошкент, 1992.

Ҳазирги Қарақалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994.

Тожиёв А. Ҳазирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

Ҳазирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.

II TARAW

MORFONOLOGIYA

Tayanış so'zler: *Morfonologiya, morfonema, submorf, seslerdin' almasiwı, morfonema ha'm morfema, fonetika, fonologiya, morfemika, morfologiya, fono morfologiya, model, dawısh seslerdin' almasiwı, dawıssız seslerdin' almasiwı.*

§ 12. Morfonologiya haqqında tu'sinik. Til quramalı qubılıs bolg'anlıqtan onı izertleytug'in til bilimi de tarawlarg'a bo'linip u'yreniledi. Sonda g'ana til haqqında teren' bilim alıwg'a boladı. Ha'zirgi da'wirde jeke tiller fonetika, leksikologiya, morfologiya, so'z jasalıw, sintaksis, stilistika, dialektologiya, terminologiya ha'm t.b. tarawlarg'a bo'linip u'yreniledi.

Til biliminin' rawajlanıwı son'g'ı da'wirlerde atalg'an tarawların' aralıq ma'selelerin izertleytug'in yamasa eki tarawg'a ten'dey qatnaslı bolg'an jan'a tarawların' payda bolıwına alıp keldi. Ma'selen, paralingvistika, etnolingvistika, morfosintaksis, morfonologiya ha'm t.b.

Morfonologiya – morfologiya ha'm fonologiya atamalarınin' birigiwinen kelip shıqqan til biliminin' en' ja's tarawlarınin' biri. Ol XX a'sirdin' 30-jıllarında payda boldı. Morfonologiya ilim sıpatında payda bolg'ang'a deyin onın' izertlew obiektine kiretug'in ma'seleler morfologiya ha'm fonetika tarawlarında u'yrenilip keldi.

Morfonologiya – bul fonetika menen morfologiya tarawları arasındag'ı eki tarawg'a ten'dey qatnaslı bolg'an til biliminin' tarawı. Ol morfemalar quramındag'ı seslerdin' almasıwin, onın almasıwin, jan'adan seslerdin' payda bolıwın, tu'sip qalıwın ha'm t.b. ma'selelerdi izertleydi. Morfonologiya morfemalardıń fonologiyalıq o'zgeshelikleri haqqındag'ı, bunday o'zgesheliklerdi tek fonetikalıq yamasa tek morfologiyalıq nızamlar menen tu'sindiriwge kelmeytug'in, al olardıń qosındısı arqalı tu'sindiriwge bolatug'in tillik qubılıslar haqqındag'ı ilim.

Morfonologiya terminin en' da'slep qollang'an N.S.Trubetskoy boldı. Onın' teoriiyası u'sh bo'limnen turadı: morfemalardıń fonologiyalıq strukturası haqqında teoriya, morfemalardıń birigiwinde payda bolatug'in kombinatorlıq seslik o'zgerisler teoriiyası ha'm morfologiyalıq funksiya atqaratug'in seslerdin' almasıw teoriiyası.

Ha'r bir tildin' morfemaları o'zine ta'n fonologiyalıq du'ziliske iye. Sonlıqtan morfonologiya boyınsha jazılğan miynetlerde morfonologiyanın' fonologiyalıq tiykarı sıpatında morfemalardıń du'zilisi u'yrenilgen. Qaraqalpaq tilinin' morfemaları da o'zine ta'n fonologiyalıq du'ziliske iye. Morfemika tarawında bul haqqında tu'sinik berildi. Sonlıqtan, og'an toqtap otırılmaydi.

Ekinshi teoriya, yag'niy morfemalar birigwinde payda bolatug'in kombinatorliq seslik o'zgerislerdin' til biliminin' qaysi tarawinda u'yreniliw kerekligi haqqinda ilimpazlardin' pikirleri ha'r qiyli. Bir topar ilimpazlar olardi fonetika tarawinda, ekinshi topar ilimpazlar olardi morfonologiya tarawinda u'yreniw kerekligin aytadi. Kombinatorliq seslik o'zgerisler fonetika tarawinda artikulyatsiyaliq ha'm akustikalik ta'repten, al morfonologiya tarawinda olar qollaniliw, payda boliw sebepleri ta'repinen u'yreniledi.

Morfologiyaliq xizmet atqaratug'in seslerdin' tariyxii almasiwlari haqqinda teoriya ko'pshilik ilimpazlar ta'repinen ayriqsha taraw bolg'an morfonologiya tarawinda u'yreniliw kerekligi ta'n aling'an.

§ 13. Morfonologiyaniñ birlikleri. Tu'rkologiyada morfonologiya ma'seleleri menen shug'illaniwshi barliq ilimpazlar morfonema tu'sinigin bir morfema qurılısında bir-biri menen almasatug'in fonemalar sıpatında qollanadı. Bug'an tiykar bar. Qa'legen eki fonema bir morfema qurılısında bir-birinin' ornına almasip jumsala bermeydi, al olardin' almasiwi tu'rli tariyxii ha'm fonetikalik jag'daylardan kelip shig'adi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bir morfema qurılısında fonemalardin' almasiwinin' uluwma modelleri to'mendegishe ushırasadı: 1. Fonema-Fonema (a-a', i-i, u-u', a-e, e-o', a-i, e-i, o-u, u-i, o-a, b-p, d-t, sh-s ha'm t.b.). Misallardan ko'rinip turg'anınday bul model tek bir tipke kiretug'in, yag'niy tek dawıslı menen dawıslı, dawıssız benen dawıssız fonemalar arasında boladı. 2. Ø-Fonema: (dos-dostı, dize-dizerle ha'm t.b.). Bul morfemalar birigwinde fonemalar arttırılıwın bildiredi. 3. Fonema-Ø (xalıq-xalıq, murın-murnı ha'm t.b.). Bul model morfemalar birigwinde fonemalardin' tu'sip qalıwın bildiredi. 4. Fonemalar kompleksi — Fonema (qap-qara, qıp-qızıl ha'm t.b.). Bul model bir so'zdin' intensiv formada ta'kirarlanıwınan jasaladı. Onda da'slepki sın'arında bir neshe fonemalar tu'sip qalıp, onın' ornına P foneması almasip qollanıladi. 5. Fonemalar kompleksi-Ø (alıp jiber-ap jiber, bolıp qaldı-bop qaldı ha'm t.b.). Bul model ko'birek janlı so'ylew tilinde morfemalar birikkende bir neshe fonemalardin' tu'sip qalıwın bildiredi. 6. Fonemalar kompleksi — Fonemalar kompleksi (wh-hw, kp/qp-pk/pq, yq-qy, pr/rp, bg/gb ha'm t.b.). Bul model metateza qubılısı na'tiyjesinde payda boladı. 7. Fonema-Fonema-Fonema (b-p-m, b-p-w, n-d-t ha'm t.b.). Bul model u'sh fonemanın' almasiwinan du'zilgen ayırım qosımta ha'm ko'mekshi so'zlerdin' variantlarında ushırasadı. 8. Fonema-Fonema-Fonema-Fonema (k-g, q-g', k/q-g/g', -w-y). Bul model ayırım morfemalardin' variantlarında ushırasadı.

Morfonologiyaniñ morfonemadan basqa onnan da joqarı birliğı bar ekeni belgili. Ayırım so'zlerdin' qurılısında o'z betinshe ma'nige iye emes yamasa o'zinin' tiykargı ma'nisinen pu'tkilley basqa tek qosımsha ma'ni

bildiretug'in bo'lekler de bar. Olardi submorflar dep ataw til biliminde qabil etilgen.

Submorf termini eki so'zden — latinsha Sub — bizin'she «to'men», grekshe morphe — bizin'she «forma» so'zlerinen qaliplesken bolıp, «morftan to'men» degen ma'ni an'latadı. Ayırım fonemalardin' so'ylewdegi bir ko'rinisi morf bolsa, ol tu'rli sebeplerge baylanishi tariyxii rawajlanıwlar barısında o'zgerislerge ushırawı, o'zine ta'n bolg'an ma'ni ha'm xızmetti atqara almawı mu'mkin, yag'niy ayırım morflardin' ma'nisi ha'm xızmeti o'zgerse, ekinshileri uluwma morf xızmetin atqara almawı, biraq olar o'zinin' sırtqı formasın toliq da'rejede saqlawı mu'mkin. Ma'nisi ha'm xızmeti boyınsha morftan to'men, al forması boyınsha morfqa sa'ykes keletug'in ayırım so'zlerdin' qurılısında ushırasatug'in bo'leklerdi submorf ataması menen ataw maqsetke muwapıq keledi. Qaraqalpaq tilinde to'mendegidey submorflar bar:

1. Qaraqalpaq tilinde ma (me, ba, be, pa, pe) qosımtası ha'r qiyli xızmet atqaratug'in omonimlik sıpatqa iye grammatikalik forma bolıp esaplanadı. Ol feyil tiykarlarınan atlıq jasawshi xızmetin atqaradı: *tartpa*, *ko'rgizbe*, *jarma* ha'm t.b.; bolımlı feyillerge qosılıp olardin' bolımsız tu'rlerin payda etetug'in forma jasawshi qosımta xızmetin atqaradı; *kelkelme*, *bar-barma*, *ayt-aytpa* ha'm t.b.; soraw janapayı xızmetinde qollanıladi: *bara ma?* *kele me?* *kelip pe?* ha'm t.b.

Al sonsha-sonshama, bunsha-bunshama, onsha-onshama ha'm t.b. so'zlerde ma formasının' qanday xızmet atqaratug'inligi konteksten belgili boladı. Sahıstırın': sonsha jerden meni izlep kelipti — sonshama jerden meni izlep kelipti; bunsha nege keshikti eken — bunshama nege keshikti eken; onsha sharshamadım-onshama sharshamadım. Bul misallarda ma forması ra'wish tiykarlarına qosılğ'an. Qosılğ'an so'zine onın' beretug'in ma'nisi shamalı, tek azı-kem ku'sheytıwshi ma'ni beriwı seziledi. Sonlıqtan qaraqalpaq tilinde sonsha-sonshama, bunsha-bunshama, onsha-onshama formalatı ten'dey jumsalıp kiyatır. Demek, ma (me, ba, be, pa, pe) forması bunday so'zlerdin' qurılısında o'zinin' tiykargı xızmetin atqarmay, tek submorf boladı.

2. Qaraqalpaq tilinde sı (si) III bet tartım jalg'awı bolıp, ol o'zi jalg'ang'an atlıq yamasa atlıqlasqan so'zdin' bildirgen zatınin' so'ylewshi menen tin'lawshıdan basqa betke tiyisli ekenin bildiredi. Ma'selen, *apası*, *inisi*, *kitabı* ha'm t.b. Biraq ko'bisi, qaysısı so'zlerinin' qurılısında sı (si) qosımtası o'zinin' bul xızmetin atqara almaydı. Misallar keltireyik: *oqıwshılardin' ko'bi keldi* — *oqıwshılardin' ko'bisi keldi*. *Senin' kitabın' qaysı?* — *Senin' kitabın' qaysısı?* Bul misallarda sı (si) formasının' submorf bolıwına pleonizm qubılısı sebepshi bolg'an. Sebebi *ko'bi* so'zindegi ekinshi morfema da tartım jalg'awı ha'm *qaysı* so'zinin' de tu'biri *qay* bolıp, birdey

jalg'awlar bir so'zge izbe-iz jalg'ang'an. Bul jag'day *si* (*si*) formasının o'zine ta'n xizmetti atqara almawına sebepshi boladı.

3. Lı (*li*) qosımtası tiykarınan atawish so'zlerden kelbetlik jasaydı: aqıllı, athı, janlı ha'm t.b. Bul qosımta ayırım kelbetliklerge qosılǵanda onın' so'zge beretug'in ma'nisi shamalı: qızıqlı, zıyanlı, ersili ha'm t.b. Bulardı ga'pte keltirip ko'reyik: qızıqlı kitap – qızıqlı kitap; densawlıqqa zıyan sho'p – densawlıqqa zıyanlı sho'p, ersi waqıya – ersili waqıya.

Demek, bul misallarda lı (*li*) qosımtasının' kelbetlik so'zlerge beretug'in ayrıqsha ma'nisi joq. Olar bunday so'zdin' qurılısında submorf boladı.

4. Qaraqalpaq tilinde is (*is*) qosımtası da omonimlik sıpatqa iye. Ol so'z jasawshı ha'm da'reje qosımtası xızmetin atqaradı: tartıs, jırtıs, aparıs, aytıs ha'm t.b. Bul qosımta ayırım atawish so'zlerge qosılǵanda so'zdin' ma'nisine ta'sir jasay almaydı. Ma'selen, ma'ni-ma'nis, ken'-ken'is, do'n'-do'n'is ha'm t.b. Demek, bunday so'zlerdin' qurılısında is (*is*) qosımtası submorf boladı.

5. Qaraqalpaq tilinde g'arrıshılıq, hayyarshılıq, paxtashılıq ha'm t.b. so'zlerdin' g'arrılıq, hayyarlıq, paxtalıq sin'arları da ten'dey qollanıladı. Bunnan qospa qosımtalardin' payda bolıwı tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında ayırım morfemalardin' o'zgerislerge ushırıp, o'zinin' da'slepki ma'nilerin joytıp submorfqa aylang'an degen juwmaq shug'arıwǵa boladı. Bul qospa qosımtalardin' payda bolıwının' bir jolı bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde ayırım so'zlerdin' qurılısında bir qatar morfemalardin' turaqlasıp ajıralmaytug'in bir tu'bir morfemag'a aylanıwı da ushırasadı. Ma'selen, ayg'abag'ar, ku'ndelik, estelik so'zlerindegi g'a, de, te qosımtaların ko'rsetiwge boladı. Sonday-aq ken'islik seplikleri jalg'awlarınin' bir qatar atawish so'zlerge qosılıp, olarg'a sin'isip ketiwi de tilde ma'lim qubılıslardin' biri. Bulardin' submorflardan o'zine ta'n o'zgeshelikleri bolıp, olar ha'zirgi tilde ajıralmaytug'in bir tu'bir morfemag'a aylang'an. Al submorflar so'z qurılısında o'z aldına morfema sıpatında ajıraladı da, biraq ma'nisi boyınsha morfema talabına juwap bermeydi. Biz ko'rip o'tken ayırım so'zlerdin' qurılısındagı bo'lekler sırtqı forması boyınsha morfemag'a usag'anı menen so'zdin' qurılısında jan'a ma'ni yamasa jan'a forma jasay almaydı, sintaksislik xızmet te atqarmaydı.

So'z qurılısında ushırasatug'in ayırım submorflar morfemalardı bir-biri menen baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı. Olardin' to'mendegidey tu'rleri ushırasadı:

1. Qaraqalpaq tilinde im (*im*) qosımtası omonimlik sıpatqa iye. Ol tartım jalg'awı ha'm atlıq jasawshı qosımta xızmetin atqaradı. Ma'selen, kitabım, bilim, inim, qısım ha'm t.b. Al qıdırımpaz, jen'impaz, unamlı so'zlerinde im (*im*) qosımtası qanday xızmet atqaradı? Paz qosımtası qıdır ha'm jen' feyillerine tikkeley qosıla almaydı. Eki morfemanı baylanıstırıw

ushın olardin' arasına im (*im*) qosımtası qosılǵan. Qaraqalpaq tilinde qıdırım, jen'im so'zleri joq. Unamlı so'zinde de lı qosımtası una feyiline tikkeley qosıla almaydı ha'm sonlıqtan olardı baylanıstırıw ushın m qollanılg'an. Demek, bul so'zlerdin' qurılısında baylanıstırıwshılıq xızmet atqaratug'in submorflar bar.

2. Qospa affiks dep qarastırılıp kiyatırǵan in'qı (*in'qi*), imsıra (*imsire*) qosımtalarınin' quramındagı in' (*in'*), im (*im*) qosımtaları da usınday baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı. Ma'selen, shıg'in'qı, ko'terin'ki, tu'sin'ki, ku'limsire, jılamısıra ha'm t.b. Qaraqalpaq tilinde in' (*in'*), im (*im*) bo'leklerinin' baylanıstırıwshılıq xızmeti qı (*ki*), sıra (*sire*) qosımtalarınin' feyil so'zlerge qosılıwında payda boladı. Al olar atawish so'zlerge baylanıstırıwshı bo'leklersiz-aq qosıla beredi: tu'ski, keshki, azang'i, an'qawsıra, jo'gisire ha'm t.b.

3. Sonday-aq malı (*meli*, balı, belı, palı, pelı) qosımtalarındagı ma (*me*, ba, be, pa, pe) bo'legi de kelbetlik jasawshı lı (*li*) qosımtası feyil so'zlerge tikkeley qosıla almawına baylanışlı olardin' aralıǵında baylanıstırıwshı submorf sıpatında payda bolǵan. Qaraqalpaq tilinde ta'kirar so'zlerdin' jasalıwında da ma (*me*, ba, be, pa, pe) bo'lekleri qatnasadı: u'yme-u'y, ko'sheme-ko'she, atpa-at ha'm t.b.

Solay etip qaraqalpaq tilinde bir qatar affiks morfemalar ayırım so'zlerdin' qurılısında submorf boladı. Olar o'zlerine ta'n bolǵan ma'ni ha'm xızmetten ayırılıp, so'zge azı-kem ku'sheytıwshılık ma'ni beredi yamasa morfemalardı bir-biri menen baylanıstırıw ushın xızmet etedi.

Endi tu'bir morfemalar da submorf bola ma?-degen soraw payda bolıwı ta'biyiy. Qa'liplesken tu'sinikler boyınsha qısqaǵan tiykarlardı tu'bir submorflar dep esaplaw mu'mkin. Sebebi ayırım so'zlerdi morfemalarg'a ajratqanda tu'birde qısqaıw ju'z berip tek forması boyınsha morfemag'a usap, al ma'nisi boyınsha pu'tkilley o'zgerip yamasa uluwma ma'ni an'latpaydı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde qızıl kelbetligine salıstırıw da'rejesinin' g'ish, g'ilt qosımtaları qosılǵanda tu'birde qısqaıw ju'z beredi ha'm ol qız formasına iye boladı. Usı qısqaǵan bo'lek tu'bir submorf bolıp esaplanadı: qızıl+g'ish=qızg'ish. Sarı kelbetligi de salıstırıw da'rejesinin' joqarıda keltirilgen qosımtalardı qosılǵanda ol sarı formasına iye boladı.

Sorawlar

1. Morfonologiya tarawının' payda bolıw sebepleri haqqında o'z pikirinizdi bildirin'.

2. Morfonema qanday birlik? Til birligi bolıw ushın qanday o'lishemler qabıl etilgen?

3. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qanday dawıshı ha'm dawıssız sesler almasatug'inligin anıqlan'.

4. Qanday qosimtalardın' submorf xızmetinde jumsalatinın anıqlap, olarg'a mısallar keltirin'.

5. Morfonologiyag'a baylanışlı internetten materiallar jıynan'.

A'debiyatlar

Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.

Айғабылов А. Қазақ тилинің морфонологиясы. Алматы, «Санат», 1995.

Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, «Bilim», 2005.

Кудайбергенов М. Қазақалпақ тилинің морфонологиясы. Тошкент, «Зар қалам», 2006.

Морфонология. — Қазақ грамматикасы. Астана, 2002, 145-190-бетлер.

Мирзағұлов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.

III TARAW

SO'Z JASALIŴ

Tayanış so'zler: *So'z jasalıw, do'rendi so'zler, qospa so'zler, so'z jasaw bazası, so'z jasaw formantı, so'z jasaw ma'nisi, so'z jasaw tipi, so'z jasaw usılları, affiksatsiya, so'z qosılıw, birikpegen qospa so'zler, jup so'zler, birikken so'zler, qısqarg'an qospa so'zler, ta'kirar so'zler, leksika-semantikalıq usıl, substantivatsiya, adektivatsiya, pronominalizatsiya, adverbializatsiya, deleksikalizatsiya, leksika-sintaksislik usıl.*

§ 14. So'z jasalıw- til biliminin' ayırıqsha tarawı. So'z jasalıw til haqqında iliminin' ayırıqsha, o'z aldına bo'lek tarawı bolıp, onda so'zlerdin' jasalıwın, jan'a so'z jasawdın' nızamlılıqların, usılların, quralların u'yreniledi. Ol til biliminin' ayırıqsha tarawı sıpatında tu'rkiy tillerde o'tken a'sirdin' 50-60-jıllarında qa'liplese basladı. Sog'an shekem so'z jasalıw tarawınin' u'yrenetug'm ma'seleleri morfologiyada qaralatuğ'ın edi. Qaraqalpaq til biliminde N.A.Baskakovtın' 1952-jılı jariq ko'rgen «Қарақалпақский язык» kitabında, A.Bekbergenovtın' 1979-jılı jariq ko'rgen «Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasalıwı» kitabında so'z jasalıwdın' til biliminin' ayırıqsha tarawı ekeni qaraqalpaq tili materialları tiykarında belgilep berildi. 1990-jıllardan baslap qaraqalpaq til biliminde so'z jasalıw o'z aldına taraw sıpatında qa'liplese basladı. Bunın' ayqın mısalı sıpatında 1994-jılı jariq ko'rgen «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya» miynetin ko'rsetiw mu'mkin. Sonday-aq mektepler ushın arnalg'an qaraqalpaq tili boyınsha sabaqlıqlarda da so'z jasalıw tarawı o'z aldına berille basladı.

Til — ja'miyetlik qubılıs. Ja'miyetlik qubılıstag'ı ma'deniy, siyasiy, ekonomikalıq ha'm t.b. o'zgerisler menen jan'alıqlar tilde, birinshi gezekte onın' so'zlik quramında o'z ko'rinisin tabadı. So'zlik quramdag'ı burın jedel qollanılıp kiyatırğ'an bir topar so'zler ja'miyet talaplarına baylanışlı go'nere baslawı, ha'tte qollanılıwdan shug'ıp ta qalıwı mu'mkin. Bug'an kersinshe onda jan'a tu'siniklerdi bildiriwi ushın jan'adan so'zler payda bolıp otıradı, bir topar so'zlerdin' ma'nilerinde o'zgerisler bolıp, olar jan'a tu'siniklerdi bildiredi. Bul protses tilde mudamı bolıp otıradı. So'zlik quramnın' bunday jan'a so'zler menen tolıg'ıp barıwı basqa da barlıq tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de tiykarınan eki jol menen iske asadı: birinshiden, tilde burınnan bar so'zlerden ha'r qıylı so'z jasaw usıllarınin' ja'rdeminde, ekinshiden, jan'a tu'siniklerdi an'latiw ushın basqa tillerden so'zler o'zlestiriw arqalı.

So'z jasalıw tarawınin' izertlew birligi — tilde burınnan bar so'zlerden tildin' ishki nızamlılıqlarına sa'ykes jasalg'an jan'a ma'nidegi do'rendi so'zler. Do'rendi so'z degende qanday da bir so'z jasaw usılının'

ja'rdeminde jasalg'an jan'a leksikalıq ma'ni bildiretug'in birlikti tu'sinemiz. Ma'selen, balıqshı, birle, qaraqalpaqsha ha'm t.b. so'zler affiksler menen jasalg'an jan'a ma'nidegi do'rendi so'zler bolsa, Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, BMSH, tasbaqa, dos-dushpan ha'm t.b. so'zler so'z qosılıw usılı menen jasalg'an jan'a ma'nidegi qospa so'zler. Sonday-aq do'rendi so'zler bulardan basqa da usıllar ja'rdeminde jasaladı. So'z jasalıw tarawı usınday do'rendi so'zlerdin' qalay, qanday usıllar ha'm qurallar menen jasalıwın, do'rendi so'zlerdin' so'z shaqaplarına qatnasın tekseretug'in til biliminin' tarawı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinin' bay so'zlik quramı birden qa'liplesken joq, al tariyxıy rawajlanıwlar dawamında a'ste-a'ste tolıg'ıp bardı. Tildin' so'zlik quramının' u'zleksiz rawajlanıwı o'zi xızmet etip atırg'an ja'miyettin' rawajlanıw da'rejesine ha'm tildi qollanıwshılardıń ruwxıy du'nyasına, bilim da'rejesine baylanıslı boladı. Ja'miyettin' rawajlanıwı, adam sanasının' o'siwine baylanıslı o'mirde jan'a zatlar menen tu'sinikler payda boladı. Bul protsess olardı ataw za'ru'rligin payda etedi. Na'tiyjede jan'a so'zler jasaladı yamasa basqa tillerden so'zler o'zlestiriledi. Qaraqalpaq tili so'zlik quramının' bayıwı menen rawajlanıwında tiykarg'ı xızmetti so'z jasaw sisteması atqaradı. Qaraqalpaq tilinin' qa'liplesken so'z jasaw sisteması arqalı tilimizde jan'a so'zler o'nimli jasalıp, so'zlik quramımız bayıp otıradı.

So'zlik quramının' jan'a do'rendi so'zler menen tolıg'ıw jolları, jan'a so'z jasaw usılları, jan'a so'zlerdi jasawshı qurallar so'z jasalıw tarawında u'yreniletug'in tiykarg'ı ma'seleler bolıp esaplanadı.

§ 15. So'z jasalıw tarawının' til biliminin' basqa tarawları menen baylanısı. So'z jasalıw tarawı til biliminin' basqa tarawları menen tig'iz baylanıslı. Birinshi gezekte ol leksikologiya menen izertlew obiektinin' bir bolıwına baylanıslı o'z ara qatnasta boladı. Leksikologiyada da, so'z jasalıwda da u'yreniletug'in til birligi — so'z, biraq so'zdi ha'r taraw o'zinshe u'yrenedi. Leksikologiyada so'zlik quramdag'ı barlıq so'zlerdin' ma'nileri, qollanıw o'zgeshelikleri, til stillerine qatnası ha'm t.b. ta'repleri, al so'z jasalıwda tek do'rendi so'zlerdin' jasalıw o'zgeshelikleri izertlenedi. Al so'zlik quramının' rawajlanıw jollarının' tiykarg'ı jolı so'z jasaw ekenin esapqa alsaq bul eki taraw arasında tig'iz baylanıs, bir-biri menen baylanıstın' bar ekeni anıq boladı.

So'z jasalıw tarawının' morfologiyadan bo'linip shıg'ıwının' o'zi olardıń bir-biri menen tig'iz baylanısın tastıyıqlaydı. Do'rendi so'zlerdin' affiksleri menen jasalıwı, affiksler arasında bir xızmetten ekinshi xızmetke ko'shiw qubılısı, so'z jasawshı affikslerdin' so'z shaqapları menen baylanıslı bolıwı, yag'nıy do'rendi so'zdin' belgili bir so'z shaqabına kiriwi eki taraw arasında ajıralmas baylanıstı ko'rsetedi. Solay da morfologiya so'zdi o'zinde izertleytug'in grammatikalıq ma'nilerdi bildiriwi ta'repinen izertlenedi.

So'z jasalıwın' sintaksis tarawı menen baylanısı qospa so'zler menen sintaksislik so'z dizbekleri arasındag'ı baylanıstan kelip shıg'adı. Qospa so'zler sintaksislik so'z dizbekleri sın'arlarınan' uzaq waqıtlar dawamında birge qollanıwınan payda boladı, sebebi qa'legen eki so'z so'z qosılıw usılı menen jan'a qospa so'zdi payda etpeydi. Ma'selen, *Xojeli* — izafet usılında baylanısqa so'z dizbeginen, *tasbaqa* — jupkerlesiw usılında baylanısqa so'z dizbeginen ha'm t.b. payda bolg'an so'zler. Ayırım birlikler birde qospa so'z, birde so'z dizbegi boladı: *aqsaqal* (qospa so'z) — *aq saqal* (so'z dizbegi), *bu'gin* (qospa so'z) — *bul ku'n* (so'z dizbegi) ha'm t.b.

§ 16. So'z jasaw bazası ha'm so'z jasaw formantı. Do'rendi so'zdin' qurılısında so'z jasaw bazası ha'm so'z jasaw formantı tiykarg'ı orındı iyeleydi. So'z jasaw bazası degende jan'a do'rendi so'zdin' jasalıwına sebep bolg'an tiykardı tu'sinemiz. Ma'selen, balıqshı so'zinin' so'z jasaw bazası xızmetin balıq so'zi, an'shılıq so'zinin' so'z jasaw xızmetin an'shı so'zi atqaradı. Demek, bulardan ma'lim bolg'anınday, tiykarg'ı tu'sinigi so'z jasalıw tarawında so'z jasaw bazası xızmetin atqaradı. Qaraqalpaq tilinde so'z jasaw bazası xızmetin jay ha'm qospa so'zler, so'zdin' tiykarg'ı, birneshe so'zlerdin' yamasa tiykarlardın' dizbekleri atqara aladı: awıl-lıq, egis-lik, on ku'n-lik, taxtako'pir-li ha'm t.b.

So'z jasaw formantı degende so'z jasaw bazasınan do'rendi so'zdin' qanday quraldın' ja'rdeminde jasalg'anı tu'siniledi, yag'nıy formant — bul qural. Ma'selen, pada-shı, pal-ker, aqıl-lı, is-le sıyaqlı so'zlerde so'z jasaw formantı xızmetin suffiksler, al awıl-da-g'ı, ma'rtler-she, Tashkente-gi sıyaqlı so'zlerde postfiksler, ayt-is, tu'n-er, bas-qar sıyaqlı so'zlerde forma jasawshı affiksler atqarıp tur.

§ 17. So'z jasaw ma'nisi ha'm so'z jasaw tipi. Do'rendi so'zlerge baylanıslı tu'siniklerdin' ja'ne biri so'z jasaw ma'nisi ha'm so'z jasaw tipi tu'sinikleri bolıp, olar do'rendi so'zdin' do'retiwshi so'zge semantikalıq qatnasınan kelip shıg'adı. So'z jasaw ma'nisine tu'sinik beriw ushin ker affiksi menen jasalg'an shıpaker do'rendi so'zin alıp qarayıq. Bunda shıpa so'zine ker affiksi qosılıp, do'rendi so'z belgili bir ka'sip penen shug'ıllanıwshı adam degen tu'sinikti an'latadı. Demek, bunnan ma'lim bolg'anınday, do'rendi so'z leksikalıq, grammatikalıq ha'm so'z jasaw ma'nilerine iye boladı. Joqarıda keltirilgen shıpaker so'zinin' leksikalıq ma'nisi — zathıq ma'ni, grammatikalıq ma'nisi — athıq, birlik san, ataw sepligi formasında turıwı, al so'z jasaw ma'nisi — belgili bir ka'sip penen shug'ıllanıwı adam degendi bildiriwi bolıp esaplanadı.

Bir so'z jasaw formantı menen jasalg'an do'rendi so'z tek bir so'z jasaw ma'nisine iye emes, al eki yamasa bir neshe ma'nilerdi bildire aladı. Bul so'z jasaw tipleri tu'sinigin payda etedi. Ma'selen, qaraqalpaq tilindegi athıq jasawshı maq-mek (baq-bek, paq-pek) affiksleri menen jasalg'an

do'rendi so'zlerdin' so'z jasaw tiplerin qarayiq. Do'rendi so'z bir so'z jasaw tipine kiriwi ushın bir so'z shaqabınan jasalıwı, birdey so'z jasaw ma'nisine iye bolıwı ha'm birdey so'z jasaw formantı menen jasalıwı kerek. Maq-mek affiksi menen jasalg'an do'rendi so'zler: oymaq, o'rmek, quymaq, shaqmaq, ilmek, jummaq, ko'shepek, teppek, batpaq, soqpaq. Bular to'mendegidey so'z jasaw tiplerin du'zedi:

1. Qural, a'sbap atları: oymaq, o'rmek, ilmek.
2. Awqat atları: quymaq.
3. Oyin atları: jummaq, ko'shepek, teppek.
4. Ta'biyat qubılısları atları: shaqmaq, soqpaq, batpaq.

Demek, keltirilgen do'rendi so'zler 4 so'z jasaw tipine qatnaslı boladı. Ko'pshilik do'rendi so'zler eki ha'm onnan da artıq so'z jasaw tiplerin payda etedi.

§ 18. So'z jasaw usılları. Ha'r qanday tildiın' so'zlik quramı mudamı rawajlanıp, bayıp otıradı. Bul protses eki tu'rli jol menen iske asadı: sırtqı ha'm ishki jollar. Tildin' rawajlanıwının' sırtqı jolı degende basqa tillerden so'zlerdin' o'zlestiriliwi tu'siniledi. Xalıqlar arasındag'ı siyasiy, ma'deniy ha'm ekonomikalıq qatnasıqlar tiykarında bir tilden ekinshi tilge so'zlerdin' awısıwı barlıq tiller ushın ta'n uluwmalıq nızamlıqlardıń biri. Bunı qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramınan tolıq ko'riw mu'mkin. Ma'selen, o'tken a'sirdin' 20-jıllarınan baslap qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramına rus tili ha'm ol arqalı basqa tillerden ko'plep so'zler kirip kelgen bolsa, 1980-jıllardan baslap o'zbek tilinen ha'm tikkeley Evropa tillerinen so'zlerdin' kirip keliwi ushıraspaqta. O'z gezeginde qaraqalpaq tilinin' so'zleri de basqa tu'rkiy tillerge o'tpekte. Bul so'zlik quramnın' rawajlanıwının' sırtqı jolı bolıp, ol haqqında mag'luwmatlar til biliminin' leksikologiya tarawında berildi. Sonlıqtan bul jerde biz misallar keltirip otırıwdı maqul ko'rmedik.

Tildin' rawajlanıwının' ishki jolı degende ha'r bir tildin' ishki mu'mkinshilikleri, nızamlıqlarına baylanıslı jan'a so'zlerdin' jasalıwı tu'siniledi. Bul jol tildin' so'zlik quramınan' rawajlanıwının' tiykarı bolıp tabıladı. Do'rendi so'z tildin' ishki mu'mkinshiliklerine, nızamlıqlarına su'yenbey jasalmaydı. Tildin' ishki mu'mkinshilikleri tiykarında jan'a so'z jasaw da'wirler dawamında qa'liplesip, belgili bir sistemag'a tu'sken. Ma'selen, -shı/-shi qosımtası qaraqalpaq tilinde atlıq jasawshı o'nimli qosımta esaplanadı: balıq+shı = balıqshı, suw+shı = suwshı, pada+shı = padashı ha'm t.b. Biraq bul qosımta qa'legen atlıqqa qosılıp jan'a ma'nidegi atlıqtı jasamaydı. Bunnan so'z jasaw uzaq da'wirler dawamında qa'liplesedi, nızamlılıq sıpatında o'mir su'redi degen juwmaq shıg'adı.

Do'rendi so'zler tek bir u'lgı menen jasalmaydı, al olar belgili bir nızamlıqlarg'a tiykarlanıp tu'rli jollar arqalı ju'zege keledi. Til iliminde do'rendi so'zlerdin' jasalıw jolları so'z jasaw usılları dep ataladı. So'z jasaw

usılları o'zlerinin' formaları, mazmunı ha'm o'nimliliği jag'ınan birdey emes, olardıń ha'r birinin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar.

Uluwma til biliminde, sonın' ishinde qaraqalpaq til biliminde de so'z jasaw usılların anıqlawda ha'r qıylı pikirler, ko'zqaraslar bar. Ma'selen, qaraqalpaq til biliminde N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde do'rendi so'zlerdin' u'sh usıl menen jasalatug'ının ko'rsetedi: leksikalıq usıl, morfologiyalıq usıl ha'm sintaksislik usıl (Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I (Части речи и словообразования. М., 1952, 170-бет). А.Қидірбайев qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' morfologiyalıq ha'm sintaksislik usıllar menen jasalatug'ının aytadı (Ha'zirgi qaraqalpaq tili. I, Morfologiya. No'kis, 1974, 17-бет). A.Bekbergenovtın' miynetlerinde so'z jasaw usılları bir neshe tu'rlerge bo'lip ko'rsetilgen. Ma'selen, so'z jasaw usılları boyınsha arnawlı maqalasında ha'm monografiyasında qaraqalpaq tilinde jan'a do'rendi so'zlerdin' morfologiyalıq, leksika-sintaksislik, morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq usıllar menen jasalatug'ının ko'rsetedi (Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi tiykarg'ı so'z jasaw usılları. — «O'zIAQB Xabarshısı», 1976, №1, 68-73-бетler; Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasalıwı. No'kis, 1979). Al akademiyalıq ilimiy grammatikada (bunda da so'z jasaw usılları A.Bekbergenov ta'repinen jazılğ'an) so'z jasaw usılları da'slep eki u'lken toparg'a ajratılğ'an: morfemalıq usıl ha'm morfemalıq emes usıl. Morfemalıq usılğ'a affiksatsiya, so'z qosılıwı, so'z qosılıwı ha'm affiksatsiya ha'm abbreviatsiya usılları, morfemalıq emes usılğ'a leksika-semantikalıq ha'm leksika-sintaksislik usıllar kiritilgen (Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 19-28-бетler).

So'z jasaw usılları boyınsha qaraqalpaq til biliminde bulardan da basqa pikirler bar. Biz olardıń ha'mmesine toqtap otırmaymız. So'z jasalıw usılın belgileytug'ın baslı belgi so'z jasaw formantı bolıp esaplanadı. Do'rendi so'zler birdey formant arqalı jasalsa bir so'z jasaw usılına kiredi. So'z jasaw formantın esapqa alg'anımızda ha'zirgi qaraqalpaq tilinde to'mendegidey so'z jasaw usılları bar: affiksatsiya, so'z qosılıwı, so'z qosılıwı ha'm affiksatsiya, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik usıllar.

§ 19. Affiksatsiya usılı. Bul usıl ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasawdın' en' o'nimli usılı bolıp, ol arqalı 4 so'z shaqabı jasalıw mu'mkinshiliklerine iye: atlıqlar, kelbetlikler, ra'wishler ha'm feyiller. Bul keltirilgen ha'rbir so'z shaqabınan' arnawlı so'z jasawshı qosımtaları bar. Tu'rkiy tillerdin' tariyxına qarag'anda da affiksatsiya usılı erte waqıtlardan baslap o'nimli usıl sıpatında ko'rinedi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı qosımtalardıń so'z jasaw ma'nileri ken'eyip, jan'a so'z jasaw tiplerin payda etpekte.

So'z jasawdın' affiksatsiya usılı degende tu'bir morfemag'a yamasa so'z tiykarına so'z jasawshı affikstin' qosılıp jan'a ma'nidegi so'zlerdin' jasalıwı tu'siniledi. Misalı, siz-g'ish, balıq-shı, adım-la, aqıl-li, o'zbek-she ha'm t.b. so'zler tu'bir morfemalarg'a so'z jasawshı qosımtalar qosılıp jan'a ma'nidegi so'zler jasalg'an. Al balıqshı-lıq, oqıw-shı, kemis-lik ha'm t.b. so'zler so'z tiykarlarına so'z jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan jasalg'an.

Affiksatsiya usılı qaraqalpaq tilinde eki tu'rge bo'linedi: suffiksatsiya ha'm postfiksatsiya.

Suffiksatsiya usılında so'z jasaw formantı xızmetin suffiks atqaradı. Suffiks degen so'zdin' tu'birine yamasa so'zdin' tiykarına qosılıp jan'a so'z jasaytug'ın qosımta. Misalı, qaraqalpaqsha, bilim, balıqshı so'zlerinde sha, im, shı qosımtaları tu'bir so'zlerge qosılǵ'an affiks bolsa, al kitapxanashı, o'nimsiz, aqılsızlıq so'zlerinde shı, siz, lıq qosımtaları tiykarlarga qosılǵ'an suffiks bolıp esaplanadı. Solay etip suffiks so'z tu'birlerine de, so'zdin' tiykarına da qosılıp jan'a ma'nidegi so'zdi jasay alatug'ın qosımta bolıp esaplanadı.

Postfiksatsiya usılında da so'z jasaw formantı xızmetin so'z jasawshı qosımta atqaradı, biraq onda ol so'z jasawshı qosımta so'z tu'birine yamasa so'zdin' tiykarına qosılmaydı, al so'zdin' qurılısındag'ı so'zdin' o'zgeriwshi qosımtalardan son' qosılıp jan'a ma'nidegi so'zlerdi jasaydı. Misalı, qaharmanlarsha-qaharman (tu'bir) —lar (ko'plik) —sha, (ra'wish jasawshı qosımta), qaladag'ı —qala (tu'bir) —da (orın sepliginin' qosımtası) —g'ı (kelbetlik jasawshı qosımta), menin'she- men (tu'bir) —in' (seplik) —she (ra'wish jasalıwshı qosımta) ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı formant xızmetinde suffiksler belgili xızmet atqaradı, al postfiksler sanı boyınsha sheklengen bolıp, olar tek bir qatar ra'wish ha'm kelbetliklerdi jasay aladı.

§ 20. So'z qosılıw usılı. So'z qosılıw usılında so'z jasaw formantı xızmetin ta'kirarlanıwshı bir so'z, eki ha'm onnan da artıq so'zler (tu'bir morfemalar) atqaradı. Bul usıl arqalı do'rendi so'zlerdin' bir tu'ri-qospa so'zler jasaladı. Qospa so'zler neshe so'zden turıwına qaramastan uluwma bir ma'ni an'latadı. Ma'selen, qazan-tabaq, asqabaq, tez-tez, O'zbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bo'limi, QMU, gelle-bas-sıyraq ha'm t.b.

Misallardan ko'rinip turg'anınday, qospa so'zler bir so'zdin' ta'kirarlanıwınan, sonday-aq eki ha'm onnan da artıq so'zlerdin' ha'r qıylı jollar menen baylanıwınan jasaladı. Olar tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında qaliplesken ha'm ha'zir tilde tayar o'nim retinde qollanılardı.

Qospa so'zler jan'a ma'nidegi do'rendi so'zler me? Bul ele tartısh ma'selelerdin' biri. Qospa so'zlerde jan'a leksikalıq ma'nige qarag'anda uluwmalastırıw, ko'plik, jıyñaqlaw sıyaqlı grammatikalıq ma'niler basımırq

boladı, yag'nıy bul qospa so'zlerdi jan'a forması sıpatında qarawg'a sebepshi boladı. Solay da til biliminde qospa so'zlerdi ko'birek do'rendi so'zler sıpatında qaraw da'stu'rge aynalg'an. Usı ko'zqaras bassılıqqa alınıp, bul sabaqlıqta da qospa so'zler jan'a so'z sıpatında u'yrenildi.

Qospa so'zler ma'nileri, sırtqı formaları ha'm quramı jag'ınan a'piwayı so'zge de, so'z dizbeklerine de ha'm frazeologiyalıq so'z dizbeklerine de jaqın. Ma'selen, so'z benen qospa so'zdi salıstırayıq: shıbın-su'yir shıbın. Bunda eki so'z de bir ma'ni an'latadı, ga'pte (shıbın da, su'yir shıbın da) bir ag'za xızmetin atqaradı. Ayırmashılıg'ı qospa so'z (su'yir shıbın) tu'sinikti bir qansha ken'irek anıqlaydı.

Qospa so'z benen so'z dizbegin salıstırayıq: aqsaqal-aq saqal. Qospa so'zdin' quramındag'ı komponentler arasında sintaksislik baylanıs sezilmeydi, sebebi tariyxıy rawajlanıwlar barısında sintaksislik baylanıs gu'n'girtlesip, olar bir so'zge aylang'an, ga'pte tek bir ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Al so'z dizbeginde eki ha'm onnan da artıq ma'nili so'zler belgili bir sintaksislik baylanısta du'ziledi, onın' komponentlerinin' ha'r biri o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlaydı, ga'ptin' ha'r qıylı ag'zaları xızmetin atqaradı.

Qospa so'z benen frazeologiyalıq so'z dizbegi forması boyınsha usas bildiriletug'ın ma'nileri boyınsha bir-birinen ajıraladı: qospa so'zler nominativlik funktsiyada qollanılardı, al frazeologiyalıq so'z dizbekleri nominativlik funktsiya u'stinde idiomalasıp, ekspressivlik xızmet atqaradı. Misalg'a salıstırın': Qoy qırılǵ'an qala (qospa so'z), ko'zdi ashıp jumǵ'ansha (frazeologiyalıq so'z dizbegi).

Solay etip, qospa so'zler — bir so'zdin' ta'kirarlanıwınan, sonday-aq eki ha'm onnan da artıq so'zlerdin' qosılıwınan du'zilip, komponentlerinin' jeke ma'nilerinen biraz o'zgeshe ma'nige iye bolǵ'an, so'ylewde bir pa't penen ayılıp, ga'pte bir ag'zanın' xızmetin atqaratug'ın so'zler. Bir qatar qospa so'zlerdin' birigiwshi komponentleri fonetikalıq o'zgerislerge ushıraydı: qol qap-qolǵ'ap, bul ku'n-bu'gin, xalqı abad-Xalqabad ha'm t.b.

QOSPA SO'ZLER

Qospa so'zler sırtqı forması, komponentlerinin' tu'ri ha'm qosılıw da'rejesine qaray 5 tu'rge bo'linedi: 1) sostavlı so'zler; 2) jup so'zler; 3) ta'kirar so'zler; 4) birikken so'zler; 5) qısqaǵ'an so'zler.

§ 21. Sostavlı so'zler. Sostavlı so'zler keminde eki so'zdin' o'z ara baylanısınin' bir qansha gu'n'girtlenip, turaqlı orıng'a iye bolǵ'an ha'm uluwma bir tu'sinikti an'latatug'ın so'zler bolıp tabılardı. Sostavlı so'zlerdin' quramındag'ı so'zlerdin' orınların almasırwıg'a yamasa aralarına basqa so'z qosıwıg'a bolmaydı. Ma'selen, «tu'ye tawıq» qospa so'zindegi sin'arların orın almasırwıp «tawıq tu'ye» dew mu'nkin emes yamasa «su'yir

shibin» qospa so'zinin' sin'arlari arasina so'z qosip «su'yir aq shibin» dew mu'mkin emes.

Sostavli so'zler neshe so'zden turwina qaramastan bir so'z shaqabina qatnasli boladi ha'm ga'pte bir ga'p ag'zanin' xizmetin atqaradi. Qaraqalpaqstan Respublikasi O'zbekstannin' arqa bo'leginde jaylasqan (atliq, baslawish). Ol bir jola kelip ketken edi (ra'wish, pisiqlawish). Aq quba kelinshek ortag'a shiqti (kelbetlik, aniqlawish).

Sostavli so'zler leksikalik birlik retinde bir ma'ni bildirse de komponentleri o'zlerinin' jeke ma'nilerinen pu'tkilley alislap ketpeydi. Olar tilde qanday da bir jan'a ha'm quramali ug'imdi an'latiw ushin payda boladi. Olar da'slep erkin so'z dizbegi tu'rinde du'zilip, waqitlar o'tiwi menen quramindagi komponentler turaqlilqqa iye boladi ha'm sostavli so'z bolip qa'liplesedi.

Sostavli so'zler de dara leksikalik birlikler siyaqli belgili bir so'z shaqabina qatnasli boladi ha'm sol so'z shaqabina ta'n o'zgesheliklerdi qabil etedi.

Sostavli atliqlar eki yamasa bir neshe so'zlerdin' dizbeginen turip, uluwma bir tu'siniktin' atamasin bildiredi: Orta Aziya, til ilimi, Ilimler Akademiyasi, qara shibin, suw shigin, qara tal ha'm t.b.

Sostavli kelbetlikler predmetlerdin' qospali belgilerin bildiredi: tori ala, badam qabaq, is jaqqas, basi bos, ko'rse qizar, alip satar ha'm t.b.

Sostavli sanliqlar keminde eki sanliq so'zdin' dizbeginen du'ziledi: on bir, qinq bes, eki min' jeti, ekiden bir, to'rttin' biri, bir kem qinq ha'm t.b.

Sostavli almasiqlar: heshkim, birna'rse, a'lleqanday, ha'rqanday, ha'rqashan, t.b.

Sostavli feyiller: juwap beriw, hayran boliw, ko'zge su'rtiw, alg'is aytiw, tayaq jew ha'm t.b.

Sostavli ra'wishler: bir maydan, azannan keshke shekem, ku'ni keshe, ha'p zamatta, tan' ala gewgimde ha'm t.b.

Til – ja'miyetlik qubilis. Ja'miyetlik turmistasig'ı o'zgerisler, rawajlanıwlar en' da'slep so'zlik quramda o'z ko'rinislerin tabadi. O'zbekstannin' ha'm onin' quramindagi Qaraqalpaqstannin' o'z g'a'rezsizligine erisiwi na'tiyjesinde ekonomikada, ma'deniyatta, ilim ha'm texnikada u'iken rawajlanıwlar boldi. Bul o'z gezeginde so'zlik quramda jan'a tu'siniklerdi an'latiw ushin jan'a so'zlerdin', sonin' ishinde sostavli so'zlerdin' payda bolıwına sebepshi boldi: qurılıs banki, Prezidentlik basqarıw, rayonlıq ha'kimiyat, test jumısı, aksionerlik ja'miyet, kolledjler basqarması ha'm t.b.

§ 22. Jup so'zler. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler eki, geyde u'sh so'zdin' juplasıwınan jasaladı: qazan-tabaq, gelle-bas-sıyraq, bir-eki-u'sh, qatın-bala-shag'a ha'm t.b. Olar semantikasi boyınsha o'z ara ma'nilik

qatnastag'i, morfologiyalıq jaqtan birgelikli so'zlerdin' sintaksislik jaqtan bag'ınbay baylanısqan, fonetikalıq iqshamlasıwınan jasalatug'in leksikalıq birlikler. Qa'legen so'z jup so'zdin' sin'arı bola bermegenindey, qa'legen eki so'zdin' dizbeklesip keliwi jup so'zdi payda ete almaydı. So'zlerdin' juplasıwı ushin, birinshiden, jup so'z sin'arlarının' ekewi de bir-birine ma'nilik qatnasta, semantikalıq jaqtan sa'ykesleniwi kerek, ekinshiden, jup so'z sin'arlari semantika-fonetikalıq jaqtan iqshamlasıwı kerek, u'shinshiden, morfologiyalıq jaqtan birgelikli, sintaksislik ten' huquqlı bolıwı, grammatikalıq jaqtan sa'ykesleniwi kerek. Qa'legen eki so'z juplasa bermeydi, olardin' juplasıwında semantikalıq jaqtan to'mendegiler bayqaladı.

1. Bizdi qorshap turg'an ortalıqtagi qubilislar, ha'reketler, zatlar o'zlerinin' jeke o'zgeshelikleri menen birge uluwma belgileri boyınsha bir toparg'a kirip, bir atama tu'sinigine iye boladi. Ma'selen, qazan, tabaq, qasıq, pıshaq, vilka, kepkir (xojalıq buyımları), bas, ko'z, qulaq, erin, ju'z, murin (adam ag'zalari), arpa, biyday, ju'weri, ma'sh, tari, sali (eginler toparı) ha'm t.b. Bunday toparlar til iliminde korrelyativ so'zler dep ataladı, al qaraqalpaqsha olardi sıbaylas so'zler dep ataw mu'mkin.

Sıbaylas (korrelyativ) so'zlerdin' juplasıwı ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimli qubilis: qazan-tabaq, ko'z-qulaq, arpa-biyday, ata-ana, bu'gin-erten', bes-altı, keli-kelsap ha'm t.b. Bul keltirilgen jup so'z komponentleri bir-biri menen semantikalıq jaqtan sıbaylas bolip, bir toparg'a kiredi.

Bir sıbaylas (korrelyativ) toparg'a kiretug'in so'zlerdin' barlıg'i bir-biri menen juplasa bermeydi. Ma'selen, shibin, shirkey, qurt, qumirisqa so'zleri sıbaylas so'zler bolip, onda shibin menen shirkey, qurt penen qumirisqa jup so'z du'ze aladı, al shibin menen qurt yamasa qumirisqa menen shirkey so'zleri jup so'z du'ze almaydı.

2. So'zlik quramda ma'nileri bir-birine jaqın sinonimlerden' jup so'zlerdi du'ziwi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimli ushırasadı. Bunday jup so'zler ja'mlew, uluwmalastırıw ma'nilerin an'latadı: ar-namıs, ku'sh-quwat, sin-simbati, daw-ja'njel ha'm t.b. Qa'legen sinonim eki so'zden jup so'z jasala bermeydi, al ku'ndeliklik so'ylewde bir-birinin' ma'nisin tolıqtırıw maqsetinde qollanılatug'in, semantikalıq ma'nisi, aytiwg'a iqshamlılıg'i sa'ykes kelgenleri juplasadı: shiyrin-sheker, jaqın-juwıq, tamirtanis, anda-sanda ha'm t.b.

3. Qaraqalpaq tilinde ma'nileri bir-birine antonim so'zlerdin' juplasıwı da o'nimli ushırasadı: dos-dushpan, ashshı-dushshı, u'iken-kishi, erteli-kesh, jaqsı-jaman. Qa'legen eki antonim so'z juplasa bermeydi, olarda da ma'nilik o'zgesheligi qollanılıw o'risi, aytiliw iqshamlılıg'i sa'ykes keletug'inlig'i juplasadı.

Jup so'zler morfologiyaliq jaqtan da birgelikli boladi, yag'niy jup so'z komponentlerinin' ekewi de (geyde u'shewi) birdey so'z shaqabina qatnasli boladi: ar-namis (atliq-atliq), ko'terilip-basılıp (fevil), erteli-kesh (ra'wish-ra'wish), bes-altı (sanliq) ha'm t.b. Olardin' dara komponentlerinin' qurılısı dara tu'bir so'zlerden (ot-sho'p, aqıl-oy), do'rendi so'zlerden (alıs-beris, jıyın-terim, oyli-ba'lentli), birikken so'zlerden (oyaq-buyaq, o'ytıp-bu'ytip, arjaq-berjaq).

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jup so'z komponentlerinin' u'nlesiwi rifma, alliteratsiya, assonans, dissonans formasında ushırasadı. Bul qubılıslar jup so'zlerdin' aytiliw iqshamlılıg'ın ta'miynleydi. Ma'selen, a'ke-sheshe, o'tken-ketken, ju'ris-turis jup so'zlerinde rifma, ja'bir-japa, qa'de-qa'wmet, saz-sa'wbet jup so'zlerinde alliteratsiya, taw-tas, ashıq-aydın, ıbir-jbir jup so'zlerinde assonans ha'm dissonans qubılısları ko'rinedi.

Jup so'z komponentleri o'zlerinin' turaqlı ornına iye. Tariyxıy rawajlanıwlar barısında jup so'z komponentleri o'zlerinin' semantikalıq ma'nisine, jumsalıw o'risine, aytiwg'a iqshamlılıg'ına ha'm fonetikalıq sa'ykesleniwine qaray ornalasqan. Jup so'z komponentlerinin' ornalasıw ta'rtibin u'yrenip qarag'anda olardin' to'mendegidey o'zgeshelikleri bayqaladı: birinshiden, so'ylewde jedel qollanilatug'ın so'z birinshi komponent boladı (ata-baba, saz-sa'wbet, mereke-meylis), ekinshiden, ma'nileri ha'm jumsalıwı jag'ınan ten'dey bolg'anda ornın ta'rtip erkin boladı (jaqsı-jaman, jaman-jaqsı, qısı-jazı, jazı-qısı, qayg'ı-g'am, g'am-qayg'ı), u'shinshiden, ta'biyatınan izli-izinen keletug'ın ha'reketlerdi, qubılıslardı bildiretug'ın so'zler sol izbe-izlik tiykarında ornalasadı (bir-eki, ayında-jılında, barıp-kelip), to'rtinshiden, aytilıwı jen'il so'z aytilıwı qıyın so'zden burın keledi (toy-tamasha, saw-salamat, atı-jo'ni).

Komponentlerinin' semantikasına qaray jup so'zler 3 tu'rge bo'linedi: 1. Eki komponenti de leksikalıq ma'nige iye jup so'zler: aqıl-oy, jaman-jaqsı, ga'p-so'z; 2. Bir komponenti leksikalıq ma'nige iye bolmag'an jup so'zler: emin-erkin, wa's-wayran, qon'sı-qoba, jo'n-josaq. 3. Eki komponenti de ma'nige iye bolmag'an jup so'zler: ara-tura, men'-zen', la'm-lim.

Jup so'zler o'zlerinin' bildiriletug'ın ma'nilerine qaray uluwmalas-tırıwshı ma'nidegi jup so'zler (bet-awız, el-xalıq), ku'sheytiwishi ma'nidegi jup so'zler (azıp-tozıp, aman-saw) ha'm idiomalıq ma'nidegi jup so'zler (ushti-ku'ydi, ku'yip-pisip) bolıp bo'linedi.

§ 23. Ta'kirar so'zler. Ta'kirar so'zler qospa so'zlerdin' ayrıqsha bir tu'ri bolıp esaplanadı. Bir qatar a'debiyatlarda olar jup so'zler sıpatında u'yrenilgeni menen ta'kirar so'zlerdin' bir so'zdin' ta'kirarlanıwınan jasalıwı (tez-tez, ko'p-ko'p, talay-talay), ma'nisi boyınsha ko'plik,

ku'sheytiw, dawamlılıq ma'nilerin an'latıwı qospa so'zdin' ayrıqsha bir tu'ri sıpatında qarawg'a tiykar jaratadı.

Ta'kirar so'zler jasalıw o'zgesheliklerine, komponentlerinin' ma'nisine ha'm formalarına qaray komponentleri birdey ta'kirar so'zler(qalta-qalta, tonna-tonna, tez-tez), komponentleri birdey emes ta'kirar so'zler (ko'zbe-ko'z, tarsa-tas, bostan-bosqa), komponentleri uyqasqan qospa so'zler (nanpan, qant-pant, shay-pay), kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' intensiv formaları (qap-qara, tap-taza, ep-erte) bolıp bo'linedi.

§ 24. Birikken so'zler. Birikken so'zler eki ha'm onnan da artıq so'zlerdin' tig'iz birigiwinen payda bolıp, jay so'zler sıyaqlı bir pa't penen aytiladı. Birikken so'zler so'z dizbeklerinen qospa so'z jasalıwının' en' joqarı ha'm son'g'ı basqısı bolıp esaplanadı. Olardin' ko'pshiliginin' komponentleri birigiw paytında fonetikalıq o'zgerislerge ushıraydı: bu'gin (bul ku'n), qarlıg'ash (qara ala qus), Xojeli (xoja eli), qolg'ap (qol qap) ha'm t.b.

Birikken qospa so'zler ko'birek ha'r qıylı sintaksislik baylanıstagi so'z dizbeklerinin' uzaq waqıtlar dawamında turaqlı tu'rde birge qollanılıwı na'tiyesinde payda boladı: belbew, Xojeli, qolg'ap(izafet), ayg'abag'ar, atqaminer, betashar (basqarıw) ha'm t.b. Sonday-aq bir qatar birikken so'zler jup so'zlerden ag'ayın (ag'a-ini), a'wmeser (awma-eser), ta'kirar so'zlerden tiqtıq (tiq-tiq qus), saqsaq (saq-saq tishqan), mujmij (mij-mij adam), so'z dizbeklerine affikslerdin' qosılıwınan alawızlıq (ala awız), besjilhq (bes jil), xalıqaralıq (xalıq ara) payda bolqan.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde birikken so'zlerdin' so'z shaqaplarına qatnası tu'rlish: altaqta, orınbasar, atqosshı (birikken atlıqlar), jalan'bas, gu'dibuzar, qappas (birikken kelbetlikler), bazıbir, geypara, heshteme (birikken almasıqlar), biraz, arman, berman (birikken ra'wishler), o'yt, a'kel, apar (birikken feyiller) ha'm t.b.

§ 25. Qısqarg'an qospa so'zler. Qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramında adam atlarınan basqa mekeme, sho'lkem, oqıw orınlarınan' atların qısqartıp qollanıw o'tken a'sirdin' 20 – jıllarınan baslandı. Sog'an shekem qaraqalpaq janlı so'ylew tilinde adam atların qısqartıp qollanıw ushırasadı: Ma'ke, Sa'ke, Ayeke, Sha'ke ha'm t.b.

O'tken a'sirdin' 20 – jıllarınan baslap ja'miyetlik turmıstagi o'zgerisler, jan'a sho'lkemlerdin' payda bolıwına, a'debiy til normalarının' jetilisiwine baylanışlı tildegi u'nemlew qubılısının' bir ko'rinisi sıpatında qısqarg'an qospa so'zler payda boldı.

U'nemlew qubılısının' bul ko'rinisi birneshe so'zlerden du'zilgen atamalardı aytıwda ha'm jazıwda qolaylıq tuwdıradı. Qısqarg'an qospa so'zler – sostavlı so'zlerdin' belgili bir ta'rtipte qısqarıwınan payda boladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zlerdi qısqartıp qollanıwdın' to'mendegidey u'lgileri bar:

1. Rus tilidagi turisida o'zgerissiz aling'an qisqarg'an qospa so'zlar: GAI, ZAGS, SPID, t.b.

2. Qaraqalpaq tiline kalka usuli menen awdarılıp aling'an qisqarg'an qospa so'zlar: BMSH, pedinstitut, QMU, t.b.

3. Aralas qisqarg'an qospa so'zlar. Bular ha'r qiyli formalarda qisqartiladi:

a) da'slepki ha'riplerin aliw joli arqali: AQSH, DFX, t.b.

b) birinshi buwinların aliw arqali: profkom, filfak, t.b.

d) da'slepki so'zdin' birinshi buwinın, qalg'anların' toliq so'zin aliw arqali: medkolledj, pedinstitut, t.b.

e) da'slepki so'zdin' birinshi buwinın, qalg'anların' birinshi ha'riplerin aliw arqali: O'ZR, rayONO, gorONO, t.b.

f) ha'r qiyli formada qisqartiw arqali: Aralvodstroy, lavsan, t.b.

Sunday-aq qisqarg'an qospa so'zler qatarına sha'rtli tan'balardi kirgiziw mu'mkin: sm-santimetr, km-kilometr, t-tonna, t.b. Sonın' menen bir so'zdin' ha'm so'z dizbeginin' qisqartıwınan jasalg'an zam (zamistitel), stepka (stipendiya), basket (basketbol) sıyaqlı so'ylew tili ushin ta'n bolg'an so'zlerdi de qisqarg'an qospa so'zlerdin' bir tu'ri sıpatında qarawg'a boladi.

§ 26. **Leksika-semantikalıq usul.** Til biliminde leksika-semantikalıq usul transpozitsiya usuli dep te ataladi. Bul usul boyınsha so'z o'zinin' sırtqi formasın o'zgeritpey-aq basqa so'z shaqabına o'tip ketedi ha'm sol so'z shaqabının' leksika-semantikalıq ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerin qabil etedi. Misali, jaman (kelbetlik) – jaman menen joldas bolma(bunda «jaman» atlıq), saylandı (feylil) – saylandı komanda (bunda «saylandı» kelbetlik), bir (sanlıq) – bir waqıya ayttı(bunda «bir» almasıq), t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ma'nili so'z shaqapları arasında ayırım so'zler leksika-semantikalıq usul menen atlıqqa, kelbetlikke, almasıqqa ha'm ra'wishke o'te aladi. Basqa so'z shaqapların' atlıqqa o'tiwi substantivatsiya, kelbetlikke o'tiwi adektivatsiya, almasıqqa o'tiwi pronominalizatsiya, ra'wishke o'tiwi adverbializatsiya qubılısı dep ataladi. Sonın' menen ma'nili so'zlerdin' ko'mekshi so'zlerge aylanıwı da tilde bolatug'in qubılıslardin' biri bolıp, onı deleksikalizatsiya qubılısı dep ataydı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde taman, qaray, ko're, t.b. so'zler tirkewishke o'tiwi ushırasadı.

§ 27. **Leksika-sintaksislik usul.** Bul usulda so'z jasaw formantı xızmetin so'z dizbegi atqaradı. Ayırım so'z dizbekleri belgili bir ma'nige iye boladı ha'm bir tu'sinikti an'latadı. Misali: oramasam o'lgeymen, takside tanıstım, samolyotta salıbrag'an, Jemidin' ko'z jası (materiallardın' atları), Qızketken (jer ataması), Satıbaldı, Ulbosın (adam atları), t.b. Misallardan ko'rinip turg'anınday, bul usul menen ma'nili so'z dizbegi menen ko'mekshi so'z, frazeologiyalıq so'z dizbegi jan'a ma'nidegi do'rendi so'zlerdi payda etedi.

A'debiyatlar

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. Фонетика и морфология. часть первая (части речи и словообразование). М., 1952.

2. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердің жасалуы. Нөкіс, 1979.

3. Нажимов А. Каракалпак тилинде жуп хәм төкирар сөзлер. Нөкіс, 1979.

4. Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясашиши. Тошкент «Ўқитувчи», 1989.

5. Хәзирги Каракалпак тили. Морфология. Нөкіс, 1981.

6. Хәзирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. Нөкіс, 1994.

SO'Z SHAQAPLARININ' JASALIWI

Tayanish so'zler: *So'z shaqabi, do'rendi so'z, atlıq, atlıq jasawshi qosımta, o'nimli affiks, o'nimsiz affiks, qospa atlıq, subiektiv baha beriwshi forma, jup atlıq, ta'kirar atlıq, birikken atlıq, qisqarg'an atlıq, kelbetlik, kelbetlik jasawshi affiks, jup kelbetlik, ta'kirar kelbetlik, birikken kelbetlik, feyil, qospa feyil, atawish tiykarlı qospa feyil, feyil tiykarlı qospa feyil, feyil jasawshi affiks, ra'wish, ra'wish jasawshi affiks, jup ra'wish, birikken ra'wish, ra'wishlesiw, abbreviyatsiya, fostffiks, substantivatsiya, adektivatsiya, adverbializatsiya, pronominalizatsiya.*

ATLIQTIN' JASALIWI

So'zlik quramnın' a'dewir bo'legin atlıq so'zler quraydı. Olardın' samı boyınsha ko'p bolıwı atlıqlardın' tu'rli so'z jasaw usılları menen jasalıwına da baylanışlı. Atlıq so'zlerdin' ko'pshilik bo'legin do'rendi atlıqlar quraydı. Do'rendi atlıqlardın' tiykarı qa'legen ma'nili so'z shaqapları, sonın' ishinde atlıq so'zlerdin' o'zleri de bola beriwı mu'mkin.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde atlıqlar affiksatsiya, so'z qosılıwı, so'z qosılıwı ha'm affiksatsiya, leksika- semantikalıq ha'm leksika-sintaksislik usıllar menen jasaladı.

§ 28. **Athqtın' affiksatsiya usılı menen jasalıwı.** So'z jasawdın' affiksatsiya usılı ju'da' ken' qollanılatug'in usul bolıp esaplanadı. Bunda so'z jasawshi affikslerdin' qosılıwı arqalı atlıqlardan ha'm basqa so'z shaqaplarınan do'rendi atlıqlar jasaladı. Do'rendi atlıqlar jasalıw tiykarına qaray atawish tiykarlı do'rendi atlıqlar ha'm feyil tiykarlı do'rendi atlıqlar bolıp bo'linedi. Usıg'an qaray atlıq jasawshi affiksler atawish so'zlerden atlıq jasawshi affiksler ha'm feyil so'zlerden atlıq jasawshi affiksler dep ekige bo'linedi.

Atawish so'zlerden atlıq jasawshi affiksler. Olar atlıq so'zlerdi jasawdag'ı xızmetine qaray o'nimli ha'm o'nimsiz bolıp ekige bo'linedi.

-q/-ki, -g/-gi affiksi feyil tiykarlaridan ha'r qiyli ma'nilerdegi atliqlar jasaydi: burg'i, jon'g'i, shalg'i, kergi, uyqi, ku'li, ashutqi, t.b.

-qish/-kish, -g'ish/-gish affiksi ja'rdeminde qural-a'sbap, buyim atamaları jasaladi: sizg'ish, qisqish, tutqish, qirg'ish, su'zgish, t.b.

-in/-in, -n affiksi feyil tiykaridan an'latilg'an is-ha'reket negizinde payda bolg'an zattin' atamaların jasaydi: egin, jiyin, jawin, to'gin, tu'yin, sawin, t.b.

-im/-im, -m affiksi feyil tiykaridan an'latilg'an is-ha'reket na'tiyjesinde payda bolg'an zatti an'latatug'in atliqlar jasaydi: basim, bilim, dizim, jem, kelisim, o'rim, shaqirim, t.b.

-indi/-indi affiksi is- ha'reket na'tiyjesinde payda bolg'an zatlardin' atamasin jasaydi: juwindi, taslandi, kelgindi, t.b.

O'nimsiz affiksler:

-wish/-wish affiksi qural buyim atların bildiretug'in atliqlar jasaydi: bilg'awish, elewish, tuyrewish, t.b.

-g'aq/-gek affiksi ha'r qiyli qural buyim atamaların bildiredi: eskek, ilgek, piskek, t.b.

Bunnan basqa da o'nimsiz qollanilatug'in bir qatar affiksler ha'r qiyli feyil formalaridan tu'rli ma'nidegi atliq so'zlerdi jasaydi:

-anaq/-naq affiksi: shig'anaq, shuqanaq;

-daq affiksi: quwirdaq;

-mash affiksi: quwirmash;

-wil affiksi: qarawil, shabiwil;

-muq affiksi: bilamuq;

-n' affiksi: qozg'alan', irin';

-diq affiksi: qaldiq;

-asi/-esi affiksi: alasi, beresi, shig'asi;

-mis/-mis affiksi: turmis, qilmis;

-a, -e affiksi: ku'ye, jira, jara.

§ 29. Athiqin' subiektiv baha beriwshi formalari. Athiqin' subiektiv baha (ma'ni) beriwshi formalari jan'a leksikalik ma'nige iye so'z jasamaydi. So'z o'zgartiwshi affikslerdey o'zi jalg'ang'an so'zlerdin' grammatikalik ma'nisin o'zgarteydi ha'm basqa so'zler menen baylanisturw xizmetin atqarmaydi.

Subiektiv baha beriwshi formalar tek atliq so'zlerge jalg'anip, o'zleri jalg'ang'an so'zden an'latilg'an zatqa so'ylewshinin' subiektiv qatnasin bildiredi yaki sol zatqa kishireytiw ma'nisin beredi. Til biliminde bunday formalardi forma jasawshi affiksler qatarina jatqaradi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde subektiv baha beriwshi affiksler tiykaridan kishireytiwshi ha'm erkeletiwshi ma'nilerdi bildiredi. Olar to'mendegiler:

-sha/-she affiksi ko'pshilik atliq so'zlerge jalg'anip tu'birden an'latilg'an zatqa ku'shireytiwshi ma'ni beredi: kitapsha, ko'rpeshe, gilemshe,

qa'lenishe, na'lshe, belshe, maydansha, o'gizshe, jigitshe, t.b. Misali: *Dorbashasidan nan* sindirip, awzima bir tisleminan saldi (T.Q.). Sa'l o'zin'izdi basip alin', jigitshe (K.A.).

-shiq/-shik affiksi ayirim atliq so'zlerge jalg'anip kishireytiw ma'nisin beredi: to'beshek, qapshiq, u'yinshik, t.b. Misali:

Jen'il ko'rdim qarababanin' qapshiq'in,

Ol ne qilsin joqti jerden qaza ma? (I.Yu.).

U'yrenshikli to'beshigine aq tayag'in shanishti (T.Q.).

-shaq/-shek affiksi geypara atliq so'zlerge jalg'anip kishireytiw ma'nisin an'latadi: kelinshek, inishek, qulnshaq, t.b. Misali: Men kelinshek bolip tu'sken zamanda, Keshte suw aliwg'a kelgende bunda (I.Yu.).

-alaq/-laq affiksi siyrek qollanilip o'zleri jalg'ang'an atliqtan an'latilg'an zatlarg'a kishireytiw- erkeletiw ma'nilerin beredi: qizalaq, botalaq, qoshalaq, t.b. Misali: Qalay, qizalaq aman jetisti me? (I.Yu.).

-tay affiksi ayirim janli zatlardi bildiretug'in atliqlarg'a jalg'anip erkeletiw ma'nisin bildiredi: bo'ketay, qoshantay, t.b. Misali: Jaziwshi A.Abdievtin' balalarg'a arnalg'an «Qizil qoshantay» atli gu'rrin'ler toplami baspadan shiqti (Jetkinshek).

-y affiksi tuwisqanliqtı bildiretug'in atliqlardin' ayirimlarına jalg'anip hu'rmetlew, sıpaylıq ma'nilerin bildiredi: ag'ay, apay, sheshey, babay, jen'gey, t.b. Misali: Jen'gey esikti ashıp ketken bolsa, apan' shamallap qalatug'in boldi-aw! (Sh.S.).

-jan affiksi tuwisqanliqtı bildiretug'in atliqlarg'a jalg'anip hu'rmetlew, sıpaylıq, erkeletiw ma'nilerin an'latadi: ag'ajan, apajan, anajan, jen'gejan, u'kejan, atajan, t.b. Menshikli adam atlarına jalg'anip, erkeletiw ha'm hu'rmetlew ma'nilerin bildiredi: Ospanjan, Quralbayjan, Asqarbayjan, Seregu'ljan t.b.

Misali: *Allayarjan*, senbisen' kelgen,

Ba'rekella, ju'rsen' be aman? (I.Yu.).

Man'layımdag'ı jalg'ız g'ana juldızım edi, g'arg'ay ko'rme, sheshejan (Sh.S.).

-sımaq affiksi kemsitiw, mısqullaw ma'nisin bildiredi: adamsımaq, shayırsımaq, jigıtsımaq, u'ysımaq, ko'rpeshesımaq, t.b.

§ 30. Athiqin' so'z qosilw usılı menen jasalıwı.

Bul usıl arqalı eki yamasa birneshe so'zler qosilip, birigip, jan'a leksikalik ma'nige iye qospa atliqlar jasaladi. Olar quramı boyınsha quramli (sostavli) atliqlar, birikken atliqlar, jup atliqlar, ta'kirar atliqlar, qisqarg'an qospa atliqlar bolip bo'linedi.

Quramli (birikpegen) atliqlar. Eki yamasa onnanda ko'p so'zlerdin' dizbeyinen jasalıp, ma'nilik jaqtan birigip bir tu'sinikti an'latatug'in, ga'pte bir ag'zanın' xizmetin atqaratug'in atliqlar quramli atliqlar delinedi.

Quramli atliqlardin' quramindagi' sin'larinin' birinshisi keyingisin aniqlap, tu'sindirip keledi. Olar arasindagi' ma'nilik qatnas ha'r tu'rli boladi.

a) Birinshi sin'ari ekinshi sin'arinin' belgisin bildirip keledi: aq quw, aq balıq, qara torg'ay, ko'k g'arg'a, sarı may, t.b.;

b) birinshi sin'ari ekinshi sin'arinin' nege arnalg'anın ko'rsetedi: qoy qora, qol saat, ko'z a'ynek, bet oramal, t.b.;

d) birinshi sin'ari ekinshi sin'arinin' neden islengenin, jınısın bildiredi: temir jol, temir qazıq, mis quman, qız bala, t.b.;

e) birinshi sin'ari ekinshi sin'arinin' belgili bir ma'kang'a tiyisli ekenligin bildiredi: suw jılan, qır jılan, taw eshki, t.b.;

f) ekinshi sin'arinin' birinshi sin'arinan an'latılğ'an zatqa usaslıg'ın bildiredi: oq jılan, ay balta, jiyde japıraq, iyt balıq, qılısh balıq, tu'ye taban, t.b.

Du'zilisi boyınsha quramli atliqlardin' to'mendegi tu'rleri ushırasadı: Atlıq+atlıq: da'w ju'rek, qol tan'ba, ko'z baylawshı, is haqı, tas ko'mir, t.b.

Atlıq+kelbetlik: qolı ashıq, ko'z ashıq, O'mirbek laqqı, Aldar ko'se, t.b.

Atlıq+feylil: ish awırıw, bet ashar, ku'n ko'ris, is taslaw, t.b.

Kelbetlik+atlıq: ala g'arg'a, su'yir shıbın, aq tal, aq altın, t.b.

Sanlıq+atlıq: Qırıq qız, jeti qaraqshı, t.b.

Feyil+feylil: islep shıg'arıw, Barsa kelmes, alıp satar, t.b.

Quramli atliqlar sin'arlari ha'r qıylı grammatikalıq baylanıstag'ı so'z dizbeklerinen qa'liplesken boladı:

a) sin'arlari jupkerlesip baylanısqan atliqlar: aq quw, qara may, nawqan qurt, aq otaw, sarı uwayım, tas kene, t.b. Misalı: Menin' de ko'z a'ynek kiyiwime tuwra keldi (T.Q.);

b) sin'arlari izafetlik baylanıstag'ı atliqlar: qonaq ası, jer ju'zi, mal bazar, oqıw ornı, haywanat bag'ı, t.b. Misalı:

Babalar ruwxı keshti oyımnan,
Mustaqillik maydanınan o'tkende (İ.Yu.).

Qaraqalpaqta qonaq asısın berip bolmay, jol bolsın soralmaydı (Sh.S.);

d) sin'arlari basqarıw usılında baylanısqan atliqlar: awız ashar, bet ashar, qol shappatlaw, bas ko'teriw, t.b. Misalı: Bul menin' qosıg'ıma birinshi qol shappatlaw edi (T.Q.).

Birikken atliqlar. Birikken atliqlar ma'nili eki tu'bir yaki tiykardın' ma'nilik ha'm formalıq jaqtan tig'ız birigiwinen jasaladı.

Olardın' quramindagi' sin'larinin' jeke leksikalıq ma'nisine qara-g'anda, birge qosılğ'andag'ı jan'a ma'nisi basım boladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi birikken atliqlar sin'larinin' so'z shaqaplarına qatnasına, qaray ha'r qıylı bolıp keledi.

1. Eki atlıq jupkerlesip birigedi: belbew, jarg'anat, astaxta, atqulaq, qolg'ap, buzawbas, t.b. Misalı: *Awılken' este esap-kitap qılıp ko'rđi* (T.Q.).

Salmadan suw ag'ıp o'tti sıldırlap,
Atqulaqlar o'sek taqtı bıldırlap (İ.Yu.).

Ayırım qospa atliqlardin' sin'arlari izafetlik baylanısta keledi: *otag'ası, Xojeli*, t.b. Misalı: Xojeli finans texnikumı bizlerdi qabil etpedi (T.Q.).

2. Kelbetlik ha'm atlıqtın' birigiwinen jasalg'an qospa atliqlar: aqbas, alabug'a, aqsaqal, qaraqulaq, Porlitaw, Moynaq, Xalqabad, t.b. Misalı: Gezek *aqsaqalg'a* kelgen waqıtta ju'regi suw ete qaldı (Sh.S.).

3. Sanlıq ha'm atlıqtın' birigiwinen jasalg'an 3ocpa atliqlar: *besatar, qırqayaq, segizayaq, besbarmaq, besjap*, t.b. Misalı: Ishke *besatarı* menen kirgen eki jaraqlının' Sa'nkıbayı usı o'jirede qaldırıldı (Sh.S.).

Besjap boyı balalıqtın' ma'kanı,
Tabanlarda bir soqpaqtın' tikenı (İ.Yu.).

4. Atlıq ha'm feyildin' birigiwinen jasalg'an qospa atliqlar: orınbasar, elgezer, eshkiemer, joltosar, ku'nbatar, t.b. Misalı: Meyli, men jaqsı orınbasar tayarlamag'an-aq bolayın (T.Q.).

5. Ayırım qospa atliqlardin' sin'arlari basqarıw usılında baylanısqan boladı: ayg'abag'ar, atqaminer, t.b.

Birikken atliqlardin' sin'arlari ko'pshilik jag'dayda fonetikalıq o'zgerislerge ushırap birigedi: Xojeli (Xoja eli), belbew (bel baw), qolg'ap (qol qap), bilezik (bilek ju'zik), kespas (kespe as), t.b. Misalı:

Kelini a'kelgen tilla bilezik,
Barmaqtan sheshildi periwza ju'zik (İ.Yu.).

Qıysıq jag'alı ukrain ko'yegin kiyip, belin jipek belbew menen buwıptı (Sh.S.).

Jup atliqlar. Morfologiyalıq forması boyınsha birdey, eki yamasa onnan artıq atlıq so'zlerdin' sintaksislik jaqtan ten' baylanısınan du'zilip uluwmalastırıw, ja'mlew, jıynaqlaw ma'nilerin bildiretug'ın atlıq so'zler jup atliqlar delinedi. Juplasıwshı sin'arlari arasına defis qoyılıp jazıladi: es-aqıl, ga'p- so'z, azıq-awqat, ko'rpe-to'sek, ashna-yar-dos, t.b.

Juplasıwshı so'zler semantikalıq jaqtan o'z ara baylanısı, jaqın bolıwı tiyis. Olar juplasıwshı sin'larinin' ma'nilik qatnasıqlarına qaray ha'r tu'rli bolıp keledi.

İ. Eki sin'ari da leksikalıq ma'nige iye bolğ'an jup atliqlar:

a) sin'arlari antonim so'zlerden boladı: dos- dushpan, alıs- beris, kelim-ketim, g'arri-jas, t.b. Misalı:

Eldi qorg'aw mu'ddahası,
Tayar turg'an g'arri-jası (S.N.);

b) sin'arlari sinonim so'zlerden boladi: ar-namıs, hal- jag'day, toy-mereke, aqıl-huwısh, uwayım-qayg'ı, t.b. Misali: Mal-halı da ko'p bay, *toy-mereke* de basqarıp kete beredi (Sh.S.). Otryadtag'ı balalardıń *oyın-da'ılekleri* de jaqpaydı (T.Q.);

d) sin'arların' ma'nisi boyınsha jaqın bir - birine baylanıslı zatlardı bildiretug'in so'zlerden boladı: qazan-tabaq, ju'rek-bawır, ko'l-da'rya, geshir-piyaz, qurt-qumırsqa, qız-kelinshek, t.b. Misali: Allanazar biybala! *Ta'lim-ta'rbiya* jumısların'ız to'men (Sh.S.).

2. Sin'arların' biri leksikalıq ma'nige iye bolmag'an jup atlıqlar: mayda-shu'yde, qon'sı-qoba, xabar-atar, ba'le-ma'ter, kiyim-kenshek, pa'ndiw-na'siyat, t.b. Misali: Menin' tiriligimnen *jaqın-juwıqlarım*a, xalqıma qayg'urım payda bar? (T.Q.). Bir-eki *qatın-bala-shag'a*, u'sh-to'rt er adam gu'wlep esikten kirip, turg'anlarg'a alaqladı (Sh.S.).

3. Eki sin'arı da leksikalıq ma'nige iye bolmag'an jup atlıqlar: pattı-sattı, zaw-zadı, un'qıl-shun'qıl, t.b. Misali: Jaq, jaq, mag'an onday *paltay-shaltayın* o'tpeydi (Sh.S.).

Bular awızeki tilge ta'n bolıp, grammatikalıq forması boyınsha atlıq esaplanadı.

Ta'kirar atlıqlar. Ta'kirar atlıqlar basqa atlıqlardan ma'nisi ha'm grammatikalıq baylanısı jag'ınan o'zgeshelikke iye boladı. Olar bir g'ana atlıq so'zdin' ta'kirarlanıwınan jasalıp, uluwmalastırıw, jıynaqlaw, ja'mlew, ku'sheytiw ma'nilerine qosa ekspressivlik, emotsionallıq ta ma'ni bildiredi.

Ta'kirar atlıqlar to'mendegi tu'rlerde ushırasadı:

1. Ta'kirarlanıwshı sin'arlar leksikalıq ma'nige iye bolıp keledi: qap-qap, pada-pada, u'yir-u'yir, shan'-shan', tesik-tesik, t.b. Misali: Tinaxmet tunjırag'an tog'ay aldında turg'an topar-topar a'skerdi ko'rđi (K.M.).

2. Leksikalıq ma'nige iye birinshi sin'arı dawıslı seston baslansa, «p» sesi qosılıp, dawıssız seston baslansa da'slepki sesi «p» sesi menen almasıp, ta'kirarlanıp keledi. Bunday ta'kirar atlıqlar anıqsızlıq ma'nisindegi ja'mlew, jıynaqlaw ma'nini bildiredi: nan-pan, shay-pay, otın-potın, unpun, awqat-pawqat, ilaq-pılaq, t.b. Misali: *Shay-payın'dı* ishıp bolıp ken'sesine barıp qayt (K.S.). Kolxozda brak bolg'an o'giz-po'giz, jılqı-pılqılarg'a akt du'zilip, usı jaqqa jiberilgen (Sh.S.).

Geyde ayırım ta'kirar tan'laq ha'm eliklewishler substantivlesip keledi: way-way, bay-bay, sibir-sibir, g'awır-g'awır, du'bir-du'bir, t.b. Misali: Suwdag'ı *sambir-sambirdi* esitip, da'ryag'a juwırıp bardım (J.S.).

Qısqarg'an qospa atlıqlar. Qısqarg'an qospa atlıqlar qospa so'zdin' qısqartılıp birigiwınen jasalıp, qaraqalpaq tilinde rus tilinin' ta'siri na'tiyjesinde ju'zege kelgen. So'z jasalıwdın' bul tu'ri tek atlıq so'zlerge ta'n. Qısqarg'an qospa atlıqlar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ken' qollanılıp, turmıs talabına say rawajlanıp, o'sip barmaqta.

Qaraqalpaq tilindegi qısqarg'an qospa atlıqlar ma'nisi boyınsha eki tu'rli bolıp keledi:

1. O'zlestirilgen qısqarg'an qospa atlıqlar: NATO, ZIL, FIFA, GAI, ZAGS, ATS, gorONO, t.b.

2. Qaraqalpaq tilinin' ishki mu'mkinshilikleri tiykarında jasalg'an qısqarg'an qospa so'zler: NMPI, BMSH, QMU, ma'kankom, rayXBB, t.b.

Qısqarg'an qospa atlıqlar jasalıwı ha'm du'zilisi jag'ınan u'sh tu'rge bo'linedi.

1. İnitsiallıq qısqarg'an qospa atlıqlar so'zlerdin' tek bas ha'riplerin alıw arqalı jasaladı: RIİB, İA, ZAGS, KRIİM, MTP, TATU, t.b. Misali: Atam meni tuwrı rayonlıq ZAGS bo'limine alıp ketti (T. Q.).

2. Buwınlıq qısqarg'an qospa atlıqlar so'zlerdin' da'slepki buwınların alıw arqalı jasaladı: awılatkom, kolxoz, t.b.

Misali: Semiz *awılatkom* suwıtıp tu'sin,
Kelip qaldı u'stimizge at aydap (İ.Yu.).

O'zin'e ma'lim, senin' malın'dı ekinshi *kolxoz* jerine baqtırmaydı (Sh.S.).

3. Aralas qısqarg'an qospa atlıqlar du'zilisi jag'ınan ha'r tu'rli bolıp keledi.

a) Birinshi so'zdin' da'slepki buwını ha'm qalg'an so'zlerdin' bas ha'ripleri: TashMI, TashMAU, rayXBB, t.b. Misali: Kelesi jılı *rayONO* meni awıldan jigirma kilometr alıstag'ı baslawısh mektepke jiberdi (T.Q.).

TashGU – bilim bag'ı, jaslar doslıg'ı,
Qansha kewillerge nur berer jaqtın' (İ.Yu.).

b) Bir so'zdin' da'slepki buwını ha'm ekinshi so'z tolıg'ı menen alınadı: pedinstitut, medkolledj, dramkrujok, pedpraktika, ma'kankom, avtobaza, t.b. Misali: Pedushilisheni pitkeriwge bir ha'pte qalg'anda redaktsiyadan ja'ne bir xat aldım (T. Q.).

d) Ha'r qıylı formada qısqarg'an qospa atlıqlar: QQavtojol, Uzselsoxximiya, t.b.

O'zlestirilgen yaki qaraqalpaq tilinin' ishki mu'mkinshilikleri tiykarında jasalg'an qısqarg'an qospa atlıqlardıń barlıq tu'rlerine qaraqalpaq tilindegi bir pu'tin qospa so'z retinde qaralıp, atlıqtın' so'z o'zgeriwshi affiksleri menen tu'rleme beredi: BMSH nın', NMPI da, NATO nın', ZAGS ke, kolxozlar, t.b. Misali: Suwshı bala bolsa, Joldas qara menen MTS qa may a'keliwge ketken (Sh. S.).

§ 31. Atlıqtın' so'z qosılıw ha'm affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Bul usılda ayırım so'z dizbeklerine atlıq jasawshı affiksler qosılıp qospa atlıqlar jasaladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z dizbeklerinen to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde atlıqlar jasaladı:

-*liq/-lik*: bes jilliq, bes ku'nlik, u'sh mu'yeshlik, t.b.
-*g'ish/-gish*: qol juwg'ish, ku'l salg'ish, ot jaqqish, t.b.

Misali: *Ot jaqqishtan* dana bolar,

So'zge qulaq tu're-tu're (I.Yu.).

-*shi/-shi*: jer bawirlawshilar, su't emiziwshiler, t.b.

§32. Atliqtin' leksika-semantikalik usil menen jasaliwi (Substantivatsiya). Bul usil arqali basqa so'z shaqapları hesh formalik o'zgerissiz- aq belgili bir kontekstte atliqqa o'tedi. Bunda aniqlanishli atliq so'z tu'sip qaladi da, aniqlawish xizmetinde kelgen basqa so'z shaqapları aniqlanishli zat ha'm onin' belgisin de bildirip atliqlasip keledi. Atliqtin' so'z o'zgeritiwshi affiksleri olarg'a substantivleskennin son' jalg'anadi. Misali: *Jaqsı* jaman kiyim ishinde de tanı (Naqıl). *U'nde-megen* u'ydey ba'leden qutiladi (Naqıl).

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde to'mendegi so'z shaqapları o'zlerinin' aniqlaytug'in atliqları tu'sirilip atliqqa o'tip qollaniladi:

1. Kelbetlikler: *Jaman* jegenin aytar,
Jaqsı ko'rgenin aytar (naqıl).

Ko'ldin' qamısın *ko'rgensiz* qızg'anadı degen (K. S.).

Qonaq ertip keke beriw a'deti *u'ydegilerge* onsha jaqpaytug'in edi (T.Q.).

2. Kelbetlik feyillerdin' -*g'an/-gen* forması:

Esbergenge *ekilenip ju'rgenler* awıp edi, basqalar maqullap o'ta' shıqtı (Sh. S.).

3. Atawish feyildin' -*iw/-iw*, -*w* forması: Tashkentke *oqıwg'a* shaqırıptı (Sh. S.). Shamamsha, ol bul du'nyada jasawdan beter *metrika alıwdın'* qıyn ekenin birden-aq tu'sinse kerek! (T. Q.).

4. Sanlıqlar:

Bilegi ku'shli *birdi* jig'adı,

Bilimi ku'shli *min'di* jig'adı (naqıl).

Birewden ekew jaqsı (naqıl).

5. Ra'wishler: *Ko'p* penen ko'rgen ullı toy (naqıl). Lekin, *ko'pke* oylassıw kerek, o'z bilgenin'nen de qalmaw kerek (T. Q.).

- Adamnın' uzaq jasawına ne sebebkerek?

- Onın' erten'inin u'miti (T. Q.).

Geyde ayırım so'z dizbekleri ha'm ga'pler de o'z mazmunın o'zgeritip, leksikalanıp bir atliq so'z ma'niside qollaniladi. Bul qubılıstı leksikalanıw yamasa leksika-sintaksislik usil dep te ataydı: *tu'ye bastı* (oyın atı), *kempir o'ldi* (qa'de atı), *oramasam o'lgeymen* (oramaldın' atı), t.b.

Sorawlar

1. Atliqlardın' jasaliwindag'ı o'nimli usillar qaysılar?
2. Do'rendi atliqlar jasaliw tiykarına qaray qanday tu'rlerge bo'linedi?

3. So'z jasawdag'ı xızmetine qaray affiksler qanday tu'rlerge bo'linedi?
4. Atliqtin' subiektiv ma'ni beriwshi formalarının' xızmetin tu'sindirin'.
5. Atliqtin' so'z qosılıw usılı arqalı jasaliwına ko'rkem shig'armalardan misallar tabın'.
6. So'zlerdin' qosılıwı ha'm affiksatsiya usulının' o'zgesheligin tu'sindirin'.
7. Qaraqalpaq tilindegi qısqarg'an qospa atliqlardın' ma'nisi boyınsha neshe tu'ri bar?
8. Leksika-semantikalik usil menen qaysı so'z shaqapları atliqqa o'tedi? Olarg'a misallar keltirin'.

KELBETLIKTIN' JASALIWI

Kelbetlikler affiksatsiya usılı, so'z qosılıw usılı ha'm leksika-semantika-lıq usillar arqalı jasaladı.

§ 33. Kelbetliktin' affiksatsiya usılı menen jasaliwı. Bul usil arqalı kelbetlik ha'r qıylı so'z shaqaplarına (a'sirese, atliq, feyil, ra'wishlerge) so'z jasawshı affikslerdin' qosılıwı ja'rdeminde payda boladı.

Atawish so'zlerden kelbelik jasaytug'in affiksler

-*li/-li* affiksi.

a) Atliq so'zlerdin' tiykarına jalg'anıp, adamnın' jag'dayına, oyına, sıpatına, istin' awır ya jen'illigine baylanıslı tu'siniklerdi an'latatug'in kelbetliklerdi jasaydı: aqıllı, kewilli, oyılı, g'ayratlı, quwanışlı, saltanatlı, boyılı, sınılı, ko'zli, da'wletli, da'rtlı, qayg'ılı, sawatlı, t.b.

Misali: Ol nen'? - dedi *qızg'anishli* ashıwg'a buwlıg'ıp (T.Q.). Xan oylanıp-oylanıp, shayırg'a *zer jag'alı* shapan jawdı (T.Q.). *Jalmışlı* tu'ri menen: Tutın'ızdan alıwg'a mu'mkin be? - dep soradı (O'.A.).

b) Atliqqa qosılıp, obiektin' sırtqı pishimin, tu'rin, tu'sin, sıpatın an'latadı. Misali: . . . *aq jawlıqlı, hasalı* ana, qızıl *gejili* keywanı hayal ... (T.Q.). Atadan ayırıldı *g'ulpaqlı* ug'lan ... (A'jiniyaz), t.b.

G'azlı, qasqaldaglı, ko'li o'rdekli,

Yeri murg'ızarlı ko'lleri bardur (A'jiniyaz).

Bulag'aylı, qarlı boran tu'nlerde ... (T.J.).

-*liq/-lik* affiksi tariyxıy jag'inan alg'anda -*li*, -*li* affikslerinin' tolıq tu'ri bolıp esaplanadı, sebebi eski tu'rkiy jazbalarında, Maxmud Qashg'ariydin' so'zliginde tek -*lig'*, -*liq*, -*lik* formalarında g'ana ushırasadı.

-*liq*, -*lik* affiksi atliq so'zlerden zattın' belgili bir sapag'a, sing'a, oring'a, t.b. baylanıslı belgilerin bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı. Misali: Bul *jashlıq* shag'im edi ... (O'.A.). *Qıyametlik* dos ug'ındı, qushaqlasıp jol sorag'lap (A'jiniyaz). *Awıllıq* mektepti jaqsı bahalarg'a pitkerdi.

-*sız/-siz* affiksi -*lı*, -*li*, -*liq*, -*lik* affikslerine qarama-qarsı mazmundı bildiredi ha'm atliq, kelbetlik, almasıq ha'm t.b. so'z shaqaplarına erkin tu'rde qosiladı: qa'dirsiz, jansız, sansız, jaramsız, opasız, ma'deniyatsız, esapsız, elatsız, jersiz, malsız, ko'zsiz, tilsiz, a'depsiz, u'nsiz, bilimsiz, minsiz, birewsiz, heshkimsiz, t.b. Misali: Bolmasa, onın' qıyalınsha, ilaq

soyiw *orinsiz* siyaqli (T.Q.). *Sorawsiz* jan ba edi? (K.S.). Bir *aqlsiz* bastin' min' aqilli basti qorlaytug'in payitlarin da ko'rip ju'rmiz (T.Q.).

-*day/-dey*, -*tay/-tey* affiksi obiekttegi zattin' tu'r-tu'sin, simbatin, t.b. belgilerin bildiretug'in kelbetliklerdi jasadı ha'm atlıq, kelbetlik, feyil, almasiq ja'ne sanlıqtin' tiykarına qosıladı: Muzday, uraday, qazanday, da'ryaday, Zuleyxaday, sa'wkeledey, qaqpaqtay, polattay, mendey, talmastay, taymastay, t.b. Misali: Qorıqqan *adamday* u'nsiz turıp qaldı (O'.A.). ...u'stinde *baqanshaqtay* jiltırag'an may bar edi (T.Q.). Tan'nın' *tastay* qaran'g'ısında ... qız tu'we qırg'a shıg'ıw bas qayg'ı boldı (K.S.).

O'tken a'sirlerdegi klassik shayırlardıñ (a'sirese, A'jiniyaz) shıg'armalarında bul affikstin' -*da'k*, -*dek* formaları da ushırasadı.

Atalg'an affiksler ko'binese atlıq, kelbetlik, feyil ha'm tiykar kelbetlikke qosılıp do'rendi kelbetliklerdi payda etedi: Yusipda'k, da'ryada'k, pa'riydek, gu'ldək, Ziywardek, t.b. Misali:

Pa'riydek qız shorı bolıp satıldı,

Ten'inin' ishinde o'lgendek bolar (A'jiniyaz).

-*shil/-shil* affiksi atlıq so'zlerden belgili bir na'rsege adamnıñ tikkeley qatnasın, qumarlılıg'ın, jaqın ta'biyalıg'ın bildiretug'in kelbetliklerdi jasadı: ag'ayın-ag'ayınshil adam, gu'rrin'-gu'rrin'shil g'arri, tuwısqan-tuwısqanshil jigit, t.b. Misali: Menin' buring'ı ha'zilkesh-oyınshil minezimnen hesh belgi qalmadı (A.A'). Sheriniyaz degen shataq *shawqımshil* bir bala edi (J.S.).

biy, na, na' prefiksleri qaraqalpaq tiline iran tillerinen o'zlesken. Olar atlıq so'zlerge qosılıp, bir na'rsenin' yaki tu'siniktin' joq ekenligin an'latadı. Funktsiyası boyınsha tilimizdegi atlıq ha'm basqa da so'z shaqaplarınan do'rendi kelbetlik payda etiwshi -siz affiksine sa'ykes keledi: biyqayg'ı, biynışan, nainsap, naqolay, na'ma'rt, na'u'mit, t.b. Misali: Katermiz be biz *biynışan* ... (Berdaq). *Na'u'mit* bendeler kelgenin bilmes ... (Ku'nxoja).

-*iy/-iy* affiksi qaraqalpaq tiline arab tilinen o'zlesip, tildegi atlıq so'zlerge qosıladı ha'm zatqa ta'n o'z ara baylanıs ma'nilerin an'latadı: haqıyqıy, na'letiy, ilimiy, tariyxıy, a'debiy, t.b. Misali: *Haqıyqıy* bir juldız jarq etti (T.Q.). Ele a'skeriy gimnasterkasın taslamag'an ZAGS bo'limi baslıg'ı esikten meni emes, atamdı ko'zi shalıp, ishke shaqırdı (T.Q.).

-*i/-i* affiksleri ma'nisi jag'man -iy-iy affikslerine jaqın bolg'anlıqtan solardıñ qısqa variantları dep qarawg'a boladı. Olar zattin' nege tiyisli ekenligin yamasa onı shıg'ısı jag'man anıqlaytug'in kelbetliklerdi jasadı: qazaqı (qoy), qalmaqı (qora) a'rebi (arabı) (at), tu'rkmėni (iyt), t.b. Misali: Otawdıñ to'rgi jag'ına az-maz g'ana tutıl'g'an *tu'rkmėni* taqır gilemdi uzınına jaya salıp, onıñ u'stine nag'ıshlı tekiymet to'selgen (G.I.).

-*qı/-ki*, -*g'ı/-gi* affiksleri zattin' yaki tu'siniktin' oring'a yamasa waqıtqa baylanış belgisin bildiretug'in kelbetliklerdi jasadı: bu'gingi, bag'anag'ı,

qısqı, jazg'ı, tu'ski, sırtqı, ishki, t.b. Orınlıq belgini bildirgende -g'ı, -gi affiksleri ko'binese orın seplewdegi atawış so'zlerge qosılıp, postfiks bolıp keledi: u'ydegi, klasstag'ı, qaladag'ı, oqıwdag'ı, sendegi, besinshidegi, t.b. Misali: Keshte gu'zdin' *aqırg'ı* ayazların pisent etpey, geyde awıldın' ortasın gezip ju'rip qıdıratug'ınbız (İ.Q.). U'yge kelip, jayg'asıp otırg'an son' apam *aqshamg'ı* shawqımdı soradı (K.S.). U'ydegi sawdanı, *bazardag'ı* nırq buzadı (naqıl).

-*shaq/-shek* affiksi atlıq ha'm feyillerden janlı zatlardın' ha'r qıylı qa'siyetlerin ko'rsetedi: atlıqtan-*ashıwshaq*, *kewilshək*, feyilden-*qızg'anshaq*, *tartınshaq*, *uyalshaq* ha'm t.b.

-*shan'/-shen'* affiksi atlıqlardan zattin' ayrıqsha bir belgige iye ekenligin bildiretug'in kelbetlikler jasadı: boyshan', so'zshen', ko'yekshen' ha'm t.b. Misali: Bolmasa, jalan'ash tutıl'g'an mına *shiyshen'* u'yde jalan'ash-jalpı otırg'an balalardıñ halı quday menen (K.S.).

-*las /-les* affiksi atlıqlardan adamnıñ belgili bir na'rsege sheriklik, ortaqlıq baylanısın bildiretug'in kelbetlikler jasadı: jerles, klasslas, qa'siples, zamanlas, sırlas ha'm t.b.

-*go'y* affiksi atlıqtan zattin' belgili bir na'rsege beyimiligin an'latatug'in kelbetliklerdi jasadı: aqıl-aqılgo'y, arza-arzago'y, t.b.

-*dar* affiksi zattin' bir belgige iyeliligin bildiretug'in kelbetliklerdi jasadı: jaradar, ha'meldar, xabardar, beldar ha'm t.b. Misali: Men o'mirimde *ha'meldar* adamlardı ko'p baqlap, hamaldan paydalanıwdın' u'sh tu'rli sın uqtım (T.Q.).

-*xor* affiksi atlıq so'zlerden bir na'rsege qumarlılıqtı, beyimiliktı bildiretug'in kelbetliklerdi jasadı: jalaxor, shayxor, t.b. Misali: *Paraxorg'a* pa'k doslıqtı inam etiw - og'an para beriw menen ten' (T.Q.).

Feyillerden kelbetlik jasyatug'in affiksler.

-*malı/-meli*, -*palı/-peli*, -*balı/-beli* affiksi feyillerdin' tu'birlerine qosılıp sing'a, sıpatqa baylanış belgilerdi an'latıwshi do'rendi kelbetliklerdi payda etedi: aynımalı, keshirmeli, awmalı, to'kpeli, serippeli, t.b. Misali: *Aynımalı* ju'rek sogıwına o'zi de hayran (K.S.).

-*ındı/-indi*, -*ndı/-ndi* affiksi feyillerdin' tiykarlarına qosılıp, belgili bir is-ha'reketin' na'tiyjesinen payda bolg'an sing'a, sıpatqa baylanış tu'siniktin' belgisin bildiredi: asırandı, taslandı, t.b. Bul affiks basqa affikslerge satıstırg'anda o'nimsiz bolıp tabıladı. Misali: Bul men'irew *taslandı* go'ne jaydın' a'tırapı ju'da' kewilli ... (T.Q.).

-*mı'ın* affiksi feyillerdin' tiykarına jalg'anıp, do'rendi kelbetliklerdi jasadı: ag'in suw, qıyın ma'sele, sawın sıyır, t.b.

-*ın'qı/-in'ki* affiksi arqalı zattin' sınbatın, sapalıq belgilerin bildiretug'in kelbetlikler jasaladı: Shıg'in'qı (iyin), pıtıran'qı (xojalıq, sanaat), ko'terin'ki (kewil, qıyal), t.b.

-*g'ır/-gir*, -*qır/-kir* affiksi feyil so'zlerdin' tiykarına jalg'anıp, belgili bir iske jaqınlıqtı, uqıplılıqtı, t.b. bildiretug'in kelbetliklerdi jasadı. Bul

affiks -g'ish/-gish, -qish/-kish affiksi menen ma'niles bolıp keledi: alg'ır (alg'ish) qus, sezgir (sezgish) qıyal, ushqır (ushqış) qus, t.b. Mısalı: Menin' biliwımshe, shayır tili qarmaqtay o'tkir (K.S.).

-qaq/kek, g'aq/-gek, -aq/-ek, -ıq/-ik, -q affıksleri ko'binese feyillerdin' tiykarlarına qosılıp, sol feyillerdin' leksikalıq ma'nisine tikkeley baylanışlı bolg'an ko'plegen sınılıq, sapalıq qa'siyetlerdi bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: urısqaq, tayg'aq, qorqaq, u'rkek, qıyıq, kesik, jariq, t.b. Mısalı: Onın' oyılı, qıyıq ko'zlerinen ashshı jas mo'lt etip, shalqama jatırg'an menin' betime tamdı (T.Q.).

Qoydın' keynine salıwg'a,

Qulag'ı kesik qul kerek (A'jiniyaz).

-ıl/-il affiksi feyildin' tu'birine qosılıp, sing'a, sıpatqa, is-ha'reket baylanışlı bolg'an do'rendi kelbetlikti payda etedi. Mısalı:

Tiri tu'we batıl bolg'an Berdaqtı,

Bizin' zaman alıp shıqtı jariqqa (T.J.).

-awıq/-ewik, -wik affiksi balgili bir zatqa ta'n bolg'an sındı, sıpatı an'latıwshı do'rendi kelbetliklerdi jasaydı: shaqırawıq, su'zewik, tebewik, gu'rkirowik, t.b. Mısalı: Shaqırawıq g'azday zarlaydı da otradı ... (K.S.).

-g'ish/-gish, -qish/-kish, -qash/-kesh affıksleri de feyillerdin' tiykarına qosılıp, sing'a, sıpatqa ta'n belgilerdi bildiredi: qızg'ish (oshaq), ergish (adam), atqış (mergen), ko'shkish (mıltıq), t.b. Mısalı: Qızların' ishinde qıyqash qas o'zin' (A'T.). Ot jaqqış bolıp otırg'an da sol Da'lıxan (K.S.).

-ası/-esi affiksi feyil so'zlerge qosılıp, sanlıq, sapalıq belgilerin bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı. Bul affiks basqalarg'a salıstırg'anda o'nimsizlew bolıp tabıladı: satası (mu'lk), alası (zat), o'lesi (ko'lik), t.b.

-ag'an/-egen affiksi janlı zatlardıń qa'siyetin bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: jatag'an, qabag'an, qashag'an, tebegen, t.b.

-qın/-kin, -g'in/-gin affiksi zattın' sının, jag'dayın bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: keskin, qızg'ın, qashqın, satqın, tutqın, t.b. Mısalı:

-Qaysı Qa'dir!

-Azg'in . . . qashqın Qa'dir (K.S.).

-da, -q, -de, -k affiksi feyil so'zlerge qosılıp sındı, simbattı bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: shırpıldağ (tolqın), shin'kildek (kisi), u'lpildek (qız), jalpıldağ (adam), t.b. Mısalı: Ko'l menen da'ryadag'ı shırpıldağ tolqınlar sarg'ish sag'ımnın' sa'wlesi menen shayqaladı (K.A.).

-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe affiksi zattın' belgili bir is-ha'reket na'tiyjesinde payda bolg'an belgisin bildiretug'in kelbetlikler jasaydı: jarma (qapı), qızba (minez), ezbe (adam), kerme (aw), quyma (temir), aylanba (jol), oyma (nag'is), t.b.

§ 34. Kelbetliktin' so'z qosılıw usılı menen jasalıwı. Bul usıl arqalı quramlı kelbetlikler, birikken kelbetlikler jup kelbetlikler ha'm ta'kirar kelbetlikler jasaladı.

Quramlı kelbetlikler bir yamasa ha'r qıylı so'z shaqabındag'ı so'zlerdin' dizbeklesiwi na'tiyjesinde zattın' sının, sapasın, qa'siyetin, t.b. belgilerin bildiredi: sarı ala, aq quba, gu'ren' ko'k, qara ko'k, ay ju'zli ha'm t.b.

Quramlı kelbetlikler do'rendi kelbetliklerdi payda etiwge qatnasatug'in affıkslerdin' ja'rdemi menen de jasaladı. Sonday-aq, bunday kelbetliklerdin' qatarına bir yamasa ha'r qıylı so'z shaqabının' dizbeklesiwinen jasalg'an so'zlerdi jatqarıwg'a boladı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde olar tiykarınan to'mendegi tu'rlerde jasaladı:

a) kelbetlik+kelbetlik: ala ko'k, gu'ren'-qasqa, qırmızı qızıl, qara torı, t.b. Mısalı: Sekretar Saparov jasil gu'ren' kitelinin' u'stinen duwxat shapan kiyip alg'an (Sh.S.);

b) kelbetlik+atlıq: haq kewil, er ju'rek, kishi peyil, aq shash, t.b. Mısalı: A'ne kontranın' u'lkeni buyaqtan shıqtı,- dep baqırıp jiberdi, taypaq bas batrashkom (Sh.S.);

d) kelbetlik+atlıq+kelbetlik jasawshı affiks: qızıl shıraylı, aq saqallı, ala ko'ylekli, suq qollı, sulıw simbatlı, t.b.;

e) atlıq+atlıq: arıslan ju'rek, tas bawır, qundız kirpik, piste murın, t.b.;

f) atlıq+atlıq+kelbetlik jasawshı affiks: teri tonlı, pıshıq ko'zli, t.b.;

g) sanlıq+atlıq+kelbetlik jasawshı affiksler: on balalı, eki degershikli, to'rt aynalı, bes tilli, t.b.;

j) atlıq+affiks+ «bar», «joq» so'zleri: aqlı bar, esi joq (adam), bahası joq, ten'i-tayı joq (jigit, qız, zat), t.b.

Birikken kelbetlikler bir yamasa ha'r qıylı so'z shaqaplarına kiretug'in so'zlerdin' birigiwinen jasalıp, zattın' tu'rli belgilerin bildiredi. Olar to'mendegi tu'rlerde ushırasadı:

a) kelbetlik+kelbetlik: a'wmeser (awma eser), t.b.;

b) kelbetlik+atlıq: ashko'z, jalan'ayaq, qaqbas, t.b.;

d) atlıq+atlıq: qa'lemqas, almabas, murnıboq, jelo'kpe, t.b.;

e) atlıq+kelbetlik: ko'zashıq, tamaqsaw, t.b.;

f) atlıq+kelbetlik feyil: sorqaynag'an, gu'dibuzar, t.b.

Jup kelbetlikler zattın' tu'r-tu'sin, sıpatın ha'r qıylı sing'a baylanışlı belgilerin jıynaqlap, uluwmalastırıp ko'rsetedi. Jup kelbetlik to'mendegi tu'rlerde jasaladı:

a) bir-birine ma'nileri jaqın eki kelbetlik juplasadı: saw-salamat, tawlı-tashı, qatar-qurbı, qırmızı-qızıl, jetim-jesir, t.b.;

b) bir-birine qarama-qarsı ma'nidegi kelbetlikler juplasadı: u'lken-kishi, g'arnı-jas, uzın-qısqa, oyılı-ba'lent, aq-qara, t.b.

Ta'kirar kelbetlikler ga'p ishinde kelgende ha'm jeke qollanılğ'anda, tiykarınan biri ekinshisin ta'kirarlap kelip, zattın' sin-sıpatına, tu'r-tu'sine,

ko'lemi, mo'lisherine tikkeley baylanishi, ha'r qiyli belgilerin bildirip kelip, to'mendegishe jasaladi:

a) bir tu'rli formadag'i eki kelbetlik so'z qatarlasip keledi: kishi-kishi, qizil-qizil, jan'a-jan'a, a'lwan-a'lwan, ken'-ken', t.b.;

b) eki kelbetlik so'z qaytalanip kelip, olardan birinshisi -dan-den, -tan-ten siyaqli affikslerdi qabil etip, ta'kirar kelbetlikler jasaladi. Misali: jan'adan-jan'a, qoyıwdan-qoyıw, suyıqtan-suyiq, ayazdan-ayaz, t.b.

§ 35. Kelbetliktin' leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwı. Kelbetliktin' leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwın adektivatsiya dep ataydı. Bunda basqa so'z shaqapları belgili bir sintaksislik birliklerde kelbetlik wazıypasın atqarıp keledi. Bul qaraqalpaq tilinde o'nimsiz qubılıs.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde to'mendegi so'z shaqapları kelbetliklesip qollaniladi:

a) kelbetlik feyiller (-g'an/-gen, -qan/-ken forması) ma'nisi ha'm sintaksislik xızmeti jag'ınan kelbetlikler menen bir birine jaqın bolg'anlıqtan olar kelbetliklesken so'zlerdin' ko'pshiligin quraydı: qatqan (qosıq), qaynag'an (ıssı), kelisken (jigit), t.b.;

b) betlik feyiller: ko'rmedik (adam), jılayman (bala), saylandı (komanda), t.b.;

d) sanlıq: birinshi (mug'allim), t.b.

e) ra'wishler: alıs (jer), o'zbekshe (kitap), t.b.

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler qanday usıllar menen jasaladı?
2. Kelbetlikler tiykarınan qaysı so'z shaqaplarınan affiksatsiya usılı menen jasaladı?
3. Atawish so'zlerden kelbetlik jasawshı affikslerdi ko'rsetin'?
4. Feyillerden kelbetlik jasawshı affikslerdi ko'rsetin'?
5. Postfiks degen ne?
6. So'z qosılıw usılı menen kelbetliklerdin' qanday tu'rleri jasaladı?
7. Kelbetlikler leksika-semantikalıq usıl menen qaysı so'z shaqaplarınan jasaladı? Olarg'a ko'rکم shıg'armalardan misallar tabın'.

FEYILDİN' JASALAWI

Feyil so'z jasaw o'risi ken', qosılalı sipatqa iye so'z shaqabi. Onın' jasalıwı affiksatsiya, so'z qosılıw ha'm semantikalıq usıllar arqalı iske asadı. Feyildin' jasalıwı tu'bir ha'm do'rendi tu'bir so'zlerge tiykarlanadı. Olarg'a feyil jasawshı affiksler jalganıp, yamasa so'z jasawg'a qatnası bar basqa ma'nili ha'm ko'mekshi feyiller qosılıp jan'a do'rendi feyiller jasaladı.

§ 36. Feyildin' affiksatsiya usılı arqalı jasalıwı. Do'rendi feyillerdin' jasalıwına tiykar bolatug'ın ha'm o'nimli qollanatug'ın so'zler-atlıq ham kelbetlikler. Sonın' menen qatar, basqa so'z shaqapları da feyildin'

affiksatsiya usılı menen jasalıwına qatnasadı. Sonday-aq, affiksatsiya usılı menen feyildin' o'zinen de do'rendi feyiller o'nimli jasaladı. Usı siyaqli feyillerdin' jasalıwına tiykar bolatug'ın so'z shaqaplarınan' qatnasına qaray, do'rendi feyiller: 1) atawish tiykarlı do'rendi feyiller ha'm 2) feyil tiykarlı do'rendi feyiller bolıp ekige bo'linedi.

Atawish tiykarlı do'rendi feyiller. Atawish so'zlerden to'mendegi so'z jasawshı affikslerdin' qatnasıwı arqalı do'rendi tu'bir feyiller jasaladı:

-la/-le affiksi. Bul affiks atlıq ha'm basqa atawish so'zlerden feyil jasawda o'nimli qollaniladi. Ha'zirgi adebiy tilde -la/-le affiksinin' -da/-de, -ta/-te fonetikalıq variantları ushırasadı. Biraq, olar a'debiy tilde u'nde, tiste, usta siyaqli birli-yarım so'zlerde g'ana ushırasqanı bolmasa, ko'pshilik jag'dayda ken' qollanılmaydı.

-la/-le affiksi atawish so'zlerge jalg'anıp do'rendi tu'bir feyillerdi jasaw menen qatar, sol feyillerge awıspalı ham awıspasız feyil ma'nilerin beredi. Sonın' menen qatar, bul do'rendi feyiller feyildin' basqa funksional formalarınan' jasalıwına da tiykar boladı. -la/-le affiksi to'mendegi atawish so'zlerden do'rendi tu'bir feyillerdi jasaydı:

1. -la/-le affiksi barlıq atlıq so'zlerge jalg'anıp do'rendi feyillerdi jasaw bermeydı. Bul qanday da bir ha'reketke qatnası bar atlıq so'zlerge jalg'anıp arqalı jan'a feyillerdi jasaydı:

a) adamnın' dene mu'shelerin an'latatug'ın atlıqlarg'a jalg'anıwınan sol atamadag'ı do'rendi feyiller jasaladı: basla, bawırla, tisle, ko'zle, qoltıqla, arqala, mushla, barmaqala t.b.;

b) is-ha'rekettin' isleniwine obiekt bolatug'ın qural ham basqa zatların' atın bildiretug'ın atlıq so'zlerden jasaladı: arqanla, qulpla, shegele, qapla, duzla, mayla, gellekle, gipsle, fanerle t.b.;

d) geypara o'nip-o'siw, ko'beyiwge qatnaslı atlıqlarg'a jalg'anıp do'rendi feyillerdi jasaydı: botala, palapanla, balala, qozıla, torayla, qulinla, buzawla, japıraqla, gu'lle, g'umshala-w, go'rekle-w, tuynekle-w t.b.;

e) o'ishew birliklerin atın bildiretug'ın atlıq so'zlerden jasaladı: adımla, qarısala, qulashla, tonnala-p, grammla-p, kilola, batpanla-p, misqala-p t.b.;

f) ken'islik ham waqıt ma'nili atlıq so'zlerge jalg'anıp, awıspalı ham awıspasız do'rendi feyillerdi jasaydı: bazarla, qalala, jag'ala, arala, o'rle, ıqla, qaptalla-s, qısla, ayla-p, jilla-p, sudtalla-p t.b.;

Mallar ko'ldi jag'alap jayılıp jur. Qoylar biyıldı qızıl qumda qısla-dı t. b.;

g) geypara qaratpa so'z ham seske baylanıslı atawish so'zlerge jalg'anıp arqalı buyırıq ma'nisindegi do'rendi feyil jasaladı: apala, mamala, ag'ala-p (baqırdı), qıyquwla, miyawla-w, sharıqla-w, guwilde, iyren'le-p, t.b.

2. -la/-le affiksi ha'm usı affiks tiykarındag'ı -lan/-len, -las/-les qospa affiksler kelbetliklerge jalg'anıp do'rendi feyiller jasaladı: jaqsıla,

jamanla, ashshila, tazala, maydala, shadlan, tazalan, ko'rkemlen, sulwlan, awirlas, jenilles, tatiwlas, qollas, t.b.

3. Do'rendi feyiller *-la/-le* affiksi arqali *sanliqtan* jasaladi. Bul tiykarli feyillerdin' jasaliwina sanaq san ha'm jiynaqlaw sanlar tiykar boladi: *birle, ushle, ekewle, ushewle-p*, t.b. Bular do'rendi feyil ma'nisine o'tkende, da'slepki san ma'nisin saqlag'an buyriq ma'nisindegi ha'reketi bildiredi.

4. *-la/-le* affiksi bir qatar *rawish* so'zlerge jalg'anıw arqali buyriq ma'nisindegi do'rendi feyiller jasaladi: jaqınla, joqarila, to'menle, alisla, tezle, russhala, ko'ple, keyinle, ilgerile, aldarila-w(otir) t. b.

Geypara sin, waqıt, mug'dar rawishlerge *-la/-le* affiksi tiykarındag'ı *-las/-les, -lat/-let* qospa affikslerdin' qosılıwınan da feyiller jasaladi: shaqqanlas, jildamlas, jaqınlas, tezlet, keshletip (keldi), t.b.

5. **Eliklewishlerge** *-la/-le, -ilda/-ilde* affikslerinin' jalg'anıwı arqali do'rendi feyiller jasaladi:

a) *-la/-le* affiksi ses ha'm ko'riniske eliklewish tu'birlerge tikkeley qosiladi: dang'ır-la, du'sir-le, tisir-la, gu'mbir-le, jibir-la, bultan'-la, bozaran'-la, taltan'-la, zir-la, zir-le, t.b.

b) *-ilda/-ilde* qospa affiks eliklewishlerdin' eki tu'rinde jalg'anıp, sol ma'nidegi do'rendi feyillerdi jasadı: ısilı, shıyqılđ, gu'rsilde, gu'wilde, gilkilde, jaltılđ, jarqılđ, zırılđ, selkilde, dirilde, t.b.

Sonday-aq, bulardan basqa *-ira/-ire, -g'ır/-gir, -pıy/-piy (-bıy/-biy), -na/-ne* qosımtaları da eliklewishtin' ses ha'm ko'riniske eliklewshi tu'rlerine jalg'anıp, sol ma'nilerdegi do'rendi feyiller jasaladi: gu'rkire, jaltıra, jarqıra, jiltıra, shırqıra, zımıra, ısqır, pısqır, shın'g'ır, tu'shkir, ıshqır, o'kir, mo'n'ire, man'ıra, en'ire, jımpıy, qompıy, shompıy, g'u'rbiy, pısna, shıtna, shatna, t.b.

6. *-la/-le* affiksi tan'laqlar da tan'lanıw'ga baylanış do'rendi feyillerdi jasadı. Bul jag'dayda tan'laqlardan jasalg'an do'rendi feyiller adamnıń kewil- ku'yi, sezimi, turmıs-salt, ses shıg'arıw, t.b. sıyaqlı ma'nilerindegi ha'reketlerin bildiredi: bay-bayla, waha-ha-la, way-wayla, ah-la, u'h-le, ura-la, alla-la, ag'ajan-la, apajan-la, t.b.

7. *-la/-le* affiksi bar, joq bayanlawıshlıq so'zlerine jalg'ang'anda sol ma'nilerdegi do'rendi feyiller jasaladi: bar-la, joq-la. Bunın' birinshisi awıspalı ma'nisinde kelip, bir na'rseni barlaw ma'nisinde qollanıladı: Mug'allım oqıwshılardı *barladı*. Erpolat shıy esikti a'sten ashıp, ergenektin' qulpın *barladı*. (M.D.).

Atawish tiykarlı do'rendi feyiller joqarıda bayan etilgenlerden basqa, to'mendegi so'z jasawshı affiksler arqalı da jasaladi: *-a/-e* (ko'z-e, or(i)n-a, bos-a, ten'-e); *-ay/-ey, -y* (es-ey, ken-ey, az-ay, qar-ay);

-ar/-er, -r (jas-ar, tun-er, ag'-ar, jana-r); *-ıq/-ik* (ot-ıq, dam-ik, kesh-ik, tar-ıq tb); *-gar/-ger, -qar/-ker* (suw-g'ar, an'-g'ar, bas-qar, ten'-ger, es-ker); *-ı/-i* (bay-ı, juwas-ı, kem-i, jul(lı) t.b.); *-it/-ıt, -t* (berk-it, duman-

t, bıl-p-ıt, qumar-t, gilp-it), *-al/-el, -l* (on'-al, ten'-el, jog'-al, saw-al, jo'n-el), *-an/-en-n* (jas-an, ku'sh-en, at-an, es-en, et-en), *-sı/-si, -sin/-sin, -sıra-sire, -sit/-sit* (adam-si, menmen-si, batır-sın, az-sın, qızıq-sın, qan-sıra, ku'lim-sire, uyqı-sıra, ha'l-sire, siyrek-sit, kem-sit t.b), *-ra/-re, -ıra/-ire* (tumay-ıy, quw-ra, jaw-ra, as-ıra, an'-ıra, siltaw-ra, manaw-ra tb), *-ıray/-ırey, -ray/-rey* (tas-ıray, tik-rey, kishi-rey, bu'k-ırey, jim-ıray t.b), *-ırqa/-ırke, -ırqan/-ırken* (ash-ırqa, jat-ırqa, es-ırke, naz-ırqan, shim-ırken, tan-ırqan t.b), *-jıy/-jıy, -shıy/-shıy* (mır-jıy, gır-jıy, tır-jıy, aq-shıy, tik-shıy, qaq-shıy, mıq-shıy, bu'k-shıy, shek-shıy t.b).

Feyil tiykarlı do'rendi feyiller. Tiykarg'ı tu'bir yamasa do'rendi tu'bir feyillerge feyillerdin' so'z jasawshı affiksleri jalg'anıw arqalı ekinshi bir do'rendi feyiller jasaladi. Bul do'rendi feyiller feyildin' da'slepki buyriq ma'nisinen ekinshi bir buyriq ma'nige yamasa feyildin' da'reje kategoriyasının' ma'nisine o'tedi. Sonlıqtan tu'rkiy tillerinde bul sıyaqlı feyiller ma'nilik jaqtan da'reje ha'm vid (tur) kategoriyalarına ko'shken feyiller dep qaraladı.¹

Feyilden jasalg'an do'rendi feyiller da'rejege ha'm tu'r (vid) kategoriyalarının' affikslerinen basqa, buyriq meyil jasawshı affiksler arqalı da jasaladi. Olar to'mendegi affiksler: *-la/-le, -ta/-te*, (bu'k-le, qaraw-la, qıs-ta, qım-ta), *-a/-e, -ı/-i* (bur-a, o't-e, duz-e, qur-a, jo'n-ı, ker-i t.b); *-na/-ne, -ra/-re* (buw-na, jay-na, ker-ne, tu'y-ne, tu'y-re, jay-ra t.b); *-qa/-ke, -ga/-ge* (shay-qa, qor(ı)-g'a, esir-ke t.b), *-sa/-se, -san/-sen* (qur-sa, tep-se, qur-san, buw-san t.b); *-sı/-si, -sin/-sin* (ko'rgen-si, bilgen-si, bilmegen-si, ko'rmegen-si, bas-sın, su'y-sin t.b); *-shı/-shı* (qır-shı, qaq-shı, tep-shı, shap-shı, o'r-shı, t.b); *-qı/-qı* (jul-qı, zıt-qı, tol-qı t.b); *-ıra/-ire, -ır/-ır* (shash-ıra, u'n'-ıra, qaq-ıra (qaqırıp so'tiliw); *-ay/-ey, -ıray/-ırey* (qat-ay, tu'ksir-ey, qımsır-ay, tomsır-ay, jim-ıray, baq-ıray, bu'k-ırey t.b); *-bıy/-biy, -pıy/-piy* (jar-bıy, jır-bıy, sim-pıy, jim-pıy, tım-pıy t.b), *-ıs/-is* (bu'r-is, qur-is (arqası qurıstı), ko'r-is, qır-is t.b).

Bul *-is/-is* affiksi arqalı jasalg'an do'rendi feyil da'reje kategoriyasın jasawshı affiks bolg'an menen, bul orında feyildin' buyriq meyil ma'nisindegi do'rendi feyil jasad kelgen.

Feyil tiykarlı do'rendi feyillerdin' jasaliwına feyildin' da'reje kategoriyasının' affiksleri de qatnasadı. Feyildin' da'reje kategoriyalarının' affiksleri tu'bir yamasa do'rendi tu'bir feyillerdin' da'slepki ha'reketlik ma'nisin ekinshi bir ha'reketlik ma'nige awıstırıw arqalı do'rendi feyillerdi jasadı.

Bul orında feyildin' da'reje kategoriyasının' affikslerine arnawlı toqtawdın' qa'jetti joq. Ol sabaqlıqtın' da'reje kategoriyası degen temasında berildi.

¹Dmitriev N.K. Bashqurt tilinin' grammatikasi. Ofo. 1950, 192-bet; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 1952, 332-333-betler; Батманов И.А. Грамматика киргизского языка, вып. III, Фрунзе, 1940; Hozirgi zamon uzbek tili. Toshkent, 1957, 440-441-betler; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 272-273-betler.

Feyilden feyil jasawda usı sabaqlıqqa deyingi sabaqlıq ha'm ilimiy miynetlerde u'yrenilip kelgen feyildin' tu'r (vid) kategoriyasınan' ma'nisin beriwshi affiksler de da'reje kategoriyasınan' affiksleri sıyaqlı, feyildin' da'slepki tu'bir formasındag'ı ha'reketlik ma'nisine qosımsha ma'ni beredi, yag'nıy da'slepki tu'bir halındag'ı ha'reketlik ma'nisi ekinshi bir ha'reketlik ma'nige o'tedi. N.A.Baskakov feyildin' tu'r kategoriyasınan' affikslerin de feyildin' leksikalıq so'z jasawshi affiks retinde qaraydı.¹ Bul affiksler arqalı jasalg'an do'rendi feyiller ma'nilik jaqtan ha'rekettin' tamamlanbag'anın, dawamlıg'ın bildiredi. Dawamlılıq ma'ni bildiriwshi affiksler to'mendegiler:

1. *-la/-le*: g'ayza-la, qıyqa-la, irew-le, u'yke-le, julqı-la, t. b. Bul affikstin' feyil tu'birlerine jalg'anıp, ma'ni shıg'arıwında geypara o'zgeshelikler bar. Ma'selen, *bu'kle*, *u'ple* feyillerinde ha'reketlik ma'ni tek buyırıq meyildi bildiriw menen sheklenedi. Al *g'ayzala*, *julqıla* feyilleri buyırıq ma'nisi menen qatar, ha'rekettin' isleniwini dawamlılıg'ın da an'latadı. Bul jag'ınan da'slepki eki feyilge salıstırğ'anda semantikalıq o'zgesheliklerdin' bar ekenligi sezilip turadı.

2. *-g'ıla/-gile*, *-qıla/-qile*: mij-g'ıla, ez-gile, jul-qıla, at-qıla, bas-qıla, kes-kile, tart-qıla, t. b.

3. *-g'ish-la/-gish-le*: barg'ish-la, julg'ish-la, qaqqış-la, tu'ygish-le, t. b.

4. *-mala/-mele*, *-bala/-bele*, *-pala/-pele*: bastır-mala, o'r-mele, jay-mala, bas-pala, qaz-bala, iyter-mele, silk-pele, jul-mala, u'y-mele, t. b.

5. *-ın'qıra/-in'kire*: bas-ın'qıra, ash-ın'qıra, ayt-ın'qıra, ju'r-in'kire, sal-ın'qıra, tart-ın'qıra, t. b.

6. *-ımsıra/-imsire*, *-in'sara/-in'sire*: jıla-ımsıra, kul-ımsire, o'l-ımsire, t. b.

Usı sıyaqlı sozılın'qı is-ha'reketi bildiretug'in affikslerdin' jalg'anıwınan jasalg'an feyillerdin' so'z jasaw sistemasına kiretug'inlig'i tuwralı qazaq tilindegi so'z jasaw boyınsha son'g'ı izertlewlerde de obiektiv pikirler ayıladı.²

Demek, feyilden feyil jasawshi affiksler atawish so'zlerden feyil jasawshi affikslerdey pu'tkilley jan'a sapag'a o'tken feyil jasamag'an menen, feyillerdin' o'zinen ha'r tu'rli semantikalıq sapag'a o'tken feyillerdi ken' jasaw mu'mkinshiligine iye bolıp keledi.

§ 37. Feyildin' so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwı. Feyildin' so'z qosılıw usılı tiykarinan, eki feyildin' qosılıwınan yamasa feyilden basqa so'zlerge

feyl so'z qosılıp, bir ma'nige iye bolg'an qospa ha'reket bildiriledi. Bunday feyiller so'z qosılıw usıl menen jasalg'an feyildin' modelin du'zedi. Atawish so'z + feyildin' yamasa ma'nili eki feyildin' qosılıswı qospa feyillerdi jasaydı. Мысалы: Sa'lem beriw, jaqsı ko'riw, kelip ketiw, kirip shıg'ıw t. b. Bul qospa feyillerdin' da'slepki ekewi atawish so'z benen feyildin', son'g'ı ekewi ma'nili eki feyildin' qosılıswınan jasalg'an.

Qospa feyillerde tiykarg'ı ha'reketlik ma'ni qosılısqan eki so'zdin' bir pu'tin leksikalıq birlikke iye bolıwı arqalı an'latıladı. Ma'selen, atawish so'zlerge qosılıp kelgen feyiller atawish so'zden feyil jasawshi affiksler sıyaqlı, o'zinin' qosılısqan so'zinin' da'slepki leksikalıq (predmetlik) ma'nisin ha'reketlik ma'nige o'tkeredi: sa'lem beriw(sa'lemlesiw), xabar et (xabarla), tastıyq boldı (tastıyıqlandı), t. b.

Sonday-aq, eki feyildin' qosılıswı arqalı jasalg'an qospa feyillerde de bir pu'tin ha'reketlik ma'ni sol eki feyildin' qosılıwı arqalı bildiriledi. Ma'selen, kelip ketiw, kirip shıg'ıw qospa feyillerinde keliw ha'm ketiw, kiriw ha'm shıg'ıw sıyaqlı eki ha'reketler bar, biraq bul ha'reketler sol qospa feyildin' quramında dara-dara ha'reketlik ma'nilerdi bildirmeydi. Olar sol qosılısqan tu'rinde bir subiektin' ha'reketin bildiredi.

Son'g'ı anıqlawlar boyınsha eki feyildin' qosılıswınan barlıq jag'dayda qospa feyil jasala bermeytug'inlig'i anıqlang'an. Eki feyildin' qosılıswı qospa feyil jasaw ushın qosılısqan feyildin' ekewi de tolıq ma'nili so'zden bolıwı tiyis. Eger qosılısqan feyillerdin' birewi tiykarg'ı, ekinshisi o'zinin' leksikalıq ma'nisin joytıp, ko'mekshi feyil bolıp kelse, bunday jag'dayda sol feyildin' dizbegi qospa feyil bola almaydı. Onın' da'slepki tiykarg'ı feyil, son'g'ısı tiykarg'ı feyilge qosımsha grammatikalıq ma'ni beriw menen sheklenedi. Tiykarg'ı ha'reketlik ma'ni da'slepki komponentte saqlanadı. Sonlıqtan tiykarg'ı feyil menen ko'mekshi feyildin' qosılıswı (ku'tip aldi, ozıp shıqtı) arqalı jasalg'an feyiller jan'a sapag'a o'te almaydı. Olar feyildin' o'z ishinde feyilden feyil jasawshi affiksler sıyaqlı, feyildin' ha'r tu'rli morfologiyalıq kategoriyaların jasaw menen sheklenedi. Bul sıyaqlı tiykarg'ı ha'm ko'mekshi feyillerdin' qosılıswı arqalı jasalg'an feyiller tu'rkiy tillerindegi son'g'ı izertlewlerdin' anıqlawı boyınsha qospa feyil emes, «feyildin' analitikalıq forması»¹ dep u'yreniledi.

Feyildin' so'z qosılıw usıl menen jasalg'an tu'ri qanday so'z shaqapları arqalı jasalıw o'zgesheliklerine qaray u'sh toparg'a bo'linedi: 1) atawish tiykarlı qospa feyiller 2) feyil tiykarlı qospa feyiller ha'm 3) analitikalıq format feyiller. So'z qosılıw usılının' u'shinshi tu'rinin' ekinshi kompo-

¹Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том, фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, 352-бет.

²Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasam ju'yesi Almatı, «G'ılım», 1989, 275-бет.

¹Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., «Наука», 1965; Oralbayeva N. Qazirgi qazaq tilindegi etestiktin analitikalıq formattarı. Almatı, 1975; U'zbek tili grammatikasi. I tom. Toshkent, «Fan», 1975, 375-бет; Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasam ju'yesi. Almatı, «G'ılım», 1989, 292-296-бетler; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. No'kis, «Bilim», 1994, 65-66-бетler.

nenti (ko'mekshi feyiller) tiykarg'ı feyil menen dizbeklesip, qosımsha ma'ni beriwshi grammatikalıq xizmetti atqaradı, feyildin' morfologiyalıq kategoriyaların jasawg'a qatnasadı. Feyildin' so'z qosılıw usıl menen jasalg'an u'sh tu'ri jasalıw o'zgesheligine qaray bir-birinen ayrılıp turadı. Olardin' da'slepki eki tu'ri (atawısh so'z+feyil, feyil+feyil) jan'a so'z jasaydı da, son'g'ı u'shinshi tu'ri (tiykarg'ı feyil+ko'mekshi feyil) jan'a so'z jasay almaydı.

QOSPA FEYİLLER

§ 38. Atawısh tiykarlı qospa feyiller. Atawısh tiykarlı qospa feyiller atawısh so'z shaqaplarına *et, qıl, al, ber, sal, bol, qoy, kor, qal, basla, jet* t.b. ko'mekshi feyillerdin' qosılıswı arqalı jasaladı. Bul ko'mekshi feyiller to'mendegi atawısh so'zler menen qosılısıp qospa feyillerdi jasaydı.

1.a) *et (qıl)* ko'mekshi feyili, ko'binese gu'milji ma'nili atlıq so'zler menen qosılısıp, atawısh tiykarlı qospa feyiller jasaladı. Qospa feyildin' bul tu'ri tilde ken' qollanıladı: qarız etiw, ta'rbiya etiw, dıqqat etiw, payda etiw, u'mit etiw, hu'rmet etiw, ıqlas etiw, dawam etiw, xabar etiw, ma'rtlik etiw, inam etiw, qayıl etiw (qayıl qılıw), gu'man etiw (gu'man qılıw, ju'zego'ylik qılıw), zorlıq qılıw t.b;

et ko'mekshi feyili ka'sip bildiriwshi atlıq so'zlerge qosılısıp, sol ma'nidegi qospa feyiller jasaladı: baqsıshılıq etti, qarawılıq etiw, shopan-shılıq etiw, diyqansılıq etiw, ta'wipshilik etiw t.b;

b) *et (qıl)* ko'mekshi feyili kelbetlikke qosılıw arqalı da qospa feyil jasay aladı. Kelbetlik tiykarlı qospa feyillerdin' jasalıwı onsha o'nimli emes: narazı etiw, masqara qılıw, anıq etiw, g'u'milji etiw, bo'lek-bo'lek etiw, hayran etiw t.b;

d) *et* ko'mekshi feyilinin' eliklewish so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasawı o'nimli qollanılardı. Qospa feyil jasawda eliklewish so'zdin' eki tu'ri de (ses ha'm ko'riniske eliklewish so'zler) qatnasa aladı: gu'rs etiw, bulsh etiw, shart etiw, tars etiw, gu'w etiw, tors etiw, du'rs etiw, shomp etiw, bij-bij etiw, gu'w-gu'w etiw, tors-tors etiw, qıbrı etiw, jıbrı-jıbrı etiw, selk etiw, jalt etiw, dır-dır etiw, jilt etiw, jarq etiw, t.b.

Bunnan tisqari, *et* ko'mekshi feyili rus tilinen kirgen so'zler menen qosılısıp ta awıspalı qospa feyil jasaydı: *remont etiw, kultivatsiya etiw, kultivatsiya qılıw, operatsiya etiw, reviziya qılıw, demobilizatsiya etiw, ratifikatsiya qılıw*, t.b.

2. *Bol* ko'mekshi feyili atlıq, kelbetlik, jeke siyrek ra'wish ha'm t.b so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı: *dos bolıw, abad bolıw, shad bolıw, sulıw bolıw, qayıl bolıw, tamam bolıw, qapa bolıw, qıyın bolıw, awır bolıw, jen'il bolıw, qurg'ın bolıw, oylasıq boldı, ko'z-qulaq bol, duwshar*

bol, ma'jbu'r bolıw, saw bol, bek bol, kerek bol t.b: Onın' kiyimleri *sulıw boldı*. Ibrayım ata bul waqıyanı aytıwıg'a *ma'jbu'r boldı* (J.Sh.).

3. Ber ko'mekshi feyili gu'milji atlıq so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı: *wa'de beriw, sa'lem beriw, esap beriw, juwap beriw, dawıs ber, ja'rdem beriw, baha beriw, na'siyat beriw, ma'sla'ha't beriw, buyrıq ber, komanda ber*, t.b. Olar bir-birewine *ja'rdem berdi*. Brigada ag'zaları jobasın arttırıp orınlawg'a *wa'de berdi*. Awıl aqsaqalları jaslarg'a ba'rha *nasiyat beredi*. Olar ko'rmedik dep *juwap berdi* (O'.X.).

Geyde *ber* ko'mekshi feyili atawısh so'zler menen qosılıp, idiomalıq ma'nidegi feyil so'zlerdi de jasaydı: *jan berdi* (o'ldi), *tap berdi*, *pa'nt berdi*, *gıjaq berdi*, t.b.

4. *Al* ko'mekshi feyili+atawısh so'zler: *dem al, xabar al, ha'wij alıw, juwap alıw, qabil al, qarsı alıw, kek alıw, qol alısw, aldın alıw, esapqa al, sabaq al, ta'lim al, qolg'a al, tilge al, eske al, kewilge alıw*, t.b. Is pa'ti ku'n sayın *ha'wij aldı* (O'.X.). Oraqsılıqlar ıssıg'a shıdamay, tu'ste u'lken gujımnın' sayasına kelip *dem aldı* (J.Sh.).

5. *Sal* ko'mekshi feyili+atlıq so'zler: *na'zer salıw, ku'sh salıw, g'ayrat salıw, qıyqıw salıw, kewil salıw, tıym salıw, jer salıw, pa'nje salıw, ko'z sal, salıq sal*, t.b.

Geyde *sal* feyili seplik formalı atlıq so'zler menen qosılıp ta qospa feyil jasay aladı: *sayasın salıw, yadqa salıw, jaqtısın salıw, tamg'a sal*, t.b.

6. *Qoy* ko'mekshi feyili+atlıq ha'm geypara eliklewish so'zler: *kewil qoyıw, qa'dem qoyıw, bas qoyıw, hayt qoyıw, gıyt qoyıw* t.b: Paraxatshılıq ushın qol qoydı. Olar alg'a qaray qa'dem qoydı. Jayda otırq'anlardın' ha'mmesi onın' so'zine *kewil qoydı*. Olar qıyınshılıq tuwg'an waqıtta bas-basına hayt qoydı. (İ.Q.).

7. *Ko'r* ko'mekshi feyili+atlıq, kelbetlik so'zler menen qosılısıp, awıspalı ha'm awıspasız ma'nidegi qospa feyillerdi jasaydı: *jaqsı ko'riw, jek ko'riw, jaman ko'riw, an'sat ko'riw, ılayıq ko'riw, ku'n ko'riw, maqul ko'riw* t.b: Olar hu'rmet-ızzet benen jasag'andı *jaqsı ko'redi* (O'.X.). Olar ko'p so'yleytug'ın ezbe adamdı *jaman ko'redi*. Rayon diyxanları ba'ha'rgi egiske erteden *tayarlıq ko'redi*.

8. *Qal* ko'mekshi feyili geypara atawısh ha'm eliklewish so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı: *kewil qalıw, qurı qalıw, azapqa qalıw, bos qalıw, tan' qalıw, bosqa qalıw, hayran qalıw, artta qalıw, ku'lkige qalıw, son'g'ıg'a qalıw* t.b: Bul so'zlerden onın' *kewli qaldı*. Brigadamızdın' biyılǵ'ı tabısına ha'mme *tan' qaldı* (O'.X.). —Sizler jaqta u'sh jıl brigadir bolaman dep talay *azapqa qalg'anman* (Sh.A.).

Ko'mekshi feyildin' bul tu'rinin' eliklewish so'zler menen qosılıp, qospa feyil jasawında, ko'binese eliklewish so'z benen *qal* ko'mekshi feyilinin' arasında *et* ko'mekshi feyili baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı:

part ete qaldı, part-part ete qaldı, jarq ete qaldı, jarq-jurq ete qaldı, taq ete qaldı t.b: Bir narse qaq ortasınan ayrılğ'anday *part-part ete qaldı*. Sırtta elektr jarıg'ı *jarq ete qaldı* (N.D.). Bir waqları telefon *shur ete qaldı* (A.A').

Sonday-aq jet, tasla, ayt, ket, kel, tus, bol, bar, ur, shek, shıq, ot, de, t.b. ko'mekshi feyiller de geypara atawish so'zler menen qosılısıp, atawish tiykarlı qospa feyillerdi jasadı. Biraq bulardın' qospa feyil jasaw o'risi joqarıdag'ı feyillerdey o'nimli emes: ko'zi jetiw, er jetiw, boy jetiw, qoli jetiw, qa'dem taslaw, ko'z taslaw, alg'ıs ayıw, qosıq ayıw, kewil ayıw, g'arg'ıs ayıw, sa'lem ayıw; na'zeri ketiw, ıqlası ketiw, kewli ketiw, ten' keliw, dus keliw, bos keliw, saz keliw, shaq keliw, ılayıq keliw, muwapıq keliw; esine tu'siw, ko'zi tu'siw; kewil bo'lıw, dıqqat bo'lıw, qonis basıw, g'urq basıw, tambi basıw; ah urıw, jin urıw, mawız urıw, barq urıw; azap shegiw, ah shegiw, jan shegiw; qarsı shıg'ıw, u'stem shıg'ıw, jolg'a shıg'ıw; maqul depti, tastıyq depti t.b: Bir ku'ni toqshılıqqa shıg'atug'mına *ko'zi jetedi*. Ol bolsa ku'n awg'an son' *jolg'a shıqtı* (Sh.A.). Ken' ko'lem paxta atızında miynet quwanışı *barq urdı* (A.B.). Erterekte qaytı bolg'an ata-anasın' «Dosın'a oylas», «Bilgenin'di isle», «Ko'z qorqaq qol batır», «Ha'reketke bereket» degenleri *esine tu'sti* (İ.Q.).

Bunnan tısqarı, qospa feyiller idiomalıq ma'nidegi so'z dizbegi formasında da jasaladı. Bul sıyaqlı qospa feyillerdin' ekinshi komponenti xızmetinde ber, al, sal, tasla, tu's, et, t.b. feyiller qollanıladı: jan beriw, til alıw, bas salıw, bas qoyıw, boy taslaw, iyni tu'siw, du'nya salıw, ko'z juwırtıp o'tiw t.b: Usta tan' aldında *du'nya saldı*. Mu'yeshtegi etajer-kada turg'an kitaplarına *ko'z juwırtıp o'tti* (İ.Q.).

§ 39. Feyil tiykarlı qospa feyiller. Feyil tiykarlı qospa feyiller ma'nili eki feyildin' qosılısıwınan jasaladı. Eki feyil qosılısıp qospa feyil jasa-g'anda sol qosılısqan feyillerdin' ekewi de qospa ha'reketin' bildiriliwine ten'dey qatnasadı: satıp alıw, alıp keliw t.b. Bul qospa feyiller satıw ha'm alıw, alıw ha'm keliw sıyaqlı eki feyildin' ma'nilik jaqtan qosılısıwınan jasalg'an. Usı eki feyildin' qosılıwı na'tiyjesinde bir ma'nige iye bolg'an ha'reket bildiriledi.

Eki feyildin' qosılısıwınan jasalg'an qospa feyiller qosılısqan tu'rinde hesh qanday grammatikalıq kategoriyalarg'a (tu'r, ma'ha'l, modallıq) qatnaslı bolmaydı. Olar tiykarlı tu'bir feyiller sıyaqlı feyil paradigmasın' baslang'ısh forması boladı. Olarg'a grammatikalıq kategoriya jasawshı geypara formalar son'g'ı komponentinen keyin qosıladı: satıp al-g'ız, alıp kele-men, satıp al-sa, alıp bar-ma, alıp kel-gisi keledi, alıp barayın, t.b. Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' komponentleri tiykarlı tu'bir feyillerden boladı. Sol qosılısqan tu'bir feyiller ma'nilik jaqtan birigedi. Olardın' birewi tiykarlı, ekinshisi qosımsha ma'ni an'latpaydı. Ekewi de qospa feyil jasaw ushın ten'dey qatnasadı. Biraq qosılısqan ten' ma'nili eki feyildin' son'g'ı

komponenti qospa feyildi jasawshı tirek so'z sıpatında keledi. Sonlıqtan tu'rkiy tillerinde so'z jasalıwıg'a arnalg'an geypara izertlewlerde ekinshi komponent qospa feyil jasawshı negizgi tulg'a, tirek komponent dep qaraladı.¹

Qospa feyildi jasawshı negizgi feyiller onsha ko'p emes. Olardın' ulıwma sanı otızg'a shamalas. Olar tilde tiykarlı feyil ma'nisinde de, ko'mekshi feyil ma'nisinde qollanıladı. Tiykarlı feyil ma'nisinde kelgende ekinshi bir ma'nili feyiller menen qosılısıp feyil tiykarlı qospa feyillerdi jasadı. Al ko'mekshi feyil ma'nisinde kelgende atawish so'zler menen qosılısıp atawish tiykarlı qospa feyiller, tiykarlı feyiller menen qosılısqanda feyildin' analitikalıq forması jasaladı.

Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' jasalıwında ekinshi komponent bolıp, tiykarınan to'mendegi tiykarlı tu'bir feyiller qatnasadı: al, ber, bar, kel, ket, shıq, jat, jatır, tur, otır, qoy, jiber, tasla, o't, qayt, t.b.

Al feyili. Bul feyil, tiykarınan, hal feyildin' *-ıp/-ip,-p* formalı tu'ri menen qosılısıp qospa feyil jasadı: satıp al, sorap al, qazıp al, t.b.

Al feyili. *-p, -al* formasında kelgende sol feyilden an'lang'an ha'reket anıq atlıqqa qatnaslı boladı. Mısalı: Onnan atasına bazarlıqqa eki qadaq qant, eki qadaq halwa, jigirma mısqa shay *satıp aldı* (X.S.). Ol o'zinde joq kitaplardı joldasınan *sorap aldı*. Meni kombaynshı kisi joqarıdan *tartıp alıptı* (T.H.).

Ber feyili. Bul feyil o'zinin' tiykarlı leksikalıq ma'nisin saqlap, *-ıp/-ip,-p* formalı hal feyil menen qosılısıp kelgende, qospa feyil jasaladı: quyıp ber, shıg'arıp ber, salıp ber, tıg'ıp ber, tazalap ber, alıp ber, t.b. Mısalı: Bir kese shay *quyıp berdi*. Biybiayım qaltasın bir tu'yinshik *shıg'arıp berdi* (T.Q.). Bul ga'plerdegi quyıp berdi, shıg'arıp berdi qospa feyillerinin' quramındag'ı ber feyili leksikalıq ma'nisin saqlap, bir na'rseni quyıp bergengligi, shıg'arıp bergengligi, yag'nıy obiektke qaratılğ'an is-ha'reketti bildiredi.

Bar feyili. Bar feyili, ko'binese o'zinin' tiykarlı ma'nisinde basqa ha'r tu'rli feyiller menen qosılıp, ha'reketin' bir orınnan ekinshi orıng'a qaratılğ'anın bildiredi. Bul feyil, tiykarınan, *-ıp/-ip,-p* formalı hal feyiller menen qosılısıadı: aydap bar, jetip bar, kirip bar, ko'rip bar, t.b. Mısalı: Ol qoylardı qorag'a qamaw ushın *aydap bardı*. To'bel to'ri ko'k jal qasqırdın' izine *jetip bardı* (J.S.). Leytenant baslag'an jawıngerler qalanın' bir shetine *kirip bardı* (A.Bek.).

Kel feyili. Bul feyil bar feyiline antonimlik ma'nidegi ha'reketti bildiredi: *alıp kel-alıp bar, aytıp kel-aytıp bar, ko'rip kel-ko'rip bar*, t.b.

¹ Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasam ju'yesi. Almatı, «G'ılım» baspası, 1989, 304-306-betler.

Kel feyili hal feyildin' -p kel formasında kelgende o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlap qospa feyil jasadı: kirip kel, ko'rip kel, izlep kel, jetip kel, barip kel, aytıp kel, t.b. Misali: Keshikpey Seyimbette *kirip keldi*. Jumash jasawıl dalag'a shıg'ıp, u'sti-bası qar-qar bolıp *qayıp keldi* (S.A.). Sonın' arasında arbasın tasırlatıp Jaynaq ta *jetip keldi* (Sh.A.). Ortag'a jayıp qoyılğ'an da'stuxang'a nan *alıp kelindi* (J.S.).

Kel feyili -a,-e formalı hal feyiller menen qosılıp qospa feyil jasadı, jol-jo'nekey islengen ha'reketi bildiredi: ayta kel, ko're kel, soray kel, bile kel, ala kel, t.b.

Ket feyili. Bul feyil hal feyildin' -ıp/-ip,-p, -a,-e,-y formalı tu'rleri menen dizbeklesip qospa feyil jasadı: alıp ket, ko'rip ket, bilip ket, esitip ket, kelip ket, ayta ket, kele ket, ko're ket, *bel ket*, t.b. Bunday jag'dayda qospa feyilden an'lasılğ'an ha'reket bir orınnan ekinshi oring'a ketiw ha'reketi bildiredi. Misali: Ol u'yden tez *shıg'ıp ketti* (J.S.). Ol meni burawlawshılardıń arasına *alıp ketti* (S.S.). Olar ju'zge jaqın qara malardı aldılarına salıp *aydap ketti* (X.S.). Ala qus qamıstın' arasınan shıg'ıp, bir-eki ma'rtebe u'rdi de, sol jaqqa qaray *juwırıp ketti* (S.A.).

Shıq feyili. Shıq feyili hal feyildin' -ıp/-ip,-p geyde -a/-e formalı tu'rleri menen qosılısıp qospa feyil jasadı: alıp shıq, minip shıq, aytıp shıq, ko'rip shıq, kirip shıq, jazıp shıq, juwınıp shıq, t.b.

Shıq feyili qospa feyildin' quramında da'slepki komponent penen birlikte is-ha'reketin' belgili bir ken'islikke shıg'ıw ha'reketin bildiredi. Misali: Odeyalg'a oralğ'an na'resteni ishten *alıp shıqtı*. Egilgen shigitler bir tegis *ko'gerip shıqtı* (T.Q.). Kelinshek sarayg'a kirip, ko'k taydı *minip shıqtı* (A.Qahhar).

Jet feyili. Bul feyil hal feyildin' -ıp/-ip,-p formalı tu'rine qosılıp kelgende o'zinin' ha'reketlik ma'nisin saqlap qospa feyil jasadı: kelip jetti, barıp jetti, pisip jetisti, tolısıp jetisti, t.b.

Jet feyili -p, *jet* formalı qospa feyildin' quramında kelgende, is-ha'reketin' tamamlang'anın bildiredi. Bunday jag'dayda qospa feyilden an'lasılğ'an ha'reket dinamikalıq ma'nige iye bolıp orın ha'm waqıtqa qatnaslı boladı: Quwanışbaydın' son'ınan qoy aydag'an shopanlar *kelip jetti* (X.S.). Ku'n de uyasına *barıp jetti* (Qaraqalpaq xalıq ertekleri). Qawınlar *pisip jetilisti*.

Jat (jatır), tur, ju'r, otır feyilleri. Bul feyillerdin' qollanılwı ha'm grammatikalıq ma'nileri basqa tu'bir feyillerge qarag'anda a'dewir ken'. A'sirese bul feyillerdin' ko'mekshi feyil wazıypasında qollanılwı tilde jiyyi ushırasadı.

Jat (jatır) feyili hal feyildin' -ıp/-ip,-p formalı tu'ri menen qosılısıp, sol eki feyildin' qosılıwınan qospa feyil jasaladı. Bunday jag'dayda qosılısqan eki feyildin' leksikalıq ma'nileri saqlanıp, halat (statikalıq) ma'nidegi ha'reketi bildiredi: so'ylesip jattı, sezip jattı, shayqalıp jatır,

sezip jatır, uyqılap jatır, oylanıp jatır, t.b. Misali: Olar ko'p waqıtqa shekem *so'ylesip jattı* (X.S.). Aydananın' sergekligi sonshelli, tishqannın' tıptırlag'anın da *sezip jattı*. (O'.X.). Aral jay g'ana *shayqalıp jatır* (O'.A.).

Tur feyili -p, *tur* formalı qospa feyildin' quramında kelgende o'zinin' leksikalıq ma'nisin tolıq saqlap, is-ha'reketin' belgili bir bag'dar yamasa oring'a qatnaslı ekenligin bildiredi. Bunday jag'dayda tur feyili halat bildiriwshi feyil ma'nisinde keledi: qarap tur, tutıp tur, ko'rip tur, so'ylesip tur, jılap tur, oylanıp tur, t.b. Misali: Men bir shette olardıń ha'reketine *qarap turman*. Olar joqarıg'a *qarap turıptı*. (S.S.). Ekinshisi ku'ndegi a'deti boyınsha baltasın kese *tutıp turdı* (T.Q.). Jas bala eken, *jılap tur* (S.A.).

Tur feyili qospa feyil jasadı kelgende heshqanday grammatikalıq kategoriya jasawshı (tu'r, ma'ha'l) ma'nige iye bolmay, buyırıq meyil yamasa Anıq meyil ma'nisinde keledi. Bul sıyaqlı qospa feyillerdin' quramındağı tur feyilinin' leksikalıq ma'nisinin' saqlanıp keliwi is-ha'reket ma'nisine de baylanıslı bolıp keledi. Eger is-ha'reket adam ta'repinen islenetug'ın bolsa, bunday jag'dayda *tur* feyili leksikalıq ma'nisin saqlap keledi. Gu'ljan qon'ırattın' jolına uzaq *qarap turdı*. Olar atlılardın' kiyatırğ'anın *ko'rip tur* (S.A.).

Bul misaldag'ı *qarap tur, ko'rip tur* qospa feyillerinen an'lasılğ'an is-ha'reket ha'm turıw, ko'riw ha'm turıw sıyaqlı eki ha'reketi bildiredi. Biraq bul is-ha'reket bir subiektin' ha'r tu'rli ha'reketi emes, ma'nili eki feyildin' birliktegi is-ha'reketin bildiredi.

Otır feyili leksikalıq ma'nisin saqlap, hal feyil menen qosılısıp kelgende qospa feyil jasaladı: kelip otır, qarap otır, gu'rrin'lesip otır, minip otır, oylanıp otır, t.b. Misali: Qaladan ustalar *kelip otır* (A'.T.). Ol u'ndemey kabinag'a *minip otırdı* (Sh.A.). G'arrılar *gu'rrin'lesip otır* (X.S.). Shamurat to'sek u'stine *shıg'ıp otırdı*. Kewlimjay jer shuqılap, uzaq *oylanıp otırdı*. Ha'mme onın' betine tig'ılıp *qarap otır* (S.A.).

Bul misallardag'ı diqqat etilgen qospa feyillerdin' quramındağı *otır* feyili o'zinin' leksikalıq ma'nisin tolıq saqlap kelgen. Onın' birinshi komponenti de ha'reketi bildiredi. Eki feyildin' qosılıswı arqalı bildirilgen qospa ha'reket subiektin' belgili bir orında otırg'an halında islenedi. Ma'selen, qarap otır, minip otır qospa feyillerindegi subiektin' is-ha'reketi bir na'rsege qarap yamasa minip otırg'an halında islenedi.

Qoy feyili, ko'binese hal feyildin' -ıp/-ip,-p formalı tu'ri menen qosılısıp, qospa feyil jasadı. Biraq *qoy* feyilinin' o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlap qospa feyil jasadı o'risi feyildin' analitikalıq formasınan' basqa tu'rlerinin' jasalıwına qarag'anda o'nimli emes. Bul feyil qospa feyil jasadı kelgende, onın' is hareketi beigili bir predmettin' qanday da bir oringa qatnaslıg'ın yamasa qoyılğ'anın bildiredi. Misali: Ol mashinasın garajg'a *a'kelip qoydı* (X.S.). Aydana shaynekti aldına *jılistırıp qoydı* (O'.X.). Onı Palwan menen u'sh adam ko'terip aparıp, qolaylı jerge *jatqızıp qoyıptı* (S.A.).

Jiber feyili. Bul feyil qospa feyildin' quramında o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlap qollaniladi. Bunday jag'dayda subiektin' hareketi qaratilg'an obiekti basqa oring'a jiberiw, jo'neltiw ha'reketi an'lasiladi. Misali: Qoradag'i baylawlı mallardı *bosatıp jiberdi*. Eger Nursultıwdın' u'yinen birew kelse, Palwan qawının' en' jaqsılardı *ko'tertip jiberedi* (S.A.).

Tasla feyili geypara feyiller menen qosılısıp kelgende leksikalıq ma'nisin saqlap qollaniladi. Bunday jag'dayda onın' qospa feyil jasaw mu'nkinshiliginin' bar ekenligi bayqaladı: shig'arıp tasla, jırtıp tasla, julıp tasla, kesip tasla, t.b. Misali: Jılg'a-saylar suwg'a tolıp, sabınday ko'pirgen suwdın' pa'ti jolında dus kelgen shırshalardı tu'biri menen qoparıp, tastan-tasqa *shig'arıp tasladı* (Sh.A.). Ol atızdag'ı jabayı sho'plardı *julup tasladı*.

O't feyili. Bul feyil, tiykarınan, hal feyildin' *-ıp / -ip / -p* tu'ri menen qosılısıp qospa feyil jasaydı: kesip o't, jarıp o't, aydap o't, irkilip o't, toqtap o't, so'ylesip o't, aytıp o't, ko'rsetip o't, t.b. Misali: Tankige qarsı qazılğ'an qarımlardı, ju'zi qatıp sal qaymaqlasqan batpaqlardı, qar u'yindilerin *kesip o'ttik* (T.X.). Ol eski lawzannın' jag'asındag'ı qamıs aralas o'sken jin'g'illıqtı *jarıp o'tti* (İ.Q.). Ba'ha'rdin' ku'nleri shırwalar bul jerlerden tawg'a qarap su'riw-su'riw padalardı *aydap o'tedi* (Sh.A.).

Bul misallarda kesip o'ttik, jarıp o'tti, aydap o'tedi qospa feyillerinin' quramındag'ı **o't** feyili ha'reketlik ma'nisin saqlag'an. Onın' ha'reketlik ma'nisinin' saqlag'anlıg'ı sol feyildin' is-ha'reket iyesinin' qandayda bir oring'a o'tiw protsesi arqalı ma'lim boladı. Bunday jag'dayda tiykarğ'ı leksikalıq ma'ni tek da'slepki komponent arqalı g'ana bildirilip qoymaydı, sol ma'ninin' bildiriliwine eki komponentte ten'dey qatnasadı.

O't feyili *-p, o't* formasında kelip subiekt ta'repinen jol-jo'nekey islenetug'in ha'reketi de bildiredi: toqtap o't, irkilip o't, so'ylesip o't, aytıp o't, ko'rsetip o't, t.b.

Qayt feyili hal feyildin' *-p qayt* formasında kelgende, leksikalıq ma'nisin saqlap, subiektin' ha'reketinin' belgili bir orınnan qaytiw protsesin bildiredi. Misali: Quwanışbay qoylardı uzag'ıraq jerge *jayıp qaytı* (J.S.). Qarızdarların' qoralarınan sıyırların *alıp qayttım* (S.X.).

Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' jasalıwı joqarıda ko'rsetilgen tiykarğ'ı tu'bir feyillerdin' qatnasıwı menen sheklenip qalmaydı. Bul orında olardı ha'zirgi a'debiy tilde o'nimli qollanılatur'ın tu'rleri g'ana qamtıldı. Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' ekinshi komponenti retinde qatnasatug'in feyillerdi tolıq anıqlaw qaraqalpaq adebiy tilinin' faktlerin tolıq jıynaw tiykarında sheshiliwi mumkin.

§ 40. Feyildin' analitikahq forması. Eki feyildin' qosılıw usılı arqalı jasalg'an feyiller barlıq jag'dayda qospa feyil jasay bermeydi. Bunday feyillerdin' birazı tiykarğ'ı feyil menen ko'mekshi feyillerdin' qosılıwınan jasaladı.

Ko'mekshi feyil tiykarğ'ı feyilge grammatikalıq ma'ni beriw menen sheklenedi.

Sonlıqtan tiykarğ'ı feyil+ko'mekshi feyildin' qosılıw modeli feyildin' analitikahq forması dep ataladı.

Feyildin' analitikahq forması haqıyqıy so'z jasalıw usılına kirmeydi. Onın' ekinshi sın'arı (ko'mekshi feyil) so'z tu'rlendiriwshi morfemalar sıyaqlı, tiykarğ'ı feyilge qosılıw arqalı ha'r tu'rli grammatikalıq kategoriyalarg'a qatnaslı analitikahq formalı feyillerdi jasaydı.

Feyildin' analitikahq formasının' jasalıwın anıqlaw onın' ekinshi komponenti wazıypasında qollanılatur'ın ko'mekshi feyillerge jeke-jeke toqtatında ayqınlanadı.

§ 41. Ko'mekshi feyiller. Ko'mekshi feyiller tiykarğ'ı feyil menen qosılısıp kelgende, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinde emes ko'mekshi grammatikalıq ma'ni an'latadı.

Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi feyil xızmetinde, tiykarınan, to'mendegi feyiller qollanıladı: basla, bol, otır, tur, jatır, (atır), bar, kel, al, ber, qoy, ko'r, tasla, sal, shıq, tu's, jet, ko'r, qara, baq, jo'nel, qash, qayt, o't, tart, ur, tap, et, (qıl), jazla. Bul feyillerdin' ko'pshiligi (*et, jazla* ko'mekshi feyillerinen basqası) tiykarğ'ı feyillerge dizbeklesip ko'mekshi feyil xızmetinde keliwi menen qatar, tiykarğ'ı leksikalıq ma'nisin saqlap, o'z aldına dara feyil formasında ha'm qospa feyildin' ekinshi komponenti bolıp ta ken' qollanıladi.

Ko'mekshi feyiller, ko'binese *-ıp/-ip, -p, -a, -e, -y* formalı hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

Ko'mekshi feyildin' *-ıp/-ip, -p* formalı tiykarğ'ı feyil menen dizbeklesiw modeli usı feyillerdin' dizbeginde kelgen so'z dizbegi menen uqsas keledi. Bunday jag'dayda eki feyil arasındag'ı ma'nilik qatnasqa qaraladı. Egerde *-p* formalı hal feyilge dizbeklesip kelgen feyil ga'p ishinde dara tu'rinde subiektin' is-ha'reketin bildirip, bayanlawish wazıypasında kelse yamasa o'zinen buring'ı hal feyil menen grammatikalıq baylanısqa tu'sip, sintaksislik so'z dizbegin du'zse, onday jag'dayda tiykarğ'ı feyil wazıypasın atqaradı. Al tiykarğ'ı feyil menen dizbeklesip kelgen feyil sol tiykarğ'ı feyil menen grammatikalıq, semantikalıq baylanısqa tu'spey, tek og'an qosımsha grammatikalıq ma'ni berip kelse, ko'mekshi feyil xızmetinde keledi. Salıstırıń: (esikten) sig'alap *qaradı*, (joqarıdan) sekirip *tu'sti*, (bul waqıyalardı) sorastırıp *qaradı*, (qorqqanınan) sekirip *tu'sti*.

Bul diqqat etilgen feyillerdin' sırtqı modelleri birdey. Bunda *qaradı*, *tu'sti* feyilleri ha'mmesinde de *ıp/-ip, -p* formalı hal feyil menen dizbeklesken. Biraq bulardıń arasında ma'nilik qatnasları jag'ınan birdeylik joq. Da'slepki diqqat etilgen eki so'z dizbeginin' quramındag'ı *qaradı*, *tu'sti* feyilleri ko'mekshi feyil xızmetinde emes, basqarıwshı tiykarğ'ı feyil wazıypasında kelip, hal feyil menen ma'nilik qatnasqa tu'sedi. Bunday

hal feyiller o'zinen son'g'i feyildi pısqılawıshlıq ma'nide sıpatlap, onın isleniw sının bildiredi. Sonlıqtan bul sıyaqlı so'z dizbegi formasında kelgen eki feyildin' dizbegindegi so'zler ha'r qaysısı dara-dara ga'p ag'zasi funksiyasın atqaradı. Al son'g'i *sorastırıp qaradı, sekirip tu'sti* sıyaqlı analitikalıq formalı feyildin' quramındag'ı komponentler arasında birin-biri sıpatlawshı ma'nilik qatnas joq. Bundag'ı *qaradı, tu'sti* feyilleri da'slepki hal feyillerge qosımsha grammatikalıq ma'ni berip, ko'mekshi feyil xızmetin atqaradı.

Ko'mekshi feyiller tiykarg'ı feyiller menen dizbeklesip kelgende, olarg'a qatnaslı forma o'zgertiwshi affiksler ko'mekshi feyilge qosıladı. Forma o'zgertiwshi affiksli kelgen ko'mekshi feyiller tiykarg'ı feyil menen qosılıp, sol tiykarg'ı feyildin' grammatikalıq ma'nisin ken'eytedi. Tiykarg'ı feyiller meyil, ma'ha'l kategoriyalarına iye boladı. Mısali: Shay *iship bolındı*. Olar demde *uyqılap qaldı* (X.S.). Ol og'an kewil bo'lmey, a'n'gimesin *dawam ettire beredi* (S.Q.).

Bul dıqqat etilgen feyillerdin' quramındag'ı *bolındı, qaldı* ko'mekshi feyilleri *-p* formalı hal feyil menen qosılısıp, anıqlıq meyil, ma'ha'l kategoriyasının' tamamlang'an tu'rin bildiredi. Al son'g'i ga'ptegi *dawam ettire beredi* feyilinin' quramındag'ı *beredi* ko'mekshi feyili *-e* formalı hal feyil menen qosılısıp, anıqlıq meyil, ha'zirgi ma'ha'l kategoriyasının' tamamlanbag'an, dawamlı tu'rin jasadı.

Ko'mekshi feyillerdin' tiykarg'ı feyiller menen dizbeklesip, beretug'in ma'nileri ha'm o'zgeshelikleri olardin' ha'r birine jekke-jekke toqtag'anda anıq ko'rinedi.

Basla. Bul ko'mekshi feyil *-a, -e, -y* formalı hal feyiller menen dizbeklesip, ha'rekettin' baslanıwın bildiretug'in feyildin' analitikalıq formasın jasadı: jawa basladı, qaran'g'ılana basladı, so'ylese basladı, qaray basladı, tama basladı, jaza basladı, oqıy basladı, t.b.

Basla feyili tiykarg'ı feyil menen qosılısıp analitikalıq formadag'ı feyil jasag'anda, ko'binese feyildin' meyil, ma'ha'l affikslerin qabıl etedi: Ku'n *qaran'g'ılana basladı* (X.S.). Aradan ko'p waqıt o'tpey-aq, iri-iri tamshılar tors-tors *tama basladı* (O'.X.). Bul ga'plerdegi dıqqat etilgen feyiller qaran'g'ılana basla, tama basla sıyaqlı II bet, buyrıq meyil formalarında ayttılmaydı. Bul feyillerdin' II bet, buyrıq meyil formasında ayttılıwı sol feyildin' belgili bir subiektin' (adamnın') ha'reketin bildirip kelgende qollanıladı: oqıy basla, jaza basla, so'ylese basla, qaza basla, ishe basla, t.b.

Bol. Bul feyildin' qollanıw o'risi basqa ko'mekshi feyillerge qarag'anda a'dewir ken'. Bol ko'mekshi feyili, tiykarınan, hal feyildin' *-ıp|-ip, -p* formalı tu'ri menen qosılısadı: oqıp boldı, jazıp boldı, islep boldı, ko'rip boldı, aytıp boldı, t.b.

Bol ko'mekshi feyili forma o'zgertiwshi affiksiz *-p bol* formasında aytilg'an, dara tu'bir feyiller sıyaqlı, tek buyrıq meyil ma'nisin bildiredi. Bul sıyaqlı affiksli forma, ko'binese awızeki so'ylewde qollanıladı: jazıp bol, oqıp bol, aytıp bol, iship bol, ko'rip bol, t.b.

Bol ko'mekshi feyilinin' *-p boldı* forması ha'rekettin' islenip tamamlang'anın bildiredi: Ko'plep-ko'meklep ko'pirdi ha'p zamatta *salıp boldı* (O'.X.). Tu's waqtında na'retesin suwg'a *ornalastırıp boldı* (K.S.).

Bol feyili *- tug'in boldı* formasında kelgende de, ha'rekettin' o'tken ma'ha'lge qatnaslıg'in bildiredi: Olar ha'pte sayın usı jerge *jiynalatug'in boldı*. Jiynalıstın' qararı menen bul ko'sheni «G'a'rezsizlik» ko'shesi dep *ataytug'in boldıq*. Ko'kenay 5-klasta oqıytug'in bolıp, og'an ju'da ko'p oqıwg'a *tuwra keletug'in boldı* (S.Q.).

Jat, tur, ju'r, otır ko'mekshi feyilleri. Bul ko'mekshi feyillerdin' qollanılwı ha'm grammatikalıq ma'nileri basqa ko'mekshi feyillerge qarag'anda a'dewir o'nimli. Olar analitikalıq feyil modelerinde kelgende, grammatikalıq ma'nileri jag'ınan bir-birine jaqın, feyildin' ma'ha'l ha'm tu'r kategoriyaların jasadı.

Sunday-aq ko'mekshi feyillerdin' joqarıda ko'rsetilgen basqa tu'rleri de analitikalıq feyillerdin' jasalıwında o'nimli qollanıladı.

Demek, ko'mekshi feyillerdin' qatnasıwında jasalg'an feyillerdin' analitikalıq forması feyildin' qospa feyil jasawshı usılına qatnaslı emes. Olar feyilden feyil jasawshı affiksler sıyaqlı, feyildin' o'z ishinde onın' grammatikalıq kategoriyalarınin' jasalıwın ta'minleydi. Feyildin' analitikalıq forması arqalı feyildin' meyil, ma'ha'l kategoriyaları, modallıq ma'nileri bildiriledi. Bul jag'ınan qarag'anda, tiykarg'ı feyil menen ko'mekshi ha'm tolıqsız feyillerdin' qosılısıwı arqalı jasalg'an analitikalıq feyiller forma jasawshı feyillerdin' toparına kiredi.

RA'WISHTIN' JASALIWI

Ra'wishler, tiykarınan, affiksatsiya ha'm so'zlerdin' qosılısıwı usılları arqalı jasaladı. Ra'wishtin' affiksatsiya usıl arqalı jasalıwına ra'wish jasawshı affiksler qatnasadı, al so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwın ra'wishlik ma'nige o'tken eki so'zdin' qosılısıwı atqaradı.

§ 42. Ra'wishtin' affiksatsiya usılı arqalı jasalıwı. Ra'wishtin' affiksatsiya usılı arqalı jasalıwı atawish ha'm feyil so'zlerge arnawlı ra'wish jasawshı affikslerdin' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Ra'wish jasawshı affiksler ra'wishten basqa so'zlerge jalg'anıp kelgende jan'a ra'wishlerdi jasadı. Ra'wishtin' o'zine jalg'ang'an jag'dayda sol tu'bir yamasa do'rendi tu'bir ra'wishlerde ma'niles bolıp kelgen ekinshi bir ra'wishlerdi payda etedi. Ma'selen: waqıtsha, jan'asha, gu'zde, tiriley, t.b. Bul so'zlerdin' tu'biri atawish. Olarg'a ra'wishlerdin' affiksleri jalg'anıwınan ekinshi bir so'z shaqabı-ra'wishlerdi jasadı kelgen. Al ha'zirshe, keshte, joqarıda, ertelep,

t.b. so'zlerdin' tu'biri ra'wish. Olardan affiksler jalg'anıw arqalı sog'an ma'niles ekinshi bir anıq ma'nige iye bolg'an ra'wishler jasalg'an.

Ra'wishlerdin' jasalıwında biraz affiksler o'nimli, birazları o'nimsiz qollanıladı.

1. -sha/-she affiksi. Bul affiks ra'wish jasawda o'nimli qollanıladı. Ol ko'binese atlıq, kelbetlik, almasıq, tu'bir ha'm do'rendi tu'bir ra'wishlerge jalg'anıp, salıstırıw, ku'sheytıw, mug'dar ha'm waqıt ma'nili ra'wishlerdi jasaydı: arabsha, oyımsha, doslarsha, erkeklershe, jan'asha, tu'rlishhe, o'zinshe, ha'zirshe, jaysha, usılaysha, t.b. Bir-eki ku'n ku'teyik, eger bir da'regi shıqqasa, o'zim izinen barıp, *erkeklershe* so'ylesemen (T.Q.). Sadulla *jan'asha* baxıtlı turmısta jasaydı (N.D.). Qız apam usılardı aytqanda ma'nızına *onsha* tu'sinbeymen (T.Q.). *Ha'zirshe* Jan'abaydın' elesi ju'regine jıllı lep berip kiyatır (Sh.S.).

-sha/-she affiksi atawısh so'zlerge jalg'anıp kelgende, do'rendi ra'wish eki tu'rli ma'nige iye boladı: biri salıstırıw ma'nisin bildiredi de (eskishe, o'mirinshe), ekinshisi waqıtlıq ma'nisin an'latadı (bu'ginshe, ha'zirshe). Ha'zirshe onday ha'diye de bolg'an joq (Sh.A.).

Bul affikstin' kelip shıg'ıwının' shaq so'zine qatnaslılıg'ı tuwralı turkologiyada pikirler bar, N.K.Dmitrov: «bul affiks shaq degen ayırım so'zden kelip shıqqan. Bul so'z ha'zir de ayırım so'z retinde qollanıladı. Solay etip, bashqurt-sha degen so'z bashqurt+shaq degen formadan kelip shıqqan. (Negizinde bashort tu'sli, bashqort qılıqlı >bashqort tu'sli>bashqortsha). Usı sıyaqlı soshetaniyelerde *shaq* so'zi o'zinin' en'da'slepki ma'nisin jog'altıp, ja'rdemshi grammatikalıq element bolıp tanılıwı menen, o'zinin' standart formasın da jog'altqan. Aqırındag'ı *k* sesinin' tu'sip qalıwı menen birge affikstin' qaldıqları da o'zgergen. Solay etip, tu'rkiy tillerinde -sha/-she formasında qollanıılıp ju'rgen formant payda bolg'an»¹ dep ko'rsetedi. N.K.Dmitrov ta'repinen aytilg'anlar biraz isenimli pikir tuwdıradı. -sha/-she affiksinin' shaq so'zinen kelip shıqqanlıg'ı tatar tilinde V.N.Xangildinnin' miynetinde de so'z etiledi.²

Sunday-aq, bul qosımtanın' shaq so'zi menen baylanıslı ekenligi «qazaq tilinin' so'z jasamı boyınsha son'g'ı jılları basılıp shıqqan izertlewlerde de»³ aytiladı.

Qaraqalpaq tilindegi ra'wishtin' -sha/-she affikslerinin' kelip shıg'ıwı tuwralı da N.K.Dmitrov ta'repinen aytilg'an pikirler qatnash.

2. -lay/-ley. Bul affiks athıq, kelbetlik, almasıq ha'm geypara ra'wishlerge jalg'anıp sın, waqıt ma'nilerindegi do'rendi ra'wishlerdi jasaydı: zatlay, aqshalay, qıslay, jazlay, ko'kley, shiykiley, boslay, qurg'aqlay, usılay,

solay, pu'tkilley, jartılay t.b: Sadulla ag'a a'kesinen *jaslay* jetim qaldı (N.D.). *Aqshalay* salg'ırt, zakat, pitir ha'm tag'ı basqalar xalıqtın' jag'dayın ja'ne de qıyınlastırdı (gazetadan). *Usılay* oylanıp turg'anda uzaqtan birewdin' dawısı esitildi. Jaslardın' ba'ri de ustazdın' ko'rsetpesi boyınsha *pu'tkilley* ıqlaslanıp isledi (A'.T.).

3. -lap/-lep. Ra'wish, kelbetlik ha'm o'lshew birliklerinin' atın bildiretug'in atlıqlardan, sanlıqlardan, mug'dar, sın ra'wishlerin jasaydı: azlap, ko'plep, ko'meklep, a'stelep, piyadalap, keyinlep, alıslap, aylap, jıllap, tonnalap, grammlap, da'stelep, jaqsılap, sulıwlap, ekewlep, birewlep, siyreklep, juplap t.b: Qızılsha o'simliginin' tamırında ashtıqı bolatug'in zatlar *ko'plep* ushrasadı (X.Z.). Qısta *siyreklep*, jazda dolanıp jasıl japıraqlardı jamılıp shıg'a keledi (T.Q.).

4. -latıp/-letip. Bul affiks, tiykarınan, atlıqlarg'a jalg'anıw arqalı sol atlıqlardan, sın, waqıt ma'nilerindegi do'rendi ra'wishler jasaladı: jawınlatıp, dawıllatıp, tu'nletip, keshletip, russhalatıp, awdarmalatıp, baspalatıp, u'ymeletip, t.b.

5. -lata/-lete. Ko'binese atlıqlarg'a jalg'anıp, -latıp/-letip affiksine sinonim bolıp keledi ha'm sın ra'wishinin' ma'nisin beredi: jawınlata (jawınlatıp), dawıllata (dawıllatıp), keshlete (keshletip), tu'nlete (tu'nletip) t.b: Ol qaladan *keshlete* shıqqan edi.

6. -in/-in, -n. Ko'rsetilgen affiks, ko'binese waqıtlıq ma'nidegi athıqlarg'a ha'm ra'wishtin' o'zine jalg'anıp, do'rendi ra'wishlerdi jasaydı. Bul jasalıwdag'ı ra'wishler ma'nilik jaqtan, ko'binese waqıt ra'wishi bolıp keledi: qısın, jazın, erten', aldın, aqırın, ash-tog'ın', a'ste-aqırın t.b: Ol shaqırtıl'g'an jerge ha'mmeden *aldın* keldi. Marallar tog'aydın' ishinde izli-izlinen *aqırın* ketip baratır (Sh.A.).

Bul qosımta tu'bir menen qosımtanın' arasında baylanıstırıwshılıq xızmetti de atqaradı. Bunday jag'dayda orın seplik formasındag'ı -da/-de seplik qosımtanın' aldında kelip, do'rendi ra'wishlerdi jasaydı: jazında, qısında, aldında, aqırında, basında, sonın'da, artında, keyninde, ishinde, t.b. Mısali: *Jazında* qatıq isherge, sende sayın bolmadı (Jiyen Jıraw). U'y meniki demen'iz, shıy *artında* kisi bar (naqıl). Ku'ndiz benen *keshinde*, sa'ske menen *tu'sinde* («Er Ziywar»).

7. -qarı/-keri, -garı/-geri. Bul qospa affiksler athıqlarg'a jalg'anıp, orın ma'nisindegi do'rendi ra'wishlerdi jasaydı: sırtqarı, tısqarı, ishkeri, aldarı, ilgeri, t.b.

Bul affikstin' kelip shıg'ıwı tuwralı geypara pikirler bar. N.K.Dmitrov *qarı/-keri* affiksinin' kelip shıg'ıwı tuwralı to'mendegi mısallardı salıstıradı: joqarı mindi, ishkeri kirdi. Bashqurt tilindegi arı, bire, kire ha'm elga'rı degen ra'wishler usı tip boyınsha du'zilgen, bul jag'daydı tu'rkiy tillerinin' salıstırma grammatikası menen anıqlaw mu'mkin dep

¹ Dmitriev N.K. Bashqort tilinin' grammatikası. O'fo'. 1950, 121-bet.

² Xangildin V.N. Tatar tele grammatikası. Kazan, 1959, 161-162-betler

³ Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasamı ju'yesi. Almatı, «G'ılım», 1989, 333-bet.

pikir bildiredi.¹ -qarı/-keri affiksinin' kelip shıǵ'ıwı tuwralı «Qazaq tilinin' grammatikasında» ra'wishlerdin' jasalıwına sebep bolǵ'an go'ne seplik formalarınan' baris seplik jalǵ'awı -qarı (g'arı,-keri/-geri) qosımshaları jatadı dep ko'rsetiledi.²

8. Ra'wishler seplik qosımtalı formada da ko'plep ushırasadı. Bul sıyaqlı ra'wishler, ko'binese ken'islik seplik formalarında qa'liplesken. Olardın' birazı a'bden qa'liplesip, ra'wishlesip ketken bolsa, birazı seplik formasındag'ı atlıqlar sıyaqlı o'zinin' jasalıwının' qaydan kelip shıqqanın an'sat tanıtıp turadı. Ma'selen, basqa, birge, zorg'a, demde, tosattan, t.b. ra'wishleri a'bden qa'liplesip ketken, al geypara: yadtan, oydan, jan'a-dan, birinshiden, joqarıdan, joqarıǵ'a, keshte, azanda, t.b. ra'wishlerinin' qaysı so'z shaqabınan jasalıwı anıq bilinip turadı.

Ra'wishtin' jasalıwının' bul tu'ri ken'islik seplik qosımtaları jalǵ'anıwı arqalı ra'wishtin' o'zinen (ertede, azanda, keshte, tezden, ha'zirden, buginnen, joqarıda, biyikke), atlıqlardan (o'mirde, qısta, jazda, ba'ha'rden, tu'ske, t.b.) kelbetliklerden (jastan, jan'adan, ashtan, ma'ngige, t.b.), sanlıqtan (birinshiden, ekinshiden, birden, birewden), almasıqtan (mınada, bunda, usında, t.b.) jasaladı. Mısalı: *Azanda* erte turdım. *Mınada* bir waqıtta Seyit molla bala oqıtatuǵ'ın edi. *Son'ınan* arqamızda qalǵ'an go'ne meshitke burılıp qaradı (T.Q.). *Erten'ine* jolda ketip baratırıp a'tırapqa qaradım (Sh.A.). Ol bunın' aytqanına ilajsızdan ko'nedi (T.Q.).

Joqarıdag'ı qosımtalardan tısqarı, az mug'darda ra'wish jasawshı to'mendegidey qosımtalar da bar:

1). -las/-les (qon'sılas, sabaqlas, enshiles, t.b.); 2) -pa,-a (sharpa, sharta, qalsha, t.b.); 3) -shama (bunshama, sonshama, onshama t.b.); 4) -shan'/-shen' (ko'ylekshen', isshen', o'n'shen' t.b.); 5) -g'ay/-gey (jelbegey); 6) -sa/-se (ko'binese, a'sirese, sirese t.b.); 7) -ıs/-is (asıǵ'ıs, tıǵ'ılıs t.b.); 8) -qa/-ke (shalqa, tikke, bu'kke t.b.); 9) -man/-men (arman, berman t.b.).

§ 43. Ra'wishtin' so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwı. Ra'wish affiksatsiya usılı menen qatar, so'z qosılıw usılı arqalı da o'nimli jasaladı. Ra'wishler so'z qosılıwı arqalı jasalg'anda eki ra'wish yamasa ra'wishke ta'n ha'r tu'rli so'zler ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan qosılısıp, bir pu'tin qospa ra'wishti jasaydı. Ra'wishtin' so'z qosılıwı arqalı jasalg'an tu'ri analitikalıq usıl dep te ataladı.

Ra'wishler so'z qosılısıw arqalı jasalg'anda qosılısqan eki so'z a'bden birigip qosıladı yamasa semantikalıq jaqtan birikse de, formalıq jaqtan birikpey, dizbeklesiw ha'm juplasıw arqalı qosılısadı. Usı sıyaqlı qosılısıw o'zgesheligine qaray so'zlerdin' birigiwi arqalı jasalg'an qospa

ra'wishler, dizbeklesiw arqalı jasalg'an qospa ra'wishler ha'm juplasıw arqalı jasalg'an qospa ra'wishler bolıp u'sh toparg'a bo'linedi.

Birikken ra'wishler. So'zlerdin' birigip qosılısıwı arqalı jasalg'an ra'wishler qospa ra'wishtin' basqa tu'rlerine qarag'anda onsha o'nimli emes. Birigiw jolı menen jasalg'an ra'wishler qollanıwı jag'ınan uzaq waqıtlar o'tiwi menen da'slepki jeke turg'andag'ı ma'nisin ha'm formasınan pu'tkilley o'zgeriske ushırap qa'liplesken. Sol birikken halında olardın' geyparalarınan' qanday so'zlerden birikkeni belgisizlenip turadı. Ma'selen: bu'gin, bıyl, biltır t.b. Olarg'a kelip shıǵ'ıwı jag'ınan tallaw jasag'anda g'ana anıqlanadı. Ha'tte, biltır so'zi o'tken jıl degen ma'nini an'latsa da, aldın'g'ı eki so'zge qarag'anda anıq emes.

Birikken ra'wishler qosılısıp birigiwi jag'ınan eki tu'rli so'z shaqabınan' da, bir tu'rli so'z shaqabınan' qosılısıwınan jasala beredi. Olardın' jasalıwı to'mendegishe bolıp keledi:

1. Eki atlıqtan, atlıq+kelbetlik, sanlıq, ra'wish so'zlerdin' qosılısıp birigiwi arqalı jasaladı. Bul tiptegi ra'wishler sın, waqıt, mug'dar ra'wishlerinin' ma'nisinde keledi: jayparaxat, baspu'kil, awizeki, tan'ata, tan'erten', t.b. Mısalı: Ma'lpey jayparaxat ju'rip kiyatırıp, birden kishi peyil bola qaldı. *Bu'gin bul* a'rmang'a jetistim (O'. X.). *Ko'bi bıyıldın'* o'zinde-aq miywe bergen (N.D.).

2. Kelbetlik+atlıqtın' qosılısıp birigiwinen jasaladı: jalan'ayaq, jalan'bas, qon'iltayaq t.b. Ol mag'an eliklep jalan'bas ju'retug'ın edi (G.İ.). Ol asıqqanınan etigin qon'iltayaq kiyip dalag'a shıqtı.

3. Da'slepki so'zi sanlıq+atlıq, kelbetlik, almasıq, ra'wishlerdin' birigiwinen: birqatar, birneshe, biraz, birtalay, birjola, birotala, birsipira t.b. Bala ku'ni menen ju'rip olardın' birazin shabıp tasladı (Sh.A.). Sabırbay birtalay irkilip qaldı (N.D.). Olar qayta-qayta kartag'a qaraydı, birna'rselerdi sızıp belgileydi (N.D.).

4. Da'slepki so'zi ra'wish son'g'ısı janapay yamasa geypara kem ma'nili so'zlerdin' qosılısıp birigiwinen jasaladı: Azg'ana, azmaz, keshqurın, qayqurım, qayquraqım, eleberin t.b. Bular azmaz tınıshlang'an ma'ha'ide ol jaydan gu'n'kildini esitti (T.Q.). Bala bulardın' ha'mmesi qasına kelgende azg'ana irkilip turdı da, tag'ı juwırıp ketti (Sh.A.).

5. Birikken ra'wishlerdin' bir qatarı ol, bul, sol, ana, mına siltew almasıqları, geypara kem ma'nili ha'm ko'mekshi so'zlerdin' birigiwinen boladı: oyaqta, buyaqta, soyaqta, bulkarada, anakarada, minakara, bulmanda, solmanda, usımanda, t.b. Bunday birigiw, ko'binese awizeki so'ylew ushın ta'n bolıp keledi.

Qospa ra'wishler. Ra'wishtin' jasalıwının' bul tu'ri eki yamasa onnan da ko'p ma'nili so'zlerdin' yamasa ma'nili so'z benen ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiw arqalı jasaladı. Ra'wishlerdin' dizbeklesiw arqalı jasalıwı ha'r tu'rli bolıp keledi. Olardın' bir qatarının' aldında qosımsha

¹ Dmitriev. N. K. Bashqort tilinin' grammatikası. O'fo', 1950, 124-bet.

² Qazaq tilinin' grammatikası. Almatı, «G'ılım», 1967, 207-208-betler

ku'sheytkish ma'ni beriwshi ra'wishler qollanılıp kelse, ekinshi birewlerinini" aldında ya keyninde rawish jasawg'a uytqı bolatug'ın bir tekles so'zler qollanıladi. Olardın' jasalıwı to'mendegishe bolıp keledi:

1. Tiykarg'ı tu'bir ra'wishlerdin' aldında ju'da', ku'ta, asa, og'ırı, o'te, dım, en' t.b ku'sheytkish so'zler kelip, sol o'zi qatnaslı ra'wishlerdin' ma'nisin ku'sheytip ko'rsetedi yamasa qospa ra'wishlerdin' jasalıwına qatnasadı: ju'da joqarı, og'ırı to'men, o'te az, en' to'men, en' aldı menen, en' kemi, asa biyik, en' aldında, dım az, dım pa's t.b: Onın' quramında gipstin' mug'darı ju'da' ko'p. Rayon elatlı punktlerden ku'ta' uzaqta jaylasqan (X.Z.). Suwg'arıwdın' sapalı bolıwı ha'm g'awashanın' qanıp suw ishiwi en' joqarı zu'ra'a't toplawdın' tiykari

2. Birinshi so'zi hesh, ha'r, ha'mme, a'llen t.b. almasıqlarınan bolıp, waqıt, orın ma'nili atawishlar menen dizbeklesiw arqalı waqıt, orın ma'nilerindegi qospa ra'wishlerdi jasadı: ha'r ku'ni, ha'r waqıtta, ha'r zamanda, ha'r jerde, ha'mme waqıt, ha'mme jerde, hesh waqıt, hesh jerde, hesh waqta, a'llen waqta, t.b.: Aqırı, ol ha'r ku'ni keshqurın ken'sede boladı. Qırda o'sken sho'l qamıslarınan' ha'r jerde birewi ko'rinip tur. Onı qansha izlesekte hesh jerde ko'rinbeydi. (O'.X.).

3. Bir, eki sanlıqları waqıt, orın ma'nili atawishlar ha'm basqada da ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip, waqıt, orın, mug'dar, sın ma'nili qospa ra'wishler jasaladı: bir waqları, bir gezde, bir ku'n'i, bir jerde, bir jaqqa, bir jaqtan, bir zamanda, bir awızdan, bir ma'rte, bir ret, ekew ara, eki bastan, eki jerden, eki ku'nnen, eki jerde, t.b. Tu'nde eki jerde shu'tik shıra jag'ıladı. Bir ku'ni jumisim bolıp Turdıbaydın' u'yine bardım (T.Q.). Bir waqıtta adamlardın' dawısları esitildi (Q.D.).

4. Qıs, jaz, ku'n, tu'n, ay, t.b. waqıt ma'nili atlıqlar atawish ha'm ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip te waqıt ma'nisindegi qospa ra'wishlerdi jasadı: qıs ayı, qıs boyı, qıs ku'nleri, jaz boyı, qısı menen, jazı menen, ku'n sayın, ku'n uzaqqa, ay sayın, ku'ni erten', ku'ni bu'gin, ku'ni keshe, tu'n ishinde, t.b. Tu'n ishinde paxta zavod otları aspannıń juldızınan kem emes (İ.Yu.). Qisi menen da'ryanın' arjag'ındag'ı tog'aylıq samal menen gu'wlep astan-gesten bolıp turadı (Sh.A.).

5. Jaq atawish so'zi orın ma'nisindegi atawishlar menen qosılısıp, qospa orın ra'wishleri jasaladı: ar jaq, ber jaq, on' jaq, sol jaq, shep jaq, arqa jaq, qubla jaq, t.b. Bular baris, shıg'ıs, orın seplik formalarında kelip te qollanıladi: ar jaqqa, ber jaqqa, ar jaqtan, on' jaqtan, ar jaqta, tog'ay jaqta, awıl jaqtan, taw jaqqa, t.b. Ol sol saparı taw jaqtan izinde uzın-shubay shan' qaldırıp kiyatır'ın avtolavkanı ko'rgen edi. Olar jumis babında azanda ha'r qaysısı ha'r jaqqa ketip qalg'an (Sh.A.).

6. Qospa ra'wishler tolıq ma'nili ha'r tu'rli atawish so'zler menen tirkewish ha'm ko'mekshi atawishlardın' dizbeklesiw arqalı da jasaladı beredi: azan menen, gezek penen, artıg'ı menen, waqıt menen, ha'pte sayın, ku'n sayın, ay sayın, aldı menen, aldı burın, keshke deyin, keshke qaray, ko'pke shekem, sol ku'yinde, onnan keyin, t.b. Siz buni basqalardan burın biliwin'iz kerek. Ku'n sayın ken'sede jumislar ko'beyip, biraz waqıtqa deyin otırıwg'a tuwra keldi (O'.X.).

Jup ra'wishler. So'zlerdin' qosarlasıp juplasıwı arqalı da ha'r tu'rli ma'nidegi qospa ra'wishler o'nimli jasaladı. Qospa ra'wishtin' jasalıwınan' bul tu'ri bir tu'rdegi eki ma'nili so'zdın' ta'kirarlanıp juplasıwı ha'm bir komponenti ma'nili, ekinshi komponenti ma'nisiz yamasa eki komponenti de ma'nisiz so'lerdin' qosarlasıp juplasıwınan jasaladı. Juplasıw arqalı jasalg'an ra'wishler usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, eki komponenti de ma'nili jup ra'wishler, birinshi komponenti ma'nili, ekinshisi ma'nisiz jup ra'wishler, eki komponenti de ma'nisiz jup ra'wishler bolıp u'sh toparg'a bo'linedi.

Eki sın'arı da ma'nili jup ra'wishler. Jup ra'wishtin' jasalıwınan' bul tu'ri eki tu'rli bolıp keledi:

1. a) bir tu'bir so'zdın' qaytalanıwı arqalı juplasıp ra'wish so'zler jasaladı. Bunday jasalıwda ra'wish so'zlerdin' ma'nisi sol juplasqan so'zler qanday so'z shaqaplarınan bildiriliw o'zgesheliklerine qaray an'latıladi. Misalı: tez-tez, shaqqan-shaqqan, a'ste-a'ste, qatti-qatti, kem-kem, bara-bara, so'yley-so'yley (sın ra'wish), ko'p-ko'p, qayta-qayta, bir-bir, birim-birim, birme-bir (mug'dar), waqıt-waqıt, jan'a-jan'a, ha'r waq-ha'r waq (waqıt), t.b: Son'g'ı ku'nleri Nurxoja kem-kem keshirek qaytatug'ın bolıp ju'r (O'.X.). Qanlıqılıstın' u'yde joqlıg'ı da, tu'rmesinin' jog'alg'anı da jan'a-jan'a esine tu'sip kiyatır. Ol jin-jipirdan qashıp qutıl'ısı kelgendey shaqqan-shaqqan ju'rđi (Sh.S.);

b) bir tu'birles juplasqan ra'wishler so'z jasawshı qosımtalardın' ha'r bir sın'arg'a yamasa onın' bir sın'arına jal'anıw arqalı da jasaladı: az-alap, bir-birlep, birim-birimlep, ju'zbe-ju'z, ku'nbe-ku'n, so'zbe-so'z, tezbe-tez, t.b.: Birewler giyneli-zarlı, tezbe-tez sinap bilgeysiz (Berdaq). Ha'zir men sag'an ol ertekti so'zbe-so'z atamnıń aytqanıday etip sag'an aytıp beremen (Sh.A.). Ken' daladan esken samal ko'gildir do'nip atır'ın da'ryanın' ag'ısına qaray o'rlep, g'ir-g'irlap esip turadı (Sh.A.).

d) bir tu'birles jup ra'wishlerdin' bir qatırı seplik qosımtalarınan' qatnası arqalı da jasaladı. Bul jasalıwda da'slepki so'zi shıg'ıs seplik formalı, son'g'ısı ataw formalı yamasa baris seplik formasında qollanıladi: qurıdan-qurı, o'zinen-o'zi, bostan-bosqa, ku'nnen-ku'nge, jıldan-jıl'g'a, ashıqtan-ashıq, biykardan-biyykar, japadan-jalg'ız, t.b.: Ol barg'an jerinen jumis pitpey, bostan-bosqa qurı alaqan qayttı. Ma'rt jigitti eger su'yse elatı, ku'nnen-ku'nge artar onın' quwatı (İ.Yu.).

2. Ha'r tu'rli tu'birlerden jasalg'an ra'wishler bir so'z shaqabının da, ha'r tu'rli so'z shaqablarının da juplasıwınan da bola beredi. Olar to'mendegi so'z shaqaplarının juplasıwında keledi: ra'wish+ra'wish (bu'gin-erten', azanlı-kesh, a'rı-beri, arlı-berli (ra'wish), ku'n-tu'n (ku'ni-tu'ni), qısı-jazı, ko'z-qulaq, qoyan-qolıq (atlıq), ashıq-tesik, ashıq-jarıq, ala-qula, aman-esen, saw-salamat (kelbetlik), t.b.: Bul jerde qoylar *qısı-jazı* jayıladı eken (J.S.). Bıyıl gu'z o'tken jıl'g'a qarag'anda *ashıq-jarıq* bolıp turdı (O'.X.). Bul jerden shıqqalı *ku'n-tu'n* jol ju'rdik. Jilda Quwanışjarmadan salma alıp, shıg'ır menen *azı-kem* diyqansılıq etedi (O'.X.).

Ha'r tu'rli tu'birden bolg'an ra'wishtin' jasalıwı ra'wish jasawshı qosımtalardıń qatnası arqalı da payda boladı. Bunday jag'dayda qosımtalar juplasqan so'zdin' bir sın'arına yamasa eki sın'arına da jalg'anıp keledi: esap-sansız, ku'n-tu'nsız, erteli-kesh, burınlı-son'lı, jol-jo'nekey, astın-u'stin, a'wel bastan, oynap-ku'lip, ja'n-jag'ına, t.b. *Burın-son'lı* duz ko'rmegen kelinshektin' kewline qaran'gı tu'n ha'zir de g'ul-g'ula salıp kiyatır (Sh.S.). *Jol-jo'nekey* ha'r tu'rli miywelerdi terip jedi (Sh.A.). Olar is jo'ninde *ashıqtan-ashıq* bir-biri menen tartısa basladı (T.X.).

Bir sın'arı ma'nili, ekinshi sın'arı ma'nisiz jup ra'wishler. Bul jasalıwda ekinshi sın'arındag'ı ma'nisiz so'z birinshi sın'arındag'ı ma'nili so'z benen u'nles, uyqasımlı ayıladı. Bunday ma'nili so'z, ko'binese birinshi sın'arında boladı da, son'gı sın'ar birinshi sın'arına qandayda qosımsha ma'ni qosadı. Onın' ra'wishlik ma'nisi burıńdan go're anıg'ıraq ug'ınıladı: sa'l-pa'l, shala-shula, shala-pala, shala-pula, biren'-saran', ara-tura, ko're-sala, kire-sala, kele-sala, aman-esen, annan-sannan, bılq-sılq, o'te-ma'te, dalban'-dulban', jaltaq-jultaq, jarq-jurq, uzın-shubay, gumbir-sambir, t.b.

Siyrek jag'dayda ma'nili so'z ekinshi sın'arında da bolıwı mumkin. Mısalı: *tip-tınış, emin-erkin. Sa'l-pa'l*, sabır etip qarap tursan', ol tap senin' ko'z aldında da'riyanın' erneginen *gumbir-sambir* etip ketedi. Sol saparı ol tawdan tu'sip, izinde *uzın-shubay* shan' qaldırıp kiyatır'ın aytolavkanı ko'rgen edi. Sol ku'ni azanda olar *emin-erkin* jaynap-jasnag'an edi (Sh. A.).

Eki sın'arı da ma'nissiz jup rawishler. Eki sın'arı da ma'nissiz jup rawishlerdi jasawshı so'zlerdin' heshqaysısı da jeke turg'anda ma'ni an'latpaydı. Olar qosarlanıp juplasıw arqalı sın ma'nisindegi rawishlerdi jasaydı: apıl-tapıl, g'abur-gubir, ıbrı-jıbrı, egil-tegil, olpılı-solpılı, ebil-sebil, ulı-shuw, pit-shıt, in'-jin'sız, shende-shen', topa-tors, a'yle-pa'yle, jim-jirt, tim-tırıs, t b: Bultlarga qarap *tim-tırıs* jata beredi. Ol qay jerde bolsa da *olpılı-solpılı* ju'riwge tartınbaydı. u'ydin' ishi *jim-jirt* tınıshlıq eken.

Tek g'ana samal en' ba'lent qarag'aylardın' usha basına selden' berip, olardı *anda-sanda* terbep ketedi. Kempirde *g'abur-gu'bir* ornınan turıp, shıranı jaqtı. Atıraptag'ı tawlar da, togaylar da *jim-jirt* (Sh.A.).

IV TARAW

MORFOLOGIYA

KIRISIW

Tayanış so'zler: morfologiya, so'z shaqabı, morfema, affiks, tu'bir morfema, affiks morfema, forma, ma'ni, grammatikalıq forma, grammatikalıq ma'ni, grammatikalıq kategoriya, so'z, so'z forma, paradigma, ma'nili so'z shaqabı, ko'mekshi so'z shaqabı.

§ 44. Morfologiyannı' izertlew obiekti. Morfologiya – so'zlerdin' qurılısın izertleytug'ın grammatikanın' en' u'iken bir tarawı. Onda so'z ha'm so'z formaları, so'zlerdin' leksika-grammatikalıq jaqtan so'z shaqaplarına bo'liniwi ha'm olardıń morfologiyalıq kategoriyaları u'yreniledi.

So'z ha'm so'z formaları grammatikanın' u'yreniw obiektine o'tkende g'ana so'zlerdin' jasalıwı, so'zlerdin' forma jasaw ha'm o'zgeriw nızamlılıqlarına tiykarlanadı. Solay etip so'z ha'm so'z formaları tilde qollanıw arqalı tildin' en' a'hmiyetli qarım-qatnas quralı bolg'an pikir alısw xızmetin atqaradı.

So'z ha'm so'z formalarınan sintaksislik birlikler – so'z dizbekleri ha'm ga'p du'ziledi. Sonlıqtan so'z tek leksikanın' yamasa morfologiyannı' izertlew obiekti bolıp qalmastan, sonın' menen birge sintaksistın' de u'yreniw obiekti bolıp tabıladı.

Grammatikanı u'yreniw da'stu'ri boyınsha ha'mme affiksler so'z jasawshı, forma jasawshı ha'm so'z o'zgertiwshı affiksler bolıp u'shke bo'linedi. So'z jasawshı affiksler tu'bir ha'm do'rendi tu'bir morfemalarg'a jalg'anıw arqalı jan'a so'z jasaydı. Forma jasawshı affiksler bir so'z shaqabının' o'zinin' ishinde morfologiyalıq kategoriyalardı payda etedi. Olar leksika-grammatikalıq so'z jasaw xızmetin atqaradı. Ma'selen, feyildin' da'reje kategoriyasın jasawshı affiksler basqa so'z shaqaplarınan ekinshi bir jan'a so'z shaqabın jasamaydı, feyildin' o'z ishinde onın' morfologiyalıq da'reje kategoriyasına ta'n feyillerdi do'retedi. So'z o'zgertiwshı affiksler so'z ha'm forma jasawshı affikslerge qarag'anda pu'tkilley basqasha boladı. N.A.Baskakov affikslerdin' bul u'shinshi tu'rin sintaksislik qatnastı bildiriwshı morfemalar dep ko'rsetedi. Onın' izertlewlerinde so'z o'zgertiwshı morfemalardıń sisteması predikativlik qatnastı bildiriwshı morfemalar, atributivlik qatnastı bildiriwshı morfemalar dep eki tu'rge bo'linedi. Predikativlik morfemalardıń toparına betlik ha'm ko'plik affikslerdi, al atributivlik affikslerdin' toparına tartım ha'm seplik

affikslerdi jatqaradı. Solay etip, bunda so'z o'zgertiwi morfemalardı funktional-grammatikalıq ma'nileri esapqa alınıp, olar so'z dizbegi ha'm ga'p ag'zaların' arasındag'ı ma'nilik qatnastı bildiriwshi morfemalar dep esaplanadı.¹

Morfologiyanın' u'yreniw obiektine kiretug'in so'z formaları da joqarıdag'ı sıyaqlı tiykarg'ı morfema ha'm qosımsha morfemalarg'a ajratıladı. Biraq, bul sıyaqlı so'z formalarında tu'bir morfemanın' leksikalıq ma'nisi o'zgermeydi, sol da'slepki leksikalıq ma'nisin saqlag'an halda so'z dizbegi ha'm ga'p ag'zaların' arasındag'ı ma'nilik qatnaslardı bildiriwshi morfemalardı wazıypasın atqaradı. Mısali: *kitaptı, kitaplar, kitabımız, kitabım* sıyaqlı so'zlerge jalg'ang'an affiksler sol kitap so'zinin' leksikalıq ma'nisin o'zgerip, og'an seplik, ko'plik, betlik, tartım kategoriyalarına ta'n funktional-semantikalıq ma'ni qosadı.

So'z ha'm so'z formaları du'zilisi jag'ınan dara so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' qosılıwı, dizbeklesiwı arqalı du'zilgen analitikalıq formalarda keledi. So'z jasalıwda tu'bir so'zge so'z jasawshı affikslerdin' jalg'anıwınan yamasa eki tu'bir so'zdin' birigip, qosılıwınan bir leksikalıq birlik qa'lpine o'tken so'zler sintetikalıq formadag'ı qospa so'zler dep u'yreniledi: paxtakash, asxana, suwsız, bu'gin, biyl, t.b. Al, eki yamasa birneshe so'zlerdin' ma'nilik jaqtan qosılıp yamasa dizbeklesip, biraq sırtqı ko'rinisi jag'ınan qosılıp birikpegen (temir jol, uzın boylı, alıp kel, xabar etiw, t.b.) tu'rleri analitikalıq formadag'ı qospa so'zlerdi jasaydı. Bul orında so'z jasalıwdag'ı sintetikalıq ha'm analitikalıq terminlerin morfologiyadag'ı qollanıwı menen birdey dep qarawg'a bolmaydı.

Morfologiyada u'yreniletug'in analitikalıq forma ma'nili ha'm ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiwı arqalı bildiriledi. Analitikalıq forma, ko'binese feyillerde qollanıladı. Sonlıqtan analitikalıq formag'a ko'mekshi feyiller, feyildin' ma'ha'l, meyil, modal formaları qatnaslı bolıp keledi: aytıp boldı, oqıp shıqtı, izlep atır, oqıg'an edi, alg'an eken, kelgen shıg'ar, oqıg'ım keledi, aytajaq edim, kelse eken, t.b.

Leksikalıq birlikler bolg'an so'zler leksika-semantikalıq ha'm leksika-grammatikalıq belgileri tiykarında so'z shaqaplarına bo'linedi. Ha'r bir so'z shaqabına qatnaslı so'zler belgili grammatikalıq forma ha'm grammatikalıq ma'nige iye boladı. Grammatikalıq forma ha'm grammatikalıq ma'ninin' birligi so'z shaqapların' kategoriyaların belgileydi.

§ 45. Grammatikalıq ma'ni ha'm grammatikalıq forma. Uluwma ilimde mazmun ha'm forma o'z ara ajralmas baylanıslı tu'sinikler bolıp, olar til biliminde de birisiz biri o'mir su'rmeıydi: mazmun belgili bir forma arqalı bildiriledi, ha'rbir forma belgili bir mazmundı an'latadı.

Grammatikanın' morfologiya tarawında ko'birek ma'ni, sintaksis tarawında mazmun terminleri qollanıladı. Sintaksislik birlik bolg'an ga'p ha'm so'z dizbegi mazmung'a, al morfologiyanın' birligi bolg'an so'z ha'm so'z formaları ma'nige iye boladı. Demek, mazmun sintaksislik, ma'ni morfologiyalıq tu'sinikler retinde qaralıp, sintaksiste mazmun ha'm forma, morfologiyada ma'ni ha'm forma tu'sinikleri qarama-qarsı qoyıladı.

Tildin' so'zlik quramındag'ı so'zler grammatikanın' qaramag'ına o'tip, grammatikalıq nızamlılıqlar tiykarında ma'nilik, formalıq o'zgerislerge ushırıp, o'z ara baylanısqan jag'dayda g'ana qarım-qatnas quralı bolg'an janlı so'ylew tiline aylanadı. Solay etip, so'z so'z dizbeginde ha'm ga'pte, uluwma tekstte kelgende ma'nilik-formalıq jaqtan sa'ykes ko'rinislerge iye bolıp, tu'rlenip, o'zgerislerge ushırıp halda jumsaladı. Ha'r bir dara so'z o'zinin' leksikalıq ma'nisine iye bolıwı menen birge onnan tisqari, qosımsha grammatikalıq ma'nilerine de iye boladı. Solay etip, dara so'z ga'pte jumsalg'anda basqa so'zler menen qarım-qatnasqa tu'sedi ha'm onın' a'welgi tiykarg'ı (leksikalıq) ma'nisine qosımsha grammatikalıq ma'ni qosıladı. Mısali: Tog'aydin' shetindegi ag'ashlıqtın' arasında emeski ko'ringen adamnın' tulg'ası kem-kem alıslastı. Bul ga'pte tog'ay, shet, ag'ash, ara, e, ko'r, adam, tulg'a, alıs tu'bir so'zler sa'ykes grammatikalıq formalarag'a enip, tu'bir tu'rindagi tiykarg'ı (leksikalıq) ma'nilerin saqlaw menen qatar, olar qosımsha grammatikalıq ma'nilerine de iye boladı. Ma'selen, *tog'ay* tu'bir so'zinin' leksikalıq ma'nisi ko'p ag'ashlıq (toran'g'ıllıq, jin'g'ıllıq, shen'gellik ha'm t.b.) bolsa, og'an qosıl'g'an *dın'* forması tu'birge iyelik, menshiklik sıyaqlı qosımsha grammatikalıq ma'ni qosıp, onı kelesi so'z benen baylanıstırıp kelgen. Sonday-aq *tog'ay* so'zinin' atlıq so'z shaqabı bolıwı, ga'pte qanday da bir ga'p ag'zası xızmetin atqarıwı da onın' grammatikalıq ma'nisi menen tikkeley baylanıslı. *Tog'ay* tu'rinde basqa da tolıp atır'g'an atlıq so'zler tap sonday grammatikalıq ma'nilerge iye boladı. Ma'selen, keltirilgen ga'ptin' o'zindegi *tog'aydin'*, *ag'ashlıqtın'*, *adamnın'* so'zlerinin' ha'mmesindegi seplik jalg'awı iyelik, menshiklik sıyaqlı bir grammatikalıq ma'nini bildiredi. Solay etip, ga'ptegi so'zlerdin' o'z ara qarım-qatnasınan grammatikalıq ma'ni do'reydi. Grammatikalıq ma'ni tildin' so'zlik quramındag'ı bir topar so'zlerge (so'z shaqabına) birdey ta'n boladı. Ma'selen, basqa-basqa leksikalıq ma'nilerine iye bolg'an *tog'aydin'*, *adamnın'*, *jaydin'*, *qalanın'*, t.b. so'zlerdin' ba'rinde iyelik sepliginin' ma'nisi (menshiklik, iyelik ma'nis) birdey; Basqa-basqa leksikalıq ma'nilerine iye bolg'an oqıdı, isledi, ko'rdi, keldi, aldı, t.b. sıyaqlı so'zlerdin' ma'ha'llik ma'nisi (o'tken ma'ha'l) birdey. Solay etip, ha'r bir grammatikalıq forma (iyelik sepligi, o'tken ma'ha'l formaları) bir topar so'zlerge (iyelik sepligi atlıqlarg'a, o'tken ma'ha'l forması feyillerge) qosıla otırıp, ol so'zlerdin' ha'mmesinde birdey grammatikalıq ma'nini an'latadı. Qanday grammatikalıq ma'ni bolmasın, ol tek bir so'z

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., «Наука», 1975, 10-11-бетлер.

benen sheklenip qalmaydı, al bir topar so'zlerge ta'n boladı. So'zlerdi toparlarga (so'z shaqaplarına) bo'lgende olardin' leksikalıq ma'nisi menen birge grammatikalıq ma'nileri de esapqa alınadı. O'ytkeni, ko'binshe ha'r bir so'z shaqabı o'zine ta'n grammatikalıq ma'nilerine iye bolıp keledi. Ma'selen, atlıq so'zlerge tartımlanıw, seplenıw, betlenıw, ko'plik sıyaqlı grammatikalıq ma'niler ta'n bolsa, feyilge ma'ha'l, meyil, bet-san, bolımlı-bolımsızlıq sıyaqlı grammatikalıq ma'niler ta'n boladı. Biraq grammatikalıq ma'ni bir so'z shaqabı ko'leminde sheklenip qalmawı da mu'mkin. Ma'selen, betlik ma'ni atlıqta da, almasıqta da, feyilde de (kitabım, o'zim, oqıdım); ko'plik ma'ni atlıqta da, almasıqta da, feyilde de (bala-balalar, ol-olar, oqıdım-oqıdıq) ushırasa beredi.

Ga'ptegi ha'r bir ma'nili so'z leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nileridin' birliginen turadı. Leksikalıq ma'ni tiyargı so'zlik ma'nini, grammatikalıq ma'ni qosımsha abstraktlıq ma'nini bildiredi. Demek, so'zdin' belgili bir so'z shaqabı toparına qatnaslı, onın' grammatikalıq forması arqalı bildiriletug'in ma'nige grammatikalıq ma'ni delinedi. Ma'selen, balıqshı so'zi usı ko'riniside eki tu'rli ma'nige iye. Balıqshı so'zinin' tiyargı leksikalıq ma'nisi balıq awlaytug'in adam, ka'sip iyesi degendi bildiredi. Bul onın' haqıyqat leksikalıq ma'nisi. Usı so'z so'ylewde yamasa ga'p qurawda basqa so'zler menen qarım-qatnasqa tu'siw arqalı da'slepki leksikalıq ma'nisin saqlay otırıp, qosımsha abstarkt ma'nige iye boladı. Sol leksikalıq birlik grammatikalıq qurılısqa o'tkennen keyin grammatikalıq kategoriyalarga ta'n ma'nilerdi bildiredi. Eger balıqshı so'zin basqa bir so'zler menen baylanıstırıp, balıqshılardı degen so'zforma tu'rinde qollanılg'anda, bul jag'dayda sol so'zforma birneshe grammatikalıq ma'nilerdi an'latadı. Bunday -lar affiksi so'zdin' ko'plik san ma'nisin, -dı affiksi basqa so'zler menen baylanıstırıp ha'm sol so'zdin' sintaksislik xızmeti wazıypasındagı obiektlik ma'nini bildiredi. Sonday-aq, keldik so'zinin' leksikalıq ma'nisi ha'reketti bildiredi, al grammatikaga qatnaslı so'zforma tu'rinde qollanılg'anda, feyil kategoriyasına qatnaslı bet, ko'plik san, anıqlıq meyil, o'tken ma'ha'l ma'nilerin an'latadı.

Demek, leksikalıq ma'ni so'zdin' tiyargı anıq ma'nisin an'latadı da, grammatikalıq ma'ni belgili bir grammatikalıq qurallar arqalı an'latılğan ma'ni bolıp tabıladı.

Grammatikalıq ma'nilerdin' belgili bir qurallar arqalı bildiriliwine grammatikalıq forma dep ataladı. Grammatikalıq ma'ni menen grammatikalıq forma bir-biri menen tig'ız baylanıslı boladı. Grammatikalıq formasız heshqanday grammatikalıq ma'ni jasalmaydı. Ekewinin' birligi bir pu'tin grammatikalıq kategoriyanı du'zedi.

So'z forması bir so'zdin' leksikalıq jaqtan birdey, al grammatikalıq jaqtan ma'nilerinin' ha'r tu'rli bolıp keliwin de bildiredi. Ma'selen: *isley-men, isleysen', isleydi; isleyimiz, isleysiz, isleydi* so'zleri bir - *isle* feyilinin'

ha'r tu'rli formaları. Olar bir leksikalıq ma'nini bildiredi, biraq sol so'z formasının' o'zgeriske ushırawı arqalı ha'r qıylı grammatikalıq ma'nige iye boladı. Bul keltirilgen so'zlerden *isleymen* forması keler ma'ha'l, birinshi bet, birlik san ma'nisin bildiredi. Al son'gı *isleysen', isleydi* so'z formaları da joqarıdagıday ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı.

So'z bir yamasa birneshe grammatikalıq formaga iye bolıp ta keledi. Mısali: bala — ataw seplik, birlik san forması; balalar — ataw seplik, ko'plik forması; balalarım — ataw seplik, ko'plik san, birinshi bet forması; balalarıma — ko'plik, birinshi bet, barıs seplik forması. Bunday formalarda qurılğan so'zler til iliminde so'zforma dep ataladı. So'zforma — bul so'zdin' so'ylewdegi sırtqı ko'rinisi.¹

Tildin' grammatikalıq qurılısında barlıq so'zler grammatikalıq formaga iye bola bermeydi. Bunday grammatikalıq formalarğa morfologiyalıq o'zgeriske ushıraytug'in so'z shaqapları iye boladı.

§46. Grammatikalıq ma'ninin' an'latılıw usılları. So'zlerdin' grammatikalıq ma'nisi ha'r tu'rli grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi. Bir so'zdin' barlıq grammatikalıq formalarınin' jıyıtıg'ına onın' paradigması dep ataladı. So'z o'zgertiw formalarına iye bolğan so'z shaqapları o'z paradigmalarına iye boladı. Ma'selen, atlıqlarda seplik (*kitapın', kitapqa, kitaptı, kitaptan, kitapta*), tartım (*kitabım, kitabın', kitabı*), betlik (*oqıwshıman, oqıwshısan', oqıwshı*), feyilde (*jazdım, jazdın', jazdı, jazdıq, jazdın'ız, jazdı*); almasıqta (*menin', mag'an, meni, mennen, mende*), t.b. Basqa so'z shaqapları o'zgermeytug'in so'z shaqabı bolğanlıqtan olardin' o'zine ta'n paradigması joq. Olar nol paradigmada (ataw formasında) basqa so'zler menen baylanısa aladı.

So'zlerdin' grammatikalıq ma'nisi to'mendegi usıllar arqalı bildiriledi:

1. So'zdin' grammatikalıq ma'nisi, ko'binese so'z o'zgertiwshi ha'm forma jasawshı affikslerdin' sintetikalıq usılda qosılıwı arqalı bildiriledi: *paxtanın', paxtag'a, paxtanı, paxtadan; oqıyman, oqıysan', oqıydı*, t.b.

2. Ma'nili so'zlerge ko'mekshi so'zlerdin' analitikalıq usılda dizbeklesiwi arqalı grammatikalıq ma'ni bildiriledi: *balam ushın, ko'pir arqalı, tog'ayg'a qaray, inime arnap, oqıp shıqtı, kelgen joq, kelgen emes edi*, t.b.

3. So'zlerdin' juplasıwı ha'm ta'kirarlanıwı arqalı, yag'nıy ha'r tu'rli eki so'z juplasıp yamasa bir tu'rli so'zler ta'kirarlanıp, jan'a grammatikalıq ma'ni payda etiledi: *er-ju'wen, qazan-tabaq, jaqsı-jaman, uzınlı-qısqa, taw-taw (qırman), qap-qap (da'n), qora-qora (mal), tez-tez (juwır), shaqqan-shaqqan (islew)*, t.b.

4. Ga'ptegi so'zlerdin' orın ta'rtibinin' o'zgeriwi grammatikalıq ma'nini payda etedi: *su'rilgen jer, terilgen paxtalar, suwıq ku'n (bular-*

¹ Шапский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык. Словообразование, морфология. М., «Просвещение», 1987, 82-бет.

so'z dizbegi); jer su'rilgen, paxtalar terilgen, ku'n suwıq (bular ga'plik mazmunda).

§ 47. Grammatikalıq kategoriyalar. Morfologiyanın' u'yreniw obiektlerinin' tiykarǵısı-so'z ha'm so'z formaları. So'z leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerdin' birliginen turadı. Sonlıqtan so'z grammatikalıq qurılısqa o'tiwı arqalı o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinin' u'stine qosımsha grammatikalıq ma'nilerdi qosıp aladı. Bunday grammatikalıq ma'niler so'zformalar arqalı bildiriledi. Ma'selen, kitaplarımdı so'zinde to'rt forma bar: kitap+lar+ım+dı. Bunın' tu'bir so'zi — zat (kitap). Qalǵ'anları: -lar (ko'plik forma), -ım (tartım), -dı (seplik forma) qosımsha grammatikalıq ma'nilerdi bildiredi. Olardın' ha'r qaysısı so'zlerge qosılıw arqalı belgili grammatikalıq ma'nini payda etedi. Sonlıqtan grammatikalıq forma menen ma'ninin' birligi bir pu'tin grammatikalıq kategoriyalardı du'zedi. Grammatikalıq formasız grammatikalıq ma'ni, grammatikalıq ma'nisiz grammatikalıq forma bolmaydı.

Grammatikalıq kategoriyanı payda etiwshi ma'niler bir-birine qarama-qarsı qoyılıp, o'z-ara oppozitsiya du'zedi. Grammatikalıq ma'nilerdin' usınday qarama-qarsı qoyılıwı — ha'rbir grammatikalıq kategoriyalarg'a ta'n bolıp keledi. Ma'selen, atlıqtın' ko'plik forması onın' birlik formasına qarama qarsı qoyılıp, ko'plik ma'nisi -lar arqalı bildiriledi de, birlik ma'ni bunday arnawlı formanın' joqlıǵı — no'l forma menen sıpatlanadı. Bul sıyaqlı birlik, ko'plik formadag'ı oppozitsiya san kategoriyasın du'zedi.

Sonday-aq, feyildin' ma'ha'l kategoriyası, bolımlı ha'm bolımsız formaları ha'm t.b. grammatikalıq kategoriyalar o'z ishinde qarama-qarsı qoyılıw o'zgesheliklerine iye boladı.

Grammatikalıq kategoriyalar ken' ma'nide morfologiyalıq (formal-semantikalıq) ha'm sintaksislik (funktional-semantikalıq) bolıp bo'linedi. Morfologiyadag'ı en' u'lken grammatikalıq kategoriya — so'z shaqapları. Ha'rbir so'z shaqabının' o'z ishinde grammatikalıq kategoriyaları boladı. Ma'selen, atlıqlar ko'plik, tartım, seplik, betlik kategoriyalarına, feyiller bolımlı, bolımsızlıq, da'reje, meyil, ma'ha'l, bet-san kategoriyalarına, kelbetlik ha'm ra'wishler da'reje kategoriyalarına iye. Bul morfologiyalıq kategoriyalar ha'rbir so'z shaqabının' o'z ishinde ayırım-ayırım obiekt retinde u'yreniledi.

SO'Z SHAQAPLARI

§48. So'z shaqaplarının' klassifikatsiyalanıw printsipleri. So'z shaqapları - til ilimindegi erteden u'yrenilip kiyatırǵan en' a'hmiyetli ha'm qospalı grammatikalıq kategoriyalardıń biri. Tu'rkiy tillerinde so'z shaqapları XIX a'sirde M.A.Kazembektin' miynetlerinen, baslap u'yreniledi. Onın' miynetinde so'z shaqaplarının' bo'liniwı so'zlerdin' leksikalıq ma'nisine

tiykarlanıp, atawishlar, feyiller ha'm ko'mekshi so'zler bolıp u'sh toparg'a bo'linedi. Sonday-aq, usı sıyaqlı bo'liniw B.A.Gordlevskiy, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov, N.P.Direnkovanın' miynetlerinde de ko'rsetiledi¹.

A.K.Borovkov ha'm I.A.Batmanovtın' arnawlı maqalalarında so'z shaqapların klassifikatsiyalawda olardıń semantikalıq belgisi menen qatar, sintaksislik xızmeti ha'm formalıq belgisine de tiykarlanıw kerekligi usınıladı.²

Bul printsipler (semantika, funksiya ha'm forma) son'g'ı jıllarda tu'rkokologlar ta'repinen ken' qabıl etilip, ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi so'z shaqapların klassifikatsiyalaw boyınsha ilimiy miynetler ha'm joqarı oqıw orınların' sabaqlıqlarında qollanılıp kiyatır.

N.A.Baskakov so'z shaqapların klassifikatsiyalawda eki printsipti basshılıqqa alıwdı usınadı: birinshiden, so'zdin' ma'nisi (belgili bir formal ko'rsetkishke iye bolǵan semantikalıq ha'm leksikalıq kategoriya-larg'a bo'liniwı); ekinshiden, so'zdin' xızmeti (ga'pte so'zdin' funktsional-grammatikalıq kategoriya ekenligi).³ N.A.Baskakov son'g'ı izertlewlerinde joqarıda ko'rsetilgen pikirın tolıqtırıp, birinshiden, so'zdin' leksika-semantikalıq belgisi, yag'nıy onın' zat, sapa, san, ha'reket, hal-jag'day, t.b. sıyaqlı anıq ma'nilerin, ekinshiden, so'zdin' funktsionallıq kategoriya ekenin, yag'nıy onın' ga'p ha'm so'z dizbeginin' quramındag'ı xızmetin esapqa alıwdı usınıs etedi⁴.

Sonday-aq, basqa da geypara izertlewlerde so'z shaqapların klassifikatsiyalawda da'stu'rli u'yrenilip kiyatırǵan leksika-grammatikalıq o'lishemdi tolıqtıratug'ın leksika-semantikalıq o'lishem ken' qollanılıdı. Bul o'lishem boyınsha so'z shaqaplarına klassifikatsiyalawda so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi baslı belgi retinde qaraladı. Ma'selen, barlıq jag'dayda so'z shaqaplarınin' ha'mmesi semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'lishemlergi ten'dey qatnaslı bola bermewi mu'mkin. Sonlıqtan so'z shaqaplarınin' o'zine ta'n o'zgesheliklerine qaray, olardı anıqlawda bir, eki yamasa barlıq u'sh o'lishem esapqa alınıwı mu'mkin. Eger qaysı o'lishemde basshılıqqa alıw qıying'a sog'atug'ın bolsa, onda leksika-semantikalıq o'lishemge tiykarlanıwg'a boladı. O'ytenı bul o'lishem tek so'z shaqabın anıqlaw ushın g'ana emes, so'zdin' o'zin de leksikalıq birlik dep qarawg'a bolama ya bolmay ma degen pikirdi de anıqlawda tiykarǵı

¹Баскаков Н.А. Части речи и их функциональные формы в тюркских языках. «Вопросы языкознания», 1985, №1, 43-бет.

²Сонда, 43-бет.

³Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II, фонетика и морфология, ч. II, М., 1952, 155-бет.

⁴Сол-автор. Ko'rsetilgen maqalası. - «Вопросы языкознания», 1985, №1, 48-бет.

o'lishem retinde xizmet atqaradi¹. Ma'selen, ko'mekshi so'zler belgili leksika-semantikalik belgige iye emes, ga'p ag'zasi xizmetin de atqara almaydi. Biraq, ko'mekshi so'zler leksikalik birliklerdin' talaplarina juwap bermegen menen, «ko'mekshi so'z shaqapları» dep klassifikatsiyalanadi. Bulardın' ko'mekshi so'z shaqabi dep qaralwı olar jeke-dara halında qollanılmay, basqa ma'nili so'zlerge tirkelip, qosılıp yamasa eki so'zdin' arasın baylanıstırıp, ko'mekshi grammatikalik xizmet atqarwı menen tikkeley baylanisli. Solay etip, tirkewish, da'neker ha'm janapaylar ko'mekshi so'z shaqabi retinde u'yreniledi.

Tu'rkiy tillerindegi son'gı izertlewlerde da'stu'rli u'yrenilip kiyatır-g'anınan basqasharaq ko'z qaraslar da ushırasadı. N.A.Baskakov tu'rkiy tillerindegi so'z shaqaplarına arnalg'an maqalasında qaraqalpaq tilinin' misalları tiykarında so'z shaqaplarının' sistemasın to'mendegishe to'rt toparg'a bo'lip ko'rsetedi:

I. Atawishlar: 1) atlıq; 2) kelbetlik; 3) ra'wish; 4) sanlıq; 5) almasıq; II. Feyil: 6) feyildin' funktsional formaları (alıw, alg'an, alıp); III. Tan'laq ha'm eliklewish so'z; 7) tan'laq ha'm mimema; IV. Ko'mekshi so'zler: 8) janapay; 9) tirkewish; 10) da'nekerler dep, semantikalik ha'm funktsionallıq printsipler tiykarında 10 so'z shaqabına bo'ledi.²

Sunday-aq, Sh.Rahmatullaev so'z shaqaplarının' bo'liniwin «lug'at birliklerinin' bo'liniwi» ha'm «grammatikalik birliklerdin' bo'liniwi» dep eki toparg'a bo'ledi. Lug'at birliklerdin' toparında: atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyil, ra'wish so'z shaqapları; grammatikalik birliklerdin' toparında da'neker, janapay, modal so'z ha'm tan'laqlar qaraladı; tirkewish leksemaforma quramına kiretug'in morfema dep bahalanadı. Eliklewish so'zler leksikalik so'z shaqaplarının' toparına kirgiziledi. Almasıq leksikalik ma'ni an'latpaytug'in so'z retinde qaralıp, leksikalik ma'ni an'latatug'in so'zlerdin' toparına kirgizilmeydi. Onı o'zinde birneshe so'z shaqabının' belgilerin birlestiriwshi o'z aldına so'z shaqabi dep esaplaydı.³

Joqarıda so'z etilgenlerden belgili bolg'anınday, ha'rbir ma'nili til birligi forma ha'm ma'ni birligine iye boladı. Grammatikalik forma ha'm grammatikalik ma'ninin' birligi tiykarında so'z shaqaplarının' morfologiyalıq kategoriyaları du'ziledi. Demek, so'z shaqapların klassifikatsiyalawda so'zlerdin' leksika-semantikalik, leksika-grammatikalik ha'm funktsional-semantikalik o'lishemleri basshılıqqa alınadı:

1. **Leksika-semantikalik** o'lishem so'zlerdin' anıq leksikalik ma'nisine tiykarlanadı. Eger leksikalik birliktin' ma'nisi predmet bolsa-atlıq,

predmettin' belgisin bildirse-kelbetlik, predmettin' sanın bildirse-sanlıq, predmettin' is-ha'reketin bildirse-feyil, is-ha'reketin' belgisin bildirip kelse - ra'wish so'z shaqabi boladı. Almasıqtın' semantikasi ol qaysı so'z shaqabının' ornına almasıp kelse, sol so'z shaqabının' ma'nisine sa'ykeslenedi.

2. **Formal-semantikalik** (morfologiyalıq) o'lishem boyınsha ha'rbir so'z shaqabına qatnaslı morfologiyalıq belgiler: so'z jasaw, forma jasaw, so'z o'zgeriw (ko'plik, tartım, seplik), t.b. sıyaqlı formalıq belgilerine tiykarlanıwdı talap etedi. Bul o'lishem boyınsha so'z shaqapları bir birinen so'z jasaw, forma jasaw ha'm so'z o'zgertiw qa'siyetleri menen ayırılıp turadı. Ma'selen, atlıqlar so'z o'zgertiwshi: ko'plik, tartım, betlik, seplik affikslerge iye bolıwı menen, feyiller forma jasawshi: da'reje, meyil, ma'ha'l, bet-san, t.b. formalarına iye bolıwı menen ayırmashılıqqa iye boladı.

Sunday-aq, morfologiyalıq o'lishemnin' qatarına ha'rbir so'z shaqabının' so'z jasawshi affiksleri de (atlıqlarda: -shı/-shi, -shılıq/-shilik, t.b.; kelbetliklerde: -lı/-li, -sız/siz, -g'ı/gi, t.b.; ra'wishlerde: -sha/-she, -lay/-ley, t.b.; feyillerde: -la/-le, -las/-les, t.b.) kiredi.

3. **Funktsional-semantikalik** (sintaksislik) o'lishem tiykarı o'lishemlerdin' biri retinde xizmet atqaradı. Leksikalik birlikler belgili bir morfologiyalıq formalar qabıl etip, bir-biri menen sintaksislik baylanısqa tu'sedi. So'zlerdin' formallıq ha'm ma'nilik baylanısları arqalı so'z dizbegi ha'm ga'p du'ziledi. Usı eki sintaksislik birliklerdin' quramına kirgen so'zler belgili bir sintaksislik qatnaslardı bildiredi.

Qa'legen so'zler o'z ara dizbeklesip, so'z dizbegi ya ga'pti du'ze bermeydi. Olardın' dizbeklesiwinde qa'liplesken belgili nızamlılıqlar bar. Ma'selen, atlıqlar zat ma'nisin bildiretug'in tiykarı leksikalik birlik bolg'anlıqtan, ko'binese o'zine qatnaslı kelbetlik, sanlıq ha'm feyil so'zler menen baylanısadı. Kelbetlik zattın' belgisin, sanlıq zattın' san-mug'darın bildirip, anıqlawish, feyiller zat, waqiya-ha'diyselerdin' is-ha'reketin bildirip, bayanlawish, ra'wishler is-ha'reketin' belgisin bildirip, pısıqlawish bolıp keledi. Al almasıq qaysı so'z shaqabi menen almasıp kelse, sol so'z shaqabının' sintaksislik xizmetin atqaradı.

Solay etip, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zler joqarıda ko'rsetilgen o'lishemler tiykarında to'mendegi so'z shaqaplarına bo'linedi:

1. Ma'nili so'z shaqapları: 1) atlıq 2) kelbetlik 3) sanlıq 4) almasıq 5) ra'wish 6) feyil 7) bayanlawishlıq so'z shaqabi. Bulardın' da'slepki besewi atawish so'zler dep ataladı. 8) ko'mekshi so'z shaqapları: tirkewish, da'neker janapay. Bular tolıq leksikalik ma'nige iye emes ha'm ga'p ag'zasi xizmetin atqara almaydı. Olar basqa so'zler menen birge qollanılıp ko'mekshi grammatikalik xizmetlerdi atqaradı 9) modal so'zler 10) tan'laq 11) eliklewish so'zler.

¹Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasaw ju'yesi. Almatı, «G'ılım» baspası, 1989, 304-306-betler.

²Баскаков Н.А. -«Вопросы языкознания», 1985, 47-48 -бетлер.

³Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 128-129-betler

Atalg'an so'z shaqaplarinin' o'zine ta'n leksika-semantikalik, morfologiyaliq ha'm sintaksislik o'zgesheliklari haqqinda olardin' ha'r birine jeke-jeke toqtag'anda so'z etiledi.

ATLIQ

Tayanish so'zler: *atliq, so'z shaqabi, zat, atama, aniq atliq, abstrakt atliq, menshikli atliq, g'alabaliq atliq, dara-ja'mlewshi atliq, betlik, betlik emes, jinisliq ma'ni, san, birlik san, ko'plik san, tartim, tartimlang'an, tartimlanbag'an, bet, seplik, sepleniw, jay seplew, tartimli seplew, ataw, iyelik, baris, tabis, shug'is, orin, tuwra seplik, qiya seplik, grammatikalik seplik, ken'islik seplik.*

§ 49. Atliq haqqinda tu'sinik. Atliq — leksika-semantikalik belgisi boyinsha zat ha'm zatliq ma'ni bildiretug'in so'z shaqabi. Athqlarg'a zatliq ma'ni bildiriwine baylanishi kim? ne? sorawları qoyiladi. Kim? sorawı adam ha'm adam ma'nisindegi athqlarg'a, ne? sorawı adamnan basqa janlı ha'm jansız zatları bildiretug'in athqlarg'a qatnashı qoyiladi.

Zatliq ma'ni — ken' tu'sinik. Ol athqlardin' leksikalik ma'nisi menen tigiz baylanishi bolip, og'an aniq zatlardın' atları (kitap, tas, terek, suw, topıraq, t.b.) adam ha'm adam ma'nisindegi atamalar (Azat, Bag'dagu'l, oqiwsı, student, sawınshı, balıqshı, t.b.) janlı ha'm jansız zatlardın' (qus, tasbaqa, tu'liki, balıq, qoy, qasqır, paxta, biyday, ko'l, da'rya, tog'ay, qamis, qar, dawıl, samal, t.b.), sonday-aq, oylaw, sezim arqalı an'latilaturug'in (aql, oy, pikir, jaqsılıq, jamanlıq, azatlıq, gu'man, inanim, t.b.) abstrakt athqlardin' atamaları kiredi.

Athqlar san, tartim, seplik ha'm betlik formalari menen o'zgeredi. Athqlardin' zatliq ma'nisi (substantivleniwi) usı kategoriyalardin' formalari (affiksleri) arqalı da bildiriledi. Misali: *Kelgenler* to'rge shug'ip jaylasıp otirdi. *Bermegendi* berip uyalt. *Jamannan* qash, *jaqsıg'a* jantas (naqıl). Mal *alası* sırtında, adam *alası* ishinde (naqıl). En' *u'lkeni* menin' dayım, atın sorasam Biybayım (Berdaq). *Ekewi* de juwap taba almay naqolay jag'dayg'a tu'sti (T.Q.).

Sonday-aq athqlar so'z jasalıw sistemasında da o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye. Athqtın' so'z jasawshı —shı/-shi, -shılıq/-shilik, -lıq/-lik, -ma/-me, t.b. affiksleri arqalı tek atlıq so'zler jasaladı: balıqshı, diyqanshılıq, pillehilik, qamışlıq, tegislik, basqarma, birlespe, t.b.

Athqlar sintaksislik xızmeti jag'ınan bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin', sonday-aq qaratpa ag'zanın' xızmetin de atqaradı. Olardin' qanday ag'zalardin' xızmetin atqarıp kelgenligi sol xızmettegi so'zlerdin' tu'rleniwi ha'm orın ta'rtibine baylanışlı boladı. Athqlar ataw sepligi tu'rinde kelgende baslawish, basqa seplik tu'rinde ha'm tirkewish penen kelgende, toliqlawish ha'm pısıqlawish, orın ta'rtibine qaray anıqlawish

xızmetin atqaradı. Misali: Tu'ske taman jen'il *gazik mashinası* jol aldı. *Qozı-ılaqlardı* iyesine tapsırdım (J.A.). Mashinalar *Qaratawg'a* ku'nine eki ret qatnaydı (X.S.).

Atlıq zatlıq ma'nidegi tiykarg'ı (jetekshi) so'z shaqabi bolg'anlıqtan, ol kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil so'zler menen kelgende anıqlanadı, solar menen birlikte atawish so'z dizbegin du'zedi: qızıl ko'ylek, tu'ngi suwıq, on qoy, tog'ızınshı klass, barlıq oqiwsı, usı kisi, su'rılgen jer, terilgen paxta, t.b.

§50. Athqtın' leksika-grammatikalik tu'rleri. Athqlar leksika-grammatikalik o'zgesheliklerine qaray: 1) menshikli ha'm g'alabaliq; 2) aniq ha'm abstrakt; 3) dara ha'm ja'mlewshi; 4) betlik ha'm betlik emes athqlar bolıp bo'linedi. Athqlardin' bul tu'rleri leksika-grammatikalik belgisine qaray bet-san kategoriyaları menen o'zgergende, geypara morfologiyalıq o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Menshikli ha'm g'alabaliq athqlar. Zatlardin' atın bildiretugın athqlar jeke ha'm uluwmalıq ma'ni bildiriw o'zgesheliklerine qaray menshikli ha'm g'alabaliq athqlar bolıp bo'linedi.

Menshikli athqlar birgelkiili zat, qubılıs ha'm ha'diyselerdin' atın bildiretug'in so'zlerden jeke ajratıp atalg'an atamalardin' atın an'latadı. Menshikli athqlardin' toparına to'mendegi sıyaqlı athqlar kiredi:

1) menshikli adam atları: Ernazar, Berdaq, Alliyar Dosnazarov, Gu'layım, Ayımxañ Shamuratova, Ba'ha'rgu'l, t.b.;

2) u'y ja'niwarları ha'm iytlerge arnap qoyılğan atlar: Bayshubar, Aqbozat, Gu'lsarı, Aqtırnaq, Bo'ribasar, t.b.;

3) aspan deneleri, geografiyalıq orınlardin' atları: Ay, Ku'n, Sholpan, Jeti qaraqshı, U'rker, Ta'rezi, Qus jılı, Aral, A'miwda'rya, Qarataw, Qon'ırat, Bozataw, To'rtku'l, Qizketken, Qazaqda'rya, t.b.;

4) siyasiy-ja'miyetlik, tariyxiy waqiya, sa'nelerdin' atları: Parij kommunası, Qanlı ekshembi, Aq qapshıq jılı, Bozataw ko'terilisi, O'zbekstan konstitutsiyası, G'a'rezsizlik bayramı, t.b.;

5) mekeme, baspaxana, gazeta-jurnal, ko'rkem shıgarma atları: Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esi, Qaraqalpaqstan Xalıq bilimlendiriw ministrligi, «Bilim» (baspaxana), «Erkin Qaraqalpaqstan» (gazeta), «A'miwda'rya» (jurnal), «Qaraqalpaq qızı» (roman), t.b.;

6) ha'r qıylı transport, turmıs buyımlarının' menshikli atları: «Volga», «Jiguli» (avtomobil), «TU-154» (samolyot), «Moskva» (duxi), t.b.

Menshikli athqlar g'alabaliq ma'nige o'tip te qollanıladı. Bunday jag'dayda olar g'alabaliq ma'nide keliwine baylanışlı kishi ha'rip penen jazıladı: ay, quyash, ku'n, u'rker, amper, om, rentgen (ilimpazlardin' familiyalarınan g'alabaliq atlıqqa o'tken).

G'alabaliq atliqlar birgelkili predmetlerdin', qubilis-ha'diyselerdin at-larin uluwmalastirip ko'rsetedi. Olar semantikalik jaqtan uluwmalik ma'ni-degi adamg'a, predmetlerge, qubilis-ha'diyselerge, ta'biyatqa baylanish atamalaridin' g'alabaliq atin bildiredi:

1) adam, bala, qiz, oqiwshi, student, baliqshi, mug'allim, ilimpaz, t.b.;

2) janli ha'm jansiz zatlaridin' atamaları: qus, qasqir, tu'li, iyt, tawiq, qoy, siyir, jilqi, g'arg'a, qirg'awil, shimshiq, t.b.;

3) jansiz zatlar: da'rya, ko'l, ten'iz, taw, dala, ko'she, qar, samal, u'y, qala, jiynalis, quwanish, azatliq, sho'p, ag'ash, tal, t.b.;

2. Aniq ha'm abstrakt atliqlar. Atliqlar aniq ha'm aniq emes zatlaridin' an'latiw ma'nisine qaray aniq ha'm abstrakt atliqlar bolip ta bo'linedi.

Aniq atliqlar obektiv du'nyadag'i aniq zatlaridin', adam ha'm janli zatlaridin' sonday-aq ko'z benen ko'rip, sanawg'a bolatug'in fakt ha'm qubilis-ha'diyseshlerdin' atin bildiredi: qa'lem, kitap, qag'az, suw, topiraq, taw, tas, qamis, miywe, alma, mashina, dawil, qar, muz, jaris, oyin, uris, gu'res, t.b.

Abstrakt atliqlar ha'r qiyli aniq emes zatliq ma'nidegi atliqlaridin' atin bildiredi: g'a'rezsizlik, azatliq, aqil, oy-pikir, dosliq, baxit, siylasliq, go'zzalliq, ar, namis, haqiyg'atliq, miynet, alg'is, t.b.

3. Dara ha'm ja'mlewshi atliqlar. Atliqlaridin' bul tu'ri jeke ha'm uluwmalik ja'mlesiwshilik ma'ni bildiriwine qaray dara ha'm ja'mlewshi atliqlar bolip bo'linedi.

Birgelkili zatlaridin' birinin' atamasinin' dara tu'rde atap ko'rsetilgen tu'rine dara atliq delinedi. Paxta, stol, adam, bala, ko'she, terek, t.b.

Dara atliq tartimlaniwshi atliq arqali da bildiriledi: Usini uwayimlap kiyatirg'an Ajardın' o'gizi esine tu'sti (K.S.). Onin' a'jag'asi da menin' *Sabirjanım* menen qatar edi (S.B.).

Menshikli atliqlar barliq jag'daylarda dara atliq bolip keledi: *To'reshdin'* anasi *Ulbosın* da aspaz bolip xizmetke kirdi (N.D.).

Ja'mlewshi atliqlar birgelkili zatlaridin' atinin' ja'mleniw jiyintiq-larinin' uluwmalik atin bildiredi: xaliq, xalayıq, el, mal, adamzat, mashina, o'simlik, pada, qurt-qumirisqa, kiyim-kenshek, t.b.

Atliqlaridin' ja'mlik ma'nisi -shiliq/-shilik affiksi arqali jasalg'an atliqlar arqali da bildirilip keledi: diyqanshiliq, baliqshiliq, ju'zimgershilik, azshiliq, ko'pshilik, t.b.

4. Betlik ha'm betlik emes atliqlar. Atliqlar kim? ha'm ne? sorawlarına juwap beriwine qaray betlik ha'm betlik emes atliqlar bolip ekige bo'linedi.

Adam ma'nisindegi kim? sorawına juwap beretug'in atliqlarg'a *betlik atliqlar* delinedi. Betlik atliqlar birlik ha'm ko'plik sanlarda betlenedi.

Atliqtin' betleniw paradigmasi

	Birlik	Ko'plik
I bet	sawinshuman	sawinshimiz
II bet	sawinshisan'	sawinshisiz
III bet	sawinshi	sawinshi

Betlik atliqlar bayanlawish waziypasında kelgende, betlik almasig'inan bolg'an baslawishti talap etedi ha'm onun' menen I-II betlerde kelisip baylanisadi: sen oqitiwshisan'; men satiwshiman; ekewimiz de adam emleymiz.

Betlik atliqlar betlik almasiqsiz qollanilg'anda, olardin' qaysi bette, qaysi sanda ekenligi betlik affiksler arqali bildiriledi: Usi mu'ltin' saqshisiman (K.S.)

Adamnan basqa janli ha'm jansiz zatlaridin' bildirip, ne? sorawına juwap beretug'in atliqlar betlik emes atliqlar dep ataladi: qoy, siyir, jay, tog'ay, ko'she, ko'l, da'rya, suw, maymil, pishiq, t.b. Bul siyaqli atliqlar o'zinin' tuwra ma'nisinde qollanilg'anda betlenbeydi. Onda stillik talapqa ilayiq awispali ma'nide qollanilg'anda g'ana betlik affikslerdi qabil etiw mu'mkin. Sen bir qizil *gu'lsen'* qizlar ishinde (As.M.).

§ 51. Jinisliq ma'ninin' an'latilwi. Jinisliq ma'ni atliqlarda u'sh tu'rli jol menen an'latiladi. Jinisliq ma'ni tu'rkiy tillerde grammatikalik kategoriya retinde qollanilmaydi. Sebebi atliqlarda jinistin' (rod) o'zine ta'n arnawli grammatikalik ko'rsetkishleri joq. Geypara atliqlar semantikalik ma'nisi, ayirim-lari grammatikalik ko'rsetkishleri boyinsha g'ana jinisliq ma'nini an'lata aladi. Biraq adam ha'm janli maqluqlardi, ja'niwarlar ha'm quslardi bildiretug'in ko'pshilik atliqlar jinisliq belgisine qaray bir-birinen ajiraladi.

1) Leksikalik-semantikalik usil. Bul usil boyinsha atliqlar leksika-semantikalik belgisine qaray belgili bir jinisti bildiredi. Misali: Tuwisqanlıq qatnastı bildiriwshi so'zler: ag'a, a'ke, ata, baba, er, ini, qa'yni, qaynag'a, mirzag'a, ul, t.b. so'zler er adamlardi, al ana, abisin, biykeshe, ene, jen'ge, kempir, qarindas, qiz, sin'li, hayal, t.b. hayal-qizlardı an'latadı.

Ayirim u'y-hayanların ha'm qusların' atamaların bildiretug'in atliqlar da jinisliq jubaylarına iye bolip keledi: Bug'a-siyir, tana-qashar, qoraz-ma'kiyen, ko'pek-qanshiq, qoshqar-qoy, teke-eshki, ayg'ir-biye, baytal, t.b.

2) Morfologiyaliq usil. Ayirim betlik atliqlar jinisliq ma'nini bildiriwshi morforologiyaliq ko'rsetkishlerge iye boladi: Quda-qudag'ay, qudash, shayir-shayira, sekretar-sekretarsha, t.b.

Jinisliq ko'rsetkishleri menshikli atliqlardan adam atlarinin' quramında aniq ko'rinedi. Misali: er adamlaridin' atlarinin' ekinshi sin'ari, ko'binese

-bay, -bek, -bergen, -bet, -diyin, -geldi, -kerim//ka'rim, -qa'dir, -qul, -murat, -nazar, -niyaz, t.b. bo'leklerden turadi: Tazabay, Qallibek, Ayapbergen, Erimbet, Amangeldi, Nuratdiyin, Ma'mbetka'rim, A'bdi-qa'dir, Allaqul, Qutlmurat, Beknazar, Qalniyaz ha'm t.b., hayal-qizlardin' atinin' ekinshi sin'ari -ayim, -bazar, -biybi, -biyke, -gu'l, -jamal, -zada, -sara, -sa'nem, -suliw, t.b. bo'leklerden turadi: Arzayim, Qalbazar, Aybiybi, Jumabiyke, Aygu'l, Ayjamal, Palzada, Gu'lsara, Aysa'nem, Nursuliw, t.b.

Ayırım arab tillerinen o'zlestirilgen er adam atlarına a ko'rsetkishi qosilip hayal-qizlar ma'nisin an'latadi. Ma'selen, Aziz-Aziza, Karim-Karima, Raxim-Raxima, Sa'lim-Sa'lima, Na'dir-Na'dira, t.b.

Qaraqalpaq tilinde rus tilinin' ta'siri na'tijesinde hayal-qizlardi ka'sibi boyinsha atap ko'rsetetug'in atliq so'zlerde ka'affiksi qollaniladi: artistka, studentka, mashinistka, t.b. Bul ko'rsetkish awizeki so'ylew tilinde jinshiq ko'rsetkish xizmetin atqarg'an menen ha'zirgi jazba a'debiy til ushin norma bolip esaplanbaydi.

Familiya ha'm a'ke atlarında rus tilinen o'zlestirilgen jinshiq ko'rsetkishler aniq ko'rinedi.

Misali: er adamlar ushin -ov/-ev, -ovish/-evish: Begimov, Maqsetovish, t.b., hayal-qizlar ushin -ova/-eva, -ovna/-evna: Sadiqova, A'dilovna, t.b.

3) Sintaksislik usul. Bunda atliqlardag'i jinshiq belgi jinshiq ma'nisin bildirishni arnawli so'zler menen dizbeklesiw arqali bildiriledi. Misali: adamlar ushin hayal, kelinshek, qiz, er (erkek), kisi, jigit so'zleri qollaniladi: hayal adam, erkek adam, qiz bala, er bala, t.b.

Ayırım tuwısqanlıq terminlerinin' de jinshiq ma'ni analitikalıq usıl menen an'latiladi: qiz jiye, bala dayı, qiz aqlıq, bala aqlıq, qiz shawlıq, bala shawlıq, t.b. Haywanlar ushin erkek, urg'ashı so'zleri qollaniladi: erkek pishiq, urg'ashı pishiq, erkek sag'al, urg'ashı sag'al, t.b.

Quslar ushin qoraz, ma'kiyen so'zleri qollaniladi: qoraz u'yrek, ma'kiyen u'yrek, qoraz qurg'awıl, ma'kiyen qurg'awıl, t.b.

Athqtın' morfologiyalıq kategoriyaları

§ 52. Athqtın' san kategoriyası. Athq so'z o'zinin' ma'nisi ha'm forması jag'inan birlik, ko'plik ma'nilerdi an'latadi. San kategoriyasına qatnash atliqlardin' eki forması bar: -lar/-ler affiksi — ko'plik forması ha'm og'an qarama-qarsi qoyilatug'in nol ko'rsetkishli, yag'niy affiksiz qollanılıwı onın' birlik forması. Misali: terek—birlik san, terekler—ko'plik san.

Atliqlar ma'nisi jag'inan bir yaki ko'p zatti an'latıp keliwi mu'mkin: Ay, Quyash —birlik ma'ni, jurt, alaman ko'plik ma'ni, t.b.

Qaraqalpaq tilinde athqtın' san ma'nisin an'latıwda tek morfologiyalıq ko'rsetkishleri emes, athq so'zlerdin' ma'niside belgili da'rejede xizmet

atqaratug'in bolg'anlıqtan sha'rtli tu'rde san kategoriyası dep ataw mu'mkin.

Atliqlarda san ma'nisi u'sh tu'rli usılda an'latiladi.

I. Leksikalıq usıl.

Birlik ma'ni. Tilimizdegi ayırım so'zler mudamı birlik, daralıq ma'nide jumsaladı. Ol so'zler meyli ga'p ishinde kelsin, meyli jeke aytilsin, ba'rhamı birlik ma'nini bildiredi. Bunday atliqlar menshikli atliqlar: a) adam atları, geografiyalıq atamalar, u'y haywanlarına qoyilatug'in menshikli atlar, t.b. b) aspan denelerinin' atamaları: Ay, Quyash, Jer, Mars, Sholpan, t.b. Misali: *Ten'el* menen *Qa'llibek* dizilisip qostan shıqtı (T.Q.).

Quyash! Sonsha nurdı qaydan aldın' sen?

Adamnıñ' adamg'a miyrim nurınan (İ.Yu.).

d) adamnıñ', haywanatlardıñ' dara mu'shelerinin' atamaları: bas, til, ju'rek, bawır, murın, t.b.

Til bir da'rya, kewil onın' sag'ası,

Al tis onın' tarnawı ma nag'ıp tur? (İ.Yu.).

Ko'plik ma'ni leksikalıq usıl arqalı to'mendegishe ju'zege shig'adı:

1. Ta'biyatında ko'plik ma'nisi bar so'zler arqalı: *Xalayıq, jurt, alaman, la'shker*, t.b.

Bir ma'nzilge jetiwge *jurt* talaban,

Ag'ıp barar jer qayısqa *alaman* (İ.Yu.).

2. Eliklewishlerden jasalg'an athqtın' ta'biyatında ko'plik ma'ni boladı. Misali: Mine, alıstan *g'awırli* tal-tal esitildi (Sh.S.). Mashinanın' orınsız *tarsıldı* jag'ımsız edi (O'.X.).

3. Birimlep sanawg'a bolmaytug'in zatları bildiretug'in atliqlar ko'plik ma'nini an'latadı: qum, duz, suw, t.b. Sawıdag'an *qum* toqtag'an gezde atlılar jaqınlastı (T.Q.).

4. Adam yamasa haywanlar denesinin' ayırım mu'shelerin ha'm jubaylas zatları ko'rsetetug'in atliqlar: shash, kirpik, ko'z, qulaq, ayaq, tis, etik, gewish, t.b.

Jaman so'zge *qulaqtı* tu'r (Berdaq).

II. Morfologiyalıq usıl.

Ko'plik ma'ni. Qaraqalpaq tilinde atliqlardin' ma'nisi, tiykarınan, morfologiyalıq usıl menen -lar/-ler affiksi arqalı an'latiladi. Bul affiks esaplawg'a bolatug'in belgisiz ko'plikti bildiredi:

Qundızlar jıltırap, *aqquwlar* sın'sıp,

Shag'al ma'slik qurg'an abat el edi (İ.Yu.).

Ko'plik ma'ni an'latıwı menen birge -lar/-ler affiksi qosımsha stillik ma'nilerdi de bildiredi.

1. Geypara abstrakt atliqlarg'a ha'm birimlep sanawg'a bolmaytug'in atliqlarg'a jalg'anıp bahalaw, ku'sheytıw ma'nisin bildiredi:

O'mirge nur bergen *minezlerin*'di,
Ko'rmewge bolmaydi ko'rmeyin desem (S. D.).
Qasimdag'i qırıq qızdı,
Pallar menen toydırdı (Q.f.).

2. Menshikli atlıqlarg'a jalg'anıp, sol adam ha'm basqalar, sog'an usag'an basqalar degenge jaqın ma'ni an'latadı: *Genjegu'ller* otırg'an jaydın' tag'ı bir bo'lmesine ko'ship o'ttim (M. N.).

3. Adam ha'm haywanlardın' dara mu'shelerinin' atların bildiretug'in atlıqlarg'a jalg'anıp, ma'nini ku'sheytiw, ko'rKemlewshi xızmet atqaradı: bas, bel, ju'rek, til, t.b.

Ag'a degen *tillerin*'nen shırag'ım,
Kel, qarag'ım, qara bawırım qan bolar (Q.f.).

4. Ayırım tuwısqanlıq qatnastag'ı so'zlerge jalg'ang'anda, ju'da' jaqın emes, alıslaw tuwısqanlıq qatnastı bildiredi: ag'am-ag'alarım, inimi-inilerim, sin'lin'-sin'lilerin', t.b.

Erjan ag'a, gidrolog Sha'riypa Serjanova sizin' *qarındasların*'iz bolsa kerek?! (T.Q.).

5. Geyde erkeletiw, su'ysiniw, ko'termelew ma'nilerin de bildiriledi:
Na'mahramdı hasla joldas tutpag'an,
Atı qaraqalpaq *ellerim* bardı (A'jiniyaz).
Ko'rsem deyip onın' *ju'zlerin*,
Men tu'simde biraz izledim (T.M.).

Atlıqlarda ko'plik ma'ni *-laq*, *-lıq/-lik* affiksleri arqalı da an'latıladı.
-laq affiksi, tiykarınan, so'z jasawshi affiks bolıp, ko'p zatlardan quralg'an orınnın' atın bildiretug'in so'zlerdi jasaydı. Olardın' qanday ko'p zatlardan turatug'ınlıg'ı sol affiks qosılğ'an so'zlerdin' ma'nisinen bilinip turadı:

Erten'ine atlanıp *taslaqqa* shıg'ıp edim (Q.E.).
Bul *otlaq* jer g'ashırlar toyıp ot jeytug'ın jeri (Q.f.).

-lıq/-lik affiksi, tiykarınan, abstrakt atlıqlar jasaydı. Sonın' menen birge, ayırım anıq zattın' bildiretug'in atlıq so'zlerge jalg'anıp, belgili bir oring'a zattın' kerekligin an'latadı: Bir jag'ı *tawlıq*, bir jag'ı *tashlıq* at bag'ıwg'a otlı- sho'pli qolaylı bir jerge keldi (Q.f.). Joldın' bir qaptalında misli tu'yenin' o'rKeshlerindey bolıp jatırg'an to'beshik- to'beshik *qumlıq* bar (T.Q.).

III. Sintaksislik usıl.

Bul usıl ko'plik ug'ımı bar so'zler anıqlanıwshi atlıq so'zler menen dizbeklesip, og'an ko'plik ma'nisin beredi:

1. «Bir» sanlıg'ınan basqa sanlıq so'zler (sanaq, shamalıq sannın' ayırım formaları) qos, jup so'zleri, ko'plik ma'nisin beriw ushın jumsaladı.

Eki adamg'a, *segiz* qa'liptin' ne keregi bar? (Sh.S.).

Jup qumırı bir uya soqqan waqtında,
Qızıg'ıp qaradın' miyrim ju'z benen (I. Yu.).

Ma'tekege juwır, *u'sh jilim*, *ju'zlegen aw* tayarlasın (K.S.).

2. Ja'mlew almasıg'ı, mug'dar- da'reje ra'wishleri zattın' ko'pligin an'latadı: Biybijan u'yinin' *gu'lla'n jumısın* o'zi islep, ketken, kemitilgen jerlerin pitew menen boldı (A'.A.).

Quwları g'azının' pu'tin bu'yregi,
Du'nyanın' *ko'p an'i* ko'limde bardı (A'jiniyaz).

3. «Esap», «san» so'zlerine «joq» biykarlawshi so'zi qosılıp, *-sız* biykarlaw affiksi jalg'anıp, zattın' ko'pligin an'latadı: Attan tu'sin'iz, *esabı joq* xannın' *qoyı*, qoylardan qozı payın'ızdı jep ketin'iz (Q.f.). Eki birdey g'arrını *esapsız qoydın'* izine saldı (Q.f.).

§ 53. Tartım kategoriyası. Atlıq so'zlerdin' u'sh bette tartımlanıp, zattın' belgili bir betke yaki zatqa tiyisli ekenligin bildiretug'in kategoriya tartım kategoriyası dep ataladı.

Tartımlang'an atlıq arqalı zattın' qaysı betke tiyisli ekenligi ha'm onın' (bettin') qaysı sanda (birlik yamasa ko'plik) ekenligi an'latıladı: İnim (I bet, birlik san), inimiz (I bet, ko'plik san), inin' (II bet, birlik san), inin'iz (II bet, ko'plik san), III bettin' birlik ha'm ko'plik san formaları birdey ko'rsetkishke iye boladı (inisi): *-ı/-i*, *-sı/-si*.

Tartım kategoriyasının' ko'rsetkishleri bolıp xızmet etetug'in affiksler: anıq (konkret) tartımdı bildiriwshi affiksler ha'm anıq emes (abstrakt) tartımdı bildiriwshi affiksler bolıp bo'linedi. Qaraqalpaq tilinde tartım kategoriyası to'mendegi usıllar menen bildiriledi.

1. Morfologiyalıq usıl. Anıq tartımdı bildiriwshi affiksler arqalı zattın' u'sh bettin' qaysısına tiyisli ekenligi anıq bildiriledi. Anıq tartım affikslerinin bir waqıttın' o'zinde grammatikalıq bet ha'm grammatikalıq san an'latıladı.

Bet	Tartım affikslerinin' paradigması			
	Dawıssızlardan keyin		Dawıslılardan keyin	
	birlik san	ko'plik san	birlik san	ko'plik san
I	-ım/-im	-ımız/-imiz	-m	-mız/-miz
II	-ın'/-in'	-n'ız/-in'iz	-n'	-n'ız/-n'iz
II	-ı /-i	-ı /-i	-sı /-si	-sı /-si

Tartımın' I beti *-ım /-im*, *-m* affiksleri zattın' so'ylewshige tiyisliiligin, II beti *-ın' /-in'*, *-n'* affiksleri zattın' tın'lawshıg'a tiyisli ekenligin bildiredi. Al III bettin' *-ı /-i*, *-sı /-si* affikslerinin' ma'nisi birinshi, ekinshi bettin' affikslerine qarag'anda bir qansha ken': ol so'ylewshi menen tın'lawshudan basqa betke yamasa zatqa tiyisliiliktı de bildiridi.

Tartım kategoriyası morfologiyalıq usıl menen bildirilgende de, zattın' iyesi ha'm tartımlanıwshı zat bir affiks ja'rdeminde an'latıladı, yag'nıy bunda tartımlang'an atlıqlardıń aldında iyelik sepligindegi so'z qollanılmaydı.

Anamsan', ka'bamsan' o'zin' o'sirgen,

Ko'p azaptı shul basın'nan keshirgen (A'jinyaz).

Jerimiz, quyashımız, samalımız — bir,sonlıqtan *shırayımız, tilimiz*-bir, ha'tte *janımız da* bir eken (T.Q.).

-niki/-niki abstrakt tartım formaları tek zattın' iyesin bildiredi de, tartımlanatug'ın zat belgisiz boladı. Onı tek kontekstten an'law mu'mkin: Ol birden izine qayıtıp, *Du'ysenbaydikine* ketti. *Biziki* sonın' g'amı (T.Q.).

Abstrakt tartımın' bul tu'ri morfologiyalıq usıl menen jasalıwga kiredi.

2. Sintaksislik usıl. Bul usılda tartımın' ma'nisi tartımlanıwshı atlıq-tag'ı anıq tartım affiksleri ha'm olardıń anıqlawshı bolıp qollanılatur'ın iyelik sepligindegi betlik almasıqları (III bette iyelik sepligindegi atlıqlar da) arqalı ku'sheyttirilip ko'rsetiledi:

	birlik san	ko'plik san
I bet	menin' kitabım	bizin' kitabımız
II bet	senin' kitabın'	sizin' kitabın'ız
III bet	onın' kitabı	olardıń kitabları

Mısalı: Demek, miynet *senin' ustazın'*, adam o'z ustazın jerge-ja'mge tiygizbey qa'dirlewi kerek (T.Q.).

Tartımın' III betindegi iyelik seplik affiksi geyde tu'sirilip te qollanıladı: awıl adamları, mektep oqıwshıları, ko'l qusları, t.b.

Basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de tartımlıq ma'ni tek anıq (konkret) tu'rde g'ana emes, sonday-aq anıq emes (abstrakt) tu'rde bildiriledi. Tartımın' anıq emes formalarına -niki/-niki, -diki/-diki, -tiki/-tiki affiksleri kiredi. Anıq emes tartım arqalı tek zattın' iyesi, onı menshiklewshi bet yamasa zat g'ana an'latıladı, al tartımlanatug'ın zat bul affiksten an'latılmaydı, ol tek basqa so'z arqalı bildiriledi: Pulın naq bersen' *at seniki* boladı (J.M.). *U'y meniki* demen'iz, shiy artında kisi bar degen (T.Q.). Bunda tartımın' anıq emes (abstrakt) formaları jalg'ang'an so'zler emes, olardıń aldında *at*, *u'y* so'zleri tartımlanıp tur. Anıq tartımın' affikslerinen keyin jalg'anıp, zattın' I, II, III bettegi adamg'a yaki zatqa tiyisililigin bildiredi: *kitap u'kemdiki*, *u'y ag'an'diki*, *gilt mashinasıniki*, t.b.

Anıq emes tartım affiksin qabıllag'an so'z ha'mme waqıtta menshiklewdi tastıyıqlap, predikativlik xızmette qollanıladı. Al menshikleniwshi zattın' ataması ataw sepliginde turıp baslawısh boladı. Olar o'z ara

predikativlik qatnasta boladı. Sonlıqtan anıq emes tartım kategoriyasının' bul tu'ri de sintaksislik usıl dep qaralıwı tiyis.

Sonday-aq tartımlıq ma'nis iyelik sepligindegi betlik almasıqlarının' I ha'm II bettegi ko'plik formasının' tartım affikslerin qabıl etpegen so'zler menen dizbeklesiw arqalı bildiriledi. Tartımın' bul tu'ri tek I bettegi so'ylewshige yamasa II bettegi tin'lawshıg'a tiyisililikti bildiredi, al III bette bunday forma qollanılmaydı: *Bizin' u'y*, *sizin' awıl*, t.b.

Tartım affiksleri atlıq so'zlerge jalg'anıp, zattın' bir betke tiyisililiginen basqa da ma'nilerdi an'latıp keledi:

1. Geypara tuwısqanlıq qatnas bildiriwshi so'zler I bettin' birlik san formasında tartımlanıp, sıpayılıq ma'nisin an'latadı: *O'mir shen'gelli g'oy*, *sin'lim* (G.E.).

2. Ayırım atlıqlar I bettin' birlik san formasında tartımlanıp qollanıl-g'anda, olar hu'rmetlew, erkeletiw ma'nilerin bildiredi: *Qartayg'anda da'wlet ber*, jigitimde miynet ber degen, *shırag'ım* (T.Q.).

3. Adam mu'shelerin bildiretug'ın ayırım so'zler I bette, birlik sandag'ı tartım affikslerin qabıllap, erkeletiw, jaqsı ko'riw ma'nilerin bildiredi: *Begis*, tu'sin, *bawırım* (T. Q.).

4. Tartımın' II bet birlik san forması III bettegi adam yaki zattı jaqtırmawdı, kemsitiwdi,jek ko'riwdi bildiredi: *Tawbaevın'* tamam, endi og'an jerdin' jarıg'ı da ja'rdem bere almaydı (O.A.).

5. Tartımın' II bet, birlik san forması geyde I betke tiyisli maqtanıwdı bildiredi: *İnim*, *ag'an'* onday so'zlerdi jaqtırmaydı (K.A.).

6. I bet, birlik san formasında *ı* tartımlang'an atlıqlardıń ayırımları geyde tan'laq so'z ma'nisinde qollanıladı: *Man'layım*, kelgen kim boldı (T. Q.). *Qudayım*-ay,bul ne degen zorlıq (K.S.).

7. II bet, ko'plik san forması birlik san ornında qollanılıp, sıpayılıqtı, sıylasıqtı bildiredi: Ene,su'yinshi, *balan'ız* keldi — dedi sıbırlap (S.B.).

8. Tartımın' III bet forması shan'araq ag'zaları arasındag'ı sıylasıq, hu'rmetti bildiredi: ag'ası, anası, apası, ajag'ası, a'japası, t.b.: Ag'ası, qurı qıyaldan qazan qaynamaydı (A'.A.).

§ 54. Seplik kategoriyası. Seplik kategoriyası atlıqtın' yamasa atlıqlasqan so'zdin', so'z dizbegi yaki ga'ptin' quramında basqa so'zler menen qarım-qatnasın, baylanısın bildiredi. Atlıqtın' seplik affiksleri menen tu'rlenip keliwi sepleniw delinedi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde altı seplik bar: ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıg'ıs, orın. Seplik affiksleri ko'plik ha'm tartım affikslerinen keyin jalg'anadı. So'z tiykarına jalg'anıwına qaray eki tu'rli boladı: jay seplew ha'm tartımlı seplew.

So'zlerdin' jay (tartımsız) seplenwi menen tartımlı sepleniwinde u'sh seplikte—tabıs (jay: -dı/-di, -tı/-ti; tartımlı: -in/in, -n), barıs (jay: -qa/-ke, -s'a/-ge; tartımlı: -a/-e, -na/-ne), orın (jay: -da/-de, -ta/-te; tartımlı: -nda/-nde) sepliklerinde shamalı o'zgeshelik ju'zege keledi.

Tu'rkiy tillerinde semantikalıq ha'm grammatikalıq qa'siyeti ha'm xızmetine qaray seplikler grammatikalıq seplikler ha'm ken'islik seplikler dep eki toparg'a bo'linedi. Grammatikalıq sepliklerdin' toparın ataw, iyelik ha'm tabis seplikleri quraydı. Olardın' tiykarg'ı grammatikalıq ma'nileri: ataw sepligi heshqanday affikssiz qollanıladı ha'm ga'pte, ko'binese baslawish xızmetin atqaradı; iyelik sepligi menshiklewdi, iyelikti bildirip, ga'pte, tiykarınan, anıqlawish bolıp keledi; tabis sepligi is- ha'rekettin' tikkeley obiektin an'latıp, ga'pte tuwra tolıqlawish xızmetin atqaradı.

Ken'islik seplikleri - baris, shıg'ıs, orın seplikleri ga'pte ha'r qıylı grammatikalıq ma'nilerdi an'latadı. Olar ko'binese ken'islik ma'nide qollanıladı: baris sepligi is-ha'rekettin' ken'isliktegi bag'darın, jo'nelisin bildiredi; shıg'ıs sepligi is-ha'rekettin' ken'isliktegi shıg'ıw ornın bildiredi; orın sepligi is-ha'rekettin' ken'isliktegi ornın yamasa ha'reketsizlikti bildiredi.

Ataw sepligi tuwra seplik dep, al qalg'anları qıya seplikler dep ataladı.

Seplik affiksleri ko'plik ha'm tartım affikslerinen keyin jalg'anadı. Ataw, baris, shıg'ıs seplikleri tirkewishler menen de qollanıladı.

Ataw sepliginen basqa sepliklerdin' ha'r qaysısının' o'zine tiyisli formaları bar. Sepliklerdin' ha'r qaysısı belgili sorawlarg'a juwap berip, o'zine ta'n formalarına, grammatikalıq ma'nilerine ha'm sintaksislik xızmetlerine iye boladı.

§ 55. Ataw sepligi. Ataw sepligi o'zinin' arnawlı seplik affikslerine iye emes. Ol ataw formasında kim? ne? kimler? neler? kimi? nesi? kimleri? neleri? sorawlarına juwap beredi.

Ataw sepligi tu'rkiy tillerinde ha'r tu'rli atamalar menen ataladı: N.A. Baskakov, A.N. Kononov, N.P. Drenkova «tiykarg'ı seplik» (основной падеж) dep, N.K. Dmitriev «belgisiz seplik» (неопределенный падеж), A.P. Potseluevskiy «absolut seplik», G.I. Ubryatova «formag'a iye emes seplik» (неоформленный падеж), K. Ataev «affikssiz seplik» (безаффиксный падеж) ha'm t.b tu'rinde ataydı.

Qaraqalpaq tilinde bul seplik turaqlı tu'rde «ataw sepligi» dep ataladı.

Ataw sepligindegi athqlar ga'pte to'mendegi sintaksislik xızmetlerde qollanıladı:

1. Ga'pte ko'pshilik jag'dayda baslawish bolıp keledi: *Qudaybergen tim-tırıs bolıp qaldı* (Sh.S.). Issi *samal* bo'lmenin' ishin jelpidi (K.S.).

2. Atawish bayanlawish xızmetin atqaradı: Senin' bir awız jıllı so'zin' olardın' bir ku'nlik azıg'ı (K.S.). O'mirin'e nalinbastan burın o'zin'di ayıplawg'a u'yreniw — *danalıq* (T. Q.).

3. Qospa bayanlawishtin' bir sın'arı bolıp keledi: O'mirdegi en' u'lken baxıt jaqsı jasaw emes, jaqsı dos tabıw, xalıqtın' xalıqqa *dos bolıwı* (T. Q.).

4. Ataw ga'p xızmetinde keledi: *İyul ayı. Tu'n.* Da'ryanın' jag'ası sig'asqan keme (K.S.).

5. Qaratpa ag'za xızmetin atqaradı: Shıg'ar ku'nnen u'mitlenip jasa, *Sere* (T. Q.).

§ 56. İyelik sepligi. İyelik sepliginin' affiksleri: -nın' /-nin', -dın' /-din', -tın' /-tin'.

İyelik sepligindegi athqlar kimnin'? nenin'? kimlerdin'? nelerdin'? sorawlarına juwap berip, bir zattın' ekinshi zatqa tiyisiligin, onın' iyesin bildiredi: jazdın' ku'ni, eriktin' gu'li, balalardın' quwanışı ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde iyelik sepligi eki tu'rli formada ushırasadı: 1) iyelik sepliginin' affiksli forması ha'm 2) iyelik sepliginin' affikssiz forması. Bul eki tu'rli forması da tartımlang'an anıqlanıwshıları bar so'z dizbeklerinin' birinshi sın'arı bolıp keledi. Eki jag'dayda da iyelik sepligindegi athqlar izafetlik du'zilim quramında kelip, anıqlawishlıq qatnastı bildiredi.

İyelik sepligindegi athqlardın' ma'nisin ha' formasın tek anıqlanıwshı sın'arı menen tıg'ız baylanısta g'ana anıqlawg'a boladı. İyelik sepligindegi athqlar seplik affiksli yaki affiksiz tu'rde kelip, ha'r qıylı ma'nil ik qatnaslardı an'latadı:

1. Affiksli yaki affiksiz tu'rde kelip, belgili bir zattın' iyesin, menshigin bildiredi: qala orayı, oqıwshının' kitabı, shımbaydın' bazarı, t.b.: U'shsay balıq zavodının' ken'sesine kirdi (K.S.). Og'an Atajan batrak penen *Jan'abaydın'* arbasın jiberdi (SH.S.). Usı waqıtta *zavod* statisti Aytjan haplıg'ıp kirip keldi (K.S.).

Bunda iyelik sepliginin' affiksleri jalg'anıp kelgen athqlar so'ylewshı menen tın'lawshıg'a belgili bolg'an zatlardı an'latadı.

İyelik sepligi to'mendegi jag'daylarda affiksli qollanıladı:

1. İyelik sepligindegi athlıq so'zdin' aldında basqa anıqlawishlar kelgende: Usı kitaptın' mazmunı; bu'gingi ku'nnin' wazıypası, t.b. Mısalı: Hesh kim jarısqa adamınin' man'layınan sıypamaydı (Sh.S.).

2. İyelik sepligindegi athlıq ha'm tartımlang'an so'zdin' arasında basqa so'zler bolg'anda: awıldın' taza hawası, paxtanın' mol zu'ra'a'ti, t.b.

3. İyelik sepligi affikslerinin' jalg'anıwı yamasa jalg'anbawı stillik maqsetlerge de baylanışlı bolıp keledi. Birgelkili ag'zalardın' ha'r birine yaki birewine jalg'anıwı yamasa hesh qaysısına jalg'anbawı da mu'mkin. Ol so'ylewshinin' maqsetine baylanışlı stillik xızmet atqarıp keledi: Men Moskvanın', Kievtin', Tashkenttin' ko'shelerin araladım.

4. İyelik sepligindegi athlıq pu'tindi bildirip ekinshi sın'arı tartımlang'an athlıq onın' bo'legin bildiredi: qustın' qanatı, stoldın' tuyag'ı, adamnın' qolı, to'nın' jag'ası, t.b.

5. Affiksli iyelik sepligindagi atliqlar ekinshi sin'arının' ma'nisin yaki, kerisinshe, ekinshi sin'ari birinshi sin'arının' ma'nisin ja'mlep ko'rsetedi: fermerlerdin' jeri, *oqiwshtiladin'* ha'mmesi, t.b.

6. Affiksli formada ken'islik qatnasti bildirip, ekinshi sin'arınan an'latilg'an zattin' belgili bir oring'a tiyisiligin an'latadi: O'zbekstannin' qalalari, Evropanin' elleri, Afrika sho'lleri, Kavkaz tawlari, t.b.

7. Birinshi sin'ari affikssiz kelip, ekinshi sin'arının' nege arnalg'anin bildiredi: balalar kiyimi, balalar baqshasi, paxta gu'li, t.b.

§ 57. Baris sepligi. Tiykarg'i affiksleri: -g'a/-ge, -qa/-ke, -na/-ne, -a/-e.

Baris sepligindagi atliqlar kimge? nege? qayda? qayaqqa? sorawlarina juwap berip, is-ha'reket bag'darlang'an qiya toliqlawish ha'm orin, waqit, sebep, maqset, t.b. pisiqlawishlardi bildiredi: Tapsirip ketemen, keshte birew kelip, *qolm'izg'a* hu'jjet berip, *Bakuge* shekem poezdg'a mingizip jiberedi (Sh.S.).

Baris sepligindagi atliqlar to'mendegi ma'nilerde ha'm xizmetlerde qollaniladi.

1. Ha'reketke bag'darlang'an obiekti bildirip, qiya toliqlawish xizmetin atqaradi: *u'ye* keldi, *gazetag'a* jaziliw, t.b.

2. Bir na'rsege arnalg'an zatti bildiredi: *inisine* kitap aldi, *anasina* xat jazdi, t.b.

3. Uqsatiw ma'nilerin bildirip, toliqlawish xizmetinde keledi: *anasina* usaydi, *alting'a* ten', t.b.

4. Ha'reketke bag'darlang'an oring'a qatnasli qayda? qayaqqa? sorawlarina juwap berip, orin pisiqlawish xizmetinde keledi: *tog'ayg'a* jasirindi, *awilg'a* ketti, t.b.

5. Sanliqlar menen dizbeklesip kelgen waqitliq ha'm esapliq ug'imdi (minut, saat, ay, ku'n, jil, sutka, t.b.) bildiretug'in atliqlar baris sepliginde kelgende qansha? neshe? qanshag'a? sorawlarina juwap berip, mug'darda'reje pisiqlawishi bolip keledi: bir *ayg'a*, u'sh *ku'nde*, eki *ha'piege*, *on somg'a* aldi, *ju'z metрге* juwiriw, t.b.

6. Is-ha'rekettin' isleniw ma'qsetin bildiretug'in maqset pisiqlawishi xizmetin atqaradi: *ja'rdemge* keliw, *oqirwg'a* bardı, t.b.

Baris sepligindagi atliqlar *deyin*, *jaqin*, *qaray*, *qarap*, *say*, *sa'ykes*, *shekem*, *taman* ha'm t.b. tirkewishler menen qollaniladi

§ 58. Tabis sepligi. Affiksleri -di/-di, -ni/-ni, -ti/-ti, -n.

Tabis sepligindagi atliqlar ga'pte tek feyil so'zlerdin' basqariwında kelip, is-ha'rekettin' tikkeley obiektin an'latadi. Ga'pte tuwra toliqlawish xizmetinde kelip, kimdi? neni? sorawlarina juwap beredi: qalanı, u'ydi, joldı, da'ryanı, t.b.: *Sa'liymani* bo'denedey qabaqqa salıp o'sirgen a'kesheshesi gu'nalı (K. S.). Siz su'wen awlaw *ma'wsimin* ko'rmedin'iz g'oy (K. S.).

Qaraqalpaq tilindagi atliq so'zlerge tabis sepligi affiksleri iyelik sepligi siyaqli, geyde affikisli, geyde affikssiz qollaniladi.

Awispali feyilge basqarılıp kelgen atliq so'z so'ylewshi menen tin'lawshig'a belgili zatti bildirse, tabis sepliginin' jalg'awlı tu'ri keledi. Ma'selen, Men muzeydi ko'rdim. Al eger so'ylewshi menen tin'lawshig'a belgili emes, uluwma zatti bildirse, tabis sepligi jalg'awsız qollaniladi: Bizler kitap oqidıq.

Ga'p ishinde tabis sepliginin' affiksi birgelkili ag'zalardin' ha'r qaysısına jalg'anıwı, yamasa tek son'g'ı birewine jalg'anıwı, yaki hesh qaysısına jalg'anbawı da mu'mkin. Misali: Bizler haywanat bag'ında *pildi*, *ayıwdı*, *jolbarısı* ha'm *qasqırdı* ko'rdik. Bizler haywanat bag'ında *pil*, *ayıw*, *jolbarıs* ha'm *qasqır* ko'rdik.

Birgelkili ag'zalar menen, benen, penen da'nekerleri menen baylanisqanda tabis seplik affiksi tek son'g'ı so'zge jalg'anadi: *Paxta menen salını* jıynap boldıq.

§ 59. Shig'is sepligi. Affiksleri: -dan/-den, -nan/-nen, -tan/-ten.

Shig'is sepligindagi atliqlar kimnen? neden? qaydan? qayaqtan? sorawlarina juwap berip, tiykarınan, is-ha'rekettin' shıqqan ornın, zattın' neden islengenin bildiredi. Ga'pte toliqlawish, pisiqlawish xizmetinde keledi: *G'arrılardan* ayırılıw menen aqılımızdan ayırılıp atırg'an ekenbiz (T. Q.). *Awıldan* pishen tasig'andı qoyayıq (K. S.).

Shig'is sepligindagi atliqlar to'mendegi ma'nilerde ha'm xizmetlerde jumsaladi.

1. Ha'rekettin' shıqqan ornın ko'rsetip, orin pisiqlawish bolip keledi: *Atızdan* keldik. *Teatrdan* qayttıq. *Shig'istan* munarlanıp shan' ko'terildi (K. S.).

2. Zattın' neden islengenin bildirip, qiya toliqlawish bolip keledi: paxtadan islengen, *tastan* saling'an, *temirden* sog'ılg'an, t.b.: *Qamıstan* islengen qobızdı ko'rgenin'iz bar shig'ar (K. S.).

3. Bi' zat penen ekinshi zat salıstırıl'anda, salıstırıl'g'an so'z benen shig'is sepliginde kelip, qiya toliqlawish boladi: *tastan* qattı, *ko'mirden* qara, t.b.: Bizge ag'ayın bolmasa da, *paldan* tatlı qon'sımız edi (K. S.). *Mal bahıqtan* qa'dirsiz emes (K. S.).

4. Ha'diysenin' shig'ıwına sebepshi bolg'an zatti bildirip, qiya toliqlawish bolip keledi.: *Ashtan* ju'regi u'zilip, miyi men'-zen' boldı (K. S.). *Awırıw astan*, *daw qarındastan* (naqıl).

5. Zattın', belginin' u'lesinin' jıyıntıg'ın bildirip, qiya toliqlawish bolip keledi: Bul da sol xan *no'kerlerinen* biri edi (T. Q.).

6. Waqıt ma'nili so'zler shig'is sepliginde ha'rekettin' baslanıw waqtın bildirip, waqıt pisiqlawish bolip keledi: Qudaybergen *tan'sa'ha'rden* oyana sala, shay-payg'a qaramadı, jaw kiyimin kiyip aldi (Sh. S.).

7. Aqsha birliklerinin', o'lishem birliklerinin' atin bildiretug'in shig'is sepligindegi atliqlar menen sanaq sanliqlar dizbeklesip, mug'dar - da'reje pisiqlawishi boladi: 20 somnan to'leydi, 25 tsentnerden beredi. : Unis basilsin, bizin' siyirlar da 2000 litrden su't beredi (K. S.).

Shig'is sepligindegi atliqlar berli, basqa, keyin, son', aslam, burin, go're, tisqari ha'm t.b. tirkewishler menen qollaniladi.

§ 60. Orin sepligi. Affiksleri: -da/-de, -ta/-te.

Orin sepligindegi atliqlar kimde? nede? qayaqta? qarder? sorawlarina juwap berip, zattin' yamasa is- ha'rekettin' ornin bildiredi. Ga'pte toliqlawish, pisiqlawish xizmetlerin atqaradi: Pedushilishede bos waqt ko'p ko'rindi (T. Q.). Ko'ide ko'p baliq qaldi dep otir g'oy (K. S.).

Orin sepligindegi atliqlar to'mendegi ma'nilerde ha'm xizmetlerde qollaniladi.

1. Zattin' ornin bildirip, qiya toliqlawish xizmetinde keledi: paxtada zu'ra'a't mol, kitapta danaliq ko'p, t.b.: Qaraqalpaq a'debiyatinda ataqli shayirlar ko'p (T. Q.).

2. Is-ha'rekettin' ornin bildirip, pisiqlawish xizmetinde keledi: Tashkentte oqiyman, tog'ayda jasirindi, t.b.: O'zim fermada isleyman (K.S.). No'kiste Qizketkennin' jag'asindagi u'ylerdin' birine qondiq (T. Q.).

3. Waqitliq ma'nidegi atliqlar orin sepliginde belgili bir waqitti bildirip, waqt pisiqlawish xizmetinde keledi: ba'ha'rde egis baslanadi, keshte ha'mme jynaldi, t.b.: Otirispalar, ko'binese keshte bolatug'in edi (T.Q.). Shamasi, bir-eki jilliqta sog'alg'an qos (K. S.).

4. Ha'rekettin' ju'zege shig'iw qurali bolg'an zatti bildirip qiya toliqlawish xizmetinde keledi: Sa'skede awilg'a mashinada ispolkom pedsdateli Tog'izbaev penen Ma'diyar keldi (Sh.S.).

Sorawlar

1. Atliq degenimiz ne? Qanday sorawlarg'a juwap beredi?
2. Atliqtin' leksika-grammatikalik tu'rleri degen ne? Olardin' ha'r birine misallar menen juwap berin'.
3. Atliqlarda jinisliq ma'nisinin' an'latilwi qanday?
4. Jinisliq ma'ni tu'rkiy tillerinde ne ushin grammatikalik kategoriya esaplanbaydi?
5. Atliqtin' qanday grammatikalik kategoriyalari bar?
6. Atliqtin' san kategoriyasi degenimiz ne?
7. San ma'nisinin' an'latilw usullarin misallar menen tu'sindirin'.
8. Tartim kategoriyasi degenimiz ne?
9. Seplik kategoriyasi qanday xizmet atqaradi
10. Atliqlardin' sintaksislik xizmetleri haqqinda aytip berin'.

A'debiyatdar

Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik, t. II, Fonetika i morfologiya, ch. 1, (chasti rechi i slovoobrazovaniya) Moskva, 1952.

Embergenova M. Qaraqalpaq tilindegi seplikli konstruktiviyalardin' sinonimiyasi. No'kis, Qaraqalpaqstan, 2006

Qidirbaev A. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi atliq so'zler, No'kis, 1971.

Nasirov D.S. Qaraqalpaq tilindegi ko'plik kategoriyasi, No'kis. 1961.

Patullaeva G. Qaraqalpaq tilinde tartim ma'nisinin' bildiriliw usullari, Tashkent. 2005.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, 1-bo'lim, morfologiya, No'kis, 1974, 23-51 b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, morfologiya, No'kis, 1981, 37-74 .

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi, so'z jasaliw ha'm morfologiya, No'kis, 1994. 109-148 .

KELBETLIK

Tayanish so'zler: kelbetlik, so'z shaqabi, atawish so'zler, semantika, belgi, sin, sapa, sapaliq, qatnashliq, da'reje, jay da'reje, salistiriw da'reje, arttiriw da'reje, intentsiv forma, adyektivatsiya.

§ 61. Kelbetlik haqqinda tu'sinik. Kelbetlik qanday? qaysi? sorawlarina juwap berip, zatlarin' sinin, sipatin, qa'siyetin, ko'lemin, salmag'in, tu'r-tu'sin, t.b. belgilerin bildiretug'in so'z shaqabi bolip tabiladi.

Morfologiyaliq sipati jag'inan kelbetlik so'z o'zgeritiwshi affiksler menen o'zgermeydi. O'zi aniqlaytug'in atliq so'zler menen jupkerlesiw usulinda baylanisadi: aq oramal, jasil ko'ylek, suwiq suw, jas bala, juwan arqan, awir ju'k, t.b. Kelbetlik da'reje kategoriyasina iye.

Kelbetlik basqa so'z shaqaplarinan ayirmashiliqlarinin' biri onin' intensiv formalari bolip tabiladi: sap-sari, u'p-u'lken, teppe-ten', qip-qizil, jep-jen'il, ap-awir, jap-jaqsi, t.b.

Sintaksislik xizmeti jag'inan kelbetlikler tiykarinan atliq so'zlerdi aniqlap, aniqlawish xizmetinde keledi.

§ 62. Kelbetliktin' leksika-grammatikalik tu'rleri. Kelbetlik zattin' ha'r qiyil belgilerin bildiriwi ha'm grammatikalik o'zgesheliklerine qaray sapaliq ha'm qatnasliq kelbetlikler bolip ekige bo'linedi.

Sapaliq kelbetlikler. Heshqanday affikstin' ja'rdemisiz-aq, ma'nisi jag'inan zattin' tu'rin (suliw, go'zzal, su'mbil, qirmizi), da'min (ashshi, dushsha, iren'in (aq, qara, qizil, ko'k, sari, ala, qon'ir, targ'il), sapasin (jan'a, go'ne, qatti, jaqsi, jaman), ko'lemi menen mo'lisherin (u'lken, kishi, awir, jen'il), sonday-aq adamlardin' ha'r qiyil psixologiyaliq jag'dayi, kewil xoshina baylanisli belgilerdi an'latadi ha'm olardin' sapasin ken'irek ko'lemde an'latadi. Bul topardagi kelbetlikler basqa topardagi kelbetlikler siyaqli kontekst ishinde kelgende qanday? qaysi? degen sorawlarg'a juwap beredi: Aq saqal, qara saqal, aq jawliq, qizil jawliq, aydarli bala, tulimshaqli

qız - ha'mmesi da'rya jag'asında sap tartıp tur (K.S.). O'zin' *jetim* balasan' (T.Q.). U'lken stoldin' do'gereginde, betine birden *ıssı* ha'wir urdı (T.Q.).

Sapalıq kelbetliklerge salıstırıw, arttırıw da'rejesi formaları erkin jalg'ana beredi.

Qatnaslıq kelbetlikler. Bir zatqa ta'n belgini tikkeley emes affikslerdin' jalg'anıwı arqalı basqa so'z shaqabınan (atawısh ha'm feyil so'zlerden) jasaladı. Olar zattın' tu'r-tu'sin, kelbetin, ko'lemin, mug'darın, shamasın ha'm basqa zatlarğa qatnasın bildiredi: Bul seksewıldin' qıysıq o'zegin *uzınlıg'ı qulashtay* ko'z a'ynekli jılan orag'an (Sh.S.). Erjan *ızalı Ko'kjalday* qabag'ı tu'nerip, o'zin gu'reske sazladı (K.S.). Jaz baslanıp kiyatırğ'anı menen *azang'ı* hawa biraz salqınlaw edi (T.Q.). Qatnaslıq kelbetlikler affikslerdin' jalg'anıwı arqalı atlıq, feyil, ra'wish, t.b. so'zlerden jasalıp, solarg'a baylanışlı bolğ'an ha'r qanday sındı, belgini basqa zatqa qatnası arqalı an'latadı.

Qatnaslıq kelbetliklerge salıstırıw da'rejesinin' geypara formaları (-g'ılt/-gilt, -g'ıltım/-giltim, -g'ish/-gish) jalg'anbaydı. Sonday-aq ayırımları intensiv formalar menen qollanıla almaydı.

§ 63. Kelbetliktin' ma'nilik tu'rleri. Sapalıq ha'm qatnaslıq kelbetlikler zattın' qanday belgisin bildiriwine qaray bir neshe ma'nilik tu'rlerge bo'linedi.

1) Ren'di (aq, qara, qızıl, qon'ır, sarı, torı, ko'k, ku'l ren', shubar, t.b.): Quptan bolıwdan aspandı qara bult qaplap, qattı samal esti (K.S.).

2) Sapanı (jaqsı, jaman, qımbat, o'tkir, jumsaq, qattı, t.b.):

Alma tu'sken menen aqmaq gellege,

Ashıla bermeydi Nyutonın' zan'ı (İ.Yu.).

3) Jag'daydı (jas, g'arri, taza, go'ne, aqsaq, sınıq, suwıq, saqaw, soqır, t.b.): Sen meni jıllı so'z benen aldaştırman dep turmısan' (Sh.S.). Qolaylı aydınlarğa ,sen, taza jılım shıg'ar (K.S.).

4) Adam ha'm haywanatlarğa ta'n qasiyetti (ashıwshaq, qorqaq, batır, tebewik, urısqaq, jalaxor, t.b.): *Baqırawıq tu'yenin'* barı jaqsı (naqıl).

5) Da'mdı (*ashshı, dushshı, mazalı, tatlı, shiyrin*, t.b.): A'miw-da'ryanın' qayırı menen Aral ko'llerinin' maqpal shalan'ların jep o'sken bizin' balıqtan *shiyrin* balıq bolmaydı (K.S.).

6) Sın-sımbattı (juwan, pa's, biyik, uzın, tompaq, qıysıq, t.b.): Ha'mmege *qıysıq* sınay tabıla bere me? (Sh.S.).

7) Ko'lem, aralıq ma'nisin (ken', tar, alıs, jaqın, t.b.):

İnsan peyili tarılğ'anda biraqta,

Eki adamg'a tarlıq eter *ken'* du'nya (İ.Yu.).

8) Orındı, waqıttı (u'ydegi, du'zdegi, mekteptegi, azang'ı, tu'ski, jazg'ı, on', sol, t.b.): Joldın' *on' qaptalındag'ı* na'ha'n seksewil qashan o'tse de dıqqattı tartpay qoymaydı (Sh.S.). İshke *jazg'ı* tu'nnin' salqın hawası gu'p etip urdı (Sh.S.).

9) Usaslıq, sheriklik ma'nisin (tu'yedey, iynedey, maymılday, pikirles, sırlas, awıllas, t.b.): *Ayday* ju'zine ayırılmastay qalın' shirkew shımıldag'ı tu'sti (K.S.).

10) Tu'bırdan an'latılğ'an na'rsege iye ekenligin (aqlılı, bilimli, za'ha'r-li, miyweli, sayalı, a'rebi, qazaqı, t.b.): A'tırapta bunnan basqa *miyweli* bag' da joq (Sh.S.).

11) Tu'bırdan an'latılğ'an na'rsenin' joqlıg'ın bildiretug'ın kelbetlikler (suwsız, gu'nasız, biygu'na, biyqayg'ı, nainsap, t.b.): Ten'izdin' *sheksiz* aydınına ko'zin tıkti (K.S.).

Ko'bisi *hiylesiz* xızmet qılmadı,

Mu'mkin endigiler sanalı bolar (İ.Yu.).

§ 64. Kelbetliktin' da'rejeleri. Kelbetlikler ga'p ishinde kelgende tiykarınan zattın' belgisi menen birge sol belginin' da'rejesin de bildirip keledi.

Da'reje ma'nisi kelbetliktin' da'reje formaları ja'rdeminde an'latıladi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' da'rejelerinin' u'sh tu'ri bar: jay da'reje, salıstırıw da'reje, arttırıw da'reje.

1. **Jay da'reje.** Zatqa tiyisli belginin' tu'rin-tu'sin, simbatın hesh na'r-sege salıstırmay yamasa ku'sheytpay jay tu'rde ko'rsetetug'ın kelbetliktin' tu'rine jay da'reje delinedi. Bul da'reje affikslerdin' ja'rdemisiz kelbetlik so'zlerdin' tu'bir yaki tiykar halındag'ı formasınan an'latıladi: *aq* qag'az, *qara* sıya, *ko'k* kitap, *qızıl* bayraq, *jasıl* lenta, *ala* ko'len'ke, t.b.: Bir *jaman* jeri *taza* ırash suw tutpaydı eken (T.Q.).

2. **Salıstırıw da'reje.**

a) A'dette bir zat ekinshi zat penen salıstırğ'anda salıstırıwğ'a tiyisli zattın' sını, simbatı, ko'lemi, t.b. a'piwayı halındag'ıg'a qarag'anda o'zge-sherek belgilerge iye boladı. Kelbetliktin' bunday do'rendi forması salıstırma da'reje bolıp esaplanadı. Bul da'reje to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde sintetikalıq usıl menen jasaladı:

-raq/-rek, -ıraq/-irek, -law/-lew, -g'ılt/-gilt, -shıl/-shil, -g'ıltım/-giltim, -g'ish/-gish: ko'klew, sarılaw, qattıraq, qolaylıraq, aqshıl, qızg'ish, t.b.: Sırıqı shapanı o'zine sa'l *kelterek* bolğ'anı menen *ken'lew*. Saqalı shıqpag'an *su'mpeklew*, jag'ına ku'ta' qonımlı (T.Q.). Aspandag'ı *aqshıl* bultlar . . . usı shamaldın' aldına tu'sedi (O'A.). Bul affikslerdin' ishinde kelbetliktin' salıstırma da'rejesin payda etiwde ko'birek *-raq-rek, iraq-irek* affiksleri o'nimli qollanıladı.

b) Salıstırıwğ'a tiyisli zat ya qubılıs shıg'ıs sepliginde turıp onnan keyin kelbetliktin' ayılıwı arqalı analitikalıq usıl menen de salıstırma da'rejenin' ma'nisi an'latıladi: o'limnen ku'shli, a'ken'nen u'lken, qoydan juwas, tasta qattı, ko'mirden qara, t.b.: Qonaq *qoydan juwas* (naqıl).

3. **Arttırıw da'reje.** Kelbetliktin' bul da'rejesi sapanın', sinnın', t.b. belginin' sol zattın' o'zinde artıqmash ekenligin yaki basqa zatlarğa

qarag'anda artıq ekenligin an'latadı. Qaraqalpaq tilinde arttırıw da'rejesi sintetikalıq ha'm analitikalıq usıl menen jasaladı.

Sintetikalıq usıl menen sindı, sıpattı ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi so'zlerdin' birinshi buwınının' son'g'ı ha'ribi almasıp «p» dawıssız sesi qollanıladı:ıp-ısıq, sap-sarı, kip-kishkene, jap-jaqın, qıp-qızıl, t.b.

Analitikalıq usıl menen kelbetliktin' arttırıw da'rejesi to'mendegishe jasaladı:

a) kelbetlik so'zdin' aldında onın' ma'nisin ku'sheytip arttırıwshi so'zler dizbeklesip keledi: en' ullı, ju'da' sulıw, dım ko'rkem, t.b.: Nısan Na'jimovish aqıllı adam da' og'ın aqıllı! (T.Q.).

b) kelbetlik so'zlerdin' ta'kirarlanıp keliwi na'tiyjesinde de arttırıw da'rejesi payda boladı: qıysıq-qıysıq ko'she, shıp-shıp ter, beles-beles qır.

Bunday ta'kirar kelbetliktin' birinshi komponenti shıg'ıs sepliginde turıp ta arttırıw da'rejesi jasaladı: uzaqtan-uzaq, haqtan-haq, jan'adan-jan'a, t.b.

§ 65. Kelbetliktin' basqa so'z shaqaplarına o'tiwi (Deadektivatsiya)

Kelbetlikler ayırım kontekstlerde basqa so'z shaqaplarının' funk-xızmetine o'tip qollanıladı. Geypara jag'daylarda sınılıq, sapalıq, t.b. belgilerdi an'latıwshi kelbetlikler belgili zattın' ataması xızmetinde de jumsaladı. Bunday jag'dayda qollanıwıg'a tiyisli atlıq so'z tu'sirilip ayıladı da kelbetlik usı tu'sip qalg'an atlıq so'zdin' xızmetine o'tedi. Yag'nıy eki tu'rli xızmetti, birewi o'zinin' tiykarg'ı xızmetin, ekinshisi atlıqqa tiyisli bolg'an zatlıq xızmetin atqaradı. Mısalı: *Jalqawg'a* is buyırsan' o'zin'e aqıl u'yreledi (naqıl). *Soqırdın'* tilegeni eki ko'zi. *Jaqsının'* u'yine adam ko'p keler, jaman bolsa onın' ko'zi jep keler (Berdaq). *Jaqsı* iste sınıladı (naqıl). Keltirilgen misallardag'ı substantivlesken so'zlerge anıqlanıwshi so'zlerin qoyg'an jag'dayda jalqawg'a-jalg'aw adamg'a, soqırdın' - soqır adamnın', jaqsı-jaqsı jigittin', olar o'zlerinin' da'slepki halında kelbetliktin' ornında qollanıladı. Feyil so'zler menen qollanılg'anda ha'rekettin' belgisin bildirip, ra'wishke o'tedi: *jaqsı* oqıydı, *jazıqsız* ayıplandı, *sheksiz* so'yledi, t.b.

§ 66. Kelbetliktin' sintaksislik xızmeti. Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler sintaksislik so'z dizbeklerinin' bag'mın'qı sın'arı xızmetinde kelip, bas (bag'ındırıwshi) komponenttin' ha'r qıylı belgilerin bildirip, jupkerlesiw usılında baylanısıp qollanıladı: biyik taw, o'tkir pıshaq, ko'k ko'ylek, batır jigit, jaqsı bala, aqıllı qız, qaladag'ı mektep ha'm t.b.

Kelbetlikler ga'pte tiykarınan anıqlawish xızmetin atqarıp keledi: *Ku'shli* ha'm *mehirli* patshalıqqa arqa su'yep jasawdı aqlıqlarımızdın' o'zleri tu'sinip aladı (T.Q.). *Jaman* adam qorıqqanın sıylaydı (naqıl).

Feyil bayanlawishtın' aldında kelip pısıqlawish wazıypasında qollanılardı: Endigi jag'ında Bazarbay *u'nsiz* isledi (Sh.S.). Ag'ash kessen' *uzın* kes, temir kessen' *qısqa* kes (naqıl). Ga'ptin' aqırında kelip atawish

bayanlawish xızmetinde qollanılardı: As iyesi menen *tatlı* (naqıl). Alistag'ı dushpannan an'lıp ju'rgen dos *jaman* (naqıl).

Ga'p ishinde substantivlesip baslawish ha'm tolıqlawish xızmetlerinde de qollanıla beredi. Mısalı: Baslawish xızmetinde: *Meshkey* toymaydı, toysada juting'anın qoymaydı (naqıl). Tolıqlawish xızmetinde:

Ba'dhasılq'a ha'mel jetse,
Puxarasın talar iytshe (İ.Yu.).

Sorawlar

1. Kelbetlik degenimiz ne? Basqa so'z shaqaplarınan o'zgesheligi qanday?
2. Qaysı so'z shaqaplarına baylanışlı qollanılardı?
3. Qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray qanday tu'rleri bar?
4. Kelbetliktin' ma'nileri haqqında ayıp berin'.
5. Kelbetliktin' qanday da'rejeleri bar? Olar qalay jasaladı?
6. Kelbetliklerdin' basqa so'z shaqaplarına o'tiwine ko'rkem shıg'armalardan mısallar tabın'.
7. Kelbetlikler qanday sintaksislik xızmet atqaradı?

A'debiyatlar

Aymurzaeva A'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde substantivlesken kelbetlikler, O'zRİAQQB xabarshısı, 1979, N' 2 57-60-bet.

Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık, t. II, Fonetika i morfologiya, sh. a', (shasti rechi i slovoobrazovanya), Moskva, 1952.

Berdimuratov E., Bekbergenov A., Pirniyazov Q. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. (shıng'ırlar jıynag'ı), No'kis, 1991.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, 1-bo'lim, morfologiya, No'kis, 1974, 52-69-b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, morfologiya, No'kis, 1981, 75-84-b.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası, so'z jasalıw ha'm morfologiya, No'kis, 1994. 139-146-b.

SANLIQ

§ 67. Sanlıq haqqında tu'sinik. Zatlardın' is-ha'reket, waqiya-lardın' san mug'darın bildirerug'in so'zler sanlıq dep ataladı.

1. Sanlıqlar leksika-semantikalıq jaqtan jeke turg'anda anıq sandı an'latpay, tek sannın' anıq emes (abstrakt) atamasın bildiredi. Onın' anıq san ma'nisi zatlarg'a qatnaslı anıqlanadı: bes da'pter, jigirma oqıwshi, onlag'an adam, on-onbes qoy, t.b. zatlıq ma'nidegi so'zler menen qatar qollanııp kelgende, sol so'zlerge qatnaslı olardın' anıq sanın ko'rsetedi.

Sanlıqlardın' tiykarg'ı leksikalıq qorı ko'p emes, olar barlıg'ı bolıp 22 jay sandı quraydı, birden tog'ızg'a deyingi sanlar - birlikler, onnan

toqsang'a deyingi sanlar - onliqlar, ju'zden tog'iz ju'zge deyingi sanlar - ju'zlikler, min'nan joqari sanlar min'liqlar ha'm t.b.

Sanlar menen ko'rsetilgen sanliqlardan basqa, san ma'nisin bildiretug'in so'zler de qollaniladi. Ma'selen, jalg'iz, jekke, taq so'zleri bir saninin', egiz, qos, jup, par so'zleri eki saninin' ma'nisin beredi.

Sonday-aq, ha'r qiyli uzunliq, ko'lem, awirliq, waqit o'lshemlerin bildiretug'in so'zler de sanliq penen zatlar arasindagi atamalardi bildirip, sanliq ma'nilerine jaqinlasadi: arshin, metr, qulash, adim, eli (4 eli), misqal, batpan, tsentner, tonna, t.b. Biraq, bular leksika-semantikalik jaqtan nag'iz sanliqlar emes, olar sanliqlar menen birge qollanilip zatlardin' ha'r tu'rli sanin aniqlaydi: 10 metr shit, 100 tonna paxta, t.b.

2. Sanliqlar morfologiyaliq o'zgesheliklerine iye boladi. Olardin' o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' biri basqa so'z shaqaplaridan jasalmaydi. Sanliqlardan ju'da' az mug'darda so'z jasawshi qosimtalar arqali atliq ha'm feyiller jasaladi. Misali: birlik, onliq, ju'zlik, min'liq, birle, u'shle, ekewle, u'shewle, birlesiw, ekileniw, t.b.

Sanliqlar o'zine ta'n forma jasawshi-aw/-ew, -lap/-lep, -lag'an/-legen, -day/-dey, -tay/-tey, -inshi/-inshi, (-nshi/-nshi) qosimtalar jalg'anaw arqali sanliqtin' semantikalik tu'rlerin jasaydi: altaw, jetew, ekewlep, onlag'an, min'day, tog'izinshi, t.b.

Sanliqlar qurilisina qaray jay (dara) ha'm qospa sanliqlar bolip ekiye bo'linedi:

Jay sanliqlardin' toparin morfemalarg'a ajratilmaytug'in bir tu'bir qa'lpindegi eki, u'sh, on, otiz, qiriq, ju'z, min', alpis, jetpis, seksen, toqsan, t.b. dara sanlar quraydi. Bul sanliqlardan alpis, jetpis, seksen, toqsan sanlari tariyxii shig'isi jag'inan alti, jeti, segiz tog'iz sanlarinin' on san menen qosilisip birigiwinen do'regeni menen, olardi morfemalarg'a ajratiwg'a bolmaydi. Olar birigip, dara sanlar siyaqli bolip, a'bden qa'liplesip ketken. Sonin' menen qatar, bular dara sanlar siyaqli qospa sanliqlardin' quraminda onin' bir sin'ari retinde qollaniladi. Misali: alpis bes, seksen tog'iz, bir min' tog'iz ju'z toqsan, t.b. Usi siyaqli o'zgeshelikleri esapqa alinip, ko'pshilik tu'rkiy tillerinde olar jay sanliqlardin' qatarinda qaralg'an. Qaraqalpaq tilinde de atalg'an sanliqlar qospa sanliqlardin' birikken tu'ri retinde emes, jay sanliqlardin' qatarinda u'yreniledi.

Qospa sanliqlar eki yamasa birneshe sanliqlardin' dizbeklesip ha'm juplasip keliwinen du'ziledi. Olar eki tu'rli bolip du'ziledi:

a) qospa sanliqlardin' quramindagi sanlar o'z ara bir-birine qosiliw ha'm ko'beytiliw joli menen du'ziledi. Misali: on bir, alpis alti, bir ju'z qiriq bes sanliqlarina jay sanlar qosilisqan bolsa, son'gi bir ju'z qiriq bes sanlig'inda eki qospa sanlar qosilisqan. Qosiw joli menen qosilg'anda u'lken san aldinda, kishi san onnan keyin keledi. Al ko'beytiw joli menen qosilisqanda 1 den 10 g'a deyingi sanlar ju'z ha'm min' sanlarinin' aldinda

turip, ju'zlikler ha'm min'liqlardin' qatarin du'zedi: eki x ju'z (eki ju'z), bes x ju'z (bes ju'z), on x ju'z (min'), tog'iz x ju'z (tog'iz ju'z), on x min' (on min'), t.b;

b) qospa sanliqlar bir tu'rdegi eki sannin' ha'm ha'r tu'rli (sandagi) sanliqlardin' qosilisip juplasiwidan du'ziledi. Bunin' son'gi tu'rinin' juplasiwinda da kishi san aldinda, u'lken san keyin keledi: eki-ekiden, u'sh-u'shten, on-onnan, bes-alti, jeti-segiz, qiriq-eliw, t.b. Geyde juplasiwidin' bul ta'rtibi buzilip ta qollanilaw mu'mkin: qiriq-otiz, ju'z-eliw, t.b.

3. Sanliqlar sintaksislik xizmeti jag'inan to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladi:

1) sanliqlar zatlarg'a qatnasli so'z shaqabi bolg'anliqtan, zatlardin' san mug'darin, qatar sanin ha'm t.b. belgilerin bildirip, ga'pte aniqlawish xizmetin atqaradi: Mekteptin' aldinda eki gu'jim terek bar («Jetkinshek»). Bul tuwrali Men'limurat ag'a 1920-jildin' ekinshi iyunindegi 261- buyirgiti oqip berdi (T.Q.).

Sanliqlar kelbetlik ha'm basqa da zattin' belgisin bildiriwshi so'zler menen birge qollanilip, qospa aniqlawish bolip keledi: Onin' aldinda 500 bas qoy bar (O'.A.). Avtobustan tu'skennen keyin «Jan'aliq» xajalig'inin' orayina shekem eki kilometrdey piyada ju'riw kerek (T.Q.);

2) sanliqlar atliq so'zlerdin' ornina qollanilawina qaray bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' waziypasin atqaradi: Tog'izimiz jiynalip, toqli jiqqan batirmiz. Birewden ekew jaqsı. Sen ol jaqta teren'nen ondi alsan', biz bul jaqta ju'zdi, min'di aldıq (O'.A.). Eldin' ko'zi eliw, biri ko'rmeşe, biri ko'redi (naqıl);

3) sanliqlar feyillerge qatnasli is-ha'reketтин' isleniw sanin, mug'darin bildirip kelip pisiqlawish boladi: Ku'n bir jawsa, terek eki jawadı (naqıl). Mashinalar Qaratawg'a ku'nine eki ret qatnaydı (Q. D.).

Sanliqlar atliq so'z ma'nisinde kelgende seplik, betlik, tartım qosimtalari menen o'zgeredi.

SANLIQLARDIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

Sanliqlar leksika-semantikalik ha'm morfologiyaliq belgilerine qaray esapliq sanliqlar ha'm qatarliq sanlaqlar bolip eki toparg'a bo'linedi. Birinshi topardin' quramin sanaq, jiynaqlaw, toplaw, shamaliq, bo'lshek sanlar quraydi. Ekinshi topar tek qatarliq sanliqtan turadi.

§.68. Sanaq sanlar. Sanaq sanlar uluwma aniq emes sandi bildiriw menen qatar, zat, qubilis ha'm is-ha'rekettin' aniq sanin da bildiredi ha'm sol zat, is-ha'reketlerdin' san ko'rsetkish belgisi retinde olardin' aldinda turadi. Sanaq sanlar o'zi qatnasli so'zler menen qollanilg'anda neshe? qansha? sorawlarına juwap beredi: 10 da'pter, 25 oqıwshı, 500 qoy degen dizbeklerdegi 10, 25, 500 sanlari qansha? neshe? sorawlarına juwap berip, zatlardin' aniq sanin ko'rsetedi.

Sanaq sanlıqları sanlar (tsifrlar) menen belgilengende 1 (bir), 5 (bes), 10 (on), 40 (qırq), 100 (ju'z), 1000 (mın') ha'm t.b. matematikalıq tan'balardan paydalanıladı.

Sanaq sanlar tiykarg'ı tu'bir san bolg'anlıqtan sanlıqtın' basqa ma'nilik tu'rlerinin' jasalıwına tiykar (baza) bolıp xızmet etedi.

Sanaq sanlar substantivlenip kelgende atlıqlar sıyaqlı ko'plik, tartım, betlik ha'm seplik qosımtaların qabıl etedi: Sol jılı ol jetisin toltırıp, segizge qarag'an edi (Sh.A.). Mın'dı tanıg'ansha, birdin' atın bil (naqıl). Birlesken ko'p is qıladı, biri arqaw, biri eris boladı (naqıl).

Tayshaxannan tog'ızban,

Qarajannan tog'ızban,

Ekewinen on segiz («Alpamıs»).

Sanaq sanlar numerativ so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z benen birlikte anıqlawish yamasa basqa ag'zalıdın' xızmetin atqaradı: Eldin' awzın tıymag'a, elli qarı bo'z kerek. Bir ku'nlik jolg'a shıqsan', u'sh ku'nlik azıq al. (naqıl) Qarshıg'anın' qarawında 700 bas sawlıg'ı bar. Aq terek 10-11 jilda ortasha biyikligi 13-14 metr, ortasha diametri 12-17 santimetr boladı.

Sanaq sannın' sepleniw paradigması

Dara san		Qospa san
Ataw	eki, u'sh	on bir, on eki
Iyelik	ekinin', u'shtin'	on birdin', on ekinin'
Barıs	ekige, u'shke	on birge, on ekige
Tabıs	ekini, u'shti	on birdi, on ekini
Shıg'ıs	ekiden, u'shten	on birden, on ekiden
Orın	ekide, u'shte	on birde, on ekide

§ 69. Jiynaqlaw sanlıqlar. Jiynaqlaw sanlar zatlıdın', qubılıslardıń sanın ja'mlep, jiynaqlap ko'rsetedi. Jiynaqlawshı sanlar 1 den 7 ge shekemgi sanaq sanlarga -aw/-ew qosımtasının' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul qosımtalar eki, altı, jeti sanlıqlarına jalg'ang'anda, olardıń keynindegi dawıslı ses tu'sip qaladı: birew, ek (i) ew, u'shew, to'rtew, besew, altı(ı)aw, jet(i)ew.

Jiynaqlaw sanlar ma'nisi jag'ınan sanaq sanlarga jaqın, sonlıqtan olar awızsha sanawda sanaq sanlardın' ornına qollanıw ta keledi: birew, ekew, u'shew, to'rtew, besew, altaw, jetew, segiz, tog'ız, t.b.

Jiynaqlaw sanlar ma'nisi jag'ınan sanaq sanlarga jaqın bolg'anlıqtan sanaq sanlardın' da, jiynaqlaw sanlardın' da ma'nilerin an'latadı. Misalı: Onın' balaları besew, u'shewi mektepte oqıydı (N.D.).

Bunday jag'dayda jiynaqlaw san tartım jalg'awın qabıl etip, zatlıq ma'ni bildiredi.

Jiynaqlaw sanlardan birew sanlıg'ı o'zinin' da'slepki ma'nisinen uzaqlasıp, belgisizlik almasıg'ı ma'nisinde de qollanıladı:

Oq atılsa birewge

Janın tigip girewge,

Jetip barar su'yewge,

Bir adamdı bir adam (İ.Yu.)

Jiynaqlaw sanlıqlar substantivlenip kelgende, so'z o'zgertiwshi qosımtalardı qabıl etedi. Olardan ko'plik jalg'awının' qosımtasının' -lar/-ler forması jiynaqlaw sanlıqlarga jalg'anbaydı. Bul qosımta birew sanlıg'ı belgisizlik almasıg'ı ma'nisinde kelgende g'ana jalg'anadı: Birewler toyıp sekiredi, birewler ton'ip sekiredi (naqıl).

Jiynaqlaw sanlıqlardıń birew sanlıg'ınan basqa tu'rlerinin' ha'mmesine I-II bettegi betliktin' ko'plik tu'rinin' jalg'awları jalg'anadı da, birew sanlıg'ına betlik jalg'awının' birlik tu'ri jalg'anadı: ekewimiz, ekewsiz, besewimiz, besewsiz, birewmen, birewsen', t.b. Al birew sanlıg'ına betliktin' ko'plik jalg'awı qosıla qoysa, ko'plik emes, sıpayılıq ma'ni bildiriledi.

Sunday-aq tartım formaları da jiynaqlaw sanlıqlarga jalg'ana beredi: u'shewimiz, u'shewin'iz, u'shewi, t.b.

Jiynaqlaw sannın' seplik paradigması

Birlik		Ko'plik
Ataw	u'shew, besew	u'shewimiz, besewimiz
Iyelik	u'shewdin', besewdin'	u'shewimizdin', besewimizdin'
Barıs	u'shewge, besewge	u'shewimizge, besewimizge
Tabıs	u'shewdi, besewdi	u'shewimizdi, besewimizdi
Shıg'ıs	u'shewden, besewden	u'shewimizden, besewimizden
Orın	u'shewde, besewde	u'shewimizde, besewimizde

§ 70. Toplaw sanlıqlar. Toplaw sanlıqlar predmetlerdi san jag'ınan birdey toparlarga bo'lip, toplan ko'rsetedi ha'm qanshadan? nesheden? neshewlep? qanshalap? sorawlarına juwap beredi. Toplaw san, sanaq ha'm jiynaqlaw sanlıqlardan jasalıp, dara ha'm jup so'z tu'rinde qollanıladı. Olar to'mendegishe jasaladı:

1. Dara ha'm jup so'z tu'rindegi sanaq ha'm jiynaqlaw sanlarına shıg'ıs seplik jalg'awının' qosılıwı arqalı jasaladı: u'shten, besten, onnan, eki-ekiden, u'sh-u'shten, to'rtewden, besewden, ekew-ekewden, altaw-jetewden, t.b. Barlıq jaqtan birim-birim ekew-u'shewden Eshimbettin' u'yine jigitler kele basladı (A.Bek.). Aldımızda eki-ekiden dizilisip kiyatır'ın qara ko'rindi (T.Q.).

A'skerleri eki ju'z,

Jigirmadan bo'linip,

On otawg'a taradı,
Ekewden ya u'shewden,
Bo'limlerge taradı (A.D.).
To'rt bo'linip *on-onnan*,
Jaw bolıp bag'qa tiyedi («Qırq qız»).

2. Sanaq ha'm jiynaqlaw sanlarga -lap/-lep qosımtalarınan jalg'anıwı arqalı da toplaw sanlar jasaladı: onlap, ju'zlep, mın'lap, on-onlap, ekew-ekewlep, bir-birlep, besew-altawlap, t.b. Qaraqalpaqstannın' qızları bizin' institutqa birimlep emes, *onlap, ju'zlep* kiretug'in bolsın (Q. J.).

Toplaw san jasawshı qosımtalar sanaq sanlar menen birge qollanılattug'in atawısh so'zlerge (numerativlerge) jalg'anıp ta toplaw ma'nisin bildiredi: 60 tsentinerden, mın' tonnadan, bes gekardan, 100 bastan, bir adamlap, eki adamlap, t.b.: Hu'kimettin' qararı boyınsha jan basına *eki tanaptan* jer tiyisli. Mine, bıyl a'kem menen ekewimiz *5 tonnadan* aldıq. Bulkaralarda ha'r jılı *mın' tonnadan aslam* ta'biyiy ot-jem jiynap alıw mu'mkin (T.Q.). Adamlar uzaq jerge ju're almay, ha'r jerde *bir adamlap, eki adamlap* qala berdi (Q.E.). Ha'r tsentner zu'ra'a't ushın *350 kubometrden artıq* suw sarp etpew ushın gu'resiwmiz tiyis. (T.Q.)

Geyde toplaw sanlardın' ma'nisi jiynaqlaw sanlıqqa *ara* so'zinin' dizbeklesiwı arqalı da bildiriledi: Ashıq karyerde islep atırg'an jelen' adamlar jumıstın' tamam bolar waqtına shıday almay, *ekew ara, u'shew ara* bo'linip tarqasıp ketti (A.Bek.).

Toplaw sanlarga so'z o'zgertiwshi qosımtalar qosılmaydı.

§ 71. Shamalıq sanlıqlar. Shamalıq sanlıqlar zatlardın', qubılıs ha'm is-ha'reketlerdin' san mug'darın shama menen bolıap, dummallap ko'rsetedi ha'm qansha? degen sorawg'a juwap beredi.

Shamalıq sanlıqlar morfologiyalıq ha'm so'z qosılıw usılları arqalı jasaladı:

1. a) shamalıq sanlarga *-day/-dey* (-tay/-tey), qosımtalarınan tikkeley yamasa sanlıqlar menen birge qollanılattug'in numerativ so'zlerge jalg'anıp keliw arqalı jasaladı. Bul qosımtalar, ko'binese birlik sanlardan u'lken sanlarga jalg'anadı: jigirmaday, ellidey, ju'zdey, mın'day, eki mın'day, t.b. Ko'terilgen *eki mın'day* xalıqtın' qolında ha'r qıylı qural-jaraqlar payda boldı (A.Bek.). Serjant bizlerden *on metrdey* alda (N.D.). *Bir saattay* waqt o'tkennen son' dalag'a shıqtıq (Sh.S.);

b) -lag'an/-legen qosımtalarınan sanaq sanlarga jalg'anıwınan jasaladı: onlag'an, otızlag'an, ju'zlegen, millionlag'an, t.b. Ma'tekege juwir, u'sh jılm, *onlag'an aw* tayarlasın (K.S.). A'diwlı ana, senin' su'yikli muxab-batın' ha'r waqtta da *millionlag'an* jas jigitle menen qızlarga arılmas dimar, qaytpas g'ayrat beredi (J. A.).

Soday-aq sanaq sanlıqlarga ko'plik *-lar/-ler* jalg'awı ha'm onnan keyin orın seplik jalg'awı jalg'anıwı arqalı shamalıq san ma'nisi bildiriledi.

Bul tu'rdegi shamalıq sanlar, ko'binese waqt ma'nili atawıshlar menen dizbeklesip, waqt yamasa mezgildi bildirip keledi: Tek azang'ı *saat onlarda* g'ana Aynaxan ken'sege keldi (X.S.).

2. So'zlerdin' qosılıswı arqalı to'mendegishe jasaladı:

a) san jag'ınan bir-birine jaqın bolg'an jiynaqlaw ha'm qatarlıq sanlardın' o'z ara juplasıp qosılıwı arqalı shamalıq sanlar jasaladı. Bunday jasalıwda jup so'zdin' quramında ko'binese kishi san aldın, u'lken san keyin keledi: eki-u'sh, u'sh-to'rt, to'rt-bes, on-on bes, otız-qırq, qırq-eliw, eliw-alpıs, ju'z-ju'z jigirma, t.b. Usı geybir u'ylerde u'sh-to'rt sıyır, eki-u'sh baspaq, qırq-eliw qoy, janlıqlar bar (J.S.). *Ekew-u'shewi* Anyanın' albomına u'n'ilip qarap otır (A.O.). Bir mın' tog'ız ju'z on besinshi-bir mın' tog'ız ju'z on altınshi jıllar edi (A.Bek.);

b) sanaq sanlarga waqıtlıq, awırılıq, mug'darlıq o'lshep ma'nilerin bildiretug'in atawısh so'zler ha'm geypara numerativlerdin' dizbeklesip keliwı arqalı shamalıq san ma'nisi bildiriledi: Oyaq-buyag'ı *otız-qırq minuttın' ishinde* keliwge tiyisli adamlardın' ko'pshiligi xojalıq ken'sesine jiynaldı (Q.D.). Tuqım mallarga *2-2,5 kilogramm mug'darında* kontsentrát ot-jemler berildi. («E.Q.»). Ol o'z otarınan *u'sh ju'zden aslam* qarako'l teri tapsırdı («E.Q.»). Ha'mmesi *otız beske jaqın* adam jiynaldı (A.Bek.).

§ 72. Bo'lshek sanlıqlar. Bo'lshek sanlıqlar pu'tinnin' bo'legin, u'lesin bildiredi ha'm og'an neshe? qanshası? sorawları qoyıladı: u'shten eki, to'rttin' biri, t.b.

Bo'lshek sanlar du'zilisi jag'ınan eki sannın' qosılıswı arqalı jasalg'an qospa san tu'rinde qollanıladı. Olar sanaq sanlardan eki tu'rli formada jasaladı:

1. Bo'lshek sannın' quramında g'ı sannın' birinshisi (bo'limi) shig'is seplik jalg'awı, ekinshisi (alımı) ataw formasında yamasa III bettegi tartım jalg'awlı bolıp jasaladı; to'rtten u'sh, besten to'rt, u'shten biri, mın'nan biri, t.b.: Na'tiyjede usı ko'lemnin' *u'shten bir* bo'legin viltten qutqarıp qaldıq (Q.J.). Mınaw baqqan qoyımnın' *u'shten biri* su'yinshi («Alpamis»).

2. Bo'lshek sannın' da'slep kisi iyelik sepliginde, son'g'ısı III bettegi tartım jalg'awın qabıl etip jasaladı: U'shtin' biri, to'rttin' biri, t.b.: Xojalıqtag'ı mashinalardan *jigirmanın' on to'rti* isleydi (T.Q.). *To'rttin' birine* diyqan turar, ten' bo'l,—dedi Aydos baba (Berdaq).

Geyde stillik talapqa ılayıq iyelik sepligi menen baylanısattug'in tartım jalg'awı tu'sirilip te qollanıladı:

O'gizimdi berdim mayına,

Altının' bir payına (O'tesh).

Bo'lshek sanlarga qatnaslı pu'tinnin' ten' ekiden bir bo'legin bildiriw ushın yarım (0,5), to'rtten bir bo'legin bildiriw ushın sherek (0,25) so'zleri de qollanıladı. Bul so'zler atlıq ha'm sanlıqlardın' aldında da, keyninde de keledi: Bul ku'ni Mırzalı ag'a u'sh yarım tonna paxta tergen edi

(S.S.). Jon'ishqanın' qatarlari ma'kkeden jeti yarim (7,5) santimetr qashiq-
liqta boladi («E.Q.»). *Sherek* a'sirden aslam waqittan berli Qudaybergen
ag'a bir ka'sipte islep kiyatir («E.Q.»).

Bo'lshek sanlar predmetlerdin' pu'tinnen bo'legin, u'lesin ko'rsetip
kelgenlikten substantivlenip, ko'binese seplik jalg'awlari menen o'zgeredi:
Jarimshilar jerdi *to'rtten birine, u'shten birine* aladi (N.D.).

Esapsiz jiyg'an malin'nin',
Aqshaxanday xanima,
Jartisin nege bermedin'? («Qoblan»).

§ 73. Qatarliq sanliqlar. Qatarliq sanliqlar zatlardin' qatar ta'rtibin,
izbe-izli retlik ornin bildiredi.

Qatarliq sanliqlar dara ha'm qospa sanaq sanlarga *-inshi/-inshi, -nshi/
-nshi* qosimtalari jalg'anivi arqali jasaladi: tog'izinshi, oninshi, birinshi,
u'shinshi, altinshi, on birinshi, on altinshi, bir min' tog'iz ju'z toqsan
birinshi t.b: *Ol birinshi* bo'limnen *ekinshi* bo'limge kiyatir edi. *Bir min'*
tog'iz ju'z qirqinshi jildin' avgustinda usinday tag'i bir waqiya boldi (Q.D.).

Qatarliq sanlar ma'nilik jaqtan zatlardin' qatar ta'rtibin, retlik sanin
bildiretug'in bolg'anliqtan aniq ma'nige iye bolip keledi. Ma'selen, sanaq
san zatlardin' uluwma sanin (u'sh bala) bildirse, qatarliq sanlar qatar ta'rtip
boyinsha sanawdin' aniq ornin, qatar saninin' neshinshi ekenin ko'rsetedi.
Misali: *Ekinshi* ha'ptede-aq piesa tayin boldi (T.Q.). Bul ga'pte ekinshi
qatarliq sanu piesanin' aniq tayin bolg'an waqtin ko'rsetip kelgen.

Qatarliq sanlardan *birinshi* sanlig'i *da'slepki, a'depki, a'welgi, baslapqi,
tun'g'ish* so'zleri menen ma'niles bolip, sol so'zlerdin' sinonimi bolip
keledi.

Sunday-aq, ol aldın'g'i, u'lgili degen sapaliq ma'nini de bildiredi:
Qa'ne, kim *birinshi* bolar eken zu'ra'a't boyinsha (O'.X.). Uris jillari
Gu'layim rayon boyinsha en' *birinshi* terimshi boldi (X.S.).

Qatarliq sanliqlar zatliq ma'nide qollanilip kelgende, so'z o'zgertiwi
ko'plik, tartim, betlik ha'm seplik jalg'awlarin qabil etip, ga'ptin' bas ha'm
ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' xizmetin atqaradi: Shadimurat *oninshini*
pitkerip, a'skerlikke ketken jili Perixan *jetinshini* pitkeren edi (I.Q.).
Muxammed ag'a bayag'i *birinshi* ja'ha'n urisina qatnasqan jawinger edi
(O'.X.). *Eki* atti ertle, *birewine* o'zin' min, *ekinshisine* Sadiq minsin (K.S.).
Birew ketse, *ekinshisi* keledi (T.Q.).

Qatarliq sanliqqa shig'is seplik tu'rindagi *-dan/-den* qosimtalari qosilip
kelgende, so'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin bildiretug'in kiris
ag'za bolip keledi: Jilli suw qoylar ushin ku'ta' paydali. Bul, *birinshiden*,
qoylarga bir ret jem bergen menen barabar, *ekinshiden*, jilli suw ishken
qoylar ish taslamaydi (J.S.).

Qatarliq sannin' sepleniw paradigmasi

Seplik	Birlik	Ko'plik
Ataw	tog'izinshi, on birinshi	tog'izinshilar, on birinshiler
Iyelik	tog'izinshinin', onbirinshinin'	tog'izinshilardin', onbirinshilerdin'
Baris	tog'izinshig'a, on birinshige	tog'izinshilarg'a, on birinshilerge
Tabis	tog'izinshini, on birinshini	tog'izinshilardi, on birinshilerdi
Shig'is	tog'izinshidan, on birinshiden	tog'izinshilardan, on birinshilerden
Orin	tog'izinshida, on birinshide	tog'izinshilarda, on birinshilerde

Sorawlar

1. Sanliqlardin' leksika-semantikalik, morfologiyalik ha'm sintaksislik
o'zgesheliklerin aytin'. Ol ko'binese qanday so'zlerge qatnasli qollaniladi?
2. Sanliqlardin' tiykarg'i leksikalik qori neshew? Olardi atap aytin' ha'm
du'zilisi, toparlarga bo'liniwi tuwrali tu'sinik berin'?
3. Sanliqlar ma'nisine qaray neshege bo'linedi? Olardi atap aytin' ha'm
misallar keltirin'?
4. Qaysi sanliqlar so'z tu'rlewshi qosimtalar menen o'zgeredi Misallar keltirip
tu'sindirin'.
5. Jiynaqlaw ha'm qatarliq sanliqlardin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ha'm
jasaliwin aytin'.

A'debiyatlar

- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, ч. I. Фонетика и морфология. М. 1952, 225-234-бетлер.
- Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 307-331-бетлер.
- Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. М., «Наука», 1969, 175-194-бетлер.
- Ҳазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 147-158-бетлер.
- Рахматуллаев Ш. Ҳозирги Ўзбек адабий тили. Тошкент, «Университет», 2006, 153-158-бетлер ҳәм 231-232-бетлер.
- Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976.

ALMASIQ

§ 74. Almasiq haqqinda tu'sinik. Almasiqlar predmetti yamasa onin'
belgisin, san mug'dar ma'nilerin tikkeley atamay, solardin' ornina
almasatug'in basqa abstrakt ma'nili so'zler arqali bildiredi. Almasiqlar jeke

turg'anda aniq ma'ni an'latpaydi, olardin' aniq ma'nisi kontekst yamasa so'ylew jag'dayina baylanishi aniqlanadi. Ma'selen, *ol, sol* almasiqlari kontekstke qatnassiz jeke turg'anda olardin' qanday ma'nide qollanilip turg'ani aniq emes. Olar ga'ptin' quraminda basqa aniq ma'nili so'zlerdin' ornina qollanilip, qanday ma'nide turg'ani aniqlanadi. Misali:

Taw qoynında bar dep oyla bir *qala*,
Sol dep oyla sulıw to'ri Kavkazdin'.
Ol jerlerde men de shalqıp ju'rgenmen,
Qaynap turg'an bulaqların su'ygenmen (İ.Yu.).

Bul qosiq qatarlarındag'ı *sol, ol* almasiqlarının' aniq ma'nisi atlıq so'zlerge (*qala, Kavkaz*) qatnaslı, solardin' ornina almasıp qollanilip, ol kontekst arqalı ma'lim boladi.

Qala, Kavkaz so'zleri tekste stillik jaqtan ekinshi ret qaytalanbaw ushin so'ylewshi ta'repinen *sol, ol* almasiqlari olardin' ornina qollanilg'an. Bul jag'dayda sol eki almasiqtin' ma'nisi aniq, ekewi de so'ylewshi ta'repinen atlıq so'zlerdin' ornina siltep ko'rsetilgen.

Atlıq, kelbetlik, sanlıq ha'm ra'wishtin' ornina almasıp qollanilatug'in so'zlerge almasiq dep ataladi. Almasiqlar basqa so'z shaqaplarının' ornina almasıp qollanilwina qaray to'rt tu'rge bo'linedi:

1. Almasiq-atlıqlar, yag'niy atlıqtin' ornina qollanilatug'in almasiqlar: betlik - men, sen, biz, siz, ol; o'zlik - o'z, soraw - kim, ne; belgilew - ha'rkim, ha'rna'rse, ha'rqaysisi; belgisizlik - a'llekim, a'llene, a'llebirew t.b;

2. Almasiq-kelbetlikler: o'z, bul, sol, usı, ana, mina, qanday, qaysı, ha'rbir, geybir, barlıq, gu'lla'n, heshbir t.b;

3. Almasiq-sanlıqlar: neshe, qansha, neshinshi, neshew t.b;

4. Almasiq-ra'wishler: qashan, qayda, qayerde, t.b.

Almasiq-atlıqlar atlıq so'zler siyaqli ko'plik, betlik, tartım, seplik jalg'awların qabil etiw qa'siyetlerine iye boladi.

§ 75. Almasiqtin' morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri.

1. Almasiqlar tiykarg'ı atawish so'z shaqaplarınday o'zine ta'n arnawlı so'z o'zgertiwshi formalarına iye emes. Olar qaysı so'z shaqaplarına qatnaslı bolıp kelse, sol so'z shaqaplarına tiyisli bolg'an qosımtalar menen o'zgeredi.

Almasiqlar uluwma aniq emes so'z shaqabi bolg'an menen, olardin' ko'pshilik toparı zatlıq ma'nili so'zlerge, ekinshi toparı belgini bildiriwshi so'zlerge qatnaslı bolıp keledi. Usı siyaqli o'zgesheliklerine qaray almasiqlar ma'nilik jaqtan u'lken eki toparg'a: zatlıq (substantivlik) ha'm belgi bildiriwshi (atributivlik) almasiqlar bolıp bo'linedi.

Substantivlik ma'ni bildiriwshi almasiqlar (betlik, o'zlik, belgilew, belgisizlik) athqlar siyaqli so'z o'zgertiwshi qosımtalar menen o'zgeredi. Atributivlik almasiqlar (siltew, geypara soraw, belgilew almasiqlari)

kelbetlik, sanlıq ha'm ra'wishler siyaqli da'slepki formasında o'zgerissiz qollaniladi. Olar substantivlengen jag'dayda g'ana so'z o'zgertiwshi qosımtalardı qabil etedi. Misali: Ha'r ayda qansha ju'k tasiladi, qansha ju'k jiberiledi, *sog'an* qarap sizlerge haqi to'leymiz, *onnan* artıq bermeymiz, -dedi. *Bunnan* baliqshılıq etken de ta'wir shıg'ar (N.D.).

Substantivlik almasiqlar so'z o'zgertiwde o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye boladi. Betlik, siltew almasiqlarına seplik qosımtaları (iyelik, baris, tabis seplikleri) jalg'ang'anda olardin' tu'birindegi *n* sesi tu'sip qalıp, *menin'*, *senin'*, *onın'*, *meni*, *seni*, *onı* tu'rinde qollanılssa, al baris sepliginde sol so'zler pu'tkilley fonetikalıq o'zgeriske ushirap, *mag'an*, *sag'an*, *og'an* tu'rinde qollaniladi.

Almasiq so'z jasawshi qosımtalar arqalı basqa so'z shaqaplarınan jasalmaydi. Sonday-aq, olardan basqa so'z shaqapları da onsha jasala bermeydi. Tek betlew, siltew, o'zlik almasiqlarınan geypara o'nimsiz so'z jasawshi qosımtalar arqalı menshik, menmen, o'zimshil, mensinbew, menmensiw, *menin'she*, *bizin'she*, *sonsha*, *bunsha*, t.b.siyaqli kelbetlik, ra'wish ha'm feyil so'zler g'ana jasaladi.

2. Almasiq-atlıqlar sintaksislik o'zgesheligi jag'inan atlıqlar siyaqli, seplik jalg'awların qabil etip, ga'pte ha'r tu'rli ga'p ag'zalarının' xızmetin atqaradi. Olar ataw sepliginde kelgende, baslawish, anıqlawish, bayanlawish, al basqa seplik formalarında kelgende, tolıqlawish, anıqlawish ha'm pısıqlawish xızmetlerin atqaradi: *Men sizin'* inin'iz *Qaypan* menen so'ylestim. *Bul* jumıstı *Bag'da* apanın' tikkeley *o'zi* basqarıp ju'r. *Ha'rkimnin' o'zine* bekitilgen jumısları bar (T.Q.).

Belgi bildiriwshi (atributivlik) almasiqlar (bul, sol, usı, o'z, qanday, qaysı, neshe, neshinshi, qansha, nege, qalay, qayda, qayerde, qashan, t.b.) kelbetlik, sanlıq, ra'wishler siyaqli, atlıq yamasa is-ha'rekettin' belgisin bildirip, anıqlawish, pısıqlawish ha'm bayanlawish wazıypaların atqaradi: *Sen bilsen'*, *bul* ag'ashlar *menin'* de perzentlerim. *Men o'z* jerimde, *o'z* elimde *heshqashan* adasqanı joq, adaspayman da (A.Bek.). — *Qa'ne*, *qansha* g'o'rek bar eken, sanap ko'reyik, -dep *Shamurat* usını etti (Q.D.). Ol awıldan shıg'ıp *heshqayda* ketpedi (Sh.A.).

Geyde a'ne, mine, a'nekey, minekey siltew almasiqlari ha'm qa'ne, qa'nekey, qalay soraw almasiqlari ga'ptin' uluwmalıq mazmunına qatnaslı kiris ag'za bolıp ta keledi: *A'ne*, sha'rdarın' u'sti qız-kelinshekke tolıp ketti (J.S.). *Mine*, jan'a-jan'a g'ana ha'r jer-ha'r jerden morılar tu'tey basladı. *Qalay*, ha'mmesi jay bolıp atırma?-dedi u'y iyesi (T.Q.). *Qa'nekey*, jurttay men de jerdin' u'stin qayra-qayra basıp ju'rsem (O'.X.).

ALMASIQTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

Almasiqlardın' sanı onsha ko'p emes. Biraq olar atlıq, kelbetlik. sanlıq, ra'wish so'zlerdin' ornına qollanılıwı jag'ınan stillik qural retinde ken' qollanıladi.

Almasiqlar leksika-semantikalıq ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray: betlik, o'zlik, soraw, siltew, belgilew, ja'mlew, bolımsızlıq, belgisizlik almasig'ı sıyaqlı 8 tu'rge bo'linedi.

§ 76. Betlik almasiqları. Betlik almasiqlarının' toparın men, sen, ol, biz, siz almasiqları quraydı. Olar atlıqlar sıyaqlı u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda qollanıladi, tartım, seplik formaları menen o'zgeredi. Sonlıqtan olar almasiq-atlıqlar dep ataladı¹.

Betlik almasiqları I, II betlerde adamdı bildiriwshi atlıqlardın' ornına qollanıladi. Olar I bette *men, biz* (bizler) so'ylewshini, II bette *sen, siz* (sizler) tın'lawshını, III bette *ol* (olar) so'ylewshi ha'm tın'lawshıdan basqa adamlar ha'm janlı, jansız zatlardı bildiredi. Birinshi ha'm ekinshi bettin' almasiqları adamlardı bildiretug'in bolg'anlıqtan, olarg'a *kim, kimler?* sorawı qoyıladi, III bettin' almasiqları kontekste qollanılıw ma'nisine qaray kim?, kimler?, ne?, neler? sorawlarına juwap beredi.

Betlik almasiqları so'z o'zgertiwshi qosımtalardı qabil etip kelgende, olardın' ha'rqaysısı o'zine ta'n o'zgesheliklerine iye boladı.

Ko'plik jalg'awlarının' -lar/-ler forması tek biz, siz, ol almasiqlarına jalg'anadı: bizler, sizler, olar. Bul qosımta 3-bettegi *ol* almasig'ına jalg'ang'anda tu'birdegi *l* sesi tu'sip qaladı: ol-o (l)+lar.

Tartım jalg'awlarının' -m (ım/-im), -n' (ın'/-in'), sı (si) formaları betlik almasiqlarına jalg'anbaydı. Olarg'a tartımın' tek -nıki/-niki, -diki/-diki formaları jalg'anadı. Bul jalg'awlar men, sen almasiqlarına jalg'ang'anda tu'birdegi *n* sesi, ol almasig'ına jalg'ang'anda tu'birdegi *l* sesi tu'sip qaladı: meniki, seniki, oniki. Al biz, siz almasiqlarına jalg'ang'anda, jalg'awdın' da'slepki sesi tu'siriledi: biziki, siziki. Mısalı: *Meniki* tek o'mirlik jol. *Seniki* durıs, Periyzat. *Biziki*nde ju're bersen'o (N.D.).

-nıki/-niki, -diki/-diki qosımtaları jalg'ang'an betlik almasiqları menshiklik ma'ni an'latadı.

Bizikine kim kelse, u'y *soniki*,

Qayda barsam o'z u'yim, o'z bosag'am (M.L.).

Betlik almasiqlarının' barlıg'ına da seplik jalg'awları jalg'ana beredi:

Betlik almasig'ının' sepleniw paradigması

Birlik

Ataw	men	sen	ol	biz	siz
İyelik	menin'	senin'	onın'	bizin'	sizin'
Barıs	mag'an	sag'an	og'an	bizge	sizge
Tabıs	meni	seni	onı	bizdi	sizdi
Shıg'ıs	mennen	sennen	onnan	bizden	sizden
Orın	mende	sende	onda	bizde	sizde

Ko'plik

Ataw	bizler	sizler	olar
İyelik	bizlerdin'	sizlerdin'	olardın'
Barıs	bizlerge	sizlerge	olarg'a
Tabıs	bizlerdi	sizlerdi	olardı
Shıg'ıs	bizlerden	sizlerden	olardan
Orın	bizlerde	sizlerde	olarda

Bul sepleniwde ayırıqsha ko'rsetilgen so'zlerge seplik jalg'awlarının' jalg'anılıwı menen o'zgeris kirgen. Ol so'zine ko'plik jalg'awı bolg'an lar qosılıw menen qabatlasqan I sesinin' birewi tu'sip qalg'an. İyelik sepligindegi tu'birde *n*, I sesleri tu'sirilip qaldırılğ'an. Al barıs sepliginde tek da'slepki ses saqlanıw qalg'an. Tabıs sepliginde I, II bette tu'birden *n*, al III bette *l* sesi tu'sip qalg'an. III bettegi shıg'ıs, orın sepliklerinde tu'birdegi *l* sesi *n* sesine almasg'an. Al, biz, siz so'zlerinin' sepleniwinde u'lken o'zgerisler sezilmeydi. Tek iyelik seplew jalg'awının' da'slepki sesi tu'sirilip qollanıladi: biz(d)in', siz(d)in'.

§ 77. O'zlik almasig'ı. O'zlik almasig'ı almasiq-atlıq toparına kiretug'in almasiqtın' bir tu'ri. Ol tek o'z degen bir tu'bir so'zden turadı. O'zlik almasig'ı subiekti basqa subiektlerden yamasa substantsiyalardan ajratıp ko'rsetiw ushın qollanıladi.

O'zlik almasig'ı tek bir so'zden turg'an menen tartım, betlik, ko'plik, seplik jalg'awları menen o'zgerip, so'z dizbegi yamasa ga'ptin' quramında o'zim, o'zin', o'zi, o'zimiz, o'zin'iz, o'zlerimiz, o'zlerin'iz, o'zleri tu'rinde jiwi qollanıladi. Bul so'z tartım jalg'awlı bolıp kelgende, onın' basqa so'zler menen dizbeklesip qollanılıwı talap etiledi: menin' o'zim, balanın' o'zi, t.b.

O'zlik almasig'ı qosımtasız, ataw formasında qollanılğ'anda, ko'binese tartımlang'an atlıqlar menen dizbeklesedi ha'm sol atlıq arqalı bildirilgen

¹ Русская грамматика. Том I, М., «Наука», 1980, 551- bet; Современный русский язык. Под редакцией В.А. Велюшапкова. М., «Высшая школа», 1981, 302- bet; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 159- bet.

zattin' belgili betke (adamg'a) tiyisli ekenin ko'rsetedi: Ha'r birimiz bul atlanista o'z ornımızdı belgilewge tırsamız (İ.Yu.).

Xosh, kelgenshe?! Gu'lge ma'n'gi bezenin',
Sizde menin' o'z Watanım, o'z elim (İ.Yu.).

O'zlik almasıg'ı, ko'binese atlıq, almasıq (betlik, siltew, soraw) ha'm t.b. atawishlar menen dizbeklesip qollanıladi. Ol iyelik seplewli yamasa iyelik seplewsiz betlik almasıg'ı menen dizbekleskende tartımlanıp, u'sh bette qollanıladi. Bunday jag'dayda bul dizbektegi so'zler qospa so'z sıyaqlı bir so'zge barabar ma'ni bildiredi: men o'zim, menin' o'zim, sen o'zin', senin' o'zin', ol o'zi, onın' o'zi, biz o'zimiz, bizin' o'zimiz, siz o'zin'iz, sizin' o'zin'iz, t.b.

Dos semiya aqlgo'yi sen o'zin',
Ullı bayram toy ku'ninde tamadamız sen o'zin'. (İ.Yu.).

Meyli aqsha jo'nin menin' o'zim sorastırıp ko'reyin. Biz o'zimiz awıldan shıqqanbız (A.Bek.).

O'zlik almasıg'ı siltew almasıg'ı menen dizbekleskende, olar barlıq jag'dayda tartımın u'shinshi betinin' qosımtasın qabıl etedi: bul o'zi, sol o'zi, usının' o'zi, sonın' o'zi, t.b.

O'zlik almasıg'ı seplik jalg'awları menen tu'rlengende tartım formasında keledi.

O'zlik almasıg'ının' tartım paradigması

Seplik	Birlik	Ko'plik
Ataw	o'zim, o'zin', o'zi	o'zimiz, o'zin'iz, o'zleri
Iyelik	o'zimnin', o'zin'nin', o'zinin'	o'zimizdin', o'zin'izdin', o'zlerin'in'
Baris	o'zime, o'zin'e, o'zine	o'zimizge, o'zin'izge, o'zlerine
Tabis	o'zimdi, o'zin'di, o'zin	o'zimizdi, o'zin'izdi, o'zlerin
Shig'is	o'zimnen, o'zin'nen, o'zinen	o'zimizden, o'zin'izden, o'zlerin'en
Orn	o'zimde, o'zin'de, o'zinde	o'zimizde, o'zin'izde, o'zlerinde

O'zlik almasıg'ı geypara so'z jasawshı qosımtalardıń jalg'anıwı arqalı do'rendi kelbetlik ha'm ra'wishler yamasa o'z almasıg'ının' ha'r tu'rli formalarda ta'kirarlanıp juplasıwınan ra'wish so'zler jasafadı: Misalı: o'zimshil, o'zimdey, o'zin'dey, o'zin'she, o'zliginen, o'zli-o'zi, o'z-o'zine, o'z-o'zinen, o'zine-o'zi, o'zinen-o'zi, t.b. Ol da'rhal o'z-o'zinen shorshıng'anday bolıp g'irra keynine qayttı. Kempir bir na'rselerdi aytıp o'zinen-o'zi gu'birlendi (O'.A.).

Qaraken'nin' qalası da o'zindey,

Aq ko'kirek an'qıldag'an so'zindey (A'.O'.)

§ 78. Soraw almasıqları. Belgili bir zat, qubılıslar, belgi, san, orın jay ha'm t.b. na'rseler haqqında sorap biliw ushın qollanılaturug'ın almasıqlarg'a soraw almasıg'ı delinedi.

Soraw almasıqlarının' toparın kim, ne, qanday, qaysı, neshe, neshinshi, qansha, qayda, qayerde, t.b. so'zler quraydı. Kim almasıg'ı belgili betti (adamdı), ne almasıg'ı adamnan basqa janlı, jansız na'rselerdi bildiretug'ın so'zlerge qollanıladi.

Soraw almasıqları atlıq, kelbetlik, sanlıq ha'm ra'wishlerdin' ornına almasıq. Olardıń qaysı so'z shaqaplarına qatnaslılıq ma'nisi sorawg'a juwap retinde qollanılaturug'ın basqa so'z shaqapları arqalı anıqlanadı. Misalı: Olar tag'ı ju'z metrdey alg'a ju'rđi.

— Qa'ne, qansha g'o'rek eken, sanap ko'reyik dep Shamurat ag'a usınıs etti.

— Qansha g'o'rek sanadın'?— dedi.

— Na'jim, sen neshe g'o'rek sanadın'?

— On tog'ız.

— Qa'ne, qayda paxta?

— Atızda. (Q.D.).

Kim, ne soraw almasıqları adam ha'm zatlardın' ornına qollanılaturug'ın bolg'anlıqtan ko'plik, tartım, betlik ha'm seplik jalg'awları menen o'zgeredi: Kimin'iz edi, mu'mkin jaqın-juwıq birewin'iz shıg'ar. Kimdi aytıp otırsan', Orazg'aliy? (G.İ.). Kimsen' kelip turg'an? — Men A'bdirasuli atan'man (A.Q.). Onın' nesi qızıq (O'.A.). İzlep kelip, kirmey qaytqanı nesi (İ.Yu.).

Qayda, qaysı, qansha, neshinshi almasıqları anıqlawıshlıq xızmette qollanılg'anda o'zgeriske ushıramaydı. Olar kelbetlik, sanlıqlar sıyaqlı substantivlengen jag'dayda so'z o'zgeritiwshi qosımtalardı qabıl etiwı mu'mkin: Qaysısın'ızg'a bag'inaman (A.A'.). Qaysısında boldın', bala? (Sh.S.).

Qashan, qalay, nege soraw almasıqları ra'wishke qatnaslı bolg'anlıqtan, ra'wishler sıyaqlı o'zgerissiz qollanıladi: Bunı qaydan taptın'? Apa, ag'am qayda? (G.İ.).

Hey sen, qon'ıratlı qız, janım Ariwxan,

Qızıl qapı aldında irkildin' nege? (İ.Yu.).

Soraw almasıg'ının' sepleniw paradigması

Ataw	kim	ne	neshe	neshinshi
Iyelik	kimnin'	nenin'	neshenin'	neshinshinin'
Baris	kimge	nege	neshege	neshinshige
Tabis	kimdi	neni	nesheni	neshinshini
Shig'is	kimnen	neden	nesheden	neshinshiden
Orn	kimde	nede	neshede	neshinshide

Ataw	qaysısı,	qaysısın'ız	qansha, qanshan'ız
İyelik	qaysısın'	qaysısın'ızdın'	qanshanın', qanshan'ızdın'
Barıs	qaysısına	qaysısın'ızg'a	qanshag'a, qanshan'ızg'a
Tabıs	qaysısın	qaysısın'ızdı	qanshanı, qanshan'ızdı
Shıg'ıs	qaysısınan	qaysısın'ızdan	qanshadan, qanshan'ızan
Orın	qaysısında	qaysısın'ızda	qanshada, qanshan'ızda

Qanday, qaysı, ne soraw almasıqları ko'rkem shıg'armalarda stillik talapqa ılayıq o'zinin' da'slepki sorawlıq ma'nisinen uzaqlasıp, ku'sheytiwshi ma'ni beriwshi so'z ma'nisinde de qollanıladi. Misalı: *Qanday* ısıq tuwg'an jerdin' qushag'ı. Men *qaysınday* su'wretlerdi ko'rmedim (İ.Yu.).

Munarlanıp ko'rinesen' alıstan,
Ne qıynlıq islerin' o'ttiler bastan (Ku'nxoja).

Ne hasıl so'z ayttım, o'tti payansız,
Ne xızmetler ettim, ketti payansız (Berdaq).

Soraw almasıqlarının' kim, ne, qanday, qaydan, qansha, qaysı, qalay t.b sıyaqlı tu'rleri o'zlerinin' da'slepki soraw ma'nisinen uzaqlasıp, qatnaslıq almasıqları yamasa da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler wazıypasın da atqaradı. Bunday jag'dayda qatnaslıq almasıqları bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jag ga'plerdi baylanıstırıp, da'nekerlik xızmette qollanıladi. Misalı: *Kim* intizamlı, zeyinli bolsa, sol sabag'man jaqsı oqıydı («E.Q.»). *Kimdi* aytsan' sol keledi (naqıl). Balasının' islegen erlikleri g'arrıg'a *qanday* unag'an bolsa, Aysa'nemge de sonday unadı (O'. A.).

Sen *qayda* shap desen', men solay shaptım,
Sazların'nan qurshı qandı qulaqtın' (İ.Yu.).

§ 79. Siltew almasıqları. Siltew almasıg'ı ken'isliktegi zat ha'm qubılıslardı, olardıń belgilerin siltep yamasa bir tu'rdegi zatlardan birewin ajratıp ko'rsetiw ushın qollanıladi.

Siltew almasıqlarının' toparın to'mendegi so'zler quraydı: bul, sol, usı, ol, a'ne, mine, a'nekey, minekey, ana, mina, anaw, minaw. Olar atıqlardıń aldınan dizbeklesip, kelbetliktin', sanlıq ha'm geypara ra'wishlerdin' ornına qollanılıp, sol so'z shaqapları qabıl etken ha'r tu'rli qosımtalar menen tu'rlededi.

Siltew almasıqları ma'nilik jaqtan ken'isliktegi zattın' yamasa basqa da ha'r tu'rli qubılıslardıń so'ylewshi ha'm tin'lawshıg'a jaqın yamasa alıslıq belgilerin, olardıń anıq ya anıq emesligin bildirip keledi. Olar kontekstten tisqari, jeke turg'anda uluwmalıq ma'nige iye bolıp, alıs-jaqınlıqtı bildiriw ma'nisi anıq an'latılmaydı. Alıs-jaqınlıq ma'nis o'zi qatnaslı so'zler menen birge kelgende g'ana anıq ko'rinedi.

So'ylewshi menen zat arasındag'ı aralıqtın' jaqın ya qashıqlıg'ına baylanıslı siltew almasıg'ı to'mendegi toparlarg'a bo'linedi :

a) bul, minaw, usı almasıqları so'ylewshi menen tin'lawshıg'a ju'da' jaqın aralıqtı jaqın yamasa ko'z aldında turg'an zatları ko'rsetiw ushın qollanıladi. Misalı: Ol *usı* samalg'a o'n'menin berip, eki qora qoydın' sırtınan qarap tur. *Bul* Asqarg'a hesh qashıq emestey sezilip, kewlin basqa bir na'rselerge burdı (O'.X.). Berman kelin', *minanı* qara, *minaw* bir tu'p alma ag'ashı. *Bunun'* shaqalarındag'ı japıraqlar u'sh tu'rli. *Minaw* alma, *minaw* qa'reli, *minaw* shiye, —dedi (N.D.);

b) ana, anaw, a'ne almasıqları so'ylewshi menen tin'lawshıg'a onsha alıs emes, jaqın aralıqtı jaqın yamasa waqıyalardı bildiredi: Alista kiyatır'ın adamlar Aysa'nemge ap-anıq ko'rindi. *A'ne* jaqınlap ta qaldı. Men *anaw* ku'ni aytpadım ba, sen onsha qıynala berme dep (N.D.). *Minaw* semiz, *anawın'nın'* ebindey sorpalıg'ı bar (O'.A.);

d) *ol, sol* almasıqları so'ylewshi menen tin'lawshıg'a biraz alıs, biraq olarg'a burın belgili bolg'an zat yamasa waqıyalardı siltep ko'rsetedi. A'sirese siltew almasıqlarının' alıslıq ma'nini bildiriwi tariyxiy waqıyalarg'a qatnaslı zatları so'z etkeni anıq bilinedi.

Awıl boyınsha bir ha'klengen jay edi,
Sol kishkene tamdı «mektep» der edi.

Ol waqtında ta'wir jerler bar edi,
Taza suwlı da'rya, ko'li bar edi.

«Jigirma bir» degen jan'a a'sirdin',

Atların minersiz jalların tarap,

Ol zamanda aqıllı ha'm insaplı,

Bizlerden ko'p bilgish adamzat bolar

(İ.Yu.).

Ol siltew almasıg'ı betlik almasıg'ının' III bettegi tu'ri menen birdey. Ol atlıqtın' aldında siltew, ko'rsetiw ma'nisinde kelgende siltew almasıg'ı, al III bettegi atlıqtın' ornında qollanılg'anda betlik almasıg'ı boladı. Misalı: *Ol* adamlarg'a ko'rinbew ushın shırashılardıń arasına kelip jasırınatug'ın edi (Sh.A.). *Ol* ku'nler a'lleqashan o'tip ketti (N.D.).

Siltew almasıqları substantivlenip, so'z o'zgertiwshi qosımtalar menen o'zgeredi. Olardan *a'ne, mine, a'nekey, minekey* tu'rleri ko'plik, seplik qosımtaların qabıl etpeydi.

Siltew almasıg'ının' seplik paradigması

Ataw	Bul	sol	usı	mina
İyelik	bunun'	sonın'	usının'	minanın'
Barıs	bug'an	sog'an	usig'an	minag'an
Tabıs	bunı	sonı	usını	minanı
Shıg'ıs	bunnan	sonnan	usinnan	minadan
Orin	bunda	sonda	usında	minada

Bul paradigmada qara ha'rip penen jazılğ'an so'zlerge seplik qosımtası qosılıp, tu'biri o'zgerip ketken.

§ 80. Belgilew almasıqları. Belgilew almasıqları qanday da bir betti (adamdı), zat yamasa belgini basqalarından ajratıp, belgilep ko'rsetedi. Ol ha'r so'zinin' kim, qanday, qaysısı, qashan soraw almasıqları ha'm na'rse, bir so'zlerinin' aldınan qosılıp keliwi arqalı jasaladı ha'm sol so'zlerge qosılıp jazılardı: ha'rkim, ha'rqanday, ha'rqaysısı, ha'rqashan, ha'rna'rse, ha'rbir, t.b.

Ha'r so'zi atlıqlardın' aldına dizbeklesip kelgende bo'lek jazılardı ha'm onın' anıqlawshı so'zi sıpatında keledi, biraq sintaksislik xızmeti jag'ınan sol dizbeklesken so'zleri menen bir ma'nige barabar bir ag'zanın' xızmetin atqaradı: Kishkene bala jaz shıg'ırdan *ha'r ku'ni* taw betke shapqılap ketip, du'rmeyn arqalı ko'lge qarap otıratug'ın edi (Sh.A.).

Uzun emes, ırg'ay boldım,

Ha'r muqamg'a shırg'ay boldım (Berdaq).

Ha'r saparı tu'sip ketse ushqının',

Tamızıqtay janıp bolmay so'nbeymen (İ.Yu.).

Ha'rkim, *ha'rqaysısı*, *ha'rna'rse* almasıqları atlıqlardın' ornına qollanıladı. Sonlıqtan olar so'z o'zgertiwshı qosımtalardı qabıllay aladı: *Ha'rkimnin'* qa'dirdan anası o'zine jaqsı (G.I.). *Ha'rqaysısız* bir quwısqa tıg'ıldıq (İ.Yu.). Qıyal alıp qashadı, *ha'rna'rselerdi* oylatadı (N.D.).

Ha'rbir almasıg'ı substantivlenip kelgende so'z o'zgertiwshı qosımtalar menen o'zgeredi: Olardın' *ha'rbiri* o'z isi menen qumbıl. Oqıwshılardın' *ha'rbirinin'* qolında gu'l toplamları bar.

Ha'rqanday, *ha'rbir* almasıqları kelbetlikler sıyaqlı atlıqlardın' aldında kelip, anıqlawshı xızmetin atqaradı. Usı ko'ldin' o'zi Aytekege *ha'rqanday* sıyıqtan artıq boldı (O'.A.). *Ha'rbir* u'yde, *ha'rbir* ko'shede elektr shırag'ı, bar («E.Q.»).

Ha'rqashan almasıg'ı ra'wishtin' ornına qollanılıp, ga'pte pısıqlawshı boladı:

Dushpannın' *ha'rqashan* basına jetsen',

Ayamag'ıl xızmetin'di xalıq ushın (Berdaq).

Belgilew almasıqlarının' tartım paradigması

Birlik

Ko'plik

I bet	ha'rna'rsem	ha'rna'rsemiz ha'rqaysısımız
II bet	ha'rna'rsen' ha'rqaysısın'	ha'rna'rsen'iz ha'rqaysısın'iz
III bet	ha'rna'rsesi ha'rqaysısı	ha'rna'rseleri ha'rqaysısıları

Belgilew almasıqlarının' seplik paradigması

Ataw	ha'rkim	ha'rqaysısı	ha'rna'rse	ha'rbiri
İyelik	ha'rkimnin'	ha'rqaysısınin'	ha'rna'rsenin'	ha'rbirinin'
Barıs	ha'rkimge	ha'rqaysısına	ha'rna'rsege	ha'rbirine
Tabıs	ha'rkimdi	ha'rqaysısın	ha'rna'rseni	ha'rbirin
Shıg'ıs	ha'rkimnen	ha'rqaysısınan	ha'rna'rseden	ha'rbirinen
Orin	ha'rkimde	ha'rqaysısında	ha'rna'rsede	ha'rbirinde

§ 81. Ja'mlew almasıqları. Belgili bir zattı, belgi ha'm qubılıslardı uluwmalastırıp, ja'mlep ko'rsetetug'ın so'zler ja'mlew almasıqları dep ataladı.

Ja'mlew almasıqlarının' toparın bar, barlıq, ba'ri, ba'rshe, ja'mi, ha'mme, ha'mmesi, pu'tkil, pu'tin, gu'lla'n, tamamı, duymı, t.b. so'zler quraydı.

Ja'mlew almasıg'ın bildiretug'ın so'zler N.A.Baskakovtın' «Karakalpakskiy yazık» miynetinde belgilew almasıg'ına birlestiriledi. Bunda ja'mlew almasıg'ı belgilew almasıg'ının' kishi toparı retinde «kollektivlik belgilew almasıg'ı» termini menen ataladı.¹

Ja'mlew almasıqları semantikalıq jaqtan uluwmalıqtı, jiynaqlawdı bildiretug'ın so'z bolg'anlıg'tan ko'plik jalg'awların talap etpeydi. Olar zatları bildiretug'ın so'zlerdin' aldında kelip, ko'plikti, jiynaqlawdı bildirip turadı: Endigiden bılay *barlıq* iste de bir adamday bolamız. *Pu'tkil* dalanın' u'stinde mehriban ha'm kewilli tınıshlıq ornap turdı (Sh.A.).

Ja'mlew almasıqları substantivlenip, atlıqlardın' ornına qollanılg'anda, tartım ha'm seplik jalg'awları qosılardı.

¹ Н. А. Баскаков Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М., 1952, 293 бет.

Ja'mlew almasıqlarının' tartım paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet		barlıg'ımız, ha'mmemiz
II bet	barlıg'ın', ha'mmen'	barlıg'ın'ız, ha'mmen'iz
III bet	barlıg'ı, ha'mmesi	barlıg'ı, ha'mmesi

Ja'mlew almasıqlarının' seplik paradigması

Ataw	barlıg'ı	ha'mme	ba'ri	ba'rshe
İyelik	barlıg'ının'	ha'mmenin'	ba'rinin'	ba'rshenin'
Baris	barlıg'ına	ha'mmege	ba'rine	ba'rshege
Tabis	barlıg'ın	ha'mmeni	ba'rin	ba'rsheni
Shig'ıs	barlıg'ınan	ha'mmeden	ba'rinen	ba'rsheden
Orın	barlıg'ında	ha'mmede	ba'rinde	ba'rshede

Pu'tkil, *tamamı*, *ja'mi*, *gu'lla'n*, *duyım* almasıqları o'zlerinin' tuwra ma'nisin saqlap, ko'binese o'zgerissiz qollanıladi: Bul ku'ni *pu'tkil* el uyqlamastan shıqtı (A.Bek.). *Tamamı* qaraqalpaq jıylsın dedim (T.Q.). Bir jamannın' kesiri *duyım* jurtqa tiyedi (naqıl). Biybijan u'yinin' *gu'lla'n* jumısın o'zi islep ju'r (O'.A.).

Ja'mlew almasıqları sintaksislik xızmeti jag'ınan baslawış, bayanlawış, anıqlawış ha'm birgelkili ag'zalı ga'plerde uluwmalastırıwshı so'z xızmetin atqaradı: *Ha'mmen'iz* meni tın'lan'. Ol *ba'rine* unadı (N.D.). Bul waqıyag'a bir men emes, *ha'mmenin'* na'zeri awdı (Sh.A.). Digirman tartıw, suw a'kelıw, ku'l shıg'arıw — *ha'mmesi* Aysa'nemnin' belgili xızmetleri boldı (N.D.).

§ 82. Bolımsızlıq almasıqları. Adam ha'm zatlardın', belgi ha'm qubılıslardıń ayılajaq is-ha'reket, waqıyalarg'a qatnasının' joqlıg'ın bildiretug'ın yamasa biykarlaytug'ın so'zlerge bolımsızlıq almasıg'ı delinedi.

Bolımsızlıq almasıqlarının' toparın to'mendegi so'zler quraydı:

a) bolımsızlıq almasıg'ı *hesh* so'zinin' *kim*, *qanday*, *qaysısı*, *qashan*, t.b. soraw almasıqlarının' aldına qosılıp keliwi arqalı jasaladı ha'm sol so'zge qosılıp jazıladi: *heshkim*, *heshqanday*, *heshqaysısı*, *heshqayda*, *heshqashan*:

Qarshıg'a boldım, qorıqtım,

Tomag'a boldım, torıqtım,

Tastay tu'nekke jolıqtım,

Heshkim qa'dirim bilgen emes (Berdaq).

b) *hesh* so'zi *na'rse*, *bir*, *birew* so'zleri ha'm kem ma'nili *teme*, *ten'e* elementleri menen qosılısqanda da bolımsızlıq almasıg'ı jasaladı: *heshna'rse*, *heshbir*, *heshbirew*, *heshteme*, *heshten'e*:

Zaya o'tkerdim ku'nlerimdi,

Tilemedim ju'rimimdi,

Bastan o'tken ku'nlerimdi,

Heshbir adam bilgen emes. (Berdaq).

Hesh so'zi atlıqlardıń aldınan dizbeklesip kelgende bo'lek jazıladi: *hesh* adam, *hesh* kisi, *hesh* waqıtta, *hesh* jerde, t.b:

El qıdırg'an qıdırımpaz gil sayıl,

Jumis etpes *hesh waqıtta* xalıq ushın (Berdaq).

Bolımsızlıq almasıqlarının' ma'nilerin dara tu'rinde qollanılg'an *hesh*, *hasla*, *dım* so'zleri ha'm bolımsız ga'plerdin' quramında qollanılg'an bir, bir de, birde bir, birde birewi so'zleri de bildiredi:

Azamatlar, ayag'in'dı shaqqan bas,

Shaqqanlap baspasan' ko'zden ag'ar jas,

Bolmayın desen'iz qayg'ıg'a joldas,

Hasla aldaw bolman' mına zamanda (Berdaq).

Aqırı sennen *dım* xat kelmegennen keyin bizler de jazg'andı qoydıq (G.İ.). Jumis isleydi *bir* tınbay (Ku'nxoja). Biraq meni ku'tetug'ın *bir de* adam joq. Al sen bulardıń *bir de birewine* tu'sinbeysen' (O'.A.).

Substantivlengen bolımsızlıq almasıqları, tartım ha'm seplik qosımtaları menen tu'rlenedi:

Bolımsızlıq almasıg'ının' tartım ha'm seplik paradigmaları

	Birlik	Ko'plik
I bet	heshkimim	heshkimimiz
II bet	heshkimin'	heshkimin'iz
III bet	heshkimi	heshkimi

Ataw	hesh kim	hesh qaysısı	heshteme
İyelik	heshkimnin'	heshqaysısının'	heshtemenin'
Baris	heshkinge	heshqaysısına	heshtemege
Tabis	heshkimdi	heshqaysısın	heshtemeni
Shig'ıs	heshkimnen	heshqaysısınan	heshtemededen
Orın	heshkimde	heshqaysısında	heshtemedede

Bolımsızlıq almasıqları sintaksislik xızmeti jag'ınan baslawış, tolıqlawış, anıqlawış ha'm pısıqlawış xızmetin atqaradı: Awılada *heshkim* jumıssız ju'rgen joq. *Heshqaysısı* ujıbatlı *heshna'rse* ayta almadı (T.Q.). Sag'an *heshbir* sun'qar pa'nje sala almas (İ.Yu.). Shayqımız bir aytqanın *heshqashan* ta'kirarlamas edi (T.Q.)

§ 83. Belgisizlik almasıqları. Zattın' yamasa qubılısların', olardin' belgisinin', sanının' so'ylewshige anıq emes, belgisiz ekenligin bildiretug'in so'zlerge belgisizlik almasıqları delinedi.

Belgisizlik almasıqları ma'nilik jaqtan ha'rqanday zatlardın', qubılıs-ha'diyselerdin' o'zlerin yamasa belgilerin, waqıt, ma'kan-jayların anıq emes, gu'milji, belgisiz etip ko'rsetedi. Mısalı: Burın telegraf bolg'an menen, onı *a'llekimler* buzıp ketken (N.D.). Ol *a'llene* waqıtları aynalıp keldi de, ma', bala. mınanı tanıysan' ba? -dep terezenin' ko'zinen bu'klewli *bir* zat uzattı (A.Bek.). Bul ga'plerdegi *a'llekimler*, *a'llene* almasıqları is-ha'reketke qatnaslı adam ya na'rsenin' kim, ne ekenligin, is-ha'reketin' islengen waqtının' anıq emes, belgisiz ekenligin bildirip kelgen.

Belgisizlik almasıqları jasalıwı ha'm quramı jag'ınan ha'r tu'rli formalarda qollanıladı:

a) *bir*, *birew* sanlıqları o'zlerinin' da'slepki leksikalıq ma'nisin joytıp, belgisizlik almasıg'ı ma'nisinde qollanıladı. Bunday jag'dayda bir so'zi o'z aldına qollanılıp anıqlawish yamasa qosımsha ma'ni beriwshi janapaylıq xızmetti, *birew* so'zi substantivlenip, adam ma'nisin bildiredi:

Sizden, bizden sol erten'gi a'wladqa,
Azat ha'm abat *bir* Watan qalg'ay (İ.Yu.).

Usı bastan etip talap,
Birew ushın ju'rme jılap (Berdaq).

b) *bir* so'zi na'rse, *neshe*, *qansha*, *qatar* so'zleri ha'm *neme*, *den'e*, *deme*, *para* so'zleri menen birigip, belgisizlik almasıqları jasaladı: *birna'rse*, *birneshe*, *birqansha*, *birqatar*, *birneme*, *birden'e*, *birdeme*, *birpara*. Mısalı: Aradan *birneshe* ku'nler o'tti (A.Bek.). Jotalı sarı kisi qag'azg'a *birnemelerdi* jazıp otır (K. S.);

d) *a'lle* so'zinin' soraw almasıqlarına birigiwinen jasaladı: *a'llekim*, *a'llene*, *a'lleqanday*, *a'lleqashan*, *a'lleqaydan*, *a'lleqayaqtan*, t.b.

A'lle so'zinin' bir, *birew*, na'rse, *neme* so'zleri menen birigiwinen de belgisizlik almasıqları jasaladı: *a'llebir*, *a'llebirew*, *a'llena'rse*, *a'lleneme*: Biz olardı *a'lleqashan* umıtqan edik (A.Bek.). *A'lleneden* setem alıp oyansa, ba'ha'rgi qara suwıqtan denesi muzlap, qaltırıp atır eken (K.S.).

Bul tu'rdegi belgisizlik almasıqlarının' geyparalarınan keyin bir so'zi qosılıp kelgende, belgisizlik ma'ni ku'sheyedi: *a'llene bir*, *a'lleqanday bir* t.b: Aydanada *a'lleqanday bir* renjiw payda boldı (O'.X.).;

e) *gey* so'zinin' belgisizlik ma'nidegi bir, *birew*, *para* so'zleri menen birigiwinen jasaladı: *geybir*, *geybirew*, *geypara*: *Geybirewler* atarbasın aynalıshıqlap, er turmanı menen da'skelerin taqlastırıp ju'r (A.Bek.).

Bazı so'zi de bir, *birew* so'zleri menen birigip, belgisizlik almasıg'ı jasaladı: *bazıbir*, *bazıbirew*: *Bazıbir* adamlar «og'an el-jurtı menen

mal-mu'likin taslap, bo'ten elge ko'ship ketsin degen kim bar», — desedi (A.Bek.). *Bazıbirewler* a'ynek jayda qawın jep otır (T.Q.).

Gey, *bir*, *bazı* so'zleri atlıqlar menen dizbeklesip kelgende bo'lek jazıladı: *gey* adamlar, *gey* ku'nleri, *gey* zatlar, bir kisi, bir waqta, bir ku'ni, *bazı* adamlar, *bazı* ku'nleri t.b;

f) *bir* so'zi *qay*, *qaysı*, *ne*, *neshe*, *qalay*, *qanday* soraw almasıqlarına dizbeklesip kelip te, belgisizlik almasıqlarının' ma'nisin bildiredi: *qaydag'ı bir*, *qay birewler*, *qaysı biri*, *ne bir*, *ne birewler*, *qanday da bir*, t.b.

Qaysı birin aytayın, *qay* ma'nige tartayın («Qırq qız»). Qızlarg'a juwap aytasan', *ne birewin* mun'aytasan' (Berdaq). Onın' *qanday da bir* joqarı oqıw ornına kiriwge de shaması bar edi (O'.X.).

Belgisizlik almasıqlarının' *a'llekim*, *a'llebirew*, *a'llena'rse*, *geybirew*, *bazıbirew*, *birneme* sıyaqlı adam yamasa zatlıq ma'ni bildiretug'in tu'rleri so'z tu'rlewshi qosımtalardı qabıl etedi.

Belgisizlik almasıqlarının' tartım ha'm seplik paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	birnemem	geybirewimiz, birnememiz
II bet	geybirewin', birnemen'	geybirewin'iz, birnemen'iz
III bet	geybirewi, birnemesi	geybirew, birnemesi

Seplik paradigması

Ataw	geybirew	a'llekim	birna'rse
İyelik	geybirewdin'	a'llekimnin'	birna'rsenin'
Barıs	geybirewge	a'llekimge	birna'rsege
Tabıs	geybirewdi	a'llekimdi	birna'rseni
Shıg'ıs	geybirewden	a'llekimnen	birna'rseden
Orın	geybirewde	a'llekimde	birna'rsede

§ 84. Basqa so'z shaqaplarının' almasıqqa o'tiwi. Ha'r tu'rli so'z shaqaplarına qatnaslı geypara so'zler uluwma gu'miljilenip, almasıqqa o'tedi yamasa almasıq ma'nisine iye boladı. Basqa so'z shaqaplarının' almasıqqa o'tiwi yamasa almasıq ma'nisinde qollanılıwı leksika-semantikalıq ha'm morfologiyalıq usıllar arqalı iske asadı;

1. *bir*, *birew* sanlıqları o'zlerinin' da'slepki leksikalıq ma'nisin joytıp, uluwmalıq ma'nide gu'miljileniwi arqalı belgisizlik almasıg'ına o'tedi: Bulardan *bir* so'zi atlıqların' aldında kelip, belgisizlik ma'ni bildiredi yamasa belgisizlik artikli xızmetin atqaradı: 1 Sebebi, onın' ju'reginde *bir* sırlı waqıya jatır. 2. Ol ornınan turıp, tan'nın' taza hawasın meylinshе jutıp, ja'ne ra'ha'a'tlengendey kewil sarayı ashıla tu'skende, *birewdin'* mun'lı dawısı esitildi. (X.S.) Katerden *birew* tu'skendey boldı (O'.A.).

2. Adam, kisi, bende, zat, jan, t.b. atliqlar heshqanday qosimtalarsiz morfema tu'rinde joq so'zinin' aldinda yamasa bolimsiz formadag'i feyildin' aldinda kelgende, bolimsizliq almasig'inin' ma'nisin beredi:

Birazlar ash, birazlar toq,
Toq *adamnin'* qayg'isi joq.
Usi bastan etip talap,
Kisi ushin ju'rme jilap (Berdaq).

Ta'n'irim berdi seni bul *adamzatqa*,
Ipis qazani bolip qaynap tursin dep,
Bendelerim shag'lap jetip muratqa,
Bul altin jag'ista da'wran su'rsin dep (I.Yu.).

Turimbette jalg'iz ilashiqdan basqa *zat* joq (T.Q.). *Kisi* elinde sultan bolg'ansha, o'z elin'de ultan bol (naqil).

Morfologiyaliq usil arqali *bir* sanlig'ina tartim, seplik jalg'awlarinin' qosilwi yamasa sol tartimlang'an bir sanlig'inin' juplasilwi almasilwiq ma'ni bildiredi: Tawarlardin' bir tu'ri olarg'a jaqpad, tag'i *biri* qimbat, tag'i *birinin'* gu'li tu'simsiz bolip shiqti (Sh.A.). Olar *bir-birine* qarasip, balanin' basinan ten' siypadi (T.Q.). Qiz benen jigit u'ndemesten *bir-birine* qarasti (O'.A.).

Adam, jan, zat, jer, jaq, ta'rep so'zleri bir so'zi menen dizbeklesip, belgisizlik almasig'inin' ma'nisin beredi: Ol tu'yenin' o'rkeshine usap, *bir jag'i* jerge kirip ketken targ'il granit tasi usilay ataytug'in edi. (Sh.A.) Tawmurat keledi de, qaltasidan qag'azg'a oralg'an *bir zatti* alip ot-sho'plerge sebe baslaydi (G.I.). Ja'n-jag'ina qarasa, qibirlag'an *bir jan* joq («Qanshayim»).

Sorawlar

1. Almasiqlardin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri boyinsha tu'sinik berin'. Almasiqlar qaysi so'z shaqaplarinin' ornina almasadi? Misallar keltirin'.

2. Almasiqlardin' ma'nisine qaray tu'rlerin' aytin'. Qaysi almasiq so'z tu'rlewshi qosimtalardan menen o'zgeredi? Misal keltirip tu'sindirin'.

3. Betlik almasig'inin' o'zine ta'n o'zgesheligin' tu'sindirin'. *Men, sen, ol* almasiqlarinin' qaysisi adammen basqa predmetlerdin' ornina qollaniladi?

4. Silteu almasiqlari tuwrali tu'sinik berin'. Ol qanday jag'dayda silteu almasig'i, qanday jag'dayda betlik almasig'i ma'nisinde qollanilwin' misal keltirip tu'sindirin'.

5. Soraw almasiqlarinin' qanday tu'rleri qatnasliq almasiqlari yamasa da'nekerlik xizmettegi qatnasliq so'z waziyasin' atqaradi ha'm qanday ga'ptin' quramida qollaniladi? Misal keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, ч. I, Фонетика и морфология. М., 1952, 260-303-бетлер.

Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). изд. 2-е М., 1972, 255-270-бетлер.

Русская грамматика. Том I. М., «Наука», 1980, 531-539-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология. Тошкент «Фан», 1975, 332-364-бетлер.

Қазақ тилинің грамматикасы. I Морфология. Алматы, 1967, 92-103-бетлер.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилинің грааматикасы. Сөз жасалыуы хэм морфология. Нөкис, 1994, 159-176-бетлер

FEYİL

Tayanish so'zler: *feyil, feyildin' morfologiyaliq kategoriyalari, bolimli ha'm bolimsiz feyiller awispali ha'm awispasiz feyiller, feyildin' da'reje kategoriyasi, meyl, ma'ha'l, bet-san kategoriyasi, betlik ha'm betlik emes feyiller, feyildin' funktsional formalari, ha'reket ati, kelbetlik feyil, hal feyil, ko'mekshi feyil, ko'mekshi funktsional feyil.*

§ 85. Feyil haqqinda tu'sinik. Feyiller — ha'reket ha'm halat ma'nilerin bildiretug'in so'z shaqabi.

Feyildin' basqa so'z shaqaplaridan o'zine ta'n o'zgesheligi, leksika-semantikalik jaqtan ha'reket ma'nisine, leksika-grammatikalik jaqtan bolimli ha'm bolimsiz, awispali ha'm awispasiz feyil, da'reje, meyl, ma'ha'l, bet-san kategoriyalarina iye bolwi menen ayrilip turadi.

Feyiller, ko'binese atliqlarg'a qatnasli qollaniladi, olardin' leksika-semantikalik belgisi, sintaksislik xizmeti atliq so'zlerge qatnasli aniqlanadi. Atliqlar leksika-semantikalik jaqtan predmetlerdin', ta'biyat qubilislarinin' atamalarin bildiretug'in so'z shaqabi bolsa, feyiller sol predmetlerdin', ta'biyat qubilislarinin' is-ha'reket protsesin, belgisin bildiredi. Ma'selen: ju'rip ketti, jawdi, uyqiladi degen feyiller leksikalik ma'nisi jag'inan usi turisida ha'reket, halat bildirgen menen, tek abstrakt ha'reket ma'nilerin an'latadi. Olardi atliqlar menen baylanistirip, mashina ju'rip ketti, suw aqti, jawin jawdi, bala uyqiladi dep atliq so'zlerge qatnasli qollang'anda, feyiller atliqlar menen baylanisqa tu'sip, da'slepki abstrakt ma'niden aniq ma'nidegi ha'reket halatlardi bildirip keledi.

Feyiller leksika-semantikalik ham grammatikalik o'zgesheliklerine qaray, toliq ma'nili feyiller ha'm ko'mekshi feyiller bolip eki toparga bo'linedi.

Ma'nili feyiller toliq leksikalik ma'nige iye bolip, predmettin' is-ha'reket ha'm halat belgilerin bildiredi, ga'ptin' quramida ga'p ag'zasi xizmetin atqaradi. Olar ekinshi bir ma'nili so'zlerge dizbeklesip, so'z dizbegin du'zip, onin' basqariwshi komponenti bolip keledi.

Ko'mekshi feyiller bunday belgilerga iye bola almaydi. Olar basqa bir ma'nili so'zler menen qollanilip, olarg'a ko'mekshi grammatikalik ma'ni beredi.

Ko'mekshi feyiller qollanılıw xızmeti ha'm ma'nisine qaray ko'mekshi funksional feyillerdin' toparın du'zedi. Ko'mekshi funksional feyiller so'z jasaw ha'm basqa da grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray: so'z jasawg'a qatnaslı ko'mekshi feyil, tolıqsız feyil ha'm modal ma'nili feyiller bolıp bo'linedi.¹ Bulardin' so'z jasawg'a qatnaslı tu'ri qospa feyil ha'm feyildin' analitikalıq formasın jasawshı ko'mekshi feyil retinde «So'z jasalıw» tarawında u'yrenildi.

§ 86. Feyildin' bolımlı ha'm bolımsız formaları. Feyiller is-ha'reket protsessinin' real isleniw ya islenbew mu'mkinshiligine qaray, bolımlı-bolımsız formalarda keledi. Feyildin' bolımlı forması is-ha'reketin' islengenin, islenip atırǵanın yamasa endi islenetug'ının bildiredi. Mısalı: oqıdı - oqımadı, jazdı-jazbadı, ayttı-aytpadı, t.b.

Feyildin' bolımlı formasının' arnawlı grammatikalıq forması joq. Bul ma'nini feyildin' bolımsız formasına qarama-qarsı aytlıǵan barlıq feyiller an'lata beredi. Bolımsızlıq ma'ni, tiykarınan, belgili grammatikalıq qurallar *-ma/-me*, (*-ba/-be*, *-pa/-pe*) qosımtaları arqalı sintetikalıq ha'm janapaylıq xızmettegi bolımsızlıq ma'ni beriwshi *emes*, *joq* ko'mekshi so'zlerdin' dizbegi arqalı analitikalıq usıl menen bildiriledi.

-Ma qosımtası. Bul bolımsızlıq qosımtası tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge basqa so'z o'zgertiwshi affikslerden burın jalǵ'anadı: oqı-ma-dı, jaz-ba-y-man, ko'rin-be-y-di, uyqıla-ma-s-tan, t.b.

Feyildin' bolımsızlıq formasının' analitikalıq feyillerde qollanılıwı dara feyillerge salıstırǵanda basqasha ko'riniske iye. Olar feyildin' analitikalıq formada keliwine baylanıslı u'sh tu'rli o'zgeshelikke iye boladı: 1) tiykarǵı feyilge jalǵ'anadı: jazbay otır, ko'rinbey ketti, sebiymey qaldı; 2) ko'mekshi feyilge jalǵ'anadı: kele almadım, kele qoymadı, taptıra bermeydi, so'yley berme; 3) eki feyilge de ten'dey jalǵ'anıp keledi: almay kelme, jazbay qoyma, islemey ju'rme, ketpey qalma, t.b.

Feyildin' bolımsızlıq qosımtasının' analitikalıq feyillerge u'sh tu'rli bolıp qosılıwının' geypara o'zgeshelikleri bar. Eger *-ma* qosımtası analitikalıq feyildin' tiykarǵı komponentine jalǵ'anıp kelse, bolımsızlıq ma'ni tiykarǵı komponentte boladı da, ko'mekshi komponent o'zinin' bolımlılıq ma'nisin saqlap turadı: shıqpay qaldı, jazbay qoydı, islemey ju'ripti, t.b. Bul sıyaqlı feyillerdi bolımsızlıq formada kelgen dara feyiller (shıqpadı, jazbadı, islemedi) menen ten'dey almasırwg'a boladı. Sebebi bul feyillerdi dara feyiller menen erkin almasırwg'a bolatug'ınlıǵı, olardag'ı bolımsızlıq affiksinin' da'slepki komponentte bolıwına baylanıslı. Egerde *-ma* qosımtası analitikalıq feyildin' ko'mekshi komponentine jalǵ'anıp kelse, bolımsızlıq ma'ni tek ko'mekshi feyilde bolmay, tiykarǵı feyilge de o'tedi: ertip kelmedin', tany almadın', jasay almayman, jetise bermeydi. Bunday jag'dayda da analitikalıq feyillerdi bolımsız formadag'ı sintetikalıq feyil formasında almasırip aytiw mu'mkin: tany almadın'-

tanımadın', jetise bermeydi-jetispeydi, t.b. Biraq bulardag'ı almasıw da'slepkiidey ju'da' erkin bolmaydı.

Feyildin' bolımsız qosımtası analitikalıq feyildin' eki komponentine de jalǵ'anıp kelgende, bolımsızlıq ma'nidegi eki feyildin' birigiwinen bolımlılıq ma'ni an'latıladı: oqımay ju'rme (oqı), aytpay qoyma (ayt), egilmey qalmaydı (egiledi), almasam bolmas (alaman), t.b.

Emes so'zi. Tolıqsız feyildin' *emes* forması feyildin' bolımsızlıq ma'nisin jasawda o'nimli qollanılardı. Bul ko'mekshi so'z, tiykarınan, kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen*, *-tug'in*, *-r*, *-ar/-er*, *-jaq*, *-maqshı/-mekshi* ha'm siyregirek ha'reket atı feyilinin' *-iw/-iw*, *-w* formalı tu'rleri menen dizbeklesip, feyildin' analitikalıq formadag'ı bolımsızlıq tu'rin jasaydı: barg'an *emes*, ko'rgen *emes*, keletug'in *emes*, tınar *emes*, barajaq *emes*, kelmekshi *emes*, keliw *emes*, ketiw *emes*, t.b.

Bolımsızlıq ma'ni beriwshi *emes* so'zi sintetikalıq formadag'ı bolımsızlıq feyiller menen dizbeklesip kelgende, bolımsızlıq ma'ni bolımlı ma'nige o'tedi: oqımayjaq *emes*, ketpeyjaq *emes*, kelmeyjaq *emes*, islemew *emes*, kelmew *emes*, ketpew *emes*, t.b.

Joq so'zi. Bul ko'mekshi so'z *bar* so'zine qarama-qarsı bolıp, biykarlawshılıq ma'nini bildiredi.

Joq so'zi, tiykarınan, *-g'an/-gen* (*-qan/-ken*) formalı kelbetlik feyil, siyrek jag'dayda *-w*, *-iw/-iw* formalı ha'reket atı feyilleri menen dizbeklesip, feyildin' bolımsız formasın jasaydı: barg'an joq, kelgen joq, aytqan joq, soraw joq, aytiw joq, ken'esiw joq, t.b.

Joq so'zi arqalı bildirilgen bolımsız feyillerge tartım ha'm betlik qosımtaları qosılıp ta keledi. Biraq bul qosımtalardin' *-g'an joq* formasına jalǵ'anıwı birdey *emes*. Tartım qosımtası bolımsız feyildin' *-g'an joq* formasına jalǵ'ang'anda, onın' da'slepki komponentine (feyil so'zge) 1-2 bet formalarında g'ana qosılardı da, 3-bet tartım qosımtasız *-g'an joq* formasında yamasa *joq* so'zinen keyin betlik *edi* tolıqsız feyildin' dizbeklesiwi arqalı bildiriledi: ko'rgen joq, ko'rgen joq edi, t.b. Men de on'g'ılıq bolǵ'anım joq. Ko'pten beri kelinimnin' bunday bolıp quwang'anın ko'rgenim joq edi (Sh.A.).

-g'an joq formalı bolımsız feyilge betlik qosımtası qosılıp kelgende, qosımta joq so'zine 1-2 betlerde jalǵ'anadı, 3-bet jalǵ'awsız qollanılardı: aytqan joqpan, aytqan joqsan', aytqan joqpız, aytqan joqsız t.b. Ele men o'z diytime jetken joqpan. —Nesin aytasız? Bir orında tepsinip turg'an joqsızba? (I.Q.).

Egerde bolımsızlıq ma'ni bildiriwshi feyil *-g'an joq* edi formasında kelse, feyildin' tartım qosımtasının' qosılıwı to'mendegishe ko'riniske iye boladı:

1. Da'slepki komponentke qosılıp keledi:

Birlik		Ko'plik	
I bet	ko'rgenim joq edi	I bet	ko'rgenimiz joq edi
II bet	ko'rgenin' joq edi	II bet	ko'rgenin'iz joq edi
III bet	ko'rgen joq edi	III bet	ko'rgen joq edi

2. En' son'g'ı komponentke (toliqsız feyilge) qosiladı:

Birlik		Ko'plik	
I bet	jazg'an joq edim	I bet	jazg'an joq edik
II bet	jazg'an joq edin'	II bet	jazg'an joq edin'iz
III bet	jazg'an joq edi	III bet	jazg'an joq edi

3. Eki komponentke de qosilıp keledi:

Birlik		Ko'plik	
I bet	ko'rgenim joq edim	I bet	ko'rgenimiz joq edik
II bet	ko'rgenin' joq edin'	II bet	ko'rgenin'iz joq edin'iz
III bet	ko'rgen joq edi	III bet	ko'rgeni joq edi

§ 87. Awıspalı ha'm awıspasız feyiller. Feyiller tabıs sepligindegi tuwra tolıqlawıshqa qatnaslı leksika-semantikalıq o'zgesheliklerine qaray awıspalı ha'm awıspasız feyil bolıp eki toparg'a bo'linedi. Feyillerdin' awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'nisi is-ha'reketke qaratılğ'an obiektin' belgili seplik qosımtaları arqalı ma'lim boladı. Geypara feyillerden an'latılğ'an is-ha'reket obiektke tikkeley awısp, tabıs sepligindegi so'zlerdi basqarıp keledi. Bunday tabıs sepligindegi obiektti talap etip kelgen feyiller awıspalı feyil ma'nisin bildiredi: oqı (kitaptı oqı), jaz (xat jaz), ash (esikti ash), qaz (japtı qaz), tazala (ko'sheni tazala), kultivatsiyala (g'awashanı kultivatsiyala), suwg'ar (g'awashanı suwg'ar), t.b.

Feyillerden an'latılğ'an is-ha'reketler tuwra obiektke tikkeley qatnaslı bolmay, geyde tek subiektke yamasa baris, shıg'is, orın sepligindegi so'zlerge qatnaslı bolıp ta keledi. Bunday tabıs sepligindegi tuwra obiektti talap etpeytug'ın feyiller awıspasız feyiller dep ataladı: kel, ket, tur, otır, kir, shıq, o't, bar, qash, otla, uyqıla, baslandı, quwandı, ornadı, ju'rđi, t.b.

Bul feyillerdi kontekstte keltirip aytqanda tabıs sepligin talap etpey, basqa seplik formalarındag'ı so'zlerdi basqarıp turadı: Mısalı: Ag'am menen apam jumısqa ketedi, u'ye keshte gewgimletip keledi (A'T.). Zalda tım-tırılıq ornadı. Ol ornınan o'rre turdı (I.Q.).

Feyillerdin' awıspalı ha'm awıspasız ma'nilerde keliwi eki tu'rli formallıq o'zgeshelikke iye boladı. Birinshiden, feyiller da'slepki tu'bir formasında kelip-aq awıspalı ha'm awıspasız feyil ma'nilerinde keledi. Ma'selen, al, qoy, ayt, oqı, jaz, sora, toqı, qaz, t.b. tu'bir feyiller awıspasızlıq ma'nilerdi bildiredi. Ekinshiden, feyillerdin' awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'nisi da'reje qosımtaları arqalı da bildiredi. Bunday da'reje formalarınin' tubir feyillerge jalg'anıwı arqalı awıspalı feyil awıspasızg'a, al awıspasız feyil awıspalı feyilge o'tedi. Bul jag'day feyildin' to'mendegi da'reje formalarınin' qatnasıwı arqalı bildiredi:

1) feyildin' o'zgelik da'reje jasaytug'ın — *dir/-dir*, (*-tır/-tir*), *-g'iz/-giz* (*-qız/-kiz*), *-t,-ır/-ir* formaları awıspasız ma'nidegi tu'bir feyillerge jalg'anıp, awıspalı ma'nige o'tkeredi: ku'l-dir, tu'sin-dir, kel-tir, o't-kiz, jur-giz, jat-qız, uyqıla-t, jasar-t, quwan-t, ush-ır, o's-ir, t.b.;

2) o'zlik da'reje jasawshı — *ın/-in,-n* ha'm belgisiz da'reje jasawshı — *ıl/-il,-l* formaları awıspalı ma'nidegi tu'bir feyillerdi awıspasız ma'nige o'tkeredi: kiy-in-di, tara-n-dı, juw-in-dı, beze-n-di, oqı-l-dı, jaz-il-dı, awdar-ıl-dı, pit-ker-il-di, qaz-ıl-dı.t.b.

Feyildin' awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'nileri analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı da bildiriledi. Analitikalıq feyillerdegi awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'ni da'slepki komponentke, yag'niy tiykarg'ı feyilge qatnaslı ma'lim boladı. Eger qospa feyildin' quramındag'ı tiykarg'ı feyil awıspalı bolsa, qospa feyiller de awıspalı, al awıspasız bolsa, qospa feyil de awıspasız boladı: 1) jamılıp alg'an edi, jazıp boldı, oqıp shıqtı, aytqısı keldi-awıspalı, 2) uyqılap qaldı, jig'ıla jazladı, qashıp ketti, ketpekshi boldı, t.b.- awıspasız feyil. Mısalı: 1. Ol *aq jawlıq* jamılıp alg'an edi (Sh.A.). Usı *oyın kimge* bolsa da tezirek aytqısı keldi (I.Q.). 2. Ol *tu'nde* erte uyqılap qaldı. Azanda erte jumısqa ketpekshi boldı.

Awıspalı ha'm awıspasız feyiller formalıq ha'm uluwma is-ha'reket protsessin bildiriwi jag'ınan o'z-ara uqsas bolğ'an menen, leksika-semantikalıq jaqtan ayırmashılıqqa iye:

1. a) awıspalı feyiller, ko'binese, adamnın' is-ha'rketin yamasa sezim ha'rketin bildirip keledi: kes, shap, bawla, tegisle, isle, qırıq, qaz, sal, tara, oqı, jaz, toqı, at, bas, sal, bayla, su'yre, sana, qozg'a, ter, ko'r, oyla, tu'sin, iyiske, sez, bil, tın'la, sapla, basla, basqıla, jan'art, o'zgerť, qur, buz, jıq, t.b.;

b) haywanat ha'm ja'nliklerge qatnaslı is-ha'reketlerdi bildiredi:tisle, su'z, top, asa, em, je, shayna, jut, ish, sorı, shoqı.t.b.;

d) obiekttin' sapalıq, ko'lem ha'm mo'lsheerlik o'zgerislerin bildiredi: ken'eytiw, uzaytiw, bo'liw, siyrekletiw, u'shlew, t.b.

2. a) awıspasız feyiller, ko'binese adamnın' kewil, ku'y, halat, t.b. ma'nilerdegi is-ha'reketlerin bildirip keledi: ku'ldi, quwandı, qayg'ırdı,

jiladi, seskendi, jaliqtı, qoriqtı, uyqıladı, esnedi, kirdi, otirdi, turdı, ju'rdi, sharshadı, in'qıldadı, esnedi, talpındı, tu'shkirdi, sekirdi, jilamsıradı, t.b.;

b) adamnıń yamasa basqa bir predmettin' ko'rınislik o'zgeriw qubılısı ma'nisindegi is-ha'reketlerin bildiredi: sarg'aydı, bozardı, ko'gerdi, qızardı, ag'ardı, surlandı, jasardı, uzaydı, kishireydi, azaydı, ko'beydi, t.b.;

d) adamnan basqa janlı predmetlerdin' u'n shıg'arıw, qozg'alıw, t.b. ha'reketlerin bildiredi: man'ıradı, mo'n'iredi, ırıldadı, ulıdı, kışnıdı, bozladı, tuwladı, oynaqladı, shaptı, qondı, jorttı, o'n'keledi, jorg'aladı, t.b.

Tilde geypara feyiller awıspalı da, awıspasız da ma'nilerge iye bolıp, tabıs sepligindegi so'zlerdi basqarıwı menen qatar, barıs, shıg'ıs, orın sepliklerindegi so'zlerdi de basqarıp keledi: attı mindi- atqa mindi, kitaptı oqıydı-mektepte oqıydı, batpaqtı bas-batpaqqa bas, awqattı jedi-awqattan jedi, t.b.

I FEYILDIN' MORFOLOGİYALIQ KATEGORIYALARI

§ 88. Feyildin da'reje kategoriyası. Feyildin' da'reje kategoriyası subiekt ha'm obiekt arasındag'ı ma'nilik qatnaslardı bildiredi, yag'nıy is-ha'rekettin' isleniwine, onın' islewshisi-subiekt yamasa obiekt qatnasadı.

Feyildin' da'reje kategoriyasına ta'n ma'niler tu'bir ha'm do'rendi feyiller arqalı bildiriledi. Eki jag'dayda da feyil da'rejelerin bildiriwshi is-ha'reket subiekt yamasa obiektin' is-ha'reketi bolıp keledi. Ma'selen: kiydi, kiyindi, teristi, terildi, t.b.feyillerdin' is-ha'reketi qanday da bolmasın subiekt yamasa obiekt (logikalıq subiekt) ta'repinen islengen. Biraq bul feyillerdin subiekt yamasa obiekt ta'repinen islengenligi ha'mmesinde bir da'rejede emes. Da'slepki u'sh feyilde ha'reket iyesi grammatikalıq subiekt, al en' son'g'ı feyilde (terildi) ha'reket iyesi — grammatikalıq obiekt (paxta mashina menen terildi).

Feyildin' da'reje kategoriyası, ko'binese awıspalı ha'm awıspasız feyiller menen tig'ız baylanışlı boladı. Sebebi subiektin' is-ha'reketi ha'r waqıt belgili bir obiektin' isleniwine qaratıladı. Mısalı: kir juwdı, kiyimin kiydi, kir juwıstı, paxta tergizdi, paxta terildi. Bul keltirilgen mısallardın' ha'mmesinde subiektin' is-ha'reketleri belgili bir obiektke qaratıl'g'an, yag'nıy subiekt yamasa obiektin' is-ha'reketi maqsetsiz, obiektsiz emes.

Feyildin' da'reje kategoriyası tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerdin' yamasa sol feyillerge da'reje jasawshi qosımtalardın' jalg'anıwı arqalı birneshe semantikalıq o'zgeshelikke iye boladı. Feyil da'rejelerinin' semantikasi ha'reketin' subiekt ha'm obiektke qatnaslı yamasa subiekt yamasa obiektin' ha'reketke qatnaslı'ınan payda boladı.

Haqıyqatında, feyil da'rejeleri ha'reket penen subiekt ha'm obiekt arasındag'ı ma'nilik qatnasları ha'm morfologiyalıq belgisine qaray: tu'p

da'reje, o'zlik da'reje, sheriklik da'reje, o'zgelik da'reje ha'm belgisiz da'reje sıyaqlı 5 tu'rge bo'linedi.

§ 89. Tu'p da'reje. Feyildin' tu'p yamasa tiykarg'ı da'rejesi o'zinen ta'n arnawlı da'reje formasına iye emes. Onın' ma'nisi, tiykarınan, feyildin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir formaları arqalı an'latıladı. Sonlıqtan feyildin' tu'p da'rejesi leksikalıq jol menen jasalıp, onın' ha'reketi tek subiektke g'ana qatnaslı bolıp turadı. Mısalı: teristi, juwdı, jazdı, t.b. tu'p da'reje feyilleri: Aygu'l paxta terdi. Ol kir juwdı. Azat xat jazdı bolıp, belgili bir subiektin' is-ha'reketin bildiredi.

Feyildin' tu'p da'rejesi awıspalı ha'm awıspasız feyil ma'nilerinde keledi:

Demek, feyil da'rejesinin' bul termini qollanıwı jag'ınan tu'rkiy tillerinde bir-birine ku'ta' jaqın, ma'niles bolıp keledi. Ma'selen, qazaq qırğ'ız tillerinde negizgi etis (ma'mile), o'zbek tilinde bosh da'reje, bashqurt, qaraqalpaq tillerinde tu'p da'reje terminleri menen ataladı. Bul negizgi, bas, tu'p so'zleri son'g'ı da'rejelerdin' jasalıwının' bası, negizi, tu'p-tiykari bolıp keledi.

§ 90. O'zlik da'reje. O'zlik da'reje feyili subiektin' is-ha'reketinin' o'zine qaratıl'g'anın bildiredi, yag'nıy is-ha'reket subiektin' o'zi ta'repinen iske asadı. O'zlik da'reje feyillerindegi subiekt, obiektin' de xızmetin o'teydi, yag'nıy is-ha'reket bir waqıtta subiekt ha'm obiektke qaratıl'g'an boladı. Mısalı: juwındı, kiyindi, awqatlandı, t.b. Bul feyillerindegi is-ha'reket subiektin' o'zine qaratıl'g'an. Sebebi, ha'reketi islewshi de subiekt, ha'reket qaratıl'g'an obiekt te sol subiektin' o'zi boladı. Sonlıqtan tu'rkiy tillerinde o'zlik da'rejeni anıqlawdag'ı tiykarg'ı belgi «o'z», «o'zin-o'zi»degen ma'nige tiykarlanadı.¹

O'zlik da'reje feyili morfologiyalıq ha'm leksikalıq usıllar menen jasaladı.

1. O'zlik da'reje morfologiyalıq usıl menen jasalg'anda, o'zinin' arnawlı da'reje jasawshi formasına iye boladı. O'zlik da'reje, tiykarınan, -in/-in, -n, siyrek jag'dayda -ıl/-il -l/, -lıq/-lik, -ıq/-ik, -q /-k affiksleri arqalı jasaladı:

a) o'zlik da'rejenin' -in/-in, -n qosımtaları, ko'binese awıspalı ma'nidegi tu'p da'reje feyillerine jalg'anıp, sol awıspalı feyiller awıspasız feyilge o'tedi: jasandı, tayarlandı, tazalandı, oylandı, saylandı, ko'rindi, orandı, sıbırlandı, t.b. Ma'lpey a'ri-beri oylandı. Qız su'ykimli ko'rindi (S.X.);

b) o'zlik da'reje feyili -ıl/-il, -l belgisiz da'reje qosımtaları arqalı da jasaladı: ker-il, bu'g-il, shom-il, awdar-il, su'yret-il, bur-il, jaz-il, jıy-nal, t.b. Bul formalarda kelgen o'zlik da'reje feyilleri janlı predmetlerge,

¹Kirgiz tilinin' grammatikasi (1964), 201-bet; O'zbek tili grammatikasi, I tom, Morfologiya. Toshkent, 1975, 446-bet.

a'sirese adamlar'ga qatnash aytiladi. Sol is-ha'reket qatnash predmet ha'rekettin' iyesi, haqiqiy subiekt bolip keledi: Ashliqtan albirag'an adamlar Qoshqarbaydin' da'rwazasinin' aldina jiyildi. Qoshqarbay O'tepke burildi (S.X.);

d) o'zlik da'rejenin' ma'nisi -liq/ -lik, iq/-ik, -q/-k affiksleri orqali jasalg'an do'rendi feyillerden de boladi: buw-liq, soq-liq, qis-liq, at-liq, ko'nlik, jet-lik, tol-iq, tin-iq, qan-iq, jet-ik, t.b.: Qoshqarbaydi ko'zi shalg'an adamlar sendey soqlig'isip, ten'lesip ketti. (S.X.). G'awasha go'rekleri ku'n sayin jetilip, toliqti.

2. O'zlik da'reje feyilinin' ma'nisi sintaksislik usul orqali bildiredi. Bul jag'dayda o'zlik da'reje feyilleri tabii sepligindegi o'zlik almasig'in basqarip keledi: Ol o'zin qorg'adi, o'zin shetke aldi, o'zin shetke tartti, o'zin suwg'a taslap jiberdi. Qoshqarbay ag'asim o'z qoli menen *jerledi*: U'stine ten'ge shashti, namazini o'z qoli menen aqsha u'lestirdi: U'y-mu'lkini eki arbag'a ju'klep, o'zi atli ozip ketti (S.X.).

3. O'zlik da'reje feyilinin' ma'nisi leksikaliq usul orqali bildiredi. Bunday jag'dayda o'zlik da'rejenin' ma'nisi feyildin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir formasini orqali an'latiladi. Sol feyildan an'lasilg'an is-ha'reket subiektin' o'zine qaratilg'an boladi: oyan, u'yren, juban, quwan, eglen, oylan, shadlan, namusan, qumarkan, ashirlan, u'reylen, tayan, isen, sag'in, qorg'an, jerken, sesken, t.b.: O'tep endi aman o'temen g'oy dep quwandi (S.X.). Bu'rkitlerdin' qanatlari ko'p-ko'mbek aspan betine tu'sken qap-qara qalg'a aylanadi.

O'zlik da'reje feyilleri to'mendegi semantikalik o'zgesheliklarga iye boladi:

a) o'zlik da'reje feyilleri haqiqiy o'zlik da'reje ma'nisin beradi. Bul ma'nidegi feyiller o'zlik da'reje ma'nisin aniq ko'rsetip, is-ha'rekettin' subiekti da'l o'zine qaratilg'an boladi: Nurjan *juwindi*, *kiyindi*, *tarandi* t.b;

b) uluwmalik o'zlik da'reje ma'nisin bildiredi. Bul ma'nidegi o'zlik da'reje feyilleri subiektke aniq qaratilg'an is-ha'reketni bildirmeydi, ol sol subiektin' halatin yamasa ha'rekettin' bir halattan ekinshi bir halatqa o'tkenligin bildiredi: shadlandi, quwandi, oylandi, so'ylendi, ko'rindi, tazalandi, ashildi, ku'n ko'terildi, tan'landi, oqirandi, sag'indi, bag'indi, su'ykendi, t.b.

§ 91. Sheriklik da'reje. Sheriklik da'reje feyilleri eki yamasa bir neshe subiektin' birge sheriklesip islegan ha'reketni bildiredi.

Sheriklik da'reje formasini, tiykarinan, tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerga *-is/-is, -s* formalarinin' jalg'anisi orqali jasaladi: qaz-is, ter-is, so'yle-s, oyla-s, sal-is, ko'r-is, mo'niresiw, toparlasiw, tabisiw, t.b.: Adam so'ylesip, mal mo'niresip tabisadi (naqil). Ha'mmesi in'-jin'siz onin' betine

telmiristi. Jilqilar keyin serpilgen waqitta jilqimanlar wadirilasip baqirisadi. (Sh.A.). Jurt hayran bolip tarqasti (S.X.). Olar qushaqlasip ko'risti.

Sheriklik da'reje feyili *-las/-les, -das* formal feyiller orqali da jasaladi: qollas (qapti qollasiw), qoldas (digirmandi qoldasiw), sirlas, mun'las, sherikles, sa'lemles, xoshlas, ja'rdemles, t.b.: Ha'mme usilay g'awirlasti (S.X.). Ra'met Nurxoja menen xoshlasti (O'.X.). Eki qurdas qushaqlasip sa'lemlesti.

Sheriklik da'reje feyilleri subiekt ha'm obiektlerdin' is-ha'reketke qatnasina qaray to'mendegi ma'nilik o'zgesheliklarga iye boladi.

1. Sheriklik da'reje feyilleri birgelik-sheriklik ma'nisin bildiredi. Birgelik-sheriklik ma'nidegi feyiller subiektin' ha'm obiektin' ha'reketke qatnasina qaray eki toparg'a bo'linadi:

a) is-ha'reket eki yamasa bir neshe subiektin' birgelesip, ja'mlesip islewin bildiredi: sa'lemlesiw, so'ylesiw, sorasiw, shabisiw, ko'risiw, aytisiw, su'yisiw, sanasiw, xoshlasiw, t.b.: Ayriw onin' menen qol alisip ko'risedi (X.T.). Olar uzaq waqit oylasip pikirlesedi, juwabi tabilsa birge quwanisadi:

b) eki yamasa bir neshe subiektin' is-ha'reketi bir-birine ja'rdemlesiw, ko'meklesiw ma'nisindegi birgelikni bildiredi: qag'isti, qazisti, ja'rdemlesti, teristi, oristi, jiyinasti, qollas, izles, a'kelis, t.b.: Marat atasina jap qazisti. Aygu'l anasina paxta teristi. Aqbota og'an ko'meklesip, belgilengen jerge aparisti. Ol az g'ana Aybiykege ja'rdemlesti (S.X.).

2. Sheriklik da'reje formasini bir neshe subiektin' ko'plik ma'nidegi is-ha'reketni bildirip, baslawish penen ko'plik sanda kelisedi. Bayanlawishi sheriklik da'reje formasini orqali bildirilgan ga'plerdin' subiektleri ko'plik affiksli ya birgelikli baslawishli, yamasa ko'plik ma'nidegi so'zlerden boladi. Misali: Olar ha'r bir bo'limde ha'r bir brigada da ushurasadi (Q.E.). Bir ma'ha'lda qoylar u'rkip, biyik to'beshikka qa'ray buriip, shapqilasip ketti. Buni ko'rgen Ra'wshan menen Aysa'nem, Gu'lsa'nemler ishek-silesi qatip ku'listi (J.A.).

Usi siyaqli o'zgesheliklerine qaray, tu'rkiy tillerin izertlewshiler ta're-pinen sheriklik da'rejenin' *-is, -is, -s* formasini ko'plik kategoriyasina qatnash formativ retinde qaraladi.¹

¹ Дмитриев Н.К. Категория числа.-Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II М.,1956, 71 -бет; Nasirov D.S. Qaraqalpaq tilinde ko'plik kategoriyasi. No'kis, 1961, 34-bet; Qirg'iz tilinin' grammatikasi (1964), 59-bet, Ha'zirgi zaman uyg'ir tili. Almata,1966,122, 128-betler; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков.М.,1973, 204 бет; Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата 1974,17 бет; Da'wletov M.Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler. No'kis, 1974, 106-107-betler.

§ 92. O'zgelik da'reje. O'zgelik da'reje is-ha'reketin' grammatikalıq subiekt arqalı emes, basqa bir (o'zge) logikalıq subiekt arqalı isengenligin bildiredi: aldirdi, jazdirdi, kiyindirtti, oqitti, so'yletti, alg'izdi, ergizdi, tergizdi, o'tkerdi, qutqardi t.b.

O'zgelik da'rejenin' is-ha'reketinin' isleniwinde de sheriklik da'reje siyaqli, eki yamasa bir neshe subiekt qatnasli boladi. Biraq, bul is-ha'reket birneshe subiektin' sheriklesip yamasa birgelikte isengen ha'reketin bildirmeydi. O'zgelik da'rejenin' is-ha'reketine qatnasli subiektlerdin' birewi is-ha'reketi haqiqiy islewshi, boldirwshi xizmetin o'teydi.

O'zgelik da'rejenin' is-ha'reketine eki yamasa onnan da ko'p subiekt qatnasli bolip kelgende, to'mendegidey o'zgeshelikke iye boladi:

a) is-ha'reketin' subiekti ekew bolip kelgende, grammatikalıq subiekt ha'm logikalıq subiekt qatnasadi: Men og'an duwtar soqtirdim. Ol balasina xat jazg'izdi.

Bul ga'plerde grammatikalıq subiekt (passiv subiekt) — men, ol. Al logikalıq subiekt-og'an (ol), balasina (balasi), yag'nıy is-ha'reket logikalıq subiekt arqalı islenedi.

Kestesi

Sebepshi	Orinlawshi	Ha'reket qaratilg'an	Awispoli o'zgelik da'reje
Men	Og'an	Duwtar	Soqtirdim

Isletiwshi-islewshi-predmet-ha'reket.

b) is-ha'reketin' subiekti ekewden ziyat bolip kelgende aytiwshi (men)-tin'lawshi (sen)-orinlawshi siyaqli subiektler qatnasadi. Misali: Sen og'an jer suwg'art.

Bul ga'p te grammatikalıq subiekt ha'm logikalıq subiektten quralg'an. Biraq joqaridag'ı ga'plerdegi siyaqli, is-ha'reket ekinshi adam ta'repinen emes, u'shinshi adam ta'repinen isengenligi bildireledi.

Sen og'an jer suwg'art

Aytiwshi	Tin'lawshi	Orinlawshi
1-adam	(sen) 2-adam	(og'an) 3-adam
Buyiriwshi	Isletiwshi	Islewshi

O'zgelik da'reje forması tu'bir ham do'rendi tu'bir feyillerge da'reje jasawshi affikslerdin' jalg'anıwı arqalı morfologiyalıq usıl menen jasaladı. O'zgelik da'reje formasının' jasalıwına to'mendegi affiksler qatnasadi:

1) *-dir/-dir, -tir/-tir*. Bul affiks aqırı dawıssız seslerge pitken do'rendi ha'm tu'bir feyillerge jalg'anıp, o'zgelik da'reje formasın jasaydı. O'zgelik da'rejenin' bul forması basqa formalarına qarag'anda, buyırıq ma'nisinde o'nimli qollaniladı: aldır, ko'n-dir, tap-tır, kep-tir, kiyin-dir, juwin-dir, kel-tir, jan-dir, so'n-dir, o'n-dir, tik-tir t.b.

2) *-it/-it/-it* affiksi aqırı dawıslı seslerge yamasa *r, l, y, k, q* dawıssızlarına pitken feyillerge jalg'anıp, o'zgelik da'reje jasaydı: oqı-t, orna-t, jılı-t, tanı-t, su'yre-t, bosa-t, uyqıla-t, aldır-t, ko'ndir-t, semir-t, uyal-t, jog'al-t, qozg'al-t, ku'shey-t, azay-t, en'key-t, qorq-it, u'rk-it t.b.

3) *-qız/-kız -g'iz/-giz* affiksi awispoli ha'm awispolisiz feyillerge jalg'anıp, awispoli o'zgelik da'reje feyilin jasaydı. Bul forma o'zgelik da'rejenin' *-ır/-dir* forması menen sinonim bolip keledi: alg'iz-aldır, ku'lgiz-ku'ldir, kiygiz-kiydir, oyg'iz-oydır, jazg'iz-jazdır, juwig'iz-juwinır t.b.

4) *-qar/ker (-g'ar/-ger), -qır/kir (-g'ır/-gir), -ar (-er,-ır)* ir affiksleri, ko'binese awispoli, geyde awispolisiz feyillerge jalg'anıp, o'zgelik da'reje feyilin jasaydı: jatqar, o'tker, pitker, azg'ır, qayt-ar, shıg'-ar, as-ır, pisir, bat-ır, ush-ır, qash-ır, jet-ır, ko'sh-ır, t.b.

O'zgelik da'rejenin' *-qar/-ker, -ır/-ir* formaları *-qız/-kız* formaları menen paralel qollanılıp, o'z ara sinonim bolip ta keledi: jatqar-jatqız, o'tker-o'tkız, batır-batqız, ushır-ushqız, jetker-jetkız t.b.

O'zgelik da'reje jasawshi qosımtalar birinin' u'stine biri jalg'anıp qabatlasıp ta qollaniladı: aldır-t, aldır-t-qız, aldır-g'iz, al-g'iz-dir-t, oqı-t-tır-g'iz t.b.

§ 93. Belgisiz da'reje. Belgisiz da'reje feyilleri grammatikalıq subiekt ta'repinen emes, logikalıq subiekt (grammatikalıq obiekt) ta'repinen isengen is-ha'reketi bildiredi. Bul da'rejede is-ha'reketi islewshi grammatikalıq obiekt boladı da, al grammatikalıq baslawish is-ha'reketke qaratilg'an obiekt bolip keledi. Yag'nıy grammatikalıq subiekt is-ha'reketke passiv qatnasıp, aktivlik grammatikalıq obiektke o'tedi. Belgisiz da'rejedegi is-ha'reket iyesi (subiekt), ko'binese anıq ko'rsetilmey, belgisiz bolip keledi: otın shabıldı, salı orıldı, jay aqlandı degende otın, salı jay so'zleri shabıldı, orıldı, aqlandı degen feyillerdegi is-ha'reketin' islewshisi (subiekti) emes. Olar qanday da bolmasın anıq ko'rsetilmegen basqa subiekt arqalı isengenligi an'lasiladı. Misali: Otın balta menen shabıldı. Salı kombayn menen orıldı. Jay oqıwshılar ta'repinen aqlandı.

Bul ga'plerdegi is-ha'reketin' islewshisi anıq ko'rsetilgen. Bundag'ı balta menen, kombayn menen, oqıwshılar ta'repinen so'zleri logikalıq subiekt (grammatikalıq obiekt) wazıypasında kelgen, al otın, salı, jay so'zleri is-ha'reket qaratilg'an logikalıq obiekt bolip keledi.

Belgisiz da'reje, tiykarınan, morfologiyalıq usıl menen jasaladı. Belgisiz da'rejenin' arnawlı qosımtası *-ıl/-il -l-*: qazıldı, ko'mildi, egildi, su'rildi, ashıldı, t.b. Da'rwaza ashıldı. Siyırılar bosatıp jiberildi (S.X.).

Sunday-aq, belgisiz da'reje feyilleri o'zlik da'rejenin' *-n/-in, -n* affiksleri orqali da'jalandi: salindi, ilindi, tazalandi, tu'yeklendi, orinlandi, tegislendi., t.b.

Belgisiz da'reje o'zlik da'rejenin' *-n/-in, -n* affiksi orqali jasalip, sol da'reje menen formalliq jaqtan birdey bolip kelgen menen, bul eki da'rejenin' arasinda semantikalik o'zgeshelik bar. Sol formada kelgen feyildin' qaysi da'reje ma'nisinde qollanilganlig'i kontekst orqali ajratiladi: 1) Azat juwindi, kiyindi, tazalandi degen ga'pte juwindi, kiyindi, tazalandi feyilleri o'zlik da'reje. Sebebi bul da'rejenin' is-ha'reketi sol ga'ptin' subiekti (Azat) orqali islenedi, is-ha'reketin' islewshisi de, sol is-ha'reket qaratilgan obyektte subiektin' o'zi boladi. Al qora tazalandi, sali tu'yeklendi, kiyim ilindi degende tazalandi, tu'yeklendi, ilindi feyillerin joqarida ko'rsetilgen da'reje feyilleri menen salistirsag, bulardin' subiektke qatnasli ma'nisinin' basqasha ekenligin ko'remiz. Bul feyillerde is-ha'reketin' islewshisi sol ko'rsetilgen qara, sali, kiyim so'zleri emes, baska bir aniq ko'rsetilmegen subiektin' qatnasqanlig'm an'latadi. Bundag'i grammatikalik subiekt xizmetinde kelgen qora, sali, kiyim so'zleri basqa bir belgisiz subiektin' is-ha'reketi qaratilgan obyek (predmet) ma'nisin bildiredi.

Belgisiz da'rejenin' is-ha'reket iyesi obyek bolip keliwine baylanishi, sol obyek ko'binese ta'repinen, menen ko'mekshi so'zleri menen birge qollaniladi.

Bul ko'mekshi so'zler qollanilgan logikalik subiekt eki tu'rli o'zgeshilikke iye boladi:

1) eger belgisiz da'rejenin' is-ha'reketin islewshi adam bolip kelse, sol logikalik subiekt ta'repinen ko'mekshi so'zi menen birge qollaniladi: Bul xat Axmet ta'repinen jazildi. Terim mexanizatorlar ta'repinen ju'rgizildi. Bul o'nim altin qolli diyqanlar ta'repinen toplandi.;

2) egerde belgisiz da'rejenin' is-ha'reketin islewshi jansiz predmetlerden bolsa, onda sol logikalik subiekt bolatug'in so'z menen ko'mekshi so'zi menen birge beriledi: Paxta mashina menen terildi. Kanal ekskavator menen qazildi. G'awashalar nay menen suwg'arildi.

§ 94. Betlik ha'm betlik emes feyiller. Tu'rkiy tillerindegi feyiller da'stu'riy bo'liniwi boyinsha betlik (verbum finitum) ha'm betlik emes (verbum infinitum) feyiller bolip u'lken toparg'a bo'linedi.

A.M.Sherbak tu'rkiy tillerindegi feyillerdi morfologiyaliq o'zgesheliklerine qaray toliq feyillesken (verbalizatsiyalang'an) formalar ha'm toliq feyillespegen formalar dep ekige bo'ledi.¹ Bul bo'liniwdin' toliq feyillesken tu'rinin' sistemasinda meylil, bet formaları menen o'zgerip kelgen feyillerdi,

al toliq feyillespegen tu'rinin' sistemasinda feyildin' betlik emes formasi - hal feyil qaraladi. Bunda ha'reket ati ha'm kelbetlik feyiller atawish so'z shaqabinin' sistemasina kirgiziledi.¹

Tu'rkiy tillerinde «feyildin' funktsional formaları» termini en' da'slep N.A.Baskakovtin' miynetlerinde qollaniladi. N.A.Baskakov feyildin' funktsional formalarinin' sistemasinda feyildin' betlik emes tu'rleri - ha'reket ati, kelbetlik feyil ha'm hal feyillerdi ko'rsetedi.²

N.K.Dmitriev feyil formaların klassifikatsiyalawda «betlik feyil» ha'm «betlik emes feyil» degen terminnin' uluwma tu'rkiy tiller ushin qolayli ekenin esapqa alip, «bunday bo'liniw praktikalik jaqtan on'ay ha'm tu'rkiy tillerdegi meylilge uqsas formalar di ekige klassifikatsiyalaw ushin ja'rdem etedi»³ dep ko'rsetedi. Feyildin' funktsionalliq formalarinin' bunday bolip bo'liniwinin' tu'rkiy tillerindegi feyiller ushin qolayli ekenligi P.I.Kuznetsovtin' miynetinde bayan etiledi.

P.I.Kuznetsov tu'rk tilindegi feyildin' funktsionalliq formalarinin' sistemasina betlik emes feyiller menen qatar, betlik feyillerdi de kirgizip, feyildin' funktsional formalarinin' sistemasin biraz ken' klassifikatsiyalaydi. Solay etip, bul avtor tu'rk tilindegi feyildin' funktsional formaların finitlik formalar ha'm infinitlik formalar dep eki toparg'a bo'ledi.⁴ P.I.Kuznetsov betlik feyillerdi feyildin' funktsional formasi dep qarag'anda, onin' ga'p ishinde belgili funktsionalliq xizmetin esapqa aladi. Haqiqattin da, feyildin' funktsionalliq formalarinin' sistemasinda tek betlik emes feyillerdi g'ana qaraw bul terminnin' qollaniliw o'risinin' ken'ligin shekleydi. Sebebi feyil formalarinin' barliq tu'rleri de, meyli toliq ma'nili feyil bolsin, meyli ko'mekshi ma'nili bolsin, ha'mmesi de ga'ptin' quraminda onin' belgili bir ga'p ag'zasi yamasa ekinshi bir grammatikalik funktsiyasin atqarip, funktsionalliq formag'a iye boladi. Sonliqtan feyil formalarinin' struktura-semantikalik ha'm funktsionalliq belgileri esapqa alinip, qaraqalpaq tilinde de, basqa tu'rkiy tilleri siyaqli, feyillerdin' funktsional formalarinin' sisteması u'sh toparg'a bo'linedi: 1) feyildin' betlik formaları, 2) feyildin' betlik emes formaları ha'm 3) feyildin' ko'mekshi funktsional formaları.

Feyildin' funktsional formaları bul siyaqli u'sh toparg'a bo'lingende, olardin' forma ha'm ma'ni birligi, yag'niy struktura-semantikalik printsip basshılıqqa alinadi. Usı printsip tiykarında feyil formalarinin' sisteması betlik, yag'niy meylil, ma'ha'l, bet-san formaları menen o'zgerip kelgen feyiller, betlik emes, yag'niy da'slepki do'rendi formasında qollanilg'anda

¹ Sol avtor. Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград. «Наука», 1977, 158-159-betler.

² Баскаков Н.А. Кариалпакский язык. 306-311-betler.

³ Dmitriev N.K. Bashqort tilinin' grammatikasi. O'fo', 1950, 145-bet.

⁴ Кузнецов П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке- «Советская тюркология», 1982, №3, 4-bet.

¹ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) Ленинград. «Наука», 1981, 22-23-betler.

meyil, bet-san ma'nilerin bildirmewshi feyiller ha'm ko'mekshi funktsional feyiller bolip bo'linedi. Eger feyil formalarinin' sisitemasin funktsionalliq aspekt tiykarında klassifikatsiyalag'anda, bul feyiller predikativlik forma (betleniwshi feyil), substantivlik forma (ha'reket atı), atributivlik (kelbetlik feyil ha'm hal feyil) formaları sıyaqlı u'shke bo'linedi.

Sorawlar

1. Feyildin' leksika-semantikalıq o'zgesheliklerin aytın'. Ol ko'binese qaysı so'z shaqabi menen ma'nilik qatnasqa tu'sedi?
2. Feyil qanday morfologiyalıq kategoriyalarg'a iye, atap ko'rsetin' ha'm qisqasha tu'sinik berin'.
3. Feyildin' bolımlı, bolımsız formalarg'a bo'liniw o'zgesheliklerin, onın' bolımsız formaların aytıp, misallar keltirip tu'sindirin'.
4. Feyildin' da'reje kategoriyası neshege bo'linedi? Olardı atap, ha'rqaysısının' da'reje formaların aytın', misal keltirin'.
5. Betlik ha'm betlik emes feyil qanday feyiller bildiredi? Olardı atap tu'sinik berin'.

A'debiyatlar

- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 306-373-бетлер.
- Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове), 2-е изд., М. «Высшая школа», 1972, 337-511-бетлер.
- Ўзбек тили грамматикасы. I том, Морфология. Тошкент «Фан», 1975, 365-373-бетлер.
- Қазақ тилиннн грамматикасы. I, Морфология. Алматы, «Ғылым», 1967, 124-177-бетлер.
- Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиннн грамматикасы. Сөз жасатыў хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994, 178-215-бетлер.
- Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде феїилдиннн функциональ формаларынын системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 3-113-бетлер.
- Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 150-174-betler.

FEYILDİN' MEYİL KATEGORIYASI

§ 95. Meyil kategoriyası tuwralı tu'sinik. Feyildin' meyl kategoriyası is-ha'reketinin' obiektivlik haqıyqatlıqqa bolg'an ma'nilik qatnasların bildiredi. Is-ha'reketin' haqıyqatlıqqa qatnası so'ylesiwınin' subiektivlik qatnaslarına baylanışlı boladı. So'ylesiwshinin' haqıyqatlıqqa qatnası is ha'reket arqalı bildirilip, sol is-ha'reket buyırq, tilek, sha'rt ha'm anıq xabarlaw ma'nilerinde keledi. Ma'selen, oqi, ayt, oqıyın, aytayın, oqısa, aytsam, oqıyman, ayttı degen feyillerdin' ma'nisi ha'mmesinde birdey

emes. Olar ha'r tu'rli formalıq o'zgerisine qaray, ha'r tu'rli grammatikalıq ma'ni bildiredi. Da'slepki eki tu'bir feyil (oqi, ayt) is-ha'reketin' buyırq ma'nisin, oqıyın, aytayın feyilleri tilekti, oqısa, aytsam feyilleri sha'rt, oqıyman, ayttı feyilleri real xabarlaw ma'nilerin bildiredi. Qaraqalpaq tilinin' meyl kategoriyası ma'ni ha'm formalıq belgilerine qaray buyırq, tilek, sha'rt, maqset ha'm anıqlıq meyl sıyaqlı bes tu'rge bo'linedi. Ha'rbir meyl tu'rleri bir-birinen ayrılıp tu'ratug'in morfologiyalıq ha'm semantikalıq belgige iye boladı. Ma'selen, anıqlıq meyl ma'ha'l kategoriyası menen tıg'ız baylanışlı boladı. Onın' ma'nisi ha'm forması feyildin' ha'zirgi, o'tken ha'm keler ma'ha'l formaları arqalı bildiriledi: oqip atırman, oqip atırsan', oqip atır, oqip atırmız, oqip atırsız, oqip atır, oqidım, oqıdı; oqıdıq, oqıdın'ız, oqıdı; oqıyman, oqıysan', oqıydı; oqıymız, oqıysız, oqıydı, t.b.

Buyırq, tilek, sha'rt, maqset meyllerdin' ma'ha'llerge qatnası anıqlıq meyldey o'nimli emes. Olar tu'bir formalarında turıp tek keler ma'ha'l ma'nisin g'ana bildiredi. Buyırq meyl 2-3 betlerde g'ana ayılıp, 2-bette tu'bir formada yamasa tartımın' -m'-in' (oqın', ishin'), 3-bette -sin/-sin formalarında aytiladı. Feyildin' tilek, sha'rt ha'm maqset meylleri arnawlı morfologiyalıq formalarına iye. Olar u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tu'rlenedi.

§ 96. Buyırq meyli. Buyırq meyl so'ylesiwshi ta'repinen basqa birewge qaratıl'g'an buyırq, ha'mir etiw, talap etiw, shaqırq, t.b. ma'nilerdegi is ha'reketi an'latadı. So'ylesiwshinin' buyırq'ı tın'lawshıg'a (ekinshi ya birinshi betke), tın'lawshı arqalı basqa birewge (u'shinshi betke) o'tedi. Sonlıqtan, haqıyqıy buyırq meyl formaları, tiykarınan, II ha'm III bet arqalı bildiriledi: al. ayt, oqıt, jazdır, u'yret, u'yren, oqın', aytın', oqısın, aytsın, qala ber, qabil et t.b: Endi sen qala ber. U'yret, u'yren. O'sken jerdin' oyılı ba'lentin an'lap barıw kerek, ulım. Shayıq atan'ın' zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi ga'pti Amanqul biy aytsın (T.Q.).

Buyırq meylidin' betleniw paradigması

Birlik	Ko'plik
I	I oqıyq, isleyik
II oqın', islen',	II oqın', islen', oqın'ız islen'iz, oqın'lar, islen'ler, oqın'ızlar, islen'izler
III Oqısın, islesin	III oqısın, islesin.

Ko'rsetilgen paradigmadan belgili, buyırq meylidin' I beti birlikte joq, al II beti tu'bir ha'm do'rendi feyiller arqalı bildirilgen. Biraq II bettin' birliginin' sıpayı tu'ri feyil tu'birine (-ı) n'-(ı)-n'ız/-(ı) n'ız betlik qosımtaların' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Buyırq meylidin' birliginin' III betinde -sin/-sin affiksı qollanıladı. Bul affiks buyırq meylidin' arnawlı

forması bolıwı menen qatar, onın' III bettegi betlik forması bolıp keledi. Sonın' menen qatar, bul forma buyırq meyildin' III bet birlik ha'm ko'pligi ushın ortaq boladı: Ol *aytsın* (olar *aytsın*), t.b.

Buyırq meyildin' birinshi betinin' ko'pligi-(a) *yıq/-e* *yik* formasına iye. Bul formanı N. K. Dmitriev «bashqurt tilinin' grammatikasında» tilek meyildin' I betinin' ko'pliginen alıp, sha'rtli ra'wishte buyırq meyildin' I bet, ko'plik formasına o'tkeredi.¹ N.K.Dmitriev'in bul formanı buyırq meyilge o'tkeriw sebebi, bunda qandayda bolsın, tilek meyildin' I bet, birlik formasınan o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' bar ekenligin esapqa aladı. Haqıyqatında da, tilek meyildin' birliğinin' -*ayın/-eyin* forması so'ylewshinin' obektivlik haqıyqatlıqqa bolg'an subektivlik qatnasın, tilek-o'tinishin bildiredi. So'ylewshinin' tilegi, o'tinishi buyırq ma'nisinde basqa birewge-ekinshi ya u'shinshi betke (adamg'a) qaratılmaydı, tek bir na'rseni islew ya ornlaw haqqındag'ı o'zinin' tilegi, o'tinishi g'ana basqa birewden tilek o'tinish ma'nisinde soroladı, tilek etiledi: Men aytayın, men oqıyın, men so'yleyin, t.b. Al tilek meyildin' -*ayıq/-eyik* ko'plik formasında haqıyqıy tilek-o'tinish ma'niden go'ri, shaqırıq ma'nisindegi buyırq basım keledi. Sebebi -*ayıq/-eyik* ko'plik forması arqalı bildirilgen is-ha'reket tek so'ylewshinin' o'zine qaratılmay, basqa birewlerge-ko'p-shilikke qaratıladi. Ko'pshilikti qaratıw, shaqırıw, ma'jbu'rlew ma'nisindegi is-ha'reketi an'latadı: barayıq, qurayıq, qarayıq, alayıq, oqıyıq, keteyik, t.b.

Ju'rin' qızlar suw boyına *barayıq*,

Oyin ku'liki tamashalar *qurayıq* («X.q.»).

Kel balalar *oqıyıq*,

Oqıg'andı ko'n'ilge,

Iqlas menen *toqıyıq* (Abay).

Demek, usı ko'zqarastan qarag'anda, qaraqalpaq tilindegi buyırq meyil paradigması to'mendegishe:

Birlik		Ko'plik	
I		I	-ayıq/eyik, yıq/-yik
II	-in/-in, -n'	II	-ın/-in', n' (lar) -ın'ız/-in'iz, -n'iz/nin'
III	-sın/sin	III	-sın-sin

Tu'bir ha'm do'rendi feyillerge -*g'ır, -gir, -qır, -kir* affikslerdinin' jalg'anıwı arqalı ku'shli emotsionallıq ottenikke iye bolg'an buyırq meyil jasaladı. Bul affiksler arqalı jasalg'an buyırq meyil dara so'z, turaqlı dizbek foramlarında kelip, keyiw, g'arg'aw, qayg'ırıw yamasa baxıt tilew ma'nilerindegi buyırqı bildiredi: qırlg'ır, on'bag'ır, o'spegir, joq bolg'ır, o'miri uzaq bolg'ır, qolları da'rt ko'rmegir, t.b.

Qaraqalpaq tilindegi buyırq meyil joqanda atalg'an formalardan tisqari, geypara qosımsha ma'ni beriwshi grammatikalıq qurallar arqalı da bildiriledi:

1) buyırq meyildin' birlik sandag'ı II ha'm III betine ha'm ko'plik sandag'ı I betine *shı/shi* janapayları qosılıp, buyırqı da'slepki den go'ri, jumsartıp ko'rsetedi: alshı, bershi, ketshi, alsınshı, bersinshi, ketsinshi, barayıqshı, alın'shı, jazın'shı, t.b. Azıraq *tinushlanın'shi*. Batıray shawqım salmay *turshı* (S.K.). Usı mag'an aytshı, u'ydegi erkek tuqımın bolsa ju'rt asırdın', sondag'ı senin' mu'dda'ha'n' ne? (S.X.). Sonday-aq -*shı-shi* janapayı tilek meyildin' I bet, birliktegi -*ayın, -eyin* formasına, sha'rt meyildin' 2-bet, birlik ha'm ko'pliktegi ha'm 3-bettegi -*sa* (awızeki so'ylewde) formalanna qosılıp buyırq meyil ma'nisi bildiriledi: alayınshı, keteyinshi, alsan'shı, ketsen'shi, alsan'ızshı, kelsen'izshı, barsan'ızshı, alsashı, berseshi (Bul forma awızeki so'ylewde alsash, bersesh, kelsesh, t.b. birikken formalarda da qollanıladi);

2) buyırq meyil sha'rt meyildin' 2-bet birlik formadag'ı -*san'/-sen'* formasına -*a/-o'* janapayların' qosılıwı arqalı -*san'a/-sen'a'* formalarında birigip qollanıladi. Bul forma, ko'binese awızeki so'ylewge ta'n bolıp keledi: Qoysan'a, barsan'a, kelsen'a, alsan'a, jazsan'a, bersen'a, t.b. Mısali: Qosibay hayalınin' aqılsızlıg'ın jaqtırmay: -*Qoysan'a-dep* jekirindi. -*Ha'juwenemek, kelsen'a'* bermag'an (K.S.).

Buyırq ma'ni anıqlıq ha'm sha'rt meyiller arqalı da bildiriledi. Bul jag'day kontekst yamasa situatsiyag'a baylanışlı boladı. Mısali:

— Qa'ne, ko'p *irilmeyik*.

— Basla onda, *kettik* (T.Q.). Endi senin' kelgen quwanışlı ku'nin'de bolmasa, ko'zimnin' jasın *to'kpeymen* (K.S.). Men endi onın' ju'zin *ko'rmeymen*. A'ysenemge barıp wa'deli ku'nin bilip kel. Eger rızalıq bermese, ag'ası Qosibaydı Xiywag'a aydatıp, o'zin arbag'a baylap *a'ketemen* (K.S.).

Buyırq meyilde feyildin' -*ma-me* bolımsız formaları betlew affiksinen burın keledi: alma, berme, tiyme, aytpa, so'ylemeyik, alman'ız, ketpen'ler, t.b.

Buyırq meyil II bet tu'bir yamasa do'rendi tu'bir formasında kelgende, olardag'ı pa't birinshi buwıng'a tu'sedi ha'm sol feyildin' buyırq ma'nisin ku'sheytledi: oqi, isle, aytın', t.b.

Egerde buyırq meyil eki ya birneshe morfemadan qurılıp, birinshi morfemanın' son'g'ı sesi dawıshlıg'a pitse, pa't birinshi morfemanın' son'g'ı sesine tu'sedi: oqi-n'ız, so'yle-n'ız, oqıyıq, keteyik, t.b.

Feyildin' -*ma/-me* bolımsız forması tu'bir feyilge jalg'anıp kelgende, pa't bolımsız formag'a tu'sedi: isle-me, so'yle-me, ayt-pa, bas-pa, basla-ma, al-ma, t.b. Aqda'ryanın' topırag'ın to'kpe (K.S.). Dostın'dı egleme, ma'pten qalmasın. Dushpandı egleme, joldan qalmasın (Q.n-m.).

¹ Dmitriev N.K. Bashqort telenen' grammatikası (1950), 174-bet.

Buyırq meyil formasındag'ı so'zler ga'p ishinde buyırq intonatsiyası menen aytiladi. Buyırq intonatsiyası menen aytilg'an ga'plerde buyırq meyil sol ga'ptin' bayanlawish funksiyasında keledi. Buyırq meyildin' ha'r tu'rli ma'ni ottenkilerine iye bolıwı kontekst yamasa situatsiya, intonatsiyalıq o'zgesheligine qaray anıqlanadı:

Uris! ...A'psheerin' a'beshiy! Biygu'na na'restenin' atasın, atanın' botasın miyrimli qushag'ınan julıp alıp, ıssı bawırın sholan etken son'! ...Al, kerek bolsa jalg'ızımday!... Qarq bola g'oy!

Jen'is penen *kelin*! Ta'mbisin *berin*', jawdın'! -degen adamlardıñ jag'ada g'a'zepli so'zleri gu'n'ireñse, katerdin' palubasının' u'stinde qılshıldag'an jaslardı:

Bizlerdi balıqqa sag'ındırman'!

Bizler ushın balıqtı ko'p uslan'ız! ...-degen ha'zil-da'lkek so'zleri esitilip turdı.

-Ha'y jasawıllar, *tart* qılıshtı. Tiyme atama, shıg'ın' urıs maydanına! -degen g'awırılı atawdı qorshap aldı (K.S.).

Demek, bul sıyaqlı ga'plerde dıqqat etilgen buyırq meyil formaları kontekst yamasa situatsiyag'a baylanışlı ko'terin'ki buyırq intonatsiyası menen aytilip, buyırq meyildin' ma'nisi dara aytilg'andag'ı halınan ku'shli emotsionallıq ottenkige iye bolıp kelgen.

§ 97. Tilek meyil. Tilek meyil is-ha'rekeittin' isleniwine so'ylewshinin' tilek-niyetin, intasın, a'rman etiwın, o'tinish, soranıw ha'm t.b. subiektivlik qatnasın bildiredi. Tilek meyil ma'nisindegi feyiller ele islenbegen, biraq isleniwi tiyis bolg'an is-ha'reketi an'latadı. Sonlıqtan so'ylewshi is-ha'reketin' isleniwi, orınlanıwı ushın basqa birewden o'tinedi, tilek etedi, yamasa o'zinin' uluwmalıq tilegin bildiredi: alayın, ko'mekleseyin, keteyin, barayın, barg'ay, kelgey, barg'ayman, o'tkeymen, alg'im keledi, aytqım keledi, t.b. Ja'niwardı nede bolsa awılga minip keteyin. ...Men de ko'mekleseyin. Endigiden bılay tu'simde de, o'zim de sizlerdi ko'rmegeymen (X.S.).

Tilek meyil sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı jasaldı.

1. Sintetikalıq formadag'ı tilek meyildin' morfologiyalıq ko'rsetkishini -ayın/-eyin, -g'ay/-gey, (-qay/-key) formaları:

a) tilek meyildin' -ayın/-eyin forması tek I bet, birlik sanda g'ana tilek meyil ma'nisin bildiredi. Onın' -ayıq,-eyik ko'plik forması tilek ma'nisinen uzaqlasıp, ko'binese buyırq, shaqırq ma'nilerin beredi. (Bul tuwralı buyırq meyilge qaran').

b) tilek meyildin' -g'ay/-gey, (-qay/-key) forması tu'bir ha'm do'rendi feyillerge jalg'anıp, u'shinshi bettegi tilek meyildi jasaydı: kelgey, o'tkey, sawalg'ay, kepkey, qurag'ay, saw bolg'ay, zor bolg'ay, ko'p bolg'ay, aman bolg'ay, t.b.

Tilek meyildin' -g'ay/-gey forması I-II betlerde betlik ha'm ko'plik affiksleri menen o'zgerdi: U'shinshi bette o'zinin' da'slepki formasınan o'zgermeydi.

Betleniw paradigması

Bolımlı forma

	birlik	ko'plik
I	ko'rgeymen	ko'rgeymiz
II	ko'rgeysen'	ko'rgeysen'ler
	ko'rgeysiz	ko'rgeysizler
III	ko'rgey	ko'rgey

Bolımsız forma

I	ko'rmegeymen	ko'rmegeymiz
II	ko'rmegeysen'	ko'rmegeysen'ler
	ko'rmegeysiz	ko'rmegeysizler
III	ko'rmegey	ko'rmegey

2. Analitikalıq formadag'ı tilek meyiller to'mendegishe jasaladı:

a) tartım affiksli -g'i/-gi (-qı/-ki) formalı ha'reket atı feyili menen *kel* ko'mekshi feyilinin' qosılıwı arqalı jasaladı: aytqım keledi, barg'ım keledi, aytqın'ız keledi, alg'ısı keledi, ko'rgin' keledi, ko'rgisi keledi, oqıg'ımız keledi, t.b.

Tilek meyildin' bul forması u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tartımlanadı, onın' neshinshi bette ekeni tartım affiksi arqalı bildiriledi. Tartım affiksi ha'mme waqt da'slepki komponentte boladı.

Betleniw paradigması

	Birlik	Ko'plik
I	alg'im keledi	alg'ımız keledi
II	alg'in' keledi	alg'in'ız keledi
III	alg'ısı keledi	alg'ısı keledi

Tilek meyildin' alg'im keledi (ken' ma'nide) forması bolımsız formada da aytiladı. Bunda bolımsız forma ekinshi komponentke qosıladi.

	Birlik	Ko'plik
I	barg'ım kelmeydi	barg'ımız kelmeydi
II	barg'in' kelmeydi	barg'in'ız kelmeydi
	barg'in'ız kelmeydi	
III	barg'ısı kelmeydi	barg'ısı kelmeydi

b) -sa/-se formalı sha'rt meyil menen **edi, eken** tolıqsız feyildin' qosılıwı arqalı jasaladı. Bul analitikalıq formadag'ı tilek meyiller de u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tu'rlenedi:

Birlik	Ko'plik
I barsam edi barsam eken	barsaq edi barsaq eken
II barsan' edi barsan' eken	barsan'ız edi barsan'ız eken
III barsa edi barsa eken	barsa edi barsa eken

Bolımsız forma tilek meyildin' birinshi komponentine qosıladı:

Birlik	Ko'plik
I barmasam edi barmasam eken	barmasaq edi barmasaq eken
II barmasan' edi barmasan' eken	barmasan'lar edi barmasan'ızlar eken
III barmasa edi barmasa eken	barmasa edi barmasa eken

Tilek meyil joqarıda ko'rsetilgen jasalıw usıllarınan basqa, to'mendegi formalar arqalı da jasaladı:

1) tilek meyil ar/-er,-r formalı keler ma'ha'l kelbetlik feyiline tartımın' I bet formasındag'ı *edim* tolıqsız feyilinin' qosılıwı arqalı da bildiriledi: ku'ter edim, oyar edim, isler edim, barar edim, t.b.: ko'zime bir ko'rınse, to'besin bir oyar edim (X.S.);

2) tilek meyil ma'nisi buyırıq meyildin' III bet forması arqalı da bildiriledi. Bul jag'dayda sın/-sin formalı buyırıq meyil dara bir so'z formasında emes, turaqlı dizbek yamasa ga'plik konstruktsiya formasında qullanılardı. Yag'nıy, onın' tilek ma'nisi konteksten yaki situatsiyadan ma'lim boladı:

Abadan, paraxat, shadlı turmıs ushın,
Jaynag'an, jasnag'an baxtıımız ushın,
Quyashın' ba'hra jadırar tursın.(T.S.).

Malın'ız ko'p bolsın, jawın'ız joq bolsın. İlayım, ol qız baxıtlı bolsın, baxtın' ashılsın, basın'nan baxıt ketpesin (S.K.).

Tilek meyil ma'nisi buyırıq meyildin' II bet sıpayı formasına qatnaslı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da buyırıq meyil dara formasında emes, turaqlı dizbek formasında keledi: Saw bolın', ko'p jasay berin', Jumagu'l

apa (Q.Ep.): «Ba'rekella', ba'rekella', balam, ko'z-tilden saqlasın, u'p-u'lken jigit bolıpsan'. Paqırdın' topırag'ı *torqa bolsın*, o'mirin' *uzaq bolsın*-dep basımnan sıypalaytug'ın edi, u'ye kelgen adamlar (S.K.).

§ 98. **Sha'rt meyil.** Sha'rt meyil forması ekinshi bir is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi.

Sha'rt meyil qatnasqan ga'pte, ko'binese eki is-ha'reket boladı. Onın' birewi tiykarg'ı, al ekinshisi qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reket funktsiyasında keledi. Ekinshi da'rejeli is-ha'reket funktsiyasın sha'rt meyil formaları atqaradı ha'm tiykarg'ı is-ha'reket penen ma'nilik qatnasta boladı. Mısalı: Ha'r bir adam o'z erki menen, intası menen *islemese*, jaqsı na'tiyje shıqpaydı (A.A.). Paxtanı erte *eksen'*, utasan' («E.Q.»). Biz egisti qanshama *keshiktirsek*, alınatug'ın zu'ra'a't ta sonshama kem boladı (J.S.).

Sha'rt meyil, tiykarınan, -sa/-se formaları arqalı bildiriledi. Bul forma tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerdin' bolımlı ha'm bolımsız tu'rlerine jalg'anıp, u'shinshi bettegi sha'rt meyildi jasadı. Sha'rt meyildin' -sa/-se forması I ha'm II bettegi betlik qosımtaların qabıl etip, onın' qollanıwı o'risi ken'eyedi.

Sha'rt meyildin' betleniw paradigması

Bolımlı forması	
birlik	ko'plik
I bet oqısam	oqısaq
II bet oqısan'	oqısan'lar
III bet oqısa	oqısa

Bolımsız forması	
birlik	ko'plik
I bet kelmesem	kelmesek
II bet kelmesen'	kelmesen'ler
III bet kelmese	kelmese

Sha'rt meyildin' -sa/-se forması betlik affiksli kelgen menen dara halında turıp, belgili ma'ha'l kategoriyasına qatnaslı bolmaydı. Ma'selen: *kelsem, kelsen', kelsek, kelsen'iz*, t.b. so'zleri dara turg'anda ma'ha'llik ma'ni bildirmeydi.

Sha'rt meyildin' ma'ha'lge qatnaslılıg'ı kelbetlik feyildin' ma'ha'l ma'nisin bildiretug'ın -g'an,-tug'in formalarına sha'rt meyil formasındag'ı *bol* ko'mekshi feyilinin' qosılıwınan yamasa kontekst, yag'nıy bas ga'ptegi bayanlawishtın' ma'ha'llik ma'nisi arqalı ma'lim boladı. Mısalı: *kelgen bolsa, keletug'ın bolsa*: Men *barsam*, ol ketip qalg'an eken. Ol *kelse*, ha'mme jıynalıp otır eken.

Bul keltirilgen misallarda da'slepki analitikaliq formadagi so'zlerden o'tken ha'm keler ma'ha'l ma'nileri an'lasiladi. Bul analitikaliq formadagi so'zlerdin' ma'ha'llik ma'nisi kelbetlik feyildin' o'tken ha'm keler ma'ha'l ma'nilerin bildirip keliwi menen tikkeley baylanisli. Bunda sha'rt meyil formasindagi *bolsa* ko'mekshi feyili kelbetlik feyil menen qosilip, analitikaliq formadagi sha'rt meyildi jasadı ha'm sol sha'rt meyildin' ma'ha'l kategoriyasına qatnasli ekenligin bildiredi. Al, son'g'i eki ga'ptegi *barsam, kelse* sha'rt meyilleri bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawışı xızmetinde keliwi arqalı o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi. Bulardin' o'tken ma'ha'l ma'nisinde keliwi bas ga'ptin' bayanlawışının' o'tken ma'ha'l ma'nisinde keliwine baylanisli boladı. Yag'niy, bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reketi bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta, so'ylew momentinen burin islengenlikni bildiredi.

Sha'rt meyildin' -sa/-se formasının' bildiretug'in ma'nisi kontekstte ekinshi bir is-ha'reketke qatnasli ayqınlasadı.

1. Sha'rt meyil ekinshi bir is-ha'reketin' isleniwi ya islenbewi ushin qoyilg'an sha'rtti bildiredi: Misali: *Jılı-jılı so'ylesen*, jılan ininen shıg'adı. Texnikanı qag'ıydağa muwapıq *isletsen*, ol seni hesh waqıtta uyatqa qaldırmaydı. Eger qız *tabılmasa*, balan' qun to'leydi (K.S.).

2. Waqıt ma'nisin an'latadı. -Sa/-se formalı sha'rt meyil waqıt ma'nisinde kelgende, ko'binese bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta islengen ha'reketni bildiredi: Men koridorg'a *shıqsam*, balalardin' bir qanshası toparlasıp dalag'a qaray juwırdı. Sol ku'ni Temirbek Turg'anbaydikine *kelse*, ol xoja menen so'ylesip otır eken.

3. -Sa/-se formalı sha'rt meyilge da/de ko'mekshi so'zi qosılıp qarsılaslıq, sha'rt, sebep, ma'nilerin de bildiredi: Olar qansha *baqırısıp so'ylese de*, dawısları sırtqa esitilmeydi (T.Q.). Jay otırıpag'a *barsan' da*, toy-merkede *bolsan' da* o'z ornın'dı tawıp otırıwın' kerek (A.A.). Tosınnan iyt *u'rse de*, ol shorshıp ketedi (B.B.).

4. -sa/-se formalı sha'rt meyil sebep, salıstırıw ma'nilerin de bildirip keledi: Qara bultlar qan'g'ıp ju'rip ku'nnin' ju'zin *bassa*, jer-ja'ha'n gewgim tartadı (K.S.). *Usını qarawılassam* on'ıp qalar edim (S.X.).

§ 99. **Maqset meyili.** Maqset meyili is-ha'reketin' isleniw maqsetin, niyetin bildiredi. Maqset meyili tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge -maqshi/-mekshi (-baqshi/-bekshi, paqshi/pekshi) affikslerinin' jalg'anıwı arqalı jasaladı: barmaqshi, oqımaqshi, islemekshi, jazbaqshi, so'ylemekshi, aytpaqshi t.b. Birewler olardin' maqsetleri jo'ninde *so'ylespekshi* (S.X.). Eldin' a'ziz bu'rkitleri u'yin'nen duz *tatpaqshi* (T.Q.). So'ytip ol jol ju'rnekshi, shıg'ısqa qaray *ju'rnekshi*, qolaylı jol ha'm el bar jerlerdi izlewge urınbay, tog'ay arqalı *ju'rnekshi* (B.Polevoy).

Maqset meyilinin' -maqshi/-mekshi forması I, II bette betlew affiksleri menen tu'rlenedi.

Betleniw paradigması

	Birlik	Ko'plik
I	bet barmaqshıman	barmaqshımız
II	bet barmaqshısan',	barmaqshısız, barmaqshısan'lar,
III	bet barmaqshi	barmaqshısızlar, barmaqshi

Maqset meyilinin' sintetikalıq forması bolımsızlıq ma'nide aytilmaydı, onın' bolımsızlıq ma'nide qollanıwı analitikaliq forma arqalı beriledi. Bunday jag'dayda betlew affiksleri bolımsızlıq ma'ni beriwshi emes so'zine jalg'anadı.

	birlik	ko'plik
I	bet ketpekshi emespen	ketpekshi emespiz
II	bet ketpekshi emessen',	ketpekshi emessen'ler
	ketpekshi emessiz	ketpekshi emessizler
III	bet ketpekshi emes	ketpekshi emes.

Maqset meyildin' analitikaliq forması -maqshi/-mekshi formadan keyin edi tolıqsız feyili ha'm *boldı* ko'mekshi feyilinin' qosılıswı arqalı jasaladı: almaqshi edi, barmaqshi edi, almaqshi boldı, barmaqshi boldı, izlemekshi boldı, t.b.

Maqset meyilinin' -maqshi/-mekshi forması ma'ha'lge qatnaslıg'ı jag'ınan endi islenetug'in is-ha'reketni bildirip, keler ma'ha'l ma'nisine ku'ta' jaqın keledi. A'sirese bul forma betlik affiksli qollanıwı amıqlıq meyil formasında kelgende, onın' ma'ha'llik ma'nisi ayqınlasadı. -Maqshi/-mekshi formasının' keler ma'ha'l ma'nisin bildiriwın kelbetlik feyildin' - (a/e) jaq forması menen salıstırğ'anda keler ma'ha'lge qatnaslıg'ın elede amıq biliwge boladı:

	birlik	ko'plik
I	bet isleyjaqpan, islemekshimen	isleyjaqpız, islemekshimiz
II	bet isleyjaqsan', islemekshisen'	isleyjaqsız, islemekshısız
		isleyjaqsızlar, islemekshısızlar
III	bet isleyjaq, islemekshi	isleyjaq, islemekshi

Bul ko'rsetilgen salıstırıwda eki formada kelgen feyiller de is-ha'reketin' kelesi waqıtta islenetug'in bildiredi, olardin' -jaq forması arqalı bildirilgen tu'ri tiyislilik, minnetlilik ma'nisindegi keler ma'ha'ldi, al -maqshi forması arqalı qollanılg'an tu'ri maqset ma'nili keler ma'ha'l ma'nisin an'latadı.

-maqshi/-mekshi formasının ma'ha'l ma'nisine qatnashligi edi toliqsiz feyili ha'm bol ko'mekshi feyili menen qosilisip analitikalıq formada kelgende ayqın bilinedi. Bunday analitikalıq formada kelgende de, sol feyildin' ekinshi komponenti betlik affiksli keledi: ketpekshi edim, ketpekshi edin', ketpekshi boldım, ketpekshi boldın', kelmekshi edik, kelmekshi boldıq, t.b. Bunday jag'dayda, maqset meyili edi toliqsiz feyili menen dizbeklesip kelgende maqset ma'nili o'tken ma'ha'ldi jasaydi: Qoshqarbay onın' ko'z jasın qa'ha'ri menen juwmakshi edi (S.X.). Burın aytqan a'psanasın ta'kirarlawdan ketpekshi edi. Ol uslayınsha ha'r ku'ni xabar almaqshi edi (T.Q.).

Eger -maqshi/-mekshi forma bol ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelse, onın' ma'ha'llik ma'nisi bol ko'mekshi feyilinin' qaysı ma'ha'l formasında keliwine qaray, ma'ha'llik ma'ni de sol formag'a ılayıq bildiriledi: Torg'ay a'ne qapsıra qushaqlamaqshi boldı (S.X.). Men orinsız sawal bergenimdi sezip, ga'ptin' bag'darın endi basqa jaqqa burmaqshi boldım (Sh.A.).

§ 100. Anıqlıq meyil. Anıqlıq meyildin' is-ha'reketi belgili bir waqt penen baylanisli bolg'an real ma'nidegi xabardı an'latadı. Bul meyildin' waqt penen baylanislig'i onın' ma'ha'l kategoriyasına qatnash ekenligin bildiridi.

Anıqlıq meyildin' o'zine ta'n amawlı grammatikalıq forması joq. Onın' ma'nisi betlenip kelgen o'tken, ha'zirgi, keler ma'ha'l formaları arqalı anıqlanadı. Misalı: Men qalanın' shetindegi shossege qaray kettim. Mashina ketip qaldı. Men Oshqa baratırman. Ha'demey bizin' basqa mashinalar keledi (Sh.A.).

Demek, anıqlıq meyil formaları u'sh ma'ha'ldi ayıladı. Bul ma'ha'l formaları anıqlıq meyilge de ortaqlı boladı. Bulardı bir-birinen ajratıp qarawdag'ı ayırmashılıqların' formalıq belgisi emes, semantikalıq belgisi boladı. Anıqlıq meyil belgili bir waqt penen baylanisli so'ylewshinin' informatsiyasını bildiridi. Sonlıqtan anıqlıq meyil formaları o'z aldına jay ga'p yamasa jay ga'ptin' bayanlawıshı xızmetin atqaradı. Misalı: Aldım. Bardım. Qalada oqıp atırman. Men awılda islep ju'rmen. Ku'n sayın jumısqa baraman. Erten' poezd keledi.

Anıqlıq meyildin' ma'ha'l kategoriyası sol anıqlıq meyilden an'lasılğan is-ha'reketin' islenip o'tkenligin, islenip atırğanın yamasa endi islenetug'ının bildiridi. Bul is-ha'reketin' u'sh tu'rli waqıtlıq ma'nisi belgili grammatikalıq formalar-ma'ha'l kategoriyasını bildiriwshi betlik affiksleri arqalı anıqlanadı: bardı, baratır, baradı, bardım, baratırman, t.b.

Demek, anıqlıq meyil, tiykarınan, betlew qosımtaların' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Betlik qosımtaları kelbetlik feyildin' -g'an, -ar, -mas, -jaq, hal feyildin' -ıp/-ip, -p, -a, -e, -y formalarına I-II bettegi -man, san' formalarında. II bettegi tu'bir formadag'ı buyırıq meyilge -dı

formasında jalg'anadı. Sonday-aq otır, tur, ju'r, (atır) feyilleri dara feyil yaki analitikalıq formada kelip, betlik qosımtalı yamasa betlik qosımtasız anıqlıq meyil ma'nisin bildiridi: barg'anman, barg'ansan', bararman, kelermen, barmaspan, aytpaspan, barajaqpan, kelejaqpan; oqıppan, jazıppan, baraman, isleymen; keldi, ketti, bardı; otırman, jatırman, oqıp atırman, turman, islep ju'rmen, islep atırman, kelip otır, islep ju'r, qarap tur, t.b.

Anıqlıq meyil formaları kontekste qollanıw o'zgesheliklerine qaray, birneshe modal ma'nili ottenkilerge iye bolıwı mu'mkin. Bul ma'nilik o'zgeshelikler anıqlıq meyildin' ma'ha'l kategoriyasına qatnashlıq jaqlarına qaray anıqlanadı.

FEYILDİN' MA'HA'L KATEGORIYASI

Feyil arqalı bildiriletug'in is-ha'reket yamasa halattın' isleniwi belgili bir waqtqa qatnashlı boladı. Is-ha'reketin' isleniwinin' waqtqa qatnashlıg'i feyildin' grammatikalıq ma'ha'l kategoriyasına iye ekenligin bildiridi. Feyildin' ma'ha'l kategoriyası so'ylew momentine baylanisli waqıtlıq o'zgesheliklerge iye boladı. Bul waqıtlıq o'zgeshelikler is-ha'reketin' so'ylew momentinen burın, so'ylew momenti menen bir waqıtta yamasa son' islengenligin bildiridi. Is-ha'reket so'ylew momenti waqtınan burın islense-o'tken, so'ylew momenti waqtında islenip atırsa -ha'zirgi, so'ylew momentinen son' islenetug'in bolsa, keler ma'ha'l ma'nilerin an'latadı: oqidım, oqıg'an, oqıptı, oqıg'an edi (o'tken); islep atırman, rawajlanbaqta (ha'zirgi); keledi, baradı, kelemen, baraman (keler ma'ha'l).

Feyildin' ma'ha'l kategoriyası barlıq feyiller arqalı bildirile bermeydi. Bul kategoriya, tiykarınan, anıqlıq meyil ha'm kelbetlik feyilge ta'n bolıp keledi. Feyildin' basqa meyilleri, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilleri kontekstten tisqari turıp ma'ha'l kategoriyasına iye emes. Olar betlik affikslerin qabil etip, anıqlıq meyil formasına o'tkende g'ana ma'ha'llik ma'nige iye boladı: bar+dı, oqı+dı, bar+a+man, oqı+p+pan, bar+maq+shı+man, oqı+maq+shı+man, barıp edi, oqıp edi, baratır+man, oqıp atır+man, t.b.

Feyildin' ma'ha'l kategoriyası so'ylew momentine qatnası, ma'nisine ha'm morfologiyalıq formasına qaray, o'tken ma'ha'l, ha'zirgi ma'ha'l, ha'm keler ma'ha'l bolıp u'shke bo'linedi. Olardı ha'rqaysısının o'zine ta'n birneshe waqıtlıq ma'nileri ha'm morfologiyalıq formaları bar.

O'tken ma'ha'l

§ 101. O'tken ma'ha'l formaları. Feyildin' o'tken ma'ha'l formaları is-ha'reketin' so'ylew momentinen burın islengenin ya islenbegenin bildiridi: Ol alg'a qaray ketti. Oqıw pitkermedim, sizin' awılga bir jumıslar menen keldim (T.Q.). Berdan usı qosıqtı jazıptı (K.S.). Bular birneshe ret urıstan son' ushırasqan edi (Sh.A.).

Feyildin' o'tken ma'ha'l formalari basqa ma'ha'l formalari qara-g'anda tilde o'nimli qollaniladi ha'm birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' o'tken ma'ha'li sintetikaliq ha'm analitikaliq formalardag'i feyiller arqali bildiriledi.

O'tken ma'ha'ldin' *sintetikaliq* formalari to'mendegi affiksler arqali jasaladi:

1) aniqliq meyildin' *-di/-di, -ti/-ti* formalari arqali (keldin', keldi, keldik, keldin'iz (ler), keldi;

2) kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen* forması arqalı (barg'anman, barg'ansan', barg'an, barg'anbiz, barg'ansız (lar), barg'an);

3) hal feyildin' *-ip/-ip, -p* formalı tu'rine betlik affiks jalg'anıwı arqalı (barıppan, barıpsan', barıptı, barıppız, barıpsan', barmaptı).

O'tken ma'ha'ldin' sintetikaliq forması halat bildiıwshi *oır, tur, ju'r, jatır* feyillerine hal feyildin' *-ip/-ip* betlew affikslerinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Biraq bul formalardag'i feyillerdin' o'tken ma'ha'l yaki ha'zirgi ma'ha'l ekenligi kontekst arqalı anıqlanadı: Ayuw mergennin' u'yinde nan jep, shay iship, azıraq *otırıptı*. Sol ju'rısten ekewi bir neshe ku'n jol *ju'ripti*. Tag'i bir to'beden assa, jılqılar menen qoylar *ju'ripti* (X.T.).

Bul keltirilgen ga'plerdin' ha'mmesinde de *otırıptı, ju'ripti* feyilleri bir formada kelgen. Biraq, bulardın' kontekstegi ma'ha'llik ma'nileri birdey emes. Da'slepki eki ga'ptegi *otırıptı, ju'ripti* feyilleri ma'ha'llik jaqtan o'tken waqıttag'ı is-ha'reketlerdi bildiriwi sol ga'plerdin' quramında waqt ma'nili so'zlerdin' sol is-ha'reketlerge qatnasılıg'ınan kelip shıg'adı. Al, son'g'ı ga'ptegi *ju'ripti* feyili ha'zirgi ma'ha'ldi bildiredi. Bul ga'pte sol is-ha'reketlerge qatnaslı waqt ma'nili so'zler joq. Bul feyil so'ylew yamasa xabarlaw waqtı menen bir waqıtta bolg'an is-ha'reketi an'latadı.

Al, joqarıdag'ı formalarda kelgen to'rt halat feyilleri bolımsızlıq affiksleri arqalı qollanılsa, ashıqtan-ashıq o'tken ma'ha'ldi bildiredi: otırmaptı, turmaptı, ju'rmeptı, jatpaptı, t.b.: Onnan g'a'rezli ushqan qus, juwırg'an an' *qutıla almaptı*. Bir ku'nleri Qurtog'ayda hesh an' qalmaptı (Q.x.e.).

O'tken ma'ha'ldin' *analitikaliq* tu'ri to'mendegi feyil formalari arqalı bildiriledi:

1) *edi* tolıqsız feyilinin' qatnası arqalı jasalg'an kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen* edi, *-tug'in* edi, *-ar/-er, -r, -mas/-mes* edi, *-jaq* edi, *-ıwshı/-ıwshı* edi, *-maqshı/-mekshı* edi; hal feyildin' *-ip/-ip, -p* edi; ha'reket atı feyilinin' *-w (-ıw/-ıw)* edi, *-maqta/-mekte* edi formalari: barg'an edim, barg'an edin', barg'an edi; baratug'in edim, baratug'an edin', baratug'in edi; barar edim (barmas edim), barar edin' (barmas edin'), barar edi (barmas edi); barajaq edim, barajaq edin', barajaq edi; bariwshı edim, bariwshı edin', bariwshı edi;

2) *-ip/-ip, -p* formalı hal feyil menen ko'mekshı feyildin' qosılıswınan jasalg'an analitikaliq formadag'ı feyildin' tamamlang'an tu'rinen boladı: terip aldı, kirip keldi, shıg'ıp ketti, jayıp bolıptı, aytıp beripti, alıp qayıptı, kelip ketipti, tınıp qalıptı, taba almaptı, alıp taslaptı, ketip qalıptı, alıp kelipti, t.b.;

3) kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen* ha'm anıqlıq meyildin' III bettegi keler ma'ha'l *-a, -e, -y+di/-di* formalari *eken* tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwinen boladı: bolg'an eken, o'tken eken, alg'an eken, qalg'an eken, kelgen eken, ketken eken, baradı eken, keledi eken, isleydi eken, t.b.

§ 102. O'tken ma'ha'l formalarınm' ma'nileri. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerinde o'tken ma'ha'l formalarınm' semantikalıq tu'rleri a'dewir ken' qollanıladı.

O'tken ma'ha'l feyilleri is-ha'reketin' so'ylew waqtınan uluwma burın bolıp o'tkenin bildiriw menen qatar, og'an so'ylewshinin' subiektivlik qatnasımın' bar ekenligi ko'rinedi. Is-ha'reketin' o'tken waqıtta isleniw ya islenbewi so'ylewshige anıq yamasa anıq emes, boljawlı bolıwı, sonday-aq is-ha'reketin' so'ylew waqtınan a'dewir ilgeri yamasa jaqın waqıtlarda, dawamlı ha'm ta'kirarlanıwshı ma'nilerde bolıp o'tken bolıwı mu'mkin. O'tken ma'ha'l formalari usı sıyaqlı semantikalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe ma'nilik tu'rlerge bo'linedi.

1. **Anıq o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'ldin' bul tu'ri *-di/-di (-tı/-ti)* sintetikaliq ha'm analitikaliq formalardag'ı feyillerden ha'm sol formag'a I-II betlerdegi birlik, ko'plik sandag'ı betlik affikslerinin' qosılıwı arqalı bildiriledi: pitkerdim, pitkerdin', pitkerdi, pitkerdik, pitkerdin'iz, pitkerdi; jazıp pitkerdim, jazıp pitkerdin', jazıp pitkerdi; oqıp pitkerdik, oqıp pitkerdin'iz, oqıp pitkerdi, t.b.

Anıq o'tken ma'ha'l forması is-ha'reketin' isleniw ya islenbewinin' so'ylew momentinen burın, anıq bolıp o'tkenin an'latadı. Bunday is-ha'reketin' isleniwine so'ylewshinin' o'zi qatnasadı yamasa o'zi anıq ko'rgen, bilgen waqıyalardı xabarlaydı. Anıq o'tken ma'ha'l ga'pte qollanılwına qaray eki tu'rli waqıtlıq o'zgeshelikke iye boladı:

1) is-ha'reketin' isleniwinin' ku'ta' jaqın waqıtta anıq islengenin bildiredi. Bunday jag'dayda ga'p ishinde, ko'binese *keshe, bu'gin, ha'zir, jan'a*, t.b. waqt ma'nili ra'wishler qollanıladı: Qutım *bu'gin* erte oyandı (X.S.). Ja'miyla *menen* Sapar keshe u'yine *keldi* (K.S.). Keshe shabarman kelip *aytıp ketti* (S.X.);

2) is-ha'reketin' anıq islengenligi waqıtlıq jag'ınan uluwmalıq ma'nide ekenligin bildiredi: Aralg'a ju'z tu'ye jiberip, mın' qapshıq un *aldırdım*. Padashılar O'tepti quwanısıp *ku'tıp aldı* (S.X.). Bular tog'aydag'ı qoyan, qırg'awıllardı jep qurtatug'in bolg'anlıqtan *atıp aldım*. Buni ku'ta' qıyınshılıq penen *usladım* (X.T.).

2. **Aniq emes o'tken ma'ha'l.** Aniq emes o'tken ma'ha'l hal feyildin' -p, -ip, -ip formasına betlik afikslerinin' qosılıwı arqalı bildiriledi: aytıppan, aytıpsan', aytıptı; aytıppız, aytıpsız (lar), aytıptı; aytıppan, aytıptı, aytıppız, aytıpsız (lar), aytıptı, t.b.

Aniq emes o'tken ma'ha'l feyillerinin' is-ha'reketinin' isleniwı so'ylewshige aniq emes, belgisiz bolıp keledi. So'ylewshi sol is-ha'reketin' islengenin ya islenbegenin, ko'binese o'z ko'zi menen ko'rmeydi, tek basqa birewlerden esitiw, boljaw arqalı bayanlaydı: Meni oqıtqan mug'allim-lerdin' birazi keynimnen *kelip ketipti* (T.Q.). Burın bul jerlerde el bolg'anın, ata-babaların' diyqansılıq penen shug'illang'anım *aytıp beripti* (X.T.). Sizin' paxtaların'ız son'g'ı ku'nleri ju'da' jaqsı *rawajlanıptı* (O'.X.). Onın' suwı *ılaylanıp ketipti* (S.K.).

3. **Na'tiyjeli o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'ldin' bul tu'ri -g'an/-gen (-qan/-ken) formalı kelbetlik feyil ha'm sol kelbetlik feyillerdin' betlik affiksli keliwi arqalı bildiredi: alg'anman, alg'ansan', alg'an; alg'انبız, alg'ansız (lar), almag'anman, almag'ansan', almag'an, almag'انبız, almag'ansızlar.

-g'an/-gen formalı o'tken ma'ha'l feyilleri is-ha'reketin' isleniwinin' belgili bir na'tiyjesin, sol na'tiyjenin' ha'zirgi waqıtqa qatnaslı ekenin an'latadı. O'tken jılı planımızdı artıg'ı menen *orınlag'انبız*. Keshegi bir burıp ag'ıp turg'an qızıl suw muz bolıp *qatıp qalg'an* (S.X.). Ol gezlerde poezd bizin' stantsiyadan bir ma'rtebe g'ana *o'tetug'in bolg'an*. Taza suw o'z o'mirinde ko'p waqıyalardı ko'rgen, ko'p waqıyanı basınan keshirgen, ko'p waqıyanı yadında *saqlap qalg'an* (S.K.).

4. **Buring'ı o'tken ma'ha'l.** Buring'ı o'tken ma'ha'ldin' ma'nisi eki tu'rli analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı bildiriledi:

1) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ha'm -a/-e, -y+dı anıqlıq meyildin' ha'zirgi keler formasında *eken* tolıqsız feyildin' dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Kuzma Borodin Kishi ju'z xanınin' onis patshasına qosıp alıw jo'ninde arza qıl'g'anın, sonda qaraqalpaqtın' da bazı biyelerinin' arzi etkenin *biledi eken* (T.Q.).

5. **Aniq buring'ı o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'ldin' anıq buring'ı o'tken ma'ha'l forması eki tu'rli analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı bildiriledi:

1) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ha'm -ip/-ip, -p formalı hal feyilge u'sh bette betleniwshi edi tolıqsız feyildin' dizbeklesiwi arqalı an'latıladi. Bul nanlar bizlerdin' bir ha'pte burın org'an biydayımızdin' unıan *jabıl'g'an edi*. Sol ku'ni tap bizler jer su'riwdi *baslag'an edik* (Sh.A.). Bum ko'rgen Da'rmenbay juwırıp kele sala tasta *qozg'altıpaqshi bolıp edi*, A'wezov onın' aldın aldı (T.Q.).

Quwanıştın' ta'sirinen ko'kiregimnin' qanası isinip ketkenlikten o'zimdi irke almay ta'wiraq *jılag'an edim* (Sh.A.). Shayıq penen so'ylesip, bendelerdi qashan bosatıw oyi bar ekenin *sorap edi* (T.Q.).

6. **Tamamlanbag'an o'tken ma'ha'l.** Tamamlanbag'an o'tken ma'ha'l u'sh tu'rli analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı bildiriledi: 1) -tug'in edi; 2) -ar/-er/, -r, -mas/-mes edi; 3) (-ı/-i) wsh/wshi edi: keletug'in edim, keletug'in edin', keletug'in edi; barar edim, barar edin', barar edi; kelmes edim, kelmes edin', kelmes edi; barıwshu edi, keliwshi edi, t.b. Ha'r ku'ni otırıp ketiw ushun bizikine Qartabay g'arrı *keletug'in edi*. Bizin' u'ye Ayshat apay da *tez-tez keletug'in edi* (S.A.). Sa'l bilayıraқта, ko'p-ko'mbek ha'm qalın' arshalıqtın' arjag'ında jum-jurtlıq *hu'kim su'r'er edi*. Atalı-balalı ekewin bir jıl azalag'anda da *ko'p bolmas edi*. (Sh.A.). Ka'rwınlar usı joldan tınımsız *o'tiwshi edi*. Ol waqıttag'ı awıl jasları rayon orayındag'ı orta mektepke qatnap bilim *alıwshi edi*.

7. **Keler-o'tken ma'ha'l forması.** O'tken ma'ha'ldin' bul tu'ri keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -jaq, maqset meyilinin' -maqshı/-mekshi ha'm ha'reket atının' -ıw/-ıw, -w formalarına edi tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwi arqalı analitikalıq usıl arqalı an'latıladi. Keler-o'tken ma'ha'ldin' -jaq edi, -maqshı edi formaları subiektin' is-ha'reketinin' belgili bir niyet, maqset penen isleniwge tiyisiligin anıq bildiredi: barajaq edim, barajaq edin', barajaq edi; barmaqshı edim, barmaqshı edin', barmaqshı edi, t.b. Balalardın' arasınan elge basshı tayarlap bersen'iz, u'yretsen'iz dep *aytpaqshı edim* (T.Q.). Maman otınshılardın' a'n'gimesin tun'lay *berejaq edi*, olar alıslap ketti. Amanlıq *jılayjaq edi*, ko'zine jas kelmedi, *so'yleyjaq edi*, dawısı shıqpay buwlıqtı (T.Q.). Zerkannın' shır-pırı shıg'ıp *turıp ketpekshi edi*, Qumar jibermey qaldı. (S.X.).

Keler-o'tken ma'ha'ldin' -ıw/-ıw, -w edi formaları arqalı da subiektin' is-ha'reketinin' isleniw maqset-niyeti an'lasıladi. Ol waqıttag'ı u'iken wazıypa eldi jat-jamaylardan *tazartıw edi* (S.X.). Shayıqtın' tiykarg'ı so'yleseyin degeni qazaq xanınin' jo'nsız shabıwillarınan qutılıwdın' jolların tabıw jo'ninde *pikirlesiw edi* (T.Q.).

8. **Dawamlı o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'ldin' dawamlı tu'ri analitikalıq ha'm sintetikalıq formalardag'ı halat bildiriwshi otır, tur, ju'r, jatır (atır) feyillerine ha'm -maqta/-mekte, (-ı/-i) -wda/-wde qosımtası ha'zirgi ma'ha'l feyillerine edi, eken tolıqsız feyillerinin' dizbeklesiwi arqalı analitikalıq usıl arqalı an'latıladi: otır edim, ju'r edim, tur edim, jatır edim, islep atır edim, qarap tur edin', islep ju'r edin', kiyatır edi, baratır edi, tur eken, otır eken, kiyatır eken, almaqta edi, barmaqta edi, rawajlanbaqta edi, barıwda edi, keliwde edi, t.b.

Dawamlı o'tken ma'ha'l formaları is-ha'reketin' o'tken waqıtta islenip atırg'an, ele tamamlanbag'an dawamlı ha'reket ekenin bildiredi: O'zim de seni keler dep ku'tıp *jatır edim*. Balamnın' erteli-kesh aqır bir ku'ni ko'pshilik qatarlı armiyag'a ketetug'inin' o'zim de *bilip ju'r edim*. Meni A'liyman qapsıra qushaqlap *jibermey tur edi* (Sh.A.). Tek ashıwlı ko'zi g'ana bayg'a *qadalmaqta edi* (S.X.). Onın' aldında japıraq jayıp, qoyıw

saya salg'an eki tu'p gu'jim joq jerden samal shaqirip, haywanda otirg'an qazig'a la'zzet bag'ishlap, *kewlin ko'teriwde edi* (O'.X.).

HA'ZIRGI MA'HA'L

§ 103. Ha'zirgi ma'ha'l formalari. Feyildin' ha'zirgi ma'ha'li is-ha'reketin' isleniwinin' so'ylew waqti menen bir waqitta bolg'anlig'in bildiredi: Mamiydin' da dalasidan xosh xabarlar *kelip atir*. Ha'r ku'ni paxta teriw mashinalarının' bunkerinen plannın' 4-5 protsentine barabar paxta *to'gilmekte* («E.Q.»).

Ha'zirgi ma'ha'l formalari sintetikaliq ha'm analitikaliq formadag'i feyiller arqali bildiriledi. Qaraqalpaq tilindegi ha'zirgi ma'ha'ldin' sintetikaliq tu'ri to'mendegi feyil formalari arqali jasaladi:

a) halat bildiriwshi otir, ju'r, tur, jatr feyillerine betlik affiksler tikkeley yamasa hal feyildin' -ip, -ip, -p formasi arqali jalg'anip, ha'zirgi ma'ha'ldi jasadı: otirman, turman, jatirman, ju'rippen, otirippan, otiripsan', otiripti, ju'rippiz, ju'ripsiz, ju'ripti, t.b. Misali: Men bu'gin sol ataqlı Qızketken qurılısınin' biyik rashının' basında *otirman*. Mine, bizler Su'wenlinin' sag'asında *turippiz* (N.D.). Olar ha'zir awıl da ju'ripti. Awıl jasları ko'k korabldın' rulinde *otiripti* (O'.X.).

Halat bildiriwshi otir, ju'r, jatr feyilleri heshqanday betlik affikslerin qabil etpey-aq ha'zirgi ma'ha'l ma'nisin bildiredi: U'lken stolda qarapa'ren', dumalaq ju'zli jigiti *otir*. Onın' ju'reginde bir sirli waqiya *jatr* (X.S.). Mallar jaylawda *ju'r*,

b) jatr feylinin' qisqarg'an atir formasi hal feyildin' -a, -e qosımtasın qabil etken bar, kel feyiller menen baratır, kiyatır formasında birigip, ha'zirgi ma'ha'l formasın jasadı. Bektemir menen Xojan birge *baratır* (X.S.). Ariwxan jarista ha'mmenin' aldında *kiyatır*,

d) feyildin' ha'zirgi ma'ha'l formasi ha'reket atı feyilinin' -(t/i) -wda, -wde, -maqta, -mekte formalari arqali jasaladi. Ha'zirgi ma'ha'ldin' bul formalari I ha'm II betlerde betlik affiksleri menen tu'rlenedi. Olar bolımsızlıq formada qollanılmaydı: gu'lleniwde, rawajlanbaqta, teriwde, gu'llenbekte, termekte, t.b.

Betleniw paradigması

Birlik	Ko'plik
I. islewdemen, kelmektemen	islewdemiz, kelmektemiz
II. islewdesen', kelmektesen'	islewdesiz, kelmektesiz
III. islewde, kelmekte	islewdesizler, kelmektesizler
	islewde, kelmekte

Ha'zirgi ma'ha'ldin' analitikaliq formasi hal feyildin' -ip/-ip, -p ha'm -ma+y formalı tu'rlerine otir, tur, ju'r jatr (atır) ko'mekshi feyillerinin'

dizbeklesip keliwi arqali jasaladi. Bul formalar arqali bildirilgen ha'zirgi ma'ha'l feyilleri ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimli qollanıladı: kelip atır, so'ylep tur, islep ju'r, uyqılap atır, ketip baratır, alıp kiyatır, t.b.

Analitikaliq formadag'i ha'zirgi ma'ha'l feyilleri betlik affiksleri menen o'zgeredi. Bul jag'dayda betlik affiksleri analitikaliq formadag'i feyillerdin' son'g'i komponentine qosiladı:

Betleniw paradigması

birlik	ko'plik
1. islep jurmen, oqip atirman	islep ju'rmiz, oqip atırmız
2. islep ju'rsen', oqip atırsan'	islep ju'rsiz, oqip atırsız
3. islep ju'r, oqip atır	islep ju'rsizler, oqip atırsızlar
	islep ju'r, oqip atır

Otir, tur, ju'r, jatr (atır) ko'mekshi feyilleri arqali jasalg'an analitikaliq formadag'i ha'zirgi ma'ha'l feyilleri bolımsız ma'nide kelgende, bolımsızlıq affiksi da'slepki komponentke (tiykarg'i feyilge) qosiladı: u'ndemey otiripti, kelmey ju'r, uyqılamay jatr, qozg'almay turipti, t.b.

Ha'zirgi ma'ha'ldin' analitikaliq formasi hal feyildin' -a, -e, -y formalı tu'rine basladı ha'm -ip/-ip-p formalı tu'rine jiberdi ko'mekshi feyillerinin' dizbeklesip keliwi arqali da jasaladı: ayta basladı, qaza basladı, tere basladı, a'kele basladı, oqıy basladı, so'yley basladı, qaza basladı, baslap jiberdi, xodlap jiberdi, t.b. Kolxozlasıw endi baslang'an waqıtta jer du'ziwshi bolıp *isley basladım*. Qasımdag'i joldaslarımına muna a'ynektin' aldında kishkentay jumıs stolım, al onın' qaptalında divan turatug'in edi dep aytıp *bere basladım*. Brigada ja'ma'a'ti pursattı qoldan jibermey, g'awashanın' da'slepki kompleksli ta'rbiyasın rayonda birinshiler qatarında *baslap jiberdi* («E.Q.»).

§ 104. Ha'zirgi ma'ha'l formalarının' ma'nileri. Ha'zirgi ma'ha'l feyillerinin' is-ha'reketinin' isleniwi so'ylew momentine qatnaslı anıq yamasa abstrakt (uluwmalıq) is-ha'reketin' ha'zirgi momentte g'ana baslang'anlig'in, dawamlılıg'in bildirip keliwi mu'mkin. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray, ha'zirgi ma'ha'l feyilleri «anıq ha'zirgi ma'ha'l» ha'm «dawamlı ha'zirgi ma'ha'l» bolıp ekige bo'linedi.

1. Anıq ha'zirgi ma'ha'l. Anıq ha'zirgi ma'ha'l is-ha'reketin' isleniwinin' so'ylew momenti menen bir waqıtta anıq islengenligin bildiredi. Is-ha'reketin' anıq islengenligi, tiykarınan, otir, tur, ju'r, jatr (atır) feyillerinin' sintetikaliq ha'm analitikaliq formalari arqali an'lasiladı. Qosıbay *tunjırap otır*. Ol oy u'stinde, eki dizesin ayqara qushaqlap *ju'resine otır*. Qosıbay to'rde ko'pshikti on' jaq shıg'anag'ına *dastanıp jatr* (K.S.). Aqboz at u'stinde Murat shayıq *otır* (T.Q.). Mine, endi ne islerimdi *bilmey*

oturman. Pavlovlardan kelgen bir neshe onlag'an jigitler tinbay *islep ju'r*. Ku'ta' qısqa da'wirde ju'z min' tonnalap o'siwshilikke erisip *atırmız*. A'sirler boyı adamlar bir tu'p daqıl ko'gerte almag'an sho'listanbqlarda endi paxtalar shag'ırayısıp *ashılıp tur*. Ol a'lle qashannan beri-aq turmisqa *asıp atır* (Q.Er.).

2. **Dawamlı ha'zirgi ma'ha'l**. Ha'zirgi ma'ha'ldin' dawamlı tu'rinin' is-ha'reketi so'ylew momentinen burın baslanıp, so'ylew waqtında da dawam etip atır'anın bildiredi. Bul ma'ni, tiykarınan, ha'zirgi ma'ha'ldin' -ıwda, -maqta formaları arqalı iske asadı. Olar alg'a qaray *talpınıwda*. Bul jumıslar ha'mmemizde de u'lken ruwxlanıwshılıq *payda etiwde*. Olardin' talantı, uqıbi, sheberligi xalqımız ta'repinen ayırıqsha hu'rmet etilip joqarı *bahalanbaqta* (Q.E.). Gu'n'irengen ashıwlı buwra tolqın dawıl menen *alıswda*. A'ytewir alg'a qaray *ju'rmekte* (N.D.). A'piwayı adam o'z jo'ni menen *kelmekte* (T.Q.).

Ha'zirgi ma'ha'ldin' dawamlılıq ma'nisi hal feyildin' -a, -e, -y forması +basladı, -ıp/-ip, -p foması +jiberdi ko'mekshi feyillerinin' qosılıswı arqalı jasalg'an analitikalıq formalar arqalı da bildiriledi. Ol joqarı o'rmelep rezinka qolg'aptın' ja'rdemi menen tok kelip turg'an simg'a izolyatsiyanı aylandırıp *oray basladı*. Adam organizmine azarsız elektr quwatı tiykarında islenetug'in jan'a apparatlar son'g'ı waqıtları meditsinada ken' *qollanıla basladı*. Ol gu'rrin'nin' dawamın *baslap jiberdi*. Oqıwshılar qosıla ku'lip, *shappat urıp jiberdi* (Q.E.).

KELER MA'HA'L

§ 105. **Keler ma'ha'l formaları**. Keler ma'ha'l formasındag'ı feyiller so'ylew momentinen keyin, kelesi waqıtlarda islenetug'in is-ha'reketlerdi bildiredi. Qaraqalpaq tilinde keler ma'ha'l kategoriyasının' morfologiyalıq formaları to'mendegiler:

1. -a, -e, -y formalı hal feyillerge betlik qosımtalarınin' qosılıswı arqalı jasaladı: jazaman, jazasan', jazadı, jazamız, isleymen , isleysen', isleydi, isleymiz, isleysiz, isleydi, kelemen, kelesen', keledi, kelemiz, kelesiz, keledi, t.b.

2. -ar/-er, -r (bolımlı), -mas/-mes (bolımsız formalı kelbetlik feyillerge betlik qosımtalarınin' jalg'anıwı arqalı: jazarman, jazarsan', jazar, jazarmız, jazarsız(lar), jazar, kelmespen, kelmesen', kelmespiz, kelmessiz(ler), kelmes, t.b.

3. -a/-e, -y+jaq formalı kelbetlik feyilinin' betlenip keliwi arqalı jasaladı: barajaqpan, barajaqsan', barajaq, barajaqpız, barajaqsız, barajaq.

Bul formanin' bolımsızlıg'ı eki tu'rli usıl menen beriledi:

a) sintetikalıq usıl: barmayjaqpan, barmayjaqsan', barmayjaq, barmayjaqpız, barmayjaqsız(lar), barmayjaq;

b) analitikalıq usıl: barajaq emespen, barajaq emessen', barajaq emes, barajaq emespiz, barajaq emessiz(ler) barajaq emes.

4. -maqshı/-mekshi (-baqshı/-bekshi, -paqshı/-pekshi) formalı kelbetlik feyildin' betlik qosımtaları menen o'zgeriwi arqalı: barmaqshuman, barmaqshisan', barmaqshı, barmaqshımız, barmaqshısız(lar), barmaqshı.

Keler ma'ha'ldin' bul formasının' bolımsız tu'ri *emes* tolıqsız feyili arqalı analitikalıq usıl menen beriledi: ketpekshi emespen, ketpekshi emessen', ketpekshi emes, ketpekshi emespiz, ketpekshi emessiz(ler), ketpekshi emes, t.b.

§ 106. **Keler ma'ha'l formalarının' ma'nileri**. Keler ma'ha'l formasındag'ı feyiller formalıq o'zgesheliklerge iye bolıwına baylanışlı ma'nilik o'zgesheliklerge de iye boladı. Keler ma'ha'l formaları ma'nilik jaqtan to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. **Ha'zirgi-keler ma'ha'l**. Ha'zirgi keler ma'ha'ldin' ma'nisin -a, -e, -y formalı hal feyillerdin' betlik affiksleri menen tu'rlegen formaları bildiriledi. Bul feyil formaları ha'm ma'nilik, ha'm formalıq jaqtan ha'zirgi ha'm keler ma'ha'lge qatnaslı bolıp keledi.

Ha'zirgi keler ma'ha'l feyilleri o'z ishinde to'mendegi ma'ni o'zgesheliklerine iye boladı:

a) eki ma'ha'lge de qatnaslı, ha'zirgi-keler ma'ha'l ma'nisinde keledi. Bul ma'nide kelgen feyiller so'ylew momentinen burın ha'm so'ylew momentinde de ha'm onnan son' da islenetug'in ha'reketti bildiredi: Qalanı qıdırıp bolg'annan keyin bizler vokzal'ga *kelemiz* (S.K.). Respublikamızdın' barlıq soqpaqları, gu'zarları bes ga'rezsizliktin ba'lent pa'rwazı alg'a qaray *baradı* (E.Q.). Tu'ngi smenadamız, elektr jarıg'ı ha'm quwatı bolmasa heshna'rse *isley almaymız* (Q.Er.);

b) ha'zirgi-keler ma'ha'l formaları o'tken-keler ma'ha'l ma'nisinde keledi. Bul ma'nidegi is-ha'reket o'tken waqıtlardag'ı waqıyalardı bayanlawda ken' qollanıladı: Men onın' qasına baraman ha'm ol meni bawırına basadı, biz ekewimiz de ko'pke shekem tawlarg'a tigilip *qarap turamız* (S.K.).

Ha'zirgi-keler ma'ha'l formasındag'ı feyiller kontekste birde ha'zirgi ma'ha'l, birde keler ma'ha'l, birde o'tken ma'ha'l ma'nilerine awısıp otıradı. Biraq bul formalardag'ı feyillerdin' ga'pten tisqari, jeke turg'an halında qaysı ma'ha'lde ekenin ajratıw qıyın. Sonlıqtan bul eki ma'ha'lge (ha'zirgi ha'm keler ma'ha'lge) qatnaslı formalardin' ma'ha'llik ma'nisi kontekste anıqlanadı. Eger ha'zirgi-keler ma'ha'l formalarında qollanılatug'in feyiller so'ylew momentinen burın ha'm so'ylew waqtında da islenip turg'an is-ha'reketi bildirse, ha'zirgi ma'ha'l ma'nisinde keledi: Ag'am atızda *isleydi*. Men mektepte *oqıyman*. Bizler No'kis qalasında *turamız* (T.Q.).

Bul ga'plerdegi isleydi, oqıyman, turamız feyillerinin' ha'zirgi ma'ha'l ma'nisi usı kontekste g'ana anıq an'lasıladi. Eger olardı konteksten tısqarı, dara so'z formasında aytqanımızda, ha'zirgi ma'ha'l ma'nisi biraz abstraktlasıp, ha'zirgi ma'ha'l ma'nisin tolıq bildire almaydı. Sebebi olar da dara so'z tu'rinde keler ma'ha'l formasında keledi.

2. **Boljawlı keler ma'ha'l.** Boljawlı keler ma'ha'lde is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewi anıq emes, boljaw ma'nisinde ayıladı. Bul ma'nini keler ma'ha'ldin' bolımlı -ar/-er, -r ha'm bolımsız -mas/-mes (-bas/-bes, -pas/-pes) formaları bildiredi.

Boljawlı keler ma'ha'l feyilleri to'mendegi ma'nilerdi an'latıladi

a) is-ha'rekettin' kelesi waqıtta orınlanıw ya orınlanbaw mu'mkin-shiliginin' bar ekenligin boljap, shamalap ko'rsetedi: Keselxanadan tez arada *shug'ip qalarman*. Bu'gin erten' o'zi-aq ju'regi jarılıp o'ler. -Apa, apajam, ko'zimnin' nuri, julama, endi bala emespen g'oy, saw-salamat *qaytarman* (S.K.).

Keler ma'ha'l feyillerinin' boljawlı, gu'manlı ma'nisi ga'ptin' quramında *ba'lkim, itimal, mu'mkin, shaması, kim bileği*, t.b. sıyaqlı modal so'zler kelgende anıq ko'rinedi: Xosh, Maman, ba'lkim, *ko'rsermiz*, ba'lkim, *ko'rispespiz*,— dedi Borodinnin' dawısı qaltırıp (T.Q.). Itimal, solay etsem, sawap *is qıl'g'an bolarman* (Sh.A.). Siz paxtashılıq tarawında bir ilimpazday jan'alıq ashtın'ız desek, mu'mkin, *qa'telespespen* (O'.X.). Kim bileği, bayram saltanatın o'zlerin'iz benen bayramlaw baxtına *ıye bolarmız* (Q.E.);

b) keler ma'ha'ldin' -ar(-mas) forması anıqlıq ma'nige ıye boladı.

Tulpar at *keler* top jarıp,

Ayaqqa altın na'l qag'ıp,

Bıtır ketken jalg'ızım,

Bıyıl *keler* dan'q alıp

(S.K.).

Talaplıg'a nur *jawar*. Azıqlı adam *sharshamas* (naqıl);

d) keler ma'ha'ldin' -ar(-mas) forması is-ha'rekettin' isleniwini belgili bir sha'rtke baylanış ekenligin bildiredi. Bunday sha'rtli ma'nide keler ma'ha'ldin' -ar(-mas) forması bayanlawış xızmetinde keledi ha'm sol ga'ptin' quramında ekinshi bir sha'rt ma'nisindegi so'z qollanıladı

O'lsemdede tiri *qalarman*,

Bir ku'nin'e *jararman*,

Elge dushpan qol salsa.

Eldi qorg'ap qaytpay hesh,

Alısıp o'lgan o'kinbes (S.Q.).

Jaqtı ko'zinde uslap almasan' *bu'linip qalarsan'* (S.X.). Waqtında qızıp islesen', qızıllep qırman *u'yersen'* (naqıl);

e) boljawlı keler ma'ha'ldin' -ar(-mas) forması buyırq-o'tinish ma'nisindegi is-ha'reketti bildiredi:

Jawg'a ayamay *shabarman*,

Qaytpay qarsı *turarman*,

Jag'asınan *tutarman*,

Teren' suwg'a *atarman* (S.Q.).

Shay-pay iship bolıp-aq *ketersen'* (O'.X.).

3. **Anıq keler ma'ha'l.** Anıq keler ma'ha'ldin' ma'nisi -a,-e,-y+jaq formalı kelbetlik feyildin' betlew affikisli keliwi arqalı bildiriledi: oqıy-jaqpan, oqıyjaqsan', oqıyjaq, oqıyjaqpız, oqıyjaqsız, oqıyjaq, t.b.

Keler ma'ha'ldin' -a,-e,-y+jaq formasında is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewi, -ar/-er,-r ha'm -maqshı/-mekshi formalarına qarag'anda anıqlıqqa ıye boladı. Ma'selen, bararman feyilinde is-ha'rekettin' orınlanıw ya orınlanbawında boljawlı, gu'manlı ma'ni bar, al barajaqpan feyilinde is-ha'rekettin' kelesi waqıtta islenetug'ını anıq, kesip ayıladı. Al barmaqshıman feyilinde ha'rekettin' keleshekte orınlanıwı kesip ayılmaıdı, tek so'ylewshinin' is-ha'reketti orınlawg'a maqset- niyetinin' bar ekenligi xabarlanadı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray anıq keler ma'ha'l feyili to'mendegi ma'ni o'zgesheligine ıye boladı:

a) is-ha'rekettin' kelesi waqıtta iske asıwının' anıq ekenligin bildiredi: Ba'ri de sadaqasın berip, pirden pa'tiya *alajaq* (S.X.). No'ker qızdı atqa o'n'gerip *alajaq* (S.X.). Kewlimnin' en' to'rindegi en' son'g'ı u'mit ushqınları da jaqında birotala *so'nip qalajaq* (Sh.A.);

b) anıq keler ma'ha'l forması jaqın keleshekte, yag'niy so'ylew momentine ku'ta' jaqın waqıtta bolatug'ın is-ha'reketti bildiredi: Eki ko'zi bolıstın' awızında, ne aytsa sonı *ilip alajaq* (S.X.). Murat shayxtın' tog'ız qanatlı otawının' jup keregesi ashıq. Jez shiy esigi tu'riwli. Bu'ypese ishtegiler *erip ketejaq* (T.Q.).

4. **Maqset keler ma'ha'l.** Keler ma'ha'ldin' bul tu'rinin' ma'nisin -maqshı/-mekshi (-baqshı/-bekshi, -paqshı/-pekshi) formalı maqset meyilinin' betlik qosımtaları menen tu'rlenip kelgen formaları bildiredi: kelmekshimen, kelmekshisen', kelmekshi, kelmekshimiz, kelmekshisiz(ler), kelmekshi, t.b.

Bul keler ma'ha'l forması is-ha'rekettin' isleniwini kelesi waqıtta iske asıw ya ıi aspaw maqsetin bildiredi.

a) subiektin' is-ha'reketinin' bir na'rzeni islewge maqset etkenin, niyetlegenin an'latadı: Bular xalıq ushın ag'ıp kiyatır'g'an baxıt da'ryasın *baylamaqshı*. Ol suwdan keship o'tpekshi (S.K.). Men sol shınılıqqa *jetpekshimen* (O'.A.);

b) maqset keler ma'ha'ldin' -maqshı/-mekshi forması belgili bir sha'rtke qatnaslı ayılıp kelgende, boljawlı soraw ma'nisinde qollanıladı: Eger usınnan bul xalıqqa biz basshılıq etpesek, onın' ar-namısın qorg'amasaq, onda pu'tkil Xorezm, Buxaradag'ı dan'qı jayılıp atır'g'an Qumo'zek iyshanlarınin' abırayı *qalay bolmaqshı?* Onın' u'stine bir

jag'imuzdı jaw shawıp talap atırsa, no'kerler eldin' namısına tıyse, bunun' aqıbeti *ne bolmaqshı?* (S.X.).

§ 107. Feyildin' bet-san kategoriyası. Feyiller bet-san kategoriya-larının' formaları menen o'zgerip, is-ha'reketin' belgili bir betke-subiektke qatnaslı ekenligin bildiredi. Feyillerdin' bet-san formaları menen o'zgeriwi u'sh betke qatnaslı boladı. Ha'rbir bettin' o'zine ta'n morfologiyalıq betlik forması bar. So'ylewshi (I bet forması), tin'lawshi (II bet forması), so'ylewshi ha'm tin'lawshıdan basqa bet (III bet forması) formalarında keledi. Feyildin' 1-2 bet formaları, tiykarınan, adamlarg'a qatnaslı aytiladı da, 3-bet forması adam ha'm adamnan basqa predmetlerge de qatnaslı aytila beredi. Misalı: (men) jazaman, isleymen, (biz) jazamız, isleyemiz, (sen) jazasan', isleysen', (siz) jazasız, isleysiz, (ol) jazadı, isleydi, (suw) ag'adı, (jawın) jawadı, (o'nim) artadı, t.b.

Betlik formaları ga'ptegi baslawish penen bayanlawishtı baylanıstırıp, subiektlik-predikativlik qatnas bildiredi.¹ Usı jaqları esapqa alınıp, geypara izertlewshiler ta'repinen bul formalar «bayanlawishlıq affiks»² dep ataladı.

Betlik formalardı qabil etken so'zler, meyli feyil so'z bolsın, meyli atawish bolsın ga'pte, tiykarınan, bayanlawish xızmetin atqaradı: Men Leningradtan *keldim*. Astashova *Lidaman*. Lida, kempir apam, men-u'shewimiz Ko'kenaydın' qa'birinin' basına *bardıq*. Batıray sizin' *balan'ız*, bu'ginnen baslap mende sizin' *qızın'ızban*. Siz sizin' o'lgen anamızdın' ornına *ana boldın'ız*, sizdi heshqashan tuwg'an anamnan *kem ko'rmespen*. Men kempir apamnın' qasına *barıp otıraman*. Biz usılayınsha g'arri emen ag'ashtın' tu'binde uzaq saatlar boyı *otıramız*. Suw *shuwıldaydı*, kempir apam o'zinin' basınan qanday waqıyalar o'tkenin qaldırmaı *aytıdı* (S.Q.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zlerdin' betlik affiksleri 1-bet birlik, ko'plik formalarında -man(-ban/-pan), -mız,-m,-q, 2-bet ko'plik formada -n'ız, 3-bette o'tken ma'ha'ldin' -dı formalarında kelgen. Bul formalar sol ga'ptin' quramında feyil ha'm atawish so'zlerdi baslawish penen bette, sanda baylanıstırıp, subiektlik-predikativlik qatnas bildiredi.

Feyildin' betlik kategoriyası meyl, ma'ha'l ha'm san kategoriyları menen tig'ız baylanışlı. Ma'selen, feyildin' anıqlıq meylinin' o'z aldına arnawlı forması joq. Bul meyildin' ma'nisi ha'm forması ha'zirgi, o'tken ha'm keler ma'ha'llerde jasawshı betlik qosımtaları arqalı bildiriledi. Demek, bul jag'ınan qarag'anda, betlik qosımtaları predikativlik bildiriwshi

belgilerdin' en' baslısı (orayı) bolıp esaplanadı. Ma'selen, Men awılda *islep atırman* degen ga'ptegi *islep atırman* feyilinin' grammatikalıq ma'nisi-predikativlik, al, forması-sintaksislik ma'ha'l ha'm meyllerdi bildiretug'in grammatikalıq qurallardın' sistemasın qamtıydı. Ko'rsetilgen betlik formalı feyil formalıq jaqtan ha'zirgi ma'ha'l, anıqlıq meyl, 1-bet formasında kelgen. Demek, feyildin' betlik forması sintaksislik kategoriylar menen de tig'ız baylanışlı subiektlik-predikativlik qatnas bildirip te keledi.

Feyildin' betlik formaları birlik sanda -men, sen, (siz), ol, ko'plik sanda-biz, (bizler), siz (sizler), olar sıyaqlı u'sh bette qullanılutug'in betlik almasıqlarına qatnaslı aytiladı ha'm olar menen koordinatsiyalıq baylanışqa (almasıq baslawish penen feyil bayanlawishtın' kelisiw baylanışının' bir tu'ri) tu'sedi. Betleniwshi feyiller bir yamasa birneshe subiektin' is-ha'reketin bildiriwine baylanışlı birlik ha'm ko'plik sanlarda qullanıladı. Feyillerdin' birlik ha'm ko'plik sanları u'sh betke tiyisli emes. Ko'plik san 1-2-bettin' ko'pliktegi betlik forması arqalı bildiriledi, geyde 2-bettegi ko'plik formanın' u'stine -lar/-ler affiksleri qosıladı. U'shinshi bette betleniwshi feyil birlik ushın da, ko'plik ushın da birlik formada aytiladı: I bet baramız, kelemiz, bardıq, keldik; II bet barasız(lar), kelesiz(ler), bardın'ız(lar); III bet bardı, keldi, t.b.

Qaraqalpaq tilinde betlik kategoriyasının' u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda qullanılutug'in birneshe betlik formaları bar. Bul betlik formaları feyillerdin' o'zgesheliklerine qaray tolıq ha'm qısqaq'an variantlarda qullanıladı:

1. Betlik affikslerinin' tolıq variantları to'mendegi feyil formalarına jalg'anıp keledi:

a) hal feyildin' -a/-e, -y, -ıp/-ip, -p, kelbetlik feyildin' -g'an/-gen, -ar/-er, -r, -a/-e, +jaq, -maqshı/-mekshi, tilek meyildin' -g'ay/-gey ha'm ha'zirgi ma'ha'l jasawshı otır, tur, ju'r, jatır (atır) formalarına jalg'anadı. Bul feyil formalarına jalg'ang'an betlik affikslerinin' tolıq variantı ha'r tu'rli ma'ha'llerdegi anıqlıq meyl formaların jasaydı.

Betleniw paradigması

birlik	ko'plik
1. bara-man, barıp-pan	1. bara-mız, barıp-pız
2. bara-san', barıp-san'	2. bara-sız-lar, barıp-sız-lar
3. bara-dı, barıp-tı	3. bara-dı, barıp-tı
1. barg'an-man, barar-man	barg'an-bız, barar-mız
2. barg'an-san', barar-san'	barg'an-sız(lar), barar-sız(lar)
3. barg'an, barar	barg'an, barar

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М. «Наука» 1979, 233-бет.

² Дмитриев Н. К. Башкорт Отеленен грамматикасы. (1950), 55 ha'm 154-betler; Севортян Э.В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, III, синтаксис, М., 1961, 6-7-betler.

birlik

ko'plik

1. barajaq-pan, barmaqshu-man	barajaq-piz, barmaqshu-miz
2. barajaq-san', barmaqshu-san'	barajaq-siz(lar), barmaqshu-siz(lar)
3. barajaq, barmaqshu	barajaq, barmaqshu

1. barg'ay-man,	barg'ay-miz
2. barg'ay-san'	barg'ay-siz(lar)
3. barg'ay	barg'ay

1. otir-man, jafir-man	otir-miz, jafir-miz
2. otir-san', jafir-san'	otir-siz(lar), jafir-siz(lar)
3. otir, jafir	otir, jafir

2. Betlik affiksinin' qisqarg'an tu'rleri aniq o'tken ma'ha'l feyilinin' -di, analitikaliq formadagi o'tken ma'ha'ldin' edi, sha'rt meyildin' -sa/-se formalarina 1 bet, birlikte -m, ko'plikte -n'(lar), -n'(ler), -n'iz(lar), -n'iz(lar) formalarida qollaniladi. U'shinshi bettin' arnawli betlew formasi bolmaydi.

Betleniw paradigmasi

Birlik	ko'plik	birlik	ko'plik
1. oqidi-m,	oqidi-q	oqig'an edi-m,	oqig'an edi-k
2. oqidi-n',	oqidi-n'iz(lar)	oqig'an edi-n',	oqig'an edi-n'iz(lar)
3. oqidi,	oqidi	oqig'an edi,	oqig'an edi

birlik

ko'plik

1. barsa-m	barsa-q
2. barsa-n'	barsa-n'iz(lar)
3. barsa	barsa

Bet bildiretug'in feyillerdin' joqandagi ko'rsetilgen eki tu'rinen basqa, u'shinshi tu'ri de bar. Bul buyriq meyildin' 3-bet formasi -sin/-sin ha'm tilek meyildin' 1-bet, birlik ha'm ko'plik sandagi (-a-e) -yin/-yin, -(a-e) -yiq/-yik affikslari arqali jasaladi.

Buyriq meyildin' bet bildiretug'in -sin/-sin qosimtasi tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'anip, so'ylewshinin' (1-bettin') buyrig'in tinlawshi (2-bet) arqali so'ylewshi ha'm tinlawshidan basqa betke (3-betke) o'tkeredi: (ol) oqisin, jaz-sin, kel-sin, al-sin, isle-sin, kiyindirsin, suwg'arsin, kiygizsin, t.b.

Tilek meyildin' bet bildiretug'in -(a,-e)+yin/-yin formasinin' isha'reketi so'ylewshinin' tek o'zinin' o'tinish-tilegin bildiredi: Men bul waqiyani sizlerge *aytip bereyin*. Bayramdi ilayiqli sawg'alar menen *ku'tip alayiq*.

Bul ga'plerdegi birlik sandagi -(a)+yin formalı tilek meyildin' isha'reketi so'ylesiwshi (1-bet) ta'repinen islenedi de, ekinshi ga'ptegi ko'plik sandagi -(a)+yiq formasi 1-bette aytilg'an menen, ko'pshilikke, ha'tte, u'sh betke de ortaqlıqtı bildiredi.

Sorawlar

1. Feyildin' meyil kategoriyasi ma'ni ha'm formalıq belgisine qaray neshe tu'rge bo'linedi, atap aytin' ha'm formalıq belgilerin tu'sindirin'?

2. Qaysi meyil ma'ha'l kategoriyasi menen tig'iz baylanishi qollaniladi, atap ko'rsetin' ha'm onin' basqa meyil tu'rlerinen o'zine ta'n o'zgesheligin tu'sindirin'?

3. Ma'ha'l kategoriyasi tuwralı tu'sinik berin'. Feyil ma'ha'l kategoriyasi neshew, olardi atap aytin'. Sonin' ishinde qasi ma'ha'l tilde ken' qollaniladi ha'm ol qanday ma'nilik tu'rlerge bo'linedi?

4. Ha'zirgi ha'm keler ma'ha'l tuwralı tu'sinik berin'. Olardin' ma'nilik bo'liniwlerine misallar keltirin'?

5. Buyriq, tilek, sha'rt ha'm maqset ma'ha'llerge qatnasi barma. Olar betlik affikslari menen tu'rleneme, eger tu'rlenetug'in bolsa, betleniw paradigmasi keste tu'rinde ko'rsetin'?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология. ч. I. (части речи и словообразования) М. 1952, 414-459-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, «Фан», 1975, 463-509-бетлер.

Қазақ тилинің грамматикасы. I. Морфология. Алматы, 1967, 189-200-бетлер.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994, 215-255-бетлер

Ҳазирги каракалпак әдебий тили. Морфология. Университеттин филология факультети ушын сабаклык. Нөкис, 1981, 156-179-бетлер.

Дөўлетов М. Ҳазирги каракалпак тилинде феилдин функциональ формаларының системасы. Нөкис, 1990, 6-56-бетлер.

FEYILDİN' BETLİK EMES FORMALARI

HA'REKET ATI

Ha'reket atı o'zinin' do'rendi formasında bet, san, meyil ha'm ma'ha'l ma'nilerin bildirmeydi, tek is-ha'reket protsessinin' ataması g'ana bolıp turadi. Ha'reket atı, tiykarinan, -iw-iw, -w, -maq/-mek (-paq/-pek, -baq/

-bek), g/-gi, (-q/-ki), is/-is, -s, siyaqli dara ha'm -g'anliq/-genlik, (-qanliq/-kenlik), -tug'inliq, -jaqliq, -arliq-erlik, -masliq/-meslik, -mag'a/-mege, -arg'a/-erge, -masqa/-meske, -iwg'a/-iwge, -iwda/-iwde siyaqli qospa tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul feyil formaların' basım ko'pshiligi eki so'z shaqabı feyil ha'm atlıqqa ta'n belgilerge iye boladı da, geyparaları tek feyilge qatnaslı bolıp keledi. Olardıń tek feyilge qatnaslı tu'ri infinitivke ta'n belgilerdi bildiredi. Usı siyaqli o'zgesheliklerine qaray, ha'reket atı feyilleri substantivlik (atawısh feyil) ha'm infinitiv feyiller bolıp ekige bo'linedi:

§ 108. Ha'reket atının' substantiv formaları. Ha'reket atı feyili semantikalıq jaqtan eki so'z shaqabının' feyil ha'm atlıq so'z shaqaplarının' ma'nilerine barabar keledi. Onın' feyillik ma'nisi basqa feyil so'zler siyaqli, is-ha'reket protsessin yamasa halat bildirip, bolımlı ha'm bolımsız formalarda qollanıladı. Basqa feyil so'zler siyaqli atlıq so'zlerdi basqarıp feyil so'z dizbegin du'zedi. Atawısh so'zlerge jaqınlıq jag'ı, atlıq so'zler siyaqli seplik, ko'plik ha'm tartım affiksleri menen o'zgerip, substantivlik ma'nige iye boladı. Atlıq so'zler ga'pte qanday sintaksislik xızmet atqarsa, bular da sol xızmetti atqaradı. Usı jaqları esapqa alınıp, qaraqalpaq tilinde bul feyil atawısh feyil dep te ataladı.

Ha'reket atının' substantiv forması, tiykarınan, so'z jasawshı -ıw/-iw, -w; -maq/-mek; (-paq/-pek, -baq/-bek); -g'ı/-gi (-q/-ki); -is/-is, -s siyaqli dara ha'm -g'anliq/-genlik, -tug'inliq/-jaqliq, -(a/-e), -rlıq/-rlık, -masliq/-meslik, -maqliq/-meklik siyaqli qospa affikslerinin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul feyil formaları so'z jasaw uqıplılıg'ı, qollanılwı, ma'nisi jag'ınan ha'r qaysısı o'zine ta'n o'zgeshelikleri menen bir-birinen ayrılıp turadı.

1. Ha'reket atının' -(ı/-i-w) forması. Ha'reket atı feyilinin' -ıw/-iw, -w (-may/-mey) forması qaraqalpaq tilinde en' o'nimli affiks bolıp esaplanadı. Ha'reket atının' -ıw/iw, -w, bolımsız formada -may/-mey affiksleri feyildin' barlıq tu'bir ha'm do'rendi tu'bir formalarına jalg'anıp, ha'reketi atı feyilin jasaydı: barıw, keliw, islew, juwınıw, kiyiniw, azıqlandıırıw, jasırıw, ku'lisiw, julqılaw, iytermelew, almaw, bermew, barmaw, so'ylemew, t.b.

Ha'reket atının' (ı/-i) w forması to'mendegi ma'ni o'zgesheliklerine iye boladıY

-(ı/-i)+w qosımtası ataw formasında kelgende, ha'reket atı ma'nisindegi is-ha'reketi bildiredi. Bunday jag'dayda ha'reket atı feyili ga'pte subiektlik ha'm atributivlik xızmetlerdi atqaradı: Jerdi *su'diga'rlaw* topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). Bunnan tag'ı da bir neshe mayda salmalar alınıp, ko'p jerlerdi *suwg'arıw* isi ko'zde tutılğan. Orıs ka'rwın basshısı durıs aytqan eken, bizde *su'yew* joq (T.Q.).

(-ı/-i) w formalı ha'reket atı atlıq so'zler siyaqli seplik, ko'plik ha'm tartım affikslerin qabil etedi. Bul formalarda kelgende, ko'binese atawısh

so'zlerdi basqarıp, ha'r tu'rli ken'eytilgen ag'zalardıń xızmetin atqaradı: Mine, usınday jag'daylarda *xalıqtın' tolqıwı* ha'meldarlardı da seskendirdi (S.X.). O'z so'zin a'wele *Erjan Serjanovtın' arzasın oqıwdan* basladı (T.Q.).

Ha'reket atının' substantiv forması (-ı/-i) w+ da orın seplik formasında kelgende eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı:

1) eger ha'reket atı atlıq ma'nisinde kelip orın sepliginde qollanılsa, statikalıq ma'nige iye bolıp, predmetlik ma'ni bildiredi: O'sip kiyatırğan a'wıdlardı watan su'yiwshilik ruxta *ta'rbıyalawda* mektep ayırıqsha orın tutadı («E.Q.»). *Arba aydawda, qazıw qazıwda* onın' aldına bul a'tıraptan tu'skendey jigıt ele joq (S.X.);

2) -(ı/-i)w+da formalı ha'reket atı ha'reketlik ma'nige iye bolıp kelip, dawamlı ha'zirgi ma'ha'ldi jasaydı. Bunday jag'dayda orın seplik formalı ha'reket atı feyil bayanlawısh funktsiyasın atqaradı: Olar alg'a qaray *talpınıwda* (Q.E.). Awıl arası a'dettegidey sıyırlardıń asıg'ıp mo'n'iregen, qoy-eshkilerdin' shabısıp-qaytıp, ılaq-qozılardıń jamırag'an dawısları menen *jan lawda* (S.X.).

2. Ha'reket atının' -maq forması. Qaraqalpaq tilinde ha'reket atı feyildin' bul forması -maq/-mek (-paq/-pek, -baq/-bek) siyaqli fonetikalıq variantlarda qollanıladı. Bul forma ha'reket atının' -(ı/-i)w formasına salıstırğanda a'debiy tilde az ushırasadı.

Ha'reket atının' -maq forması feyildin' barlıq tu'bir ha'm do'rendi tu'birlerine jalg'anıp jasala beredi. Onın' bolımsızlıq ma'nisi joq, emes so'zlerinin' dizbeklesiwı arqalı analitikalıq jol menen bildiriledi: barmaq, kelmek, tappaq, islemek, jazbaq, oqımaq, aytpaq, so'nbeq, kiyinbeq, kiygizbeq, jazdırmaq, oqıp shıppaq, jazıp bolmaq, alıp taslamaq, so'ylep bermek, kelmek joq, aytpaq emes, t.b.: Bir dizeden ekinshisine *qonbaq joq*. Ko'zin bir nu'ktege tikken, onnan *almaq joq* (Q.E.). Onnan *qutılmaq joq*. Degen menen o'limnin' izinen *o'lmek joq* (T.Q.).

Ha'reket atı feyildin' -maq forması bayanlawısh xızmetinde kelgende, ko'binese kerek, lazım, da'rkar, t.b. bayanlawıshlıq so'z shaqabı ha'm edi tolıqsız feyili menen dizbeklesip keledi. Ha'mme awız birlep sho'p tu'ydi qılıp, is *baslamaq kerek* (Q.E.). Bay aytayın degen so'zin ju'rip baratırıp, jol jo'nekey *aytpaq edi*. Bunın' bir *sharasın ko'rmek lazım*. Bunın' ushin, a'lbette, iyshan-ulamaların' basları bir qosılıp *ma'sla ha't qılmaq lazım edi* (Q.E.).

3. Ha'reket atının' -is/-is, -s forması. Ha'reket atının' -is/-is, -s affiksi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimsiz qollanıladı. Bul affiks feyil tiykarlarına jalg'anıp, sanawlı g'ana ha'reket atların jasaydı: ju'ris, turıs, bilis, ketis, qalı, t.b.

-is/-is, -s formalı ha'reket atlarının' bolımsızlıq ma'nisi joq, emes so'zleri arqalı analitikalıq formada bildiriledi. Bu'gin *ju'ris joq*. Bul *ju'risin' ju'ris emes*. Bizge qarap *turıs joq*, t.b.

-is/-is, -s formalı ha'reket atı feyilleri seplew, tartım ha'm ko'plik affikslerin qabil etip, substantivlenip, leksikalizatsiyalanıwı arqalı bir qatar atawısh so'zler jasaladı: Bir ko'rgen *bilis*, eki ko'rgen *tanıs* (maqıl). Men dushpanlarım menen *gu'reste* ku'ta' shınıqqanman. Sizge *tabıshar* tileymen (T.Q.). Onın' menen *alısh-berisimiz* jaqsı. Olar topqa jaqınlap, ju'rislerin tosan'lattı (T.Q.).

4. Ha'reket atının' -g'i/-gi, -qı/-ki forması. Ha'reket atı feyilinin' -g'i/-gi, -qı/-ki forması tariyxiy shıǵ'ısı -ıw/-iw, -w affiksinin' *en'* go'ne (arxaik) variantı bolıp, ha'zirgi a'debiy tilde dara tu'rında ha'reket atı feyili ma'nisinde qollanılmaydı. Ha'reket atının' -g'i/-gi, -qı/-ki forması tartım affiksli kelip, kel ko'mekshi feyili menen dizbeklesiw arqalı analitikalıq formadag'ı tilek meyildi jasadı: alg'ım keledi, alg'ın' keledi, ketkim kelmedi, jutqım keledi, t.b.: Men jan'ag'ı kishkene qoshantaylardın' dawısın esitip, ishinde qoy qozılap atırǵan mashinanın' janınan *ketkim kelmedi*. Men Qızıldın' qoshantayların ko'rip bolǵannan keyin, taw shoqqısında turıp, tap usı bu'gin Jambasqaladag'ı miynet tozan'larınan *jutqım keledi* (M.Q.).

Ha'reket atı feyilinin' -g'i/-gi, -qı/-ki forması arqalı jasalg'an tilek meyildin' ma'ha'llerge qatnası kel ko'mekshi feyilinin' ma'nisine formasına baylanıshı bildiriledi: Burqıp aqqan ag'ısın'dı ko'rip, ha'mmenin' qosıq *jazǵısı keledi* (Q.E.).

Ko'p na'rseler beriw ushın xalqıma,
Xızmet etken adam bolǵım keledi (Q.J.).

Ha'reket atı feyilinin' qospa formaları kelbetlik feyildin' -g'an/-gen, -ar (mas), -tug'ın, jaq ha'm ha'reketi atı feyilinin' -maq/-mek sıyaqlı tiykarg'ı formalarına substantivlik ma'ni beriwshi -lıq/-lik affikslerinin' qosılıwı arqalı jasaladı: jazǵ'anlıq, barg'anlıq, oqıǵ'anlıq, islegenlik, bararlıq, aytarlıq, barmashıq, kelmeslik, baratug'ınlıq, keletug'ınlıq, aytajaqlıq, kelejaqlıq, barmaqıq, kelmeklik, t.b.

Kelbetlik feyil tiykarlarınan jasalg'an ha'reket atları o'tken (-g'anlıq/-genlik), keler ma'ha'l (-arlıq, -maslıq, -tug'ınlıq, -jaqlıq) ma'nilerine iye boladı. Ha'reket atı feyilinin' o'z tiykarınan jasalg'an ha'reket atları (-maqıq) heshqanday ma'ha'llik ma'ni bildirmesten, tek is-ha'reket atın g'ana bildirip turadı. Biraq sol ataw formasında-aq substantivlik ma'ni an'latıladi: aytpaqlıq (ne?) lazım, barmaqıq (ne?) orınlı, t.b.

-(a/-e) -rlıq/-rlik, -mashq/-meslik formaları. Ha'reket atı feyilinin' bul qospa forması keler ma'ha'l kelbetlik feyilinin' (-a/e) r (-mas) formasına -lıq/-lik affiksinin' jalǵanıwı arqalı jasaladı: alarlıq, almaslıq, ko'rerlik, ko'rmeslik, bararlıq, barmashıq, isherlik, ishpeslik, t.b.

-(a/-e) rlıq/rlik, (-mashq) formalı ha'reket atı feyili de keler ma'ha'llik ma'nisin saqlaydı. Ha'reket atının' -(a/e) rlıq/rlik forması substan-

tivlenbeydi. Tek predmetlik ma'nidegi so'zdin' aldına kelip, onın' atributivlik belgisin is-ha'reket arqalı sıpatlaydı: Sol ushın qızdı *jubatarlıq* juwap ayta almaydı. Jolda heshqanday *irkinish bolarlıq* na'rse joq (S.X.). Bolajaq is belgili, jurtımızda *sawarlıq* sawınsız, *jegerlik* ko'liksiz diyqan qalmag'an bolar edi (Q.E.).

-Maslıq/-meslik formalı ha'reket atı feyilleri seplik, ko'plik, tartım affikslerin qabil etip, substantivlenedi, geypara tirkewishler menen dizbeklesedi. Bunday jag'dayda ga'pte tolıqlawısh, pısıqlawısh xızmetlerin atqaradı, biraq atributivlik funktsiyada qollanılmaydı: Usı gu'nakardın' gu'llı gu'nasın biz tiledik, bizge berin'iz, endigiden bılay bunday jaramas isti *islemesligine* o'zimiz kepillik beremiz (Q.E.). Sirkesi suw ko'termey kiyatırǵan Sultannın' zeynine *tiyip almashıq ushın* illa' dep awız ashpay kiyatır (Q.M.).

Ha'reket atı feyilinin' -maslıq/-meslik forması bayanlawısh xızmetinde kelgende, *kerek*, *lazım* so'zleri menen dizbeklesip keledi: Eldin' arasına tu'stin' be, o'zin'di sinatpaslıǵın' kerek (Q.E.).

Ha'reket atının' -tug'ınlıq, -jaqlıq formaları. Ha'reket atının' bul tu'ri keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -tug'ın, -jaq formasına substantivlik ma'ni beriwshi -lıq/-lik affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Bul formadag'ı ha'reket atları da tiykarg'ı formadan an'lasılǵan keler ma'ha'llik ma'nisin saqlaydı:

-tug'ınlıq, -jaqlıq formalı ha'reket atları atributivlik qatnas bildirmeydi. Olar tartım ha'm seplik affikslerin qabil etip, substantivlenedi. Bul formalar substantivlik ma'nige o'tiwı arqalı ga'pte baslawısh, tolıqlawısh funktsiyaların atqaradı: Besatar ko'tergen jigittin' *aybatlı bolatug'ınlıǵı*, sorap barg'an isinin' *pitpey qalmaytug'ınlıǵı* ayıldı (Q.E.). Qutım o'zinin' barlıq o'mirin usı jerde o'tkerip ju'rip, ju'rek seziminin' tolıqlap tasıp, keleshekke *u'mitlendiretug'ınlıǵın* jaqsı biledi (X.S.).

§ 109. Ha'reket atının' infinitiv forması. «Infinitiv» termini latınnın' infinitivus degen so'zinen alınıp, meyil, bet, san boyınsha «belgisiz feyil» degen ma'nini an'latadı.¹ Ha'zir bul termin rus ha'm tu'rkiy tillerinde infinitiv yamasa «feyildin' belgisiz forması» dep ataladı.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi infinitivtin' rawajlanıwı ha'm qa'liplesiwinde rus tilinin' belgili da'rejede ta'siri bar. Bul tuwralı N.K.Dmitriev: «tu'rkiy tillerinde infinitivtin' rawajlanıwı ku'shli a'debiy tillerdin': revolyutsiyag'a shekemgi da'wirde arab tilinin' (o'zinin' masdar forması menen), bizin' da'wirimizde rus tilinin' (o'zinin' infinitivi menen) ta'siri ko'shli rol atqaradı»² dep ju'da' orınlı juwmaq jasadı. N.K.Dmitrievtin'

¹ Русский язык. Энциклопедия. М. изд-во. «Советская энциклопедия», 1979, 97-бет

² Dmitriev N.K. Bashkort telenen grammatikası. (1950), 183-бет.

bul pikiri L.A.Pokrovskaya, A.M.Sherbak ha'm R.M.Fedotovun' miynet-lerinde rawajlandiriladi.¹

Haqiqatında, «infinitiv» degen ne? Rus tilinin' anıqlawı boyınsha, infinitiv feyil paradigmasının' baslang'ış forması. Ol bet, san, meyil ha'm ma'ha'l belgilerine iye bolmaydı, tek is-ha'reket protsessinin' atamasın g'ana bildiredi. Rus tilinin' bul anıqlawı tu'rkiy tillerindegi infinitiv ushın da a'hmiyetli.

Tu'rkiy tillerindegi infinitiv te rus infinitivi sıyaqlı, bet, san, meyil ha'm ma'ha'l kategoriylarının' belgilerine iye bolmag'an, tek is-ha'reket protsessinin' atamasın bildiretug'in feyil forması. Biraq bul eki tildin' infinitivi arasında bir-birine sa'ykes kelmeytug'in ta'repleri de bar. Rus infinitivi feyil paradigmasının' baslang'ış forması boladı da, kerisinshe, tu'rkiy tillerinin' infinitivi feyil paradigmasının' baslang'ış forması bola almaydı. Bul wazıypanı tu'rkiy tillerinde buyırıq meylidin' 2-bet, birlik san forması atqaradı.

Qaraqalpaq tilinin' faktleri tiykarında ha'reket atı formalarınin' ha'mmesin derlik infinitiv yamasa bul feyil formalarınin' heshqaysısı da infinitiv bola almaydı dep juwmaq shıg'arıwg'a bolmaydı. Haqiqatında, ha'reket atına qatnaslı ha'mme formalar o'zinin' da'slepki do'rendi formasında turıp, bet, san, meyil ha'm ma'ha'l belgilerine iye emes, olar tek is-ha'reketin' atamasın g'ana bildiredi. Bul jag'ınan qarag'anda, sol formalarınin' ha'mmesin derlik infinitiv dep qarawg'a boladı. Biraq bul formalarınin' ko'pshiliginin' o'zine ta'n o'zgesheligi, olar atlıqlarg'a ta'n tartım, ko'plik, seplik formaları menen o'zgerip, substantivlenedi. Bul jag'day olardin' ha'mmesinin' derlik infinitiv bola almaytug'in tástıyıqlaydı.

Infinitivtin' substantivlik ha'reket atınan o'zine ta'n ja'ne bir o'zgesheligi, ol hesh waqıtta feyil ha'm atlıq so'z shaqaplarınin' ekewinin' de ma'nisin bildirmeydi, tek feyil ma'nisinde qatıp qalg'an formada keledi. Bul jag'ınan infinitiv ha'l feyildin' ekinshi da'rejeli formalarına jaqınlasadı.

Qaraqalpaq tilinde infinitiv, tiykarınan, ha'reket atının' to'mendegi formaları arqalı bildiriledi:

1. Infinitivtin' -mag'a/-mege forması. Infinitivtin' -mag'a/-mege (-pag'a/-pege) forması ha'reket atının' -maq/-mek formasına baris seplewinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Almaq+qa>alma/q/g'a> almag'a, aytpaq+qa>aytpa/q/g'a>aytpag'a, kelmek+ke>kelme/k/+ge>kelmege, t.b.

Infinitivtin' -mag'a/-mege formasının' tariyxıy shıg'ısı tuwralı tu'rkiy tillerinde eki tu'rli pikir bar: 1) -maq forması eki affiksten quralg'an -

ma ha'm -q affiksinin' komponenti dep qaraladı; 2) -ma forması -maq affiksinin' aqırındag'ı k nin' tu'sip qalıwı na'tiyjesinde jasalg'an qısqarg'an variantı dep esaplanadı.² Bul eki pikirdin' son'g'ısı -mag'a formasının' shıg'ısı tuwralı isenerlik boljaw tuwg'ızatug'ını ko'pshilik tyurkologlar ta'repinen bayan etiledi.

Qaraqalpaq tilinin' XVIII a'sirdegi jazba esteliklerinde, xalıq qosıqları ha'm da'stanlarda ha'reket atının' -maq forması baris seplik affiksin eki varianta qabil etken:

a) -maq forması heshqanday o'zgerissiz, o'zinin' da'slepki tolıq formasın saqlap, -maqqa formasında qollanıl'g'an: ..shul jumla'da' tamamı quwatım yeduginshe *qatlanmaqqa* ashıqg'uwsı bolurman (Ahidnama);³

b) -maq formasının' aqırındag'ı -q tu'sip qalıp, qısqarg'an -mag'a formasında qollanıladi: ..shul jumla'da' quwatım yeduginshe *qatlanmag'a* ashıqg'uwsı bolurman (Ahidnama).⁴

Ko'k go'ne kepter emespen,

Ku'nde-ku'nde *kelmege* (Q.x.q.).

Infinitivtin' -mag'a forması, tiykarınan, -maq/-mek formasının' baris seplik affiksin qabil etip o'zgeriske ushirag'an son'g'ı forması. Sebebi, bul formanın' da'slepki tolıq (-maqqa) forması ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde joqarıdag'ı sıyaqlı eki varianta parallel qollanılmaydı.

Ha'reket atının' mag'a forması infinitiv ma'nisinde kelgende, is-ha'reket protsessinin' atamasın bildiredi, bet, san, meyil, ma'ha'l ma'ni-lerine yamasa substantivlik sıpatqa iye bolmaydı.

-Mag'a formalı infinitiv hal feyil sıyaqlı, ekinshi bir is-ha'reketke, yag'niy tiykarı is-ha'reketke qatnaslı bolıp, tiykarınan, maqset ma'nisin bildirip keledi. Sonlıqtan bul formadag'ı feyil tyurkologlar ta'repinen maqset infinitivi dep te ataladı.⁵ Misalı:

Jaqsılar *duslaspag'a* keledi,

Sheshenler *aytıspag'a* keledi (Q. n.-m.).

Uzaq joldan keldim sizdi *ko'rmege*,

Ko'rip miyrim qanıp *sa'lem bermege* (A.D.).

¹ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 312-бет. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. 1973. 301-бет.

² Соколов С.А. О некоторых именах в турецком языке. Канд. дисс. М., 1952, 112-бет. Грамматика туркменского языка (1970), 334-бет. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ) 1977, 163-бет. Кузнецов П.И. О происхождении инфинитива на -мак. «Советская тюркология» 1982. -3. 40-41-бет.

³ Камалов С. XVIII әсирдегі қарақалпақ-рус қатнасықтары. Нөкіс. 1966, 112-бет.

⁴ Сонда, 113-бет.

⁵ Покровская Л.А. Инфинитив и его употребление в гагаузском языке, 169; Федотов М.Д. «Инфинитивы» в тюркских языках, 5-бет.

¹ Покровская Л.А. Инфинитив и его употребление в гагаузском языке. «Тюркологическое исследование». М. изд-во. «Наука», 1976, 168-180. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол), 15-16. Федотов М.Р. «Инфинитивы» в тюркских языках. «Советская тюркология», 1981, 2, 3-9 беттер.

2. **-(a/-e)-rg'a/rge formasi.** Infinitivtin' bul tu'ri keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -ar/-er, r (-mas/-mes) formasi menen baris sepliktin' -g'a/-ge (-qa/-ke) affiksinin' birigiwinen jasalg'an.

N.K.Dmitriev (-a/e)-rg'a/rge formalı infinitivti sol baris seplik tu'rinde qatıp qalg'an forma¹ dep esaplaydı. Haqıyqatında, bul forma N.K.Dmitrievtin' aytqınıday, ha'zirgi tu'rkiy tillerinde heshqanday o'zgermeytug'in pu'tkilley birigip ketken forma ra'wishinde qollanıladi.

(-a/e)-rg'a/rge (go'ne formasi -ırg'a/urg'a) ha'zirgi qaraqalpaq tili ushın xarakterli emes. Bul forma qaraqalpaq klassik shayirlarının' shıg'armalarında ha'm jazba esteliklerde ushırasadı. Infinitivtin' bul formasi da tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onın' belgisin ha'reket arqalı sıpatlaydı ha'm sintaksislik xızmeti jag'ınan, ko'binese maqset pısıqlawishı xızmetin atqaradı. Bul xızmette kelgende, -arg'a/erge formalı infinitiv, ko'binese o'zine qatnaslı so'zlerdi basqarıp, ken'eytilgen ag'za tu'rinde keledi:

*Jayqalıp egin egerge,
Sende bir jer bolmadı.
Jazında qatıq isherge,
Sende sawın bolmadı.
Alıs jol'g'a minerge,
Sende jorg'a bolmadı.
Ko'silip erkin jatarg'a,
Sende aq u'y bolmadı.
Jaynap bir ku'n kiyerge,
Sende kiyim bolmadı.
Emin-erkin isherge,
Sende tamaq bolmadı. (Jiyen jıraw)*

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde bul formanin' tek -(ı/i)-wg'a/wge formalı tu'rin g'ana rus infinitivinin' ma'nisine sa'ykes keledi dep ko'r-setedi.²

Qaraqalpaq tilinde de basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, ha'reket atının' -ıw/-ıw, -w formasi ataw formada turıp, bet, san, meyil ha'm ma'ha'l ma'nilerin bildirmey, tek is-ha'reket protsessin atap ko'rsetse infinitiv ma'nisinde keledi: barıw, keliw, alıw, ketiw, islew, t.b. Bul forma kerek, tiyis, mu'mkin, t.b. sıyaqlı so'zler menen dizbeklesip kelgende, onın' infinitivlik ma'nisi anıq bilinedi: barıw kerek, armaw kerek, keliwi tiyis, islewı mu'mkin, t.b.

-(ı/i)-wg'a/wge formalı infinitiv ga'p ishinde tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı bolıp, is-ha'reketti maqset pısıqlawishı ma'nisinde sıpatlaydı.

Bunday jag'dayda -(ı/i)-wg'a/wge formalı infinitiv dara tu'rinde yamasa ha'r tu'rli formadag'ı so'zlerdi basqarıp, ken'eyip keledi:

*Qolımdag'ı jetimdi,
Zorlıq penen alıwg'a.
Umtılıstı antalap,
Aqda'ryanın' boyınan.
Shalshıq suwlı oyınan,
Jeken ordıq jasında.
Jaqsı shıpta toqıwg'a. (Jiyen jıraw)*

Mashinalar qoy da'rislerin to'giwge jegilgen (Ya.Muratov). Mine, usı ma'sele boyınsha Ka'mekbayg'a Murat oylasıwg'a barg'an edi (J.A.). Adamlar a'dettegishe atız shertegine dem alıwg'a keldi (O'.X.).

Demek, ha'reket atının' so'z etilgen infinitiv formalarınin' ha'zirgi tilde qollanıw da'rejesi birdey emes. Olardın' -mag'a/-mege, -(ı/i) wg'a/wge formalatı a'debiy tilde ken' qollanıladı da, -(ı/i) rg'a/rge formasi qollanılmaydı yamasa ju'da' az qollanıladı. Bul son'g'ı formanin' xızmetin ha'zirgi a'debiy tilde infinitivtin' -ıwg'a/iwge formasi atqaradı.

KELBETLIK FEYİL

Kelbetlik feyil o'zine eki so'z shaqabının' - feyil ha'm kelbetliktin' ma'nisin biriktiriwshi feyildin' bet bildirmeytug'in formasi. Kelbetlik feyildin' kelbetlikke jaqınlıq jag'ı, kelbetlikler sıyaqlı, atlıq so'zlerge qatnaslı anıqlawishlıq xızmet atqaradı: qaynag'an (suw), su'rılgen (jer), kelgen (adam), orılmag'an (atız), juwılmag'an (ko'ylek), t.b. Olar kelbetlikler sıyaqlı substansivlesip, atlıqlarg'a ta'n seplik, ko'plik ha'm tartım affiksleri menen o'zgeredi. Kelbetlik feyildin' bul o'zgesheligi onın' atawish so'zlerge, a'sirese kelbetlikke jaqın ekenligin bildiredi. Sonlıqtan bul kategoriya qaraqalpaq tilinde «kelbetlik feyil» terminin menen ataladı. Kelbetlik feyildin' barlıq formalarınin' atributivlik-anıqlawishlıq ma'nini bildirip keliwi bir da'rejede emes. Atributivlik-anıqlawishlıq funktsiyanı, tiykarınan, kelbetlik feyildin' -g'an/-tug'in, -ar (mas), -jaq, -(ı/i), iwshı/wshı, -(ı/i)-wlı/wlı, ju'da' siyrek jag'dayda -maqshı/-mekshı formaları atqaradı.

Kelbetlik feyil formaları ma'ha'l kategoriyasına qatnaslı bolıp kelgen menen, o'zinin' tiykarg'ı do'rendi formasında turıp haqıyqıy meyil kategoriyasına iye bola almaydı. Olar betlik affikslerin qabıl etiw arqalı g'ana anıqlıq meyil formasın jasay aladı. Ma'selen, alg'an-alg'anman, keler-kelermen, jazajaq-jazajaqpan, t.b.

Kelbetlik feyiller ma'ha'l ma'nisin bildiriw ushın arnawlı affikslerdi qabıl etedi. Kelbetlik feyil jasawshı affiksler ma'ha'l kategoriyasına qatnasına qaray to'mendegi u'sh tu'rge bo'linedi: 1) o'tken ma'ha'l kelbetlik feyil formaları: -g'an/gen, -qan/-ken; 2) keler ma'ha'l kelbetlik

¹ Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы (1950) 185-бет.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, 468-бет.

feylil formaları: -ar/-er-r, -mas/mas-, -(a/e-y) tug'in, -maqsh/-mekshi; 3) ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feylil formaları: -(i/i)-wsh/wshi, -(i/i)-wli/wli, sintetikahq ha'm analitikahq formalarındag'i -(a,-e,-y), -ip/-ip,-p, -turg'an, ju'rgen, oturg'an, jaturg'an feylil formaları.

§ 110. O'tken ma'ha'l kelbetlik feylil formasi. O'tken ma'ha'l kelbetlik feyili tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyllerge -g'an/-gen, qan/-ken (bolimli formasi) ha'm -mag'an/megen (bolimsiz formasi) affikslerinin' jalg'anıwı arqalı jasaladı: oqig'an, jazg'an, alg'an, kelgen, ketken, kiydirgen, ishkizgen, ilingen, kiyingen, barmag'an, kelmegen, aytpag'an, ishpegen, t.b.

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasi basqa formalarına qarag'anda tilde jiyi qollanıladi. Bul forma o'zinin' ha'reketlik ma'nisin saqlap kelgende, o'tken waqıttag'i is-ha'reketi bildiriw menen qatar, predmettin' de o'tken waqıtqa qatnasılıg'in, yag'niy onin' atributivlik belgisin is-ha'reket arqalı sıpatlaydı: Eki otaw qatar *tigilgen* (O'.X.). Burin bul do'gerekte el *bolg'an*. Senin' men ushın *jang'an* jalınnan da, *aqqa* suwdan da qaytpaytug'inlig'in'di bilemen (M.D.). Hu'kim su'rgen tınıshlıqtı hawlıg'ip *kirip kelgen* jigit buzdı (S.X.).

Bundag'i da'slepki eki ga'ptegi *tigilgen*, *bolg'an* kelbetlik feylleri o'tken ma'ha'l ma'nisindegi is-ha'reketi bildirip, bayanlawish xızmetinde kelgen, al son'g'i ga'plerdegi *jang'an*, *aqqa*, *kirip kelgen* kelbetlik feylleri de o'tken ma'ha'l ma'nisinde kelip, predmetlerdi is-ha'reket arqalı atributivlik ma'nide sıpatlap kelgen.

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasi betlew affiksli kelgende, tiykarınan, predikativlik xızmet atqaradı ha'm bul formanin' o'tken ma'ha'lge qatnasılıg'ı aydınlasadı: oqig'anman, oqig'ansan', oqig'an, oqig'anz, oqig'ansız (lar), oqig'an.

-G'an/-gen formalı kelbetlik feylil, ko'binese edi tolıqsız feyli menen dizbeklesip, analitikahq formadag'i o'tken ma'ha'l feyllerin jasadı.

O'tken ma'ha'l kelbetlik feyllerdin' atawish so'zlerge jaqınlıg'ı onin' substantivlesiwı arqalı anıqlanadı. Kelbetlik feylil substantivlenip kelgende, atlıq so'zler sıyaqlı, seplik, ko'plik, tartım affikslerin qabil etedi.

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasi seplik formalarında ha'm tirkewishli kelip, ha'r tu'rli ken'eytilgen ag'za ha'm bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawish xızmetlerinde ken' qollanıladi: Ustaxanamin' aldına *jaqımlay bergenimizde*, joldın' eki boyunda iyirilip turg'an qoylar aldımızdan keselep o'te basladı (M.Q.).

§ 111. Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feylil formaları. Qaraqalpaq tilinde ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyllerdin' sintetikahq ha'm analitikahq formaları bar:

1) sintetikahq formadag'i ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feylleri feylil tiykarlarına kelbetlik feyildin' -(i/i)-wsh/wshi, -(i/i)-wli/wli affikslerinin'

jalg'anıwı arqalı jasaladı: alıwshı, beriwshı, tın'lawshı, barlawshı, keliwshı, ketiwshı, islewshı, baylawlı, qaplawlı, ildiriwli, kesiwli, t.b.;

2) analitikahq formadag'i ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feylleri -ip/-ip-p ha'm -a, -e, -y formalı hal feyllerge -g'an/-gen formalı tu'r, ju'r, otır, jatır (atır) ko'mekshi feyllerinin' dizbeklesiwı arqalı jasaladı: islep atırg'an, so'ylep turg'an, kelip ju'rgen, uyqılap jatırg'an, oqıp atırg'an, jazıp otırg'an, alıp kiyatırg'an, o'tıp baratırg'an, t.b.

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -ıwshı/-iwshı formasi, tiykarınan, atlıq so'zlerdin' aldında kelip, predmetti is-ha'reket arqalı sıpatlaydı: Jazıqsızg'a ja'bir beriwshı puqaranın' ja'lladları (S.X.). Sen men ju'retug'in jollarg'a nur to'giwshı lamposhkalardı sindırıwıg'a uring'anın' menen o'z su'rdewim bar. Jıynalg'anlar arasınan Xudaybergendi *maqullawshı* sıpsın'larg'a qosımsha artıraqtan erkin «durıs, durıs» degen dawıslar esitildi (T.Q.).

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -ıwshı/-iwshı formasının' substantivlesiwı basqa formalarına qarag'anda o'nimli. Bul forma substantivlesip kelgende, atlıq so'zler sıyaqlı, ko'plik, seplik, tartım affikslerin qabil etedi ha'm baslawish, tolıqlawish xızmetlerin atqaradı: Qumnın' u'stinde *jol ju'riwshiler* irkilip, ebin-jorıq ju'rek jalg'ap aldı. *Baqlawshı* aynalıp kelgende, ku'n en'keyip baratır edi (S.X.).

Bul forma bayanlawish xızmetinde kelgende, edi tolıqsız feyli menen dizbeklesip, o'tken ma'ha'l formasın jasadı: Ol sheber *sılawshı* edi.

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -ıwlı/-iwli formasi is-ha'reketin' statikalıq ma'nidegi ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı ekenligin bildiredi. Ma'selen, at qazıqta *baylawlı*. Qamshı keregede *ildiriwli* yamasa *baylawlı* at, ildiriwli qamshı degen eki jag'dayda da -ıwlı/-iwli formalı kelbetlik feyllerdin' is-ha'reket protsessi ha'zirgi ma'ha'lge qatnasılıqtı bildiredi. Eger -ıwlı/-iwli formalı kelbetlik feylil tur ko'mekshi feyli menen dizbeklesip kelse, sol feyildin' ha'zirgi ma'ha'lge qatnasılıg'ı ayqınlasadı: baylawlı tur, iliwli tur, qısqartıwlı tur, t.b. Jumagu'l Seytovanın' atına kelgen telegramma ele onin' u'y arxivinde *saqlawlı tur* (Q.E.).

Bul feyildin' o'tken ma'ha'lge qatnasılıg'ı edi tolıqsız feyli menen dizbeklesiw arqalı bildiriledi: baylawlı edi, qag'ıwlı edi, ildiriwli edi, jıynawlı edi, t.b.

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyllerdin' -ip/-ip-p, -turg'an, jatırg'an, t.b. analitikahq formasi predmettin' ha'zirgi waqıtqa qatnaslı ha'reketlik belgisin sıpatlaydı: Og'an A'miw jag'alarındag'i jin'g'ıl, toran'g'ıllardin' mayda shaqalarının' shırıldısı da, *ag'ip turg'an* suwdın' sıdırılısı da esitilmeydi. Qızılqumnın' sheksiz ken'liginde tu'yedey sho'gip, *o'rkeshlenip jatırg'an* biyik to'beler alıstan tolıqınlang'an ten'izdey buldırıp ko'rinedi (X.S.).

§ 112. Keler ma'ha'l kelbetlik feyil formasi. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' to'mendegi formaldari qollaniladi: 1) -ar/-er, -r (-mas/-mes), 2) -a/-e, -y/-tug'in, 3) -a/-e, -y-jaq, 4) -maqshi/-mekshi.

1. **-(a/-e)-r, -mas/-mes formaları.** Kelbetlik feyildin' -ar/-er, -r affiksli bolumli, -mas/-mes affiksi bolimsiz formadag'i keler ma'ha'l kelbetlik feyillerin jasadı: barar, barmas, keler, kelmes, aytar, aytpas, oqır, oqımas, ko'rer, ko'rmes, t.b.

Keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -ar (-mas) formasi betlik affiksli ha'm betlik affikssiz qollanılıp, boljawlı ma'ni bildiredi. Bunday jag'dayda, tiykarınan, bayanlawish xızmetin atqaradı: Qızın' menen so'ylesiwge batılı barg'an adam bir ku'ni du'nyan'a *iyelik etip shıg'a keler*. Nesip bolsa *ko'risermiz*. Anajan qamıqpa, tiri bolsam *qaytıp kelermen* (S.X.). -Elin'e barsaq suwsın *ishermiz be?* -Qazaqta suwsın bermeytug'in u'y bolmaydı, *ishersiz* (T.Q.).

Kelbetlik feyildin' -ar (-mas) formasi athıqtın' aldında kelip, sol predmetti is-ha'reket arqalı sıpatlap, atributivlik xızmet atqaradı: O'teshtin' so'zine de, o'zin'e de *itibar berer* adam joq. Onın' usı atawda *jatar* padanı bag'ıp atırg'anına ko'p jıl boldı. Joqarda *qol jelpes* jerde san'laq bar (S.X.). *Jan'ılmas* jaq bolmas, *su'rinbes* tuyaq bolmas («Q.n-m.»). Onın' burılıg'anı da sol, *esitiler-esitilmes* dawıs shıqtı (S.K.).

Keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -ar (-mas) formasının' seplik, tartım affikslerin qabıllap, substantivleniwi siyrek jag'dayda naqıl-maqallarda ha'm klassik shayırlar shıg'armalarında ushırasadı: *Ko'rmes*-tu'yeni de ko'rmes. *Oylanbastın'* tu'bi oyran. *Ko'sherimdi* jel bilsin, *qonarımdı* say bilsin («Q.n-m.»).

-Ar (-mas) formalı kelbetlik feyiller bayanlawish xızmetinde kelgende, tolıqsız feyildin' edi, eken, emes formaları menen jiye dizbeklesip keledi. Bul kelbetlik feyil -ar edi, emes formasında kelgende o'tken ma'ha'ldin' tamamlanbag'an tu'rin, al -ar eken formasında kelgende bayanlawishqa modallıq ma'ni beredi, keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' dara formasınan modallıq ma'ni an'lasılmaydı: So'zdin' tiykarına tu'siniw ushın xalıqtın' basım ko'pshiligi *umtilar edi*. Arbanı turg'an jerinen qıymıldatıw bir o'zinin' qolınan *kelmes edi*. Qalayınsha bul awhal *sozila qoyar eken*. Diydilegen jerine jetip barıwıg'a *hal da'rman kelerme eken?* Qansha ku'ttik, ketip qalg'anımız *qolaysız bolmas pa eken?* (Sh.A.).

2. **-tug'in formasi.** Kelbetlik feyildin' -tug'in affiksi shıg'ısı jag'ınan turg'an>tu/r/g'an>tu+g'in so'zinin' o'zgeriske ushirap, bir affikske aynalıwınan payda bolg'an.

-tug'in formalı kelbetlik feyil, tiykarınan, atawish so'zlerdin' aldında dinamikahq ma'nide qollanılıp, yag'niy predmetti ha'reket arqalı sıpatlap, atributivlik funktsiyada sıpatlaydı. Onın' anıg'ın tolıp-tasıp ag'atug'in bizin'

Tazasuw g'ana bileği ha'm yadında saqlaydı. Bizin' ata-babalarımız *sa'ykes kelmeytug'in* attı suwg'a da qoymag'an eken (S.K.).

Kelbetlik feyildik -tug'in formasi ko'plik, seplik, tartım affikslerin arqalı substantivlenip, baslawish, tolıqlawish ha'm pısıqlawish funktsiyaların atqaradı. Bul jag'dayda -tug'in affiksli kelbetlik feyil, ko'binese toplam formasında keledi: Sol to'men jaqlarda *onın' jag'asında jasıyıtug'inlar* Tazasuwdı ta'riypleği. Qon'sılar da *Ko'kenaydın' u'yde bolmaytug'inın* sezetug'in edi (S.Q.). O'tken o'mirinin' ishindegi *esinen shıqpaytug'in*-tuwg'an anası ha'm kishkene inisi menen xoshlasqan jılı (M.D.).

Kelbetlik feyildin' -tug'in formasi tikkeley betlik affiksleri menen o'zgermeydi. Bul forma bayanlawish xızmetinde kelgende, edi, emes tolıqsız feyilleri ha'm bol ko'mekshi feyili menen dizbeklesedi ha'm betlik affiksleri sol ko'mekshi so'zlerge qosıladı: Qolındağı jalg'ız qızı bolg'anlıqtan tapqanın qızına *kiygizetug'in edi*. Ol kiyim kiygende adam qarap turg'anday bolıp *jarasatug'in edi* (M.D.). O'zinnin' qalaysha ha'm qayaqtan bul jerlerge kelip qalg'anımdı, menin' ata-anamnın' kim ekenligin *bilmeytug'in edim* (S.K.).

3. **-a, -e, -y+jaq formasi.** Kelbetlik feyildin' -jaq affiksi -a, -e, -y ha'm -ma+y/-me+y formalı hal feyillerge jalg'anıp, keler ma'ha'l kelbetlik feyilin jasadı: barajaq, kelejaq, so'yleyjaq, oqıyjaq, barmayjaq, kelmeyjaq, aytpayjaq, t.b.

Keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -a, -e, -y+jaq formasi ataw formasında athıq so'zlerdin' aldında kelgende, atributivlik ma'nide keledi: Usı kishkentay a'n'gimede *ayılajaq* waqıyalardıń barlıg'ı Tazasuw menen baylanış. Shaması, suwdın' dawısınin' esitiliwine qaray alg'a *ju'rejaq* jolınin' uzaq jaqınlıg'ın anıqlasa kerek (S.K.). Ol aldag'ı waqıtları *isleyjaq* jumsların ko'z aldına keltirdi (Q.E.).

Bul forma heshqanday so'z o'zgertiwshi affikssiz, ataw formasında ga'ptin' aqırında kelgende, bayanlawishlıq xızmet atqaradı: -Bul jıynaqtın' ma'nisi ne? Bunda ne ga'p *bolajaq?*—dep soradı Axmet. -Bunda so'z *so'y-lenejaq*, tu'sinesen' be? Sizlerdin' jan'ag'ıday halın'ızdı ko'rip *ku'yinejaq* (Q.E.).

-a, -e, -y+jaq formalı kelbetlik feyildin' betlik affiksi arqalı o'zgeriwi feyildin' anıqlıq meylin jasadıy oqıyjaqpan, jazajaqpan, oqıyjaqpız, jazajaqpız, oqıyjaqsız, jazajaqsız, t.b. Bul formanın' edi tolıqsız feyili menen dizbeklesip keliwinen feyildin' analitikalıq formadag'ı o'tken ma'ha'li jasaladı: Anaw qara o'giz benen qızıl tana su'zisip, tas bolmasa birin-biri *jarıp taslayjaq edi* (S.X.). *Jıg'ılajaq edi*, Polat jasawıl su'yep qaldı (T.Q.).

4. **-Maqshi/-mekshi formasi.** Kelbetlik feyildin' -maqshi/-mekshi formasi ha'reket atı feyilinin' -maq/-mek formasına professiya bildiriwshi -shi/-shi affiksi qosılıp, maqset ma'nili keler ma'ha'l kelbetlik feyili

jasaladı. Onın' bolımsızlıq forması **emes** tolıqsız feyildin' dizbeklesiwi arqalı analitikalıq formada bildiriledi: barmaqshı, kelmekshi, aytpaqshı, jazbaqshı, barmaqshı emes, aytpaqshı emes, t.b.

Kelbetlik feyildin' -maqshı/-mekshi forması betlik afiksiz qollanıl-g'anda is-ha'rekettin' kelesi waqıtta islenetug'unın bildiredi: Shaması izin mag'an a'kelip *toqsırmaqshı* (T.Q.). Bular xalıq ushın ag'ıp kiyatır-g'an baxıt da'ryasın *baylamaqshı*. Maqseti jetim qalg'an Aqbota sorlını toqallıqqa *almaqshı* (S.X.).

-maqshı/-mekshi formalı kelbetlik feyildin' bol ko'mekshi feyil ha'm edi tolıqsız feyil menen dizbeklesiwi o'nimli. Bul forma bol ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelgende, ko'binese bayanlawish, pısıqlawish, substantivlenip, baslawish, tolıqlawish xızmetlerin de atqaradı. Bayanlawish xızmetinde kelgende, ha'r tu'rli ma'ha'llik ma'nilerge qatnaslı boladı: Men onı *tinshlandırmaqshı bolaman*. Dayım, Qartabay g'arri, Aysha apay meni *jubatpaqshı boldı* (S.Q.). Kemedegilerdin' bir shetke burıp *qashqlamaqshı bolg'anı* iske aspadı (J.S.). Ba'lkim, olar Mamannın' bendelerdi *kosatpaqshı bolg'anın* qarawıllardan esitken (T.Q.).

Bul feyil -maqshı edi formasında kelgende, tiykarınan, o'tken ma'ha'l ma'niisn bildirip, bayanlawish xızmetin atqaradı: Izinen barıp o'lgenshe *sabamaqshı edi*, onı sha'ynek ko'terip kelgen Aqbotanın' su'ykimli sawlatı irikti. Ol jarag'ın alıp *qarsılıq qılmaqshı edi* (S.X.). Ol Tazasuw boyına *kelip oturmaqshı edi*, bet-qolların juwmaqshı edi ha'm kishkene uwısları menen suwdan *qanıp ishpekshi edi* (S.Q.).

HAL FEYİL

§ 113. Hal feyil formaları haqqında tu'sinik. Hal feyil-feyil ha'm ra'wishlik belgilerge iye bolg'an feyildin' atributivlik pısıqlawishlıq forması.

Hal feyiller da'slepki do'rendi formasında bet, san ha'm ma'ha'l ma'nilerin bildirmeydi. Sonlıqtan, hal feyiller morfologiyalıq belgisi jag'ınan betlik emes feyillerdin' sistemasına kiredi.

Hal feyil leksika-semantikalıq jaqtan is-ha'reket protsessin bildiredi, bolımlı ha'm bolımsızlıq, da'reje formalarına iye boladı. Biraq hal feyildin' affiksleri feyildin' da'reje ha'm bolımsızlıq formalarınan keyin jalg'anadı. Hal feyildin' -ıp/-ip, -p, -a/-e, -y, -may/-mey sıyaqlı o'nimli formaları betlik affikslerin qabıl etip, anıqlıq meyildin' jasalıwına tiykar boladı.

Hal feyil ha'reketlik ma'nisin pu'tkilley jog'altıp adverbializatsiyalanıp kelgende, ra'wish so'z shaqabının' toparına o'tedi: qayta (joba qayta qaraldı), qaytarıp (qaytarıp so'z aytpadı), qayta-qayta, so'yley-so'yley (so'yley-so'yley sheshen bolasan'), ko're-ko're (ko're-ko're ko'sem bolasan'), arnap, ile shala, ko're sala, ala sala, t.b.

Hal feyil formaları tiykar-g'ı ha'm do'rendi qospa affiksler bolıp eki toparg'a bo'linedi. Birinshi toparg'a hal feyil jasawda o'nimli qollanıla-

tug'in -ıp/-ip, -p, -a, -e, -y, -may/-mey formalı tiykar-g'ı dara affiksler, ekinshi toparg'a shug'ısı jag'man eki yamasa u'sh affikstin' qosılıwınan payda bolg'an -g'alı/-geli (-qalı/-keli), -g'ansha/-genshe (qansha/-kenshe), -masthan/-mesten, g'anday/-gendey (-qanday/-kendey), -tug'ınday, -mastay/-mestey, -g'anlıqtan/-genlikten (-qanlıqtan/-kenlikten) sıyaqlı qospa affiksler kiredi.

§ 114. Hal feyildin' dara formaları. Hal feyildin' -(i)i-p forması. Hal feyildin' -p formasının' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde -ıp/-ip, -p sıyaqlı u'sh morfologiyalıq variantı qollanıladi.

-p formalı hal feyildin' bolımsızlıq ma'nisi -ma+y/-me+y forması arqalı bildiriledi: barıp-barmay (qayttı), kelip-kelmey (ketti), ketip-ketpey (qaldı), islep-islemey (ju'r), t.b.

Hal feyil formaları tiykar-g'ı is-ha'rekettin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiriliwi menen qatar, tiykar-g'ı is-ha'reketi de bildiredi. Bul jag'day analitikalıq formadag'ı feyillerdin' jasalıwında anıq ko'rinedi. Analitikalıq formadag'ı feyillerdin' quramında tiykar-g'ı ma'ni hal feyilde saqlanadı. Qosımsha grammatikalıq ma'ni ko'mekshi feyil arqalı bildiriledi: *aytp berdi, buzılıp qaldı, oqıp shıqtı, islep atır, oynap ju'r*, t.b.

-p formalı hal feyil tiykar-g'ı is-ha'rekettin' belgisin bildirip, onın' qosımsha ekinshi da'rejeli is-ha'reketi ma'nisinde keledi. Ekinshi da'rejeli is-ha'reket xızmetinde kelgende, tiykar-g'ı feyil menen jupkerlesiwshi baylanısqa tu'sedi. Bunday jag'dayda tiykar-g'ı feyil menen -p formalı hal feyil ha'r tu'rli pısıqlawishlıq ma'nilerdi bildiredi: Quralay dala gıyasına *ra'ha'tlenip* otladı. Ol *qısımp* terley basladı (T.Q.). *Senin' erlik islerin'di ko'rip* quwandıq (A.T.). Ol *so'zden soqqı bergisi kelip* onı shımshıp so'yledi (Q.D.). Ol o'zinin' Shıbıqlı awılında *oqıp ju'rip*, miynet etiwge qızıqsındı (X.S.).

Hal feyildin' -a/-e, -y forması. Feyildin' tu'bir ha'm do'rendi tu'birlerine -a/-e, -y affiksleri jalg'anıp hal feyil jasaladı. Onın' bolımsızlıq ma'nisi -may/-mey forması arqalı bildiriledi: bara, kele, ala, ko're, so'yley, bara-bara, ko're-ko're, so'yley-so'yley, almay, bermey, ko'rmey, t.b.

Hal feyildin' -a/-e, -y forması qospa feyil jasawda o'nimli qollanıladi. Bul forma ko'mekshi feyil menen qosılıp qospa feyil jasap kelgende, tiykar-g'ı ha'reketlik ma'ni hal feyil arqalı bildiriledi. Onın' ha'r tu'rli ekinshi da'rejeli ko'mekshi grammatikalıq ma'nileri ko'mekshi feyildin' qatnası menen an'lastıladı.

-a/-e, -y formalı dara hal feyillerge betlik affiksleri jalg'anıp arqalı anıqlıq meyildin' keler ma'ha'li jasaladı: baraman, barasan', baradı, kelemen, kelesen', keledi, isleyemiz, isleysiz, isleydi, t.b.

Hal feyildin' -may/-mey forması. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde hal feyildin' bolımsız forması -may/-mey (-pay/-pey, -bay/-bey) sıyaqlı altı allomorfalıq variantta qollanıladi.

N.A. Baskakov -ip/-ip-p formalı hal feyillerdin' geyde kelme-p, barmap tu'rinde qollanilatug'ının ko'rsetedi, biraq bul formanı a'debiy til ushın norma bolmaydı dep esaplaydı.¹

Haqıyqatında da ha'zirgi a'debiy tilde -ip/-ip-p formalı hal feyil sol formasın saqlag'an tu'rinde bolımsız formada qollanılmaydı dep qarawg'a bolmaydı. Bul forma betlik affiksli kelgende -p affiksi bolımsızlıq formadan keyin -map/-mep tu'rinde saqlanadı: oqımappan, jazbappan, tu'sinbepsen', barmaptı, kelmepti, barmap edi, kelmep edi: Ko'p oqıg'an jigitsen', ja'miyetlik rawajlanıwdı ele tu'sinbepsen' (T.Q.). Salınp atırg'an kompleksli ferma qurılısına baratug'ın jol u'stine asfalt to'selmepti («E.Q.»).

Hal feyildin' -may/-mey forması -ip/-ip-p ha'm -a, -e, -y formalı hal feyiller sıyaqlı dara, ta'kirarlang'an, toplam formasında ha'm qospa feyillerdin' quramında ken' qollanıladı.

§ 115. Hal feyildin' qospa formaları. Hal feyildin' qospa formaları, onın' dara formaları sıyaqlı tiykarg'ı is-ha'reketin' ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip keledi. Qaraqalpaq tilinin' faktleri tiykarında to'mendegi feyil formalarının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri esapqa alınıp hal feyildin' qospa formaları dep qaraladı.

Hal feyilinin' -g'ansha/-genshe forması. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde hal feyildin' bul forması -g'ansha/-genshe -qansha/-kenshe sıyaqlı to'rt allomorfaqlı variantta qollanıladı.

Bul qospa forma shıg'ısı jag'ınan kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasına ra'wish jasawshı -sha/-she affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Semantikalıq jaqtan ekinshi bir is-ha'reketke qatnaslı onın' isleniw shegin bildiredi: alg'an-sha, ko'rgen-she, barg'an-sha, kelgen-she, t.b.

-G'ansha/-genshe formalı hal feyiller ga'p ishinde, tiykarınan, jeke ha'm toplam formalarında qollanıladı. Sintaksislik funktsiyası jag'ınan tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onın' ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip, pısıqlawısh xızmet atqaradı: A'kem biyday qırmanın alg'ansha qaldı (T.Q.). *Qorqaqlıq etip da'wrın su'rgenshe* ma'rtlik penen o'lgen artıq (naql).;

Barjay etpegenshe senin' kewlin'di,

Perzentin'men kewli qarar tappag'an. (Q.S.).

Biz qashan tappag'ansha u'mitsizlenbeymiz (J.S.).

Hal feyildin' -g'alı/-geli forması. Hal feyildin' -g'alı/-geli qospa forması shıg'ısı jag'ınan kelbetlik feyildin' o'tken ma'ha'l -g'an/-gen formasına -lı/-li affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı: -g'anlı/-genli, -g'allı/-gelli, -g'alı/-geli, barg'alı, kelgeli, aytqalı, ketkeli, t.b.

Hal feyildin' bul formasının' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde -g'alı/-geli, -qalı/-keli sıyaqlı to'rt allomorfaqlı variantı bar.

-G'alı/-geli formalı hal feyil jeke qollanılıp kelgende, tiykarg'ı is-ha'reketin' subiektisinen basqa, o'zine ta'n subiektke iye bolıp, bag'ının' qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetin atqaradı: Jiyemurat awılga kelgeli, qansha o'zgerisler bolıp atır. (T.Q.). Baspashının' g'awasatı shıqqalı, bazar-asharg'a da barmaytug'ın boldıq. (Sh.S.).

-G'alı/-geli formalı hal feyil toplam formasında kelgende, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onın' ekinshi da'rejeli ha'reketi bolıp keledi. Bunday jag'dayda is-ha'reketi waqt pısıqlawıshı ma'nisinde sıpatlaydı: Ol usı u'ye kelgeli dalag'a shıqpag'an edi. (T.Q.).

Hal feyildin' -g'alı/-geli forması beri (berli) tirkewishi menen dizbeklesip kelip tiykarg'ı is-ha'reketin' isleniwinin' baslanıw waqtın bildiredi. Bul tirkewishli formanın' waqtılıq ma'nisi tirkewishsiz tu'rine qarag'anda anıq boladı: Sarımbet ketkeli beri, awılda ko'p o'zgerisler bolıptı. (A.A.). Yasen ag'a menen Nikolay azang'ı saat jetilerde ketkeli berli ele qaytıp kelgen joq. (S.S.).

Hal feyildin' -g'anday/-gendey forması. Hal feyildin' -g'anday/-gendey qospa forması kelbetlik feyildin' o'tken ma'ha'l -g'an/-gen, -qan/-ken formalarına uqsaslıq ma'ni beriwshi -day/-dey affiksinin' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Sonday-aq siyrek jag'dayda kelbetlik feyildin' keler ma'ha'l -tug'ın formasına -day ha'm keler ma'ha'ldin' bolımsız -mas/-mes formasına -tay/-tey affikslerinin' jalg'anıwı arqalı da hal feyil formaları jasaladı: Yalg'anday, bergendey, aytqanday, esitkendey, keletug'ınday, alatug'ınday, barmastay, kelmestey, t.b.

Hal feyildin' -g'anday/-gendey forması ga'pte tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın, salıstırıw, sebep, maqset, t.b. pısıqlawıshlıq ma'nilerdi bildiredi: Samal da qasarısqanday ısıqırıp tur (S.X.). Waqt gu'lli jer betin tanıp bolmastay etip gu'llendiredi (S.K.). An'shı iyt azg'ana juwırdı da, shamasın bilgendey qan'sılıp turıp qaldı (K.S.). Ol praktikalıq jumslardın' barısın xabarlag'anday bolıp so'yledi (T.N.).

Hal feyildin' -mastan/-mesten forması. Hal feyildin' bul tu'ri -mastan/-mesten (-bastan/-besten, -pastan/-pesten) sıyaqlı 6 allomorfaqlı variantta qollanıladı. Bul qospa forma shıg'ısı jag'ınan keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' bolımsız -mas/-mes formasına shıg'ıs seplik formasındag'ı -tan/-ten affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı: barmastan, kelmesten, aytpastan, so'ylespesten, oqımadan, u'ndemesten, oylanbastan, t.b.

Hal feyildin' bolımsız -mastan/-mesten forması -may/-mey forması menen ma'nilik jaqtan ku'ta' jaqın keledi. Olardı birinin' orına birin almasırlıp ta qollana beriwge boladı: U'ndemey shıg'ıp ketti-u'ndemesten shıg'ıp ketti, aytpay ketti, aytpastan ketti, uyqılamay shıqtı, uyqlamastan shıqtı, t.b.

-Mastan/-mesten formalı hal feyili de basqa hal feyil formaları sıyaqlı, ga'p ishinde dara ha'm toplam formalarında qollanıladı. Hal feyildin' bul tu'ri dara feyil formasında qollanılg'anda, ko'binese jay ga'ptin' struktura-

¹ Баскаков Н.А. Каркалпакский язык, II, 462-бет

sında tiykarg'i is-ha'reketin' sının bildirip keledi Arzımbet irkilmesten juwap berdi (S.X.). Qız benen jigit u'ndemesten bir-birine qaradı (O'.A.).

-Mastan/-mesten formalı hal feyil toplam formasında kelgende, ken'eytilgen pısıqlawish kelip, tiykarg'i is-ha'reketke qatnaslı sını, waqıt, t.b. qatnaslardı bildiredi: Ol hesh kimgе sezdimesten shıg'ıp ketti (M.D.). Tegerang'a ketpesten aldın da at qosshım edi, ha'zir no'kerim (Sh.S.).

Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten forması. Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten forması ha'reket atı feyilinin' -g'anlıq/-genlik qospa affiksi menen shıg'ıs seplik formasındag'ı -tan/-ten affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Bul formanın' ha'zirgi qaraqpaq tilinde 4 allomorfaıq (-g'anlıqtan/-genlikten, -qanlıqtan/-kenlikten) variantı qollanıladi.

Qaraqpaq tilinde, ha'tte tu'rkiy tillerinde de -g'anlıqtan/-genlikten formanın' feyildin' funksional formaların' qaysı tu'rine kiretug'inlig'i tuwralı arnawlı so'z etilmeydi. Bul forma geypara tu'rkiy tillerindegi miynetlerde ra'wish yamasa ha'reket atı feyili dep qaraladı. Ma'selen, E.I.Mamanov «kelbetlik feyildin' -g'an formasına -dıq/-dik affikslerinin' jalg'anıwınan jasalg'an do'rendi (alg'andıq, ko'rgendik) so'zlerge shıg'ıs sepliginin' -tan/-ten jalg'awınan' qosılıwınan ra'wishtin' jan'a forması jasaladı» dep ko'rsetedi.¹

N.A.Baskakovın' miynetinde -g'anlıqtan/-g'anlıg'ınan formalı feyiller ha'reket atı feyilinin' o'tken ma'ha'l semantikalı tu'ri dep ko'rsitedi.² Sonday-aq B.Qutlmuratovın' miynetinde de bul feyil formaları ha'reket atı feyilinin' shıg'ıs sepliktegi forması dep beriledi.³

A.A.Yuldashev -g'anlıqtan/-genlikten formalı feyildin' funksionalıq jaqtan -p formalı hal feyilge ku'ta' jaqın ekenligin ko'rsitedi.⁴

Haqıyqatında, -g'anlıqtan/-genlikten formalı feyil shıg'ısı jag'ınan u'sh affikstin' birliginen quralg'an qospa forma. Bul affiks -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge atawish so'z jasawshı -lıq/-lik affiksinin' jalg'anıwınan jasalg'an ha'reket atı feyilinin' -g'anlıq/-genlik qospa formasına shıg'ıs sepliktin' -tan/-ten affiksinin' qosılıwınan jasalg'an. Sol u'sh affikstin' birigiwinen u'shinshi bir jan'a ma'ni payda boladı. Onın' en' da'slepki -g'an forması o'tken ma'ha'l kelbetlik feyil, ekinshi -g'anlıq qospa forması ha'reket atı feyilinin' substantivlik, al u'shinshi -g'anlıqtan qospa forma hal feyilge ta'n bolg'an sebeplik ma'ni bildiredi. Bul son'g'ı formadan o'tken ma'ha'llik yamasa substantivlik ma'ni an'lasılmaydı. Bul forma tiykarg'i is-ha'reketke qatnaslı qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reket

bildiredi. Demek, -g'anlıqtan/-genlikten formalı feyiller ha'reket bildiriwi arqalı ra'wishlerden ayrılıp turadı. Ekinshiden, bul forma ha'reket atı feyilindey, tek ha'reketin' atın bildiriw menen g'ana sheklenbeydi, ol tiykarg'i is-ha'reketke qatnaslı, onın' menen sebeplik ma'ni de baylanıadı.

Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten forması substantivlenbeydi, tap usı formasın o'zgeripegen, qatıp qalg'an forma tu'rinde hal feyildin' bir pu'tin qospa affiksi dep qaraladı.

-g'anlıqtan/-genlikten formalı hal feyillerdin' bolımsızlıq ma'nisi onın' tu'bir forması arqalı beriledi: barmag'anlıqtan, kelmegenlikten, islenbe-genlikten, oqımag'anlıqtan, t.b.

Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten formasının' is-ha'reketi tiykarg'i is-ha'reketten burın islenedi, tiykarg'i is-ha'reketin' isleniwine, onın' ju'zege shıg'ıwına sebepshi boladı, yag'nıy son'g'ı is-ha'reketin' isleniwi da'slepki is-ha'reketin' isleniwine qatnaslı boladı: Suw bolmag'anlıqtan, bul a'tiraptan el ketti (M.D.). Bıyl qıs qattı kelgenlikten, muz qalın' qatqan edi (K.S.).

Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten forması ga'p ishinde, ko'binese atawish so'zlerdi basqarıp hal feyil toplamı, dara ha'm qospa so'z formalarında keledi. Sintaksislik funktsiyası jag'ınan jay ga'plerdin' quramında sebep pısıqlawish, al bag'ının' qılı qospa ga'plerdin' quramında sebep bag'ının' qı ga'ptin' bayanlawishı xızmetin atqaradı.

Sorawlar

1.Qanday feyiller betlik emes feyillerdi bildiredi? Atap ko'rsetin', olardıń bir-birinen ayırmashılıg'ı tuwralı tu'sinik berin'.

2.Ha'reket atı feyilinin' eki so'z shaqabına qatnaslı o'zgesheliklerin ayun'. Qanday jag'dayda ha'reket atı substantivlenedi?

3.Tu'rkiy tillerindegi ha'reket atının' infinitiv formasının' rawajlanıwı ha'm qa'liplesiwinde qaysı shet tillerdin' ta'siri bar. Bul tuwralı tu'rkokologlardın' pikirlerin keltirip tu'sindirin'?

4.Kelbetlik feyildin' morfologiyalıq formaların ayun'. Onın' en' o'nimli forması qaysı, atap ko'rsetin' ha'm ol qaysı ma'ha'l ma'nisin bildiredi?

5.Hal feyildin' dara ha'm qospa formaları tuwralı tu'sinik berin'. Onın' -g'anlıqtan/-genlikten formaların' neshe qosımstanın' qosılıwınan du'zilgenin tu'sindirin' ha'm bul tuwralı tu'rkokologlardın' pikirlerin so'ylep berin'?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология. ч. I. (части речи и словообразование) М., 1952, 415-473-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 504-527-бетлер.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 256-320-бетлер.

¹ Современный казахский язык, (1962) 325-бет

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, 325-бет

³ Кутлымуратов В. Ҳазирги заман каракалпак тилинде ҳарекет атлары, 10-бет.

⁴ Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. 61-бет

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 174-200-betler.

Хазирги каракалпак тили. Морфология (сабақлык). Нөкис, 1981, 184-194-бетлер.

Дәўлетов М. Хазирги каракалпак тилинде феѝлдин функциональ формаларынын системасы. Нөкис, 1990, 57-113-бетлер.

KO'MEKSHI FUNKTSIONAL FEYILLER

§ 116. Toliqsiz feyil. Qaraqalpaq tilinde toliqsiz feyildin' sanı ko'p emes. Ol tek g'ana bir tu'bırden (er-e) payda bolg'an edi, eken, emes formalarında qollanıladi. Toliqsiz feyildin' bul formaları erdi>e(r)+di>edi erkan>e(r)+kan>eken, ermiş>e(r)+miş>emes formalarında rawajlanıp qa'liplesken.

Toliqsiz feyildin' edi, eken, emes formaları jeke turıp ha'reketlik ma'ni an'latpaydı. Olar atawish ha'm feyil so'zlerge dizbeklesip, sol so'zlerge ha'r tu'rli ko'mekshi grammatikalıq ma'ni beredi: adam edi, qızıqlı edi, aytıp edi, u'lken eken, aytqan eken, adam emes, qızıqlı emes, joq emes, kelgen emes, t.b.

Toliqsiz feyil formaları atawish so'zlerge dizbeklesip kelip, analitikalıq formadag'ı qospa feyillerdi jasadı. Olar atawish bayanlawshıtın' quramında kelip, og'an predikativlikke ta'n belgiler-ma'ha'l ha'm modalıq ma'nilerdi beriwshi baylanıstırıwshı (svyazka) wazıypasın atqaradı: Kuzma Borodin o'r minezli, qatal so'zli adam edi (T. Q.). Tu'n dumannın' sebebinen be, qısqası, ig'al eken (O'. X.).

Edi toliqsiz feyili. Toliqsiz feyildin' bul forması er>e tu'birine feyildin' o'tken ma'ha'l affiksinin' (-di) jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul dara tu'rinde qollanılmaydı ha'm belgili grammatikalıq ma'ni de an'latpaydı, ol o'zi dizbeklesip kelgen so'zi menen birlikte belgili grammatikalıq ma'nige iye boladı.

Edi toliqsiz feyili, ko'binese -p, -ıp / -ip, -g'anday / -gendey formalı hal feyillerge, kelbetlik feyildin' ko'pshilik formalarına, ha'reket atı feyilinin' -ıwda / -ıwde, -maqta / -mekte, sha'rt meyildin' -sa / -se formalarına ha'm ha'zirgi ma'ha'l jasawshı otır, tu'r, ju'r, jatır feyillerine, sonday-aq atawish ha'm geypara modal so'zlerge dizbeklesip, sol so'zlerge o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi. Edi toliqsiz feyili joqardag'ı feyil formaları ha'm atawish so'zlerge dizbeklesip kelgende, to'mendegi ma'nilerdi an'latadı:

1. Zat ha'm zatlıq ma'nidegi so'zlerge dizbeklesip, sol predmettin' o'tken waqıtqa qatnaslı ekenligin bildiredi: Men kim edim, sol jılları? Men onda jalan' ayaq ju'rgen, ata-babamızdan gu'ndeden basqa heshna'rse qalmag'an jarlının' qızı edim (Sh.A.). Qa'dimgi tanıs jartastın' u'sti burınnan batıl bolıp jatırğ'an Shuqırsay edi (O'. X.).

Edi toliqsiz feyilinin' feyil so'zleri menen dizbeklesip keliwi tilde ju'da o'nimli qollanıladi. Ol to'mendegi feyil formaları menen dizbeklesip, feyildin' o'tken ma'ha'l analitikalıq formasın jasadı:

1) edi feyili hal feyildin' -p edi, -g'anday edi: Qıyıq ko'zleri Insqul biyidin' aybathı na'zerine tu'sip edi, shıdamay atının' ju'wenin erkine jiberdi (T.Q.). Qıyğ'ırıp shaqırıp edi, hesh jerden ses shıqpadı (Q.x.e.).

Edi toliqsiz feyili hal feyildin' -g'anday edi formasında kelip, sol feyilge modalıq ma'nige jaqın bolg'an o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi: Ol bul turısında a'llekimdi ku'tip turg'anday edi (Sh.A.);

2) edi toliqsiz feyili kelbetlik feyildin' -g'an edi, -r edi, -tug'in edi, -mas edi, -jaq edi, -wshı edi, -maqshı edi formaları menen dizbeklesip, o'tken ma'ha'l ma'nilerin bildiredi: Qamshını O'mırzaq ata qayın'nan islegen edi. Ol jeti jurttın' tilin biler edi (Q.x.e.). Shayqımız bir aytqanın heshqashan ta'kirarlamas edi. Maman otınshılardıń a'n'gimesin tın'lay berejaq edi, olar uzaqlap ketti (T.Q.). Men anaw-mınaw na'rseni bildirmewshi edim (G.T.).

Geyde -r edi toliqsiz feyil forması keler ma'ha'l ma'nisin yamasa o'tken ma'ha'l menen keler ma'ha'llik ma'nini de bildirip keledi. -r edi forma keler ma'ha'l ma'nisin bildirip kelgende, sha'rt bag'ının' qılı qospa ga'ptin' yamasa sha'rt meyil toplamalı ga'plerdin' bayanlawshı xızmetinde keledi: «Axunoy» sag'an tiyisli bolg'anda, onda paxta taw bolar edi. Sa'l eglensen' basılar edi. Ko'ndi u'stine to'kkeninde mıyığ'ın'nan batar edin' (O'. X.);

3) edi toliqsiz feyili -wda (edi), -maqta (edi), formalı ha'reket atı feyiline dizbeklesip, dawamlı o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi: Bult tezlik penen awıl betke qaray japırılıp keliwde edi (S.Ayniy). Endigi ma'sele bolajaq brigadamızg'a brigadir belgilewde edi. Awıl xojalıqları tez rawajlanbaqta edi (I.Q.);

4) edi toliqsiz feyili ha'zirgi ma'ha'l jasawshı otır, tur, ju'r, jatır feyillerine dizbeklesip, o'tken ma'ha'ldi jasadı: Sol waqıtta men ananın' baxtı ko'pshilik el- xalqtın', yag'nıy bir tu'bırden ko'gerip shıqqan shaqaday ajıralmas na'rse ekenin oylap otır edim. Jer, sol ret sen de bizler menen birge ayılı aqshamda salqın tartıp, tıp-tınısh bolıp mu'ligip jatır edin' (Sh.A.). Saratannın' jumsaq jeli esip tur edi (O'. X.);

5) edi toliqsiz feyili -sa / -se edi formasında kelip, sha'rt ha'm tilek meyil ma'nilerinie jaqın ma'nidegi feyildin' analitikalıq formaların jasadı: kelse edi, barsa edi, oqısa edi, alsa edi, qabıl etse edi, ornılasa edi, u'yretse edi, oqısam edi, kelsen' edi, bersen' edi, t.b.

Bul feyil formaları o'z aldına qollang'an jay ga'plerdin' yamasa bag'ının' qı ga'ptin' bayanlawish xızmetinde keledi: Sen onnan en' bolmasa qırqag'arı asırıp bersen' edi. Ag'am mag'an qarshıq ko'rsetpese edi (O'. X.). Men mexanizator bolsam edi.

Eken toliqsiz feyili. Bul toliqsiz feyil atawish ha'm feyil so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerge ma'ha'l ha'm modalliq ma'nilerdi beredi.

Eken toliqsiz feyili atawish so'zler menen dizbeklesip kelip ma'ha'llik ma'ni bildirgende, sol eken so'zinin' feyil so'zlerge beretug'in ma'ha'llik ma'nisine barabar kelmeydi. Sebebi eken toliqsiz feyili feyil menen dizbeklesip kelgende, feyildin' o'tken ma'ha'l kategoriyasin jasawshi grammatikalıq qural retinde xızmetin atqaradı.

Al, atawish so'zlerge dizbeklesip kelip ma'ha'llik ma'ni bergende, sol atawish so'zlerdin' predikativlikke ta'n ma'ha'llik ma'nige iye ekenligin bildiredi. Biraq ma'ha'l kategoriyasin jasay almaydı. Bunday jag'dayda toliqsiz feyiller sol so'zlerge predikativlik ma'ni beriwshi atawish qospa bayanlawishtin' quramındag'ı baylanıstırwshılıq xızmetin atqaradı.

Eken toliqsiz feyili atawish ha'm feyil so'zler menen dizbeklesip kelgende, to'mendegi ma'nilerdi an'latadı:

1. Eken toliqsiz feyili predmet ma'nisindegi atlıq so'zler menen dizbeklesip, sol predmettin' o'tken waqıtqa qatnaslı ekenin bildiredi: Ol menin' a'japam *Ko'kenay eken*. Ol shınarday boyli-sınlı *qız eken* (S.K.). Ol shayqumızdın' *xızmetkeri eken* (T.Q.).

Eken toliqsiz feyili atawish so'zler menen dizbeklesip bayanlawish xızmetinde kelgende, sol eken feyili dizbeklesken atlıq so'z so'ylewshige belgili, so'ylesiwshinin' sol predmetti ko'rip bilgenligi an'lasıladı ha'm xabardın' jaqın waqıtta bolg'anın bildiredi: Bul temir joldın' *adamı eken*. Bul olardan sa'l boyshan'law demesen', tap menin' Jaynag'im qatarlı jas bala *jigit eken* (Sh. A.). Bul olardın' qaladan talap alg'an *oljalari eken* (J. S.).

2. Eken toliqsiz feyili kelbetlik, ra'wish so'zler menen dizbeklesip kelgende, subektin' hal-jag'day, belgi, mug'darlıq ma'nilerin bildiredi: Qon'irattın' jeri *sorlıq eken*, adamları *qorqaq eken*, biyleri, sawdagerleri *iyilderdey eken*. Biyler de *ma's eken* (T. Q.). Qon'irattın' joli *uzaq eken*. Aral da balıq ko'p eken.

Eken toliqsiz feyili, tiykarınan, kelbetlik feyildin' -g'an, -r, -jaq, -mas, -maqshi formalı tu'rlerine, sha'rt meyilinin' -sa, anıqlıq meyildin' -dı formasına ha'm feyildin' ha'zirgi ma'ha'lin jasawshi otır, tur, ju'r, jatur ko'mekshi feyillerine dizbeklesip, feyildin' o'tken ma'ha'l analitikalıq formasın jasaydı.

Eken toliqsiz feyili -g'an eken formasında kelgende to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

a) -g'an eken forması boljawlı ma'nidegi buring'ı o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi: Sol jerlerde burınları erkinlikti, o'mirdi su'ygen bir kish-kene xalıq jasag'an eken. (S. K.). Erte waqıtları usı qalanı jaw *shapqan eken* (Q.x.e.);

b) -g'an eken forması is-ha'rekettin' jaqın waqıtlarda bolg'anın bildiredi: Sol waqıtta esik betke kempir apam da *kelgen eken* (S.K.). Bul

tentekler da'rya betke baramız dep, a'kesinin' traktorının' aldına shıg'ıp *ketken eken* (Sh. A.);

d) -g'an eken formasının' is-ha'reketi basqa bir is-ha'reketten son' bolg'anın bildiredi: Xan Irısqul biydikiinde qonıp, ka'rwın basını sol jerge *aldırg'an eken* (T. Q.);

f) -g'an eken formasınan an'lasıl'g'an is-ha'rekettin' basqa bir is-ha'reketten burın bolg'anın bildiredi: Bir qarasam, bizin' A'liyman sol gu'llerden bir da'ste julıp alıp, mennin tartınıp bir jaqqa a'ketip *baratırg'an eken* (Sh.A.).

3. -r, -ar/-er eken ha'm -mas/-mes eken foramları gu'manlanıw, boljawlı ma'nilerin bildiredi. Bunday jag'dayda kelbetlik feyil menen toliqsiz feyildin' arasında soraw janapayı yamasa kelbetlik feyildin' aldında soraw almasıg'ı kelip, soraw ga'p ma'nisinde qollanıladı: «Sa'l to'menirek tu'ssem qalay *bolar eken?*». Ol jer onshelli tik jar emestey edi, biraq qozg'alsam iyt *sezıp qalmaspa eken?* (S.K.). Bunın' sonı ne *is bolar eken?* Xosh hawazlı, qatı qulaq balanın' keleshek ta'g'diri qanday *bolar eken?* (K.S.).

Bunday sorawlıq ma'ni eken toliqsiz feyilinin' -dı eken forması arqalı da bildiriledi: Og'an ne boladı *eken?* Onı armiyag'a alıp keteme eken, ya basqa bir na'rse *boladıma eken?* Shappattay xat jazıp bir xabarın bildirgende *ne qıladı eken*, balası bar bolg'ır. Birdey shette ju'rgenlikten, a'ke-sheshe degendi umıtıp, tas bawır bolıp *kettime eken ya?* (Sh. A.). Ko'zimiz ilingenine bir kese shay ishim *boldıma eken?* (T. Q.).

4. Eken toliqsiz feyil kelbetlik feyildin' -jaq eken, -maqshi eken formalarında kelip, niyetli keler ma'ha'l feyillerin modallıq ma'nidegi o'tken ma'ha'lge o'tkeredi: Sen bizdi *o'tırejaq ekensen?* (T.Q.). Ayaq-qolın *baylayjaq eken*, bala ko'nbepti (K.S.). Sen qalag'a *barmaqshi ekensen?*

5. Eken toliqsiz feyildin' -sa eken forması sorawlı tilek ma'nisin bildiredi: Al endi jas jigitlerdi jıynawg'a qashan ath *jibersek eken?* (T.Q.). Xan ha'zireti ag'zamın', ullı patshamnın' buyırıqların ne menen *o'isek eken?* (K.S.). Ha'zirden baslap birotala ma'n'gige *ırzalasıp qoya bersekpe eken* (Sh. A.).

6. Eken toliqsiz feyil ha'zirgi ma'ha'l jasawshi otır, tur, ju'r, jatur feyillerine dizbeklesip, ha'rekettin' o'tken ma'ha'lge qatnaslı ekenin bildiredi: Qosıbay barsa, Qayıp ashınıp jalbarınıp so'ylep *otır eken* (K.S.). Ol esikke jaqın *kelip tur eken* (T.Q.). Samsaz bolıp jerge u'n'ilip otırsam, qumırsqalar sabannın' mayda qıyqımların su'yrep *qıbırlap ju'rgen eken* (Sh.A.). Esimdi jıynap ko'zimdi ashısam, kempir apam meni bawırına basıp to'sekte *jatur eken* (S. K.).

Emes toliqsiz feyili. Toliqsiz feyildin' emes forması, tiykarınan, -er (e) tu'birine kelbetlik feyildin' bolımsız -mes (er+mes>emes) formasının'

qosılıwı arqalı jasalg'an. Toliqsız feyildin' bul tu'ri atawış ha'm feyil so'zlerge dizbeklesip, bolımsızlıq ha'm biykarlawshılıq ma'ni beriwshi element sıpatında ken' qullanıladı.

Emes toliqsız feyili atawış ha'm feyil so'zlerge dizbeklesip to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1. Atawış ha'm modal so'zlerge dizbeklesip, biykarlawshılıq ma'ni bildiredi: Menin' pa'mlewimshe, a'ytewir, sol ataw emes (Sh.A.). Bul duris emes (O'.X.). Baslı sır bunda emes (T.Q.).

2. Bolımlı ma'nide ayılğ'an atawış so'zlerge bolımsızlıq ma'ni beredi: Ol aqıllı emes. Jaman niyetler tilge basıla berse, jaqsı emes (T.Q.). Ol uzın boylı emes, kelte tompaq adam edi (O'.X.). Ne aytıp otırg'anlıg'ın tu'siniw mu'mkin emes (S.K.).

3. Kerisinshe emes toliqsız feyili bolımsızlıq ma'nidegi atawış so'zlerge, a'sirese -sız/-siz affiksi arqalı jasalg'an qatnaslıq kelbetliklerge bolımlılıq ma'ni beredi: Oylasqan adamg'a «o'zin' bil» dew-a'm adamgershilik nishanı emes. Sizlerdin' padashı g'arrın'ızday jılayman, ashko'z emespiz (T.Q.). Raxmet penen Ma'lpeyidin' qarım-qatnası jaman emes. Jerimiz suwsız emes (O'.X.). Ajarı ısqınsız emes (K.S.).

4. Emes toliqsız feyili atawış so'zler menen dizbeklesip kelip salıstırılshı ma'ni bildirip te keledi. Bunday jag'dayda predmet yamasa waqıya, ha'diyseler salıstırıladı: Yabılardıñ ko'kiregi qıtaylardıñ ko'kiregindey emes (T.Q.). Biraq baxıt jazdıñ ku'nleri birden aspannan nu'serlep jawatug'ın jawın emes.

5. Emes toliqsız feyili, tiykarınnan, kelbetlik feyildin' -g'an, -tug'ın, -r, -ar/-er, -jaq formaları, jekke siyrek ha'reket atı feyilinin' -w, -ıw/-ıw formalı tu'rleri menen dizbeklesip kelip bolımsızlıq ma'ni an'latadı. Sonın' menen qatar, feyildin' ma'ha'l kategoriyasına da qatnaslı bolıp keledi:

1) toliqsız feyildin' emes forması kelbetlik feyildin' -g'an forması menen dizbeklesip kelip, o'tken ma'ha'ldin' bolımsız formasın jasaydı: Sonda anası bas ushınnan bir eli bılay jılgı'an emes (Sh.A.). Men esimdi bilgenli onın' bu'gingidey quwanışın ko'rgen emespen (K. S.);

2) emes toliqsız feyili -tug'ın, -jaq formalı keler ma'ha'l kelbetlik feyillerine dizbeklesip, sol feyillerdin' ma'ha'llik ma'nisine o'zgeris kirgizbesten, keler ma'ha'ldin' bolımsız formasın jasaydı: Olardıñ bir ushı eleberin shubatılıp ko'rinetug'ın emes (S.S.). Haqıyqattanda da, ol basqa jaqqa barajaq emes (X.S.). Ol eleberin keletug'ın emes.

3) toliqsız feyildin' emes forması kelbetlik feyildin' -ar/-er, -r formalı tu'ri menen dizbeklesip, ha'rekettin' dawamlılıg'ın bildiredi. Bunday jag'dayda kelbetlik feyildin' aldında waqıtlıq sozilimlilik yamasa ku'sheytıwshi ma'ni beriwshi ele, sira' so'zleri qullanıladı: Bulardıñ ku'shli

jaqtısı ele so'ner emes. Da'riya tasıwı ele qaytar emes. Jan'bir sira' tınar emes (G.İ.).

§ 117. De ko'mekshi feyili. Bul feyil o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen o'zgerip ko'mekshi so'z xızmetinde keledi. Ol ko'pshilik jag'dayda tilde dedi, deydi, dep, depti, degen, degendey, degenshe, deytug'ın, der, demes, dewshi, dese, desti t.b. formalarda o'zgerip qullanıladı.

De feyili tuwra ga'p yamasa dialog ga'plerdegi avtor so'zlerinde dara formasında kelip, bayanlawış xızmetin atqaradı. Bul jag'dayda ayt, so'yle feyillerinin' sinonimi ma'nisinde qullanılıp, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisin saqlag'anday bolıp ko'rinedi: «O'mirdi usılayınsha quramız!» - dedi Bekimbet (O'.A.). -Amanbisan', qutlı dalañ? - dedi a'sten g'ana (Sh.A.). -Duris, mug'allım, men basladım, -dedim (T.Q.).

De so'zi ha'zirgi a'debiy tilde ken' rawajlanıwı na'tıyjesinde birneshe ko'mekshi grammatikalıq ma'nige o'tıp polifunksionalıq xızmetlerde qullanıladı. Bul feyil ko'pshilik jag'dayda so'z benen so'zdi ha'm ga'p penen ga'pti baylanıstırıp da'nekerlik xızmet atqaradı:

a) feyilden ha'm atawış so'zlerden bolg'an qospa bayanlawıştıñ quramında baylanıstırılshılıq xızmette keledi: Men bolsam institutı pitkereyin dep turman (G.İ.). Mine, usı dig'ırıq sonnan berli «Dosnazar dig'ırıq» dep ataladı (İ.Q.). Awıl adamları menin' a'kemdi Nurjan usta dewshi edi (G.İ.).

b) de feyili hal feyil formasında buyırıq ha'm anıqlıq meyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlarg'a, geyde eliklewish so'zlerge dizbeklesip pıslawış ma'nilerin beredi: Ol sheleklerdin' suw shalıpdamasın dep eplep ju'rip kiyatır (O'.X.). Segizinsini pitkeriwden Qaraqalpaqstang'a ketemen dep direktorg'a arza berdim (T.Q.). Uzaqtag'ı shubar ala u'yrekler tosattan tolıqın shayqalg'anda g'arq-g'arq dep jan-jaqqa pıtırıp qashtı (M.Aybek).

d) de feyili kelbetlik feyil formasında atlıq, tan'laq, eliklewish ha'm geypara basqa da so'z dizbeklerine dizbeklesip, anıqlawış penen anıqlanıwshı so'zdin' arasında baylanıstırılshılıq xızmet atqaradı: Geologiyalıq ekspeditsiya U'stirtin' ken' qushag'ındag'ı «Qosbulaq» degen jerge jaylasqan edi (J.Sap.). Qara sıyırın' mo'-mo' degen dawısına Qaljannın' qulag'ı erben' ete qaldı («E.Q.»).

e) de ko'mekshi feyili hal feyildin' dep, degendey, degenshe ha'm sha'rtı meyildin' dese, desek t.b. formalarında bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışının' quramında kelip, bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen baylanıstıradı: Men sizlerge Volodiyanın' tikken teregin ko'rsetemen dep, g'arrı ornınan turdı (A.Bek.). Ta'jibay ata ko'ship kelemen degenshe, bul jerlerdin' ot-sho'bi o'sip turadı (J.S.). Kimde kim alg'a talpınaman dese, jamanlıq ashaman dese, onı pu'tkil jurt quwatlaydı (O'.X.).

§ 118. Ko'mekshi feyildin' modal ma'nili formaları. Bir qatar feyiller so'ylewshinin' ha'reketke yamasa predmet, belgi ha'm is-ha'reket waqıya-

larg'a bolg'an ha'r tu'rli qatnasların bildirip, modal ma'nili bolıp ta keledi. Bul ma'nide, tiykarınan, eken, de, bol, bolar, ko'rinedi, qalar, shıg'ar, *usaydı (qusaydı)* tolıqsız ha'm ko'mekshi feyiller o'nimli qollanıladi.

Eken feyili. Bul feyil atawish so'zler menen dizbeklesip kelgende sol so'zdin' predikativlik ma'nisin anıqlap eki tu'rli xızmet atqaradi. Birinshidep, atawish bayanlawishtın' quramında bayanlawishlıq xızmet atqarsa, ekinshiden, sol o'zi dizbeklesken so'zge modallıq ma'ni berip, onın' predikativlik ma'nisin ayqınlastıradi. So'ylewshi ta'repinen aytilg'an xabardin' burın so'ylewshige belgili emes ekenligi eken feyili arqalı bildiriledi ha'm so'ylewshi ushın sol xabardin' son' ma'lim bolg'anlig'ı an'latıladi: O'zi sonday suwko'z g'arri eken (T.Q.). Janay degen g'armin' jalg'ız g'ana jas qızı bar eken. Atı Altınshash eken (S.Q.).

Eken feyili to'mendegi feyil formalari menen dizbeklesip modallıq ma'ni an'latadi:

1) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyil menen dizbeklesip, haqıyqatlıqqa so'ylewshinin' qatnası bar ekenligin bildiredi. Bul modallıq ma'ni so'ylew momenti waqtında xabardi an'latadi: Vagonlardın' ba'ri de adamlarg'a liqqa tolg'an eken (Sh.A.). Or qorg'anınin' qurılısı sozılıwına bayanlısı kishi ju'zge adam ku'shi salıg'an eken (T.Q.).

2) Eken feyili -r, -mas formalı kelbetlik feyil ha'm -sa/-se formalı sha'rt meyiller menen dizbeklesip so'ylewshinin' tiykarı pikirge boljaw, o'tinish-tilek, a'rman etiw qatnasların bildiredi: Adam balası jerge qashan toyıp, qashan *qanaatlanar eken* (Sh.A.). Qızım bir sa'tke bolsa da *kelip kete almaspa eken* (S.Q.). Ga'pti *neden baslasam eken*, qalay g'ana ayıp berermen, dep oylana beremen (Sh.A.).

De feyili. Bul feyil to'mendegi modallıq ma'nilerdi bildiredi:

1) de feyili I bet formasında kelip, o'kiniw, shamalap ayıw ma'nisin an'latadi: Eginin' basında oraq orıp ju'rip Subanqul menen tanısqañımda *on jetide shıg'arman deymen* (Sh.A.).

2) de feyili (-sa/-se eken) deymen formasında kelip, o'tinish-tilek ma'nisin bildirip keledi: Men kempir apamnın' qolların uslap sıypalayman, og'an azıraq ta bolsa *jen'ilirek bolsa eken deymen* (S.Q.).

3) Modallıq ma'ni degen feyili menen betlik formalı eken tolıqsız feyilinin' dizbeklesip, bayanlawishtın' quramında keliw arqalı da bildiriledi. Bunday jag'day is-ha'rekettin' isleniwinin' minnetli ekenligin an'latadi:

Bildim dalam, oy-do'n'lerin tegislep,
Tikenlerin *shapsın degen ekensen*.
Tayın asqa iye bolmay ko'p islep,
Baxtın so'ytıp *tapsın degen ekensen*.

(M.S.).

De feyili ha'r tu'rli formalarda atawish so'zler menen dizbeklesip kelip te modallıq ma'ni bildiredi: Shayqımızdın' bunı ayıp otırg'anınin' ma'nisi

kim azan'dı birge azalamasa, *shın dos emes demekshi* (T.Q.). Ana bolıw degen qanday *a'diwli is deysen'-a!* (Sh.A.).

Bol feyili. Bul ko'mekshi feyil modal ma'nili bolıp kelgende, bolar, bolmas, boladı formalarında qollanılıp, is-ha'rekettin' ha'r tu'rli modallıq ma'nilerin aqlatadi:

1) -sa/-se, -g'an/-gen -maqshı/-mekshi, -g'anday/-gendey formalarda kelgen sha'rt meyil, kelbetlik feyil ha'm feyiller menen dizbeklesip, o'tinish-tilek, gumanlanıw, boljaw, niyet-maqset t.b. modallıq ma'nilerde keledi: Nede bolsa jen'is penen tiri qaytsa bolar tu'binde (Sh.A.). Jolın'da qurban bolayın, qulinim, *aman kelsen' bolar* (J.Sap.). Mag'an qayta shawıp ju'rmeşe bolar edi (X.T.). İtimal, solay etsem, sawap is qılg'an bolarman (Sh.A.). Dayım, Qartabay g'arri, Ayshat apay meni jubatpaqshı boladı (S.Q.).

3) bol feyili -rwg'a/-iwge formalı infiniv penen dizbeklesip, is-ha'rekettin' isleniw mu'mkinshiliginin' bar ya joq ekenligin bildiredi: İslawge boladı, barıwg'a boladı, ayıwg'a bolmaydı, barıwg'a bolmaydı t.b.

4) bolımsız formadag'ı *bol* ko'mekshi feyili I, II betlerdegi -sa/-se formalı sha'rt meyilge dizbeklesip is-ha'rekettin' isleniwinin' minnetli ekenligin an'latadi: - Tolg'anay jen'ge, qalay etsen'de belin'di bekkem buwıp, ko'pshilikin' tapsırmasın orınlawg'a azamatlarsha *taq turmasan' bolmaydı*. Qasımg'a xat jazbasam bolmas endi (Sh.A.).

Bol ko'mekshi ha'r tu'rli formalarda atawish bayanlawishtın' quramında kelipte shamalaw, boljaw ma'nilerindegi modallıq ma'ni bildiredi: Siz jetpiske jaqınlap qalg'an *adam bolarsız*. Qanbiybi, balan' er jetse heshkimnen *kem bolmas* (J.Sap.).

Ko'rinedi feyili. Bul feyil modallıq ma'nide kelgende -g'an/-gen kelbetlik feyil ha'm -g'anday/-gendey bolımlı hal feyil menen dizbeklesip, boljawlı ma'ni an'latadi: Poezd tek ju'k tiyegen vagonlardı *tartıp baratırg'anday ko'rinedi* (Sh.A.).

Ko'rinedi feyili atawish so'zler menen dizbeklesip kelip te boljawlı modallıq ma'ni an'latadi: Ol *bilimli ko'rinedi*. Onın' baqqan malları bıyıl semiz ko'rinedi (O'X.).

Qalar feyili. Qalar feyili, ko'binese keler ma'ha'l kelbetlik feyil formasında -p, -ıp/-ip formalı hal feyil qollanılıp, boljawlı modallıq ma'ni bildiredi: Aqlıqlı da *bolıp qalarmız* ele (Sh.A.). Ag'an' kelermen degenshe awqatta *pisip qalar* (Sh.Q.).

Qusaydı (usaydı) modal feyili. Bul eki so'z ma'nisi jag'ınan bir-birine sinonim. Biraq, olar ma'nisi jag'ınan ha'reketi bildirmeydi. Bul ko'pshilik jag'dayda feyil ha'm atawish bayanlawishtın' kelip, shamalaw, boljaw ma'nilerin an'latadi: Men qostı o'zim ayday bereyin, o'gizler de *juwasıp qalg'an qusaydı* (A.A.). -Shayıqtın' otawı aldında irkilgen kim? -

Shayıqtın' u'iken ulı *Xelwet shayıqqa qusaydı* (T.Q.). Stantsiyag'a eki eshalon kelipti, onda barlıq awıldın' balaları bar qusaydı (Sh.A.).

Usaydı so'zinin' qollanılıwında qusaydı so'zine qarag'anda ayırmashılıq bar. Qusaydı so'zi ko'pshilik jag'dayda -g'an, -tug'in formalı kelbetlik feyil menen dizbeklesedi, heshqanday leksikalıq ma'ni an'latpaydı. Al, usaydı modal so'zinde ha'reket halatqa jaqın leksikalıq ma'ni an'latıladi. Sonlıqtan bul so'z -g'an formalı kelbetlik feyilge dizbeklesiw menen qatar, ko'binese baris seplik formasındag'ı atawish so'zler menen dizbeklesedi: ko'rgen qusaydı, ko'rgenge qusaydı, qusqa qusaydı.

Bunnan basqa da al, ko'r, kel ko'mekshi feyilleri de geypara tiykarg'ı feyiller menen dizbeklesip modal ma'nilerin bildiredi. Misalı: al feyil -a, -e, -y formalı hal feyiller menen qosılıp (bara aladı, ko're aladı, oqıy aladı, bara almaydı, oqıy almaydı) is-ha'rekettin' iske asıw mu'mkinshiliginin' bar ya joq ekenligin, ko'r, kel feyilleri de usı taqlıqte modalıq ma'nilerdi bildiredi: al ko'rme, bara ko'rme, bara ko'rmesin, alg'im keledi, ko'rgim keledi, oqıg'ısı keledi t.b. buyırıq, tilek ma'nilerindegi modalıqtı an'latadı.

Sorawlar

1. Ma'nili ha'm ko'mekshi feyillerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? Ne ushın olar ma'nili ha'm ko'mekshi feyil bolıp bo'linedi, misallar keltirip tu'sindirin'?

2. Ko'mekshi funktsional feyiller qanday tu'rlerge bo'linedi ha'm olardın' bir-birinen o'zgesheligi tuwralı tu'sinik berin'.

3. Tohqısqız feyillerdi aytın', olar qanday tu'rlerge bo'linedi ha'm ha'r bir tu'rinin' o'zine ta'n qollanılıw o'zgesheliklerin tu'sindirin'?

4. de feyili tuwralı tu'sinik berin', ol ga'pte qollang'anda o'zgerip keledi ha'm o'zgergen formalarınin' feyildin' qanday tu'rlerine qatnaslı ekenligin aytın'.

5. Ko'mekshi funktsional feyiller qanday jag'dayda modal ma'nili bolıp qollanıladi? Modal ma'nili feyillerdi atap aytın' ha'm qanday so'zler menen dizbeklesip, modal ma'ni yuıldırıwin misallar keltirip tu'sindirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, Фонетика и морфология, ч. I М., 1952, 365-386-бетлер.

Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, 1966.

Хожиев А. Туликсиз феъл. Тошкент, «Фан», 1970.

Қазақ тилинің грамматикасы. I. Морфология. Алматы, 1967, 155-160-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалығу хәм морфология. Нөкис, 1994, 74-86 хәм 307-319-бетлер.

RA'WISH

Tayanish so'zler: *ra'wish, ra'wish so'z shaqabi, ra'wishtin' ma'nisi, tu'rleri, sapa ra'wishi, pisiqlawishliq ra'wishler, sin ra'wishi, mug'dar da'reje ra'wishi, waqit, orin, sebep, maqset ra'wishleri, ra'wishtin' da'rejeleri, jay da'reje, salıstırıw da'reje, artırıw da'reje.*

§ 119. Ra'wish haqqında tu'sinik. Ra'wish — tiykarınan, is-ha'rekettin' belgisin, geyde belgi yamasa zattın' belgisin bildiretug'in so'z shaqabi. Ra'wish is-ha'reket ha'm halatın' belgisin bildirip kelgende, ko'binese feyiller menen baylanisadi: Ekspeditsiya awılga *tu'ste* kelip jetti (G'.S.). Ol oyın *tez* juwmaqladı. Quıyash *kem-kemnen* qızdıra basladı (T.Q.). Atamurat ag'anın' jası da *birazg'a* barıp qaldı (Q.J.).

Ra'wish belginin' belgisin bildirip kelgende kelbetlik penen, zattın' belgisin bildirip kelgende atlıq penen baylanisadi: Qalanın' oraylıq ko'shelerine *ko'p* qabatlı jaylar salıng'an. Qurılısqa *az* qarjı jumısaldı («E.Q.»).

Ra'wishler morfologiyalıq belgisi boyınsha o'zgermeytug'in so'z shaqabının' toparına kiredi. Sonlıqtan olar o'zi qatnaslı so'zler menen ko'binese so'z tu'rlewshı qosımtasız baylanis beredi. Biraq, grammatikalıq belgisi boyınsha kelbetlikler sıyaqlı, sol o'zleri qatnaslı so'zlerdi, jay, salıstırıw ha'm artırıw ma'nilerinde sıpatlap, da'reje kategoriyasına iye boladı: Son'gı ku'nleri Nurxoja kem-kem *keshirek* qaytatug'in bolıp ju'r (O'.X.). Bul jerde jer astı suwlari *ku'ta' to'mende* jaylasqan (X.Z.). Kitapxanamızda kitaplar *og'ırı ko'p* (J.S.).

Sunday-aq, ra'wishler o'zine ta'n arnawlı -sha/-she, -lay/-ley, -lap/-lep ha'm t.b. qosımtalar arqalı jasaladı: onıssa, tu'rkshe, menin'she, sonsha, shıykiley, jaslay, ko'plep, eki qollap, t.b.

Ra'wishler sintaksislik xızmeti boyınsha is-ha'reketke qatnaslı pisiqlawish wazıypasın atqaradı: Atamurat ku'ndegisinen *bu'gin erte* turdı. Ol *ha'r jerde* irkildi (T.Q.). Oqıwshılar oqıwg'a *a'bden* qumıqtı (O'.X.).

§ 120. Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rleri. Ko'pshilik a'debiyatlarda ra'wishler leksika-grammatikalıq ma'nisine qaray, sapa (anıqlawishlıq) ra'wishler ha'm pisiqlawishlıq ra'wishler bolıp eki toparg'a bo'linedi.²

¹Ra'wishtin' jasalıwı sabaqlıqtın' «So'z jasalıw» bo'liminde berildi.

²Виноградов В.В. Русский язык. М. «Высшая школа», 1972, 296-бет; Современный русский язык. II. (Морфология. Синтаксис), изд-во Московского университета, 1964, 187-бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., -Л, 1960, 294-бет; Хангилин В. Н. Татар теле грамматикасы, Морфология ва синтаксис, Казан, 1959, 265-бет; Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, 367-бет; Грамматика современного башкирского литературного языка. М., «Наука», 1981, 199-бет; Ha'zirgi zaman uyg'ur tili. II qism. Morfologiya va sintaksis. Alma-Ata, 1966, 153-бет; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Universitetin' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, 1981, 200-бет.

Sapaliq ra'wishlerdin' toparına is-ha'rekettin' isleniw sapasın, sın ha'm usılın, san-mug'darın bildiretug'in ra'wishlerdi jatqaradı da, ekinshi topardın' quramında is-ha'rekettin' isleniw waqtın, ornın, sebep-maqsetin ha'm t.b. belgilerin bildiretug'in ra'wishler qaraladı.

Ra'wishler is-ha'reket, belgi ha'm zatlıq ma'nidegi so'zlerge qatnasına qaray ha'r tu'rli ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı. Ra'wishler is-ha'reket yamasa belginin' sapasın bildirip kelgende, is-ha'rekettin' qalay islengenin, isleniw sın bildirip, qalay? qa'ytıp? qalayınsha? t.b. sorawlarğa juwap beredi. Bul ra'wishlerdin' toparına: usılay, usılayınsha, birden, tosattan, birden, arabsha, a'bden, jildam, tikkeley, tez, tez-tez, t.b. ra'wishleri kiredi.

Sapa ra'wishlerinin' ja'ne bir tu'rleri is-ha'rekettin' isleniw san-mug'darın, is-ha'rekettin' isleniwınin' sapalıq da'rejesin bildirip, qansha? qanshadan? qanshalap? (neshelep), t.b. sorawlarğa juwap beredi. Ra'wish-tin' bul tu'rine: az, azıraq, ko'p, ko'birek, birtalay, a'dewir, juwg'arada, waqıtsha, uzaq, jaqın, alıs, jarıma-jarı, ko'plep, azlap, birewlep, ekewlep, qayta, qayta-qayta, t.b. so'zleri kiredi. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sapalıq (amqlawıshlıq) ra'wishler sın ra'wishi ha'm mug'dar-da'reje ra'wishi sıyaqlı eki tu'rge bo'linedi.

Pısıqlawıshlıq ra'wishlerdin' toparına is-ha'rekettin' isleniw waqtın, ornın, sebebin, maqsetin bildiretug'in ra'wishler kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi ra'wishler boyınsha geypara izertlewlerde ra'wishlerdin' waqt, ornın, mug'dar-da'reje, sın, ten'ew, ku'sheytiw, maqset, sebep ra'wishi sıyaqlı 8 tu'ri ko'rsetiledi.¹ Son'g'ı grammatikada² joqarıda atalg'an ten'ew ha'm ku'sheytiw ra'wishinen basqa ra'wishin' 6 tu'ri ko'rsetilgen. Bunda ten'ew ha'm ku'sheytiw ra'wishleri sın ha'm mug'dar-da'reje ra'wishlerine birlestirilip berilgen.

Haqıyqatında, joqarıda atalg'an ten'ew ha'm ku'sheytiw ra'wishlerin o'zi baylanısqa so'zlerge ma'nilik qatnaslarına qaray sın ha'm mug'dar-da'reje ra'wishlerine birlestirilip u'yrenen maqul. Sonda ra'wishler ma'nilerine qaray, da'stu'riy u'yrenilip kiyatırğ'an sın, mug'dar-da'reje, waqt, ornın, sebep ha'm maqset ra'wishleri bolıp 6 tu'rge bo'linedi. Bul 6 tu'ri ha'zirgi ilimiy miynetlerde ha'm sabaqlıqlarda qa'liplesken tu'rde u'yrenilip kiyatır.³

§ 121. Sın ra'wishi. Sın ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw sapasın, qalay islengen sın, usılın bildiredi. Olarg'a o'zi baylanısqa so'zlerge qatnaslı

qalay? qa'ytıp? qalayınsha? t.b. sorawları qoyıladi. Sın ra'wishi ma'nisinde: tez, a'ste, jildam, da'rhal, zorg'a, a'bden', nayatıy, onıssa, o'zbekshe, a'dettegishe, menin'she, usılayınsha, jaslay, tiriley, ko'kley, birden, tosattan, topa-torıstan, ju'resine, uzınına, kesesine, birge, birjo'n, jo'nekey, jayaw, jalan'bas, jalan'ayaq, emin-erkin, o'rli-gu'rli, tım-tıraqay, olpılı-solpılı, ile-shala, shaqqan-shaqqan, t.b. ra'wishler qollanıladı.

Sın ra'wishleri is-ha'reketke yamasa basqa zatlarğa qatnaslı ten'ew, salıstırıw ma'nilerin de an'latıp keliwi mu'mkin. Biraq, olar o'zi qatnaslı so'zdi sıpatlaw ma'nisi jag'ınan sınlıq ma'nige ku'ta' jaqın: Bizler o'mirdi *usılayınsha* quramız (O'.X.). Biybixan a'kesinen *jaslay* jetim qaldı (N.D.). Ekinshı ku'ni oqıw *a'dettegishe* baslandı (O'.X.). Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen ra'wishler ten'ew ha'm salıstırıwshılıq ma'nisin beredi. Biraq, sıpatlaw ma'nisi, soraw qoyılıwı jag'ınan sınlıq ma'nige ku'ta' jaqın.

Sın ra'wishlerinin' ma'nisin geypara turaqlı so'z dizbekleri de bildiredi: Sari uwayımg'a berilip kiyatırğ'an Qa'mekbay *tu'yeden postın taslag'anday* atınan tu'sti (J.A.). Bayraqlardın' tu'rleri *ko'zdi ashıp jumg'ansha* o'zgerip turdı («E.Q»). Kishkene eki ilaq *xannan xabarsız* din'-din' sekirip ju'r (S.S.).

§ 122. Mug'dar-da'reje ra'wishi. Mug'dar-da'reje ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw mug'dar-da'rejesin, sanın, belgi yamasa zattın' artıq-kemlik mo'lisherin bildiredi. Mug'dar-da'reje ra'wishine qansha? qanshadan? qansha ret? qanshalap? sorawları qoyıladi. Mug'dar-da'reje ra'wishlerinin' toparına is-ha'reket, belgi yamasa zattın' belgisin ku'sheytip ya pa'seytip ko'rsetetug'in ra'wishler kiredi: ko'p, birtalay, a'dewir, azg'antay, ara-tura, juwg'arada, anda-sanda, waqıtsha, qayta, qayta-qayta, qaytıp, qaytarıp, tag'ı, ja'ne, en', nayatıy, og'ırı, az, azıraq, azmaz, azg'antay, sa'l, sa'l-pa'l, biraz, onsha-sonsha, onshama, bunshama, qanshelli, sonshelli, biren'-saran', az-azlap, ju'zdey, mın'day, t.b.

Mug'dar-da'reje ra'wishinin' ma'nisin geypara turaqlı so'z dizbekleri de bildiredi: Aradag'ı tım-tırshlıq *bir kese shay ishimge* sozıldı (T.Q.). Waqt *et pisirimge* aynaldı (O'.A.). Men izinen *qarıs boyı* qalmadım (J.S.). Qara suw *qara ko'rim jerge* aparadı (naqlı). *Ko'z jeter jerde* siyrek o'sip turg'an mayda sho'plerden basqa heshna'rse joq (O.B.).

§ 123. Waqt ra'wishi. Waqt ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw waqtın, onın' qashan, qay waqıtta islengenin bildiredi. Olarg'a qashan? qay waqıtta? qashannan? qashannan beri? sorawları qoyıladi. Waqt ra'wishleri ko'binesi feyiller menen, geyde atawish so'zler menen de baylanısadı: **Ha'zir** ol awıldag'ı emlewshannın' bas shıpakeri. *Ha'zirgi ku'nde* bizge mal da, jan da qa'dirli. A'liybektin' jası *biyl* qırq u'shte (O'.A.). Waqt ra'wishinin' ma'nisin to'mendegi so'zler bildiredi: bu'gin, biyl, ha'zir,

¹ Eshbayev J. Qaraqalpaq tilinde ra'wishler. No'kis, 1976, 59-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. I bo'lim. Morfologiya, No'kis, 1974, 219-bet.

² Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 322-bet.

³ Sonda, 322-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1981, 200-204-betler; Da'wletov M., Berdimuratov E., Qutlmuratov B. Qaraqalpaq tili (6-klass ushın sabaqlıq). No'kis, «Bilim», 2005, 257-bet.

jan'a, keshe, erten', biltir, endi, burin, ertede, azanda, tünde, keshe, ku'ndiz, qista, jazda, gu'zde, ba'ha'rde, mudamı, ba'rqulla, ba'rhamı, a'wele, bayag'ida, birdeyine, ugayı, ku'nde, qısı-jazı, ku'ni-tu'ni, bazda, geyde, en' a'wele, a'wel bastan, qısın, jazın, t.b.

Waqıt ra'wishinin' ma'nisin geypara waqıt ma'nili turaqlı so'z dizbekler de beredi: Ol *qas qarayg'anda* ten'izden keldi. *Ko'zimin' tirisinde* og'an qırq jıllıq ta'jiriybemdi bereyin (O'.A.).

§ 124. Orın ra'wishi. Orın ra'wishi is-ha'reketin' isleniw ornın, shıqqan jerin, bet alıs bag'darın bildiip, qayda? qayjerde? qayaqqa? qaydan? qayerden? t.b. sorawlarg'a juwap beredi. Orın ra'wishinin' ma'nisinde to'mendegi so'zler qollanıladı: to'mende, joqarıda, alda, artta, izde, keyinde, sonda, usında, uzaqta, aldına, artına, to'rde, alısta, alıstan, ha'r jerde, hesh jerde, hesh jaqta, ha'r jaqta, ha'r jaqtan, tum-tusqa, tum-tustan, jan-jaqtan, bir jerde, t.b.

Orın ra'wishleri is-ha'reketke qatnasına qaray to'mendegi orın ma'nilerin bildirip keledi:

1) is-ha'reketin' belgili bir isleniw ornın bildiredi: *To'mende* joqarı voltlı elektr liniyaları ko'rınip tur («E.Q.»). *Da'niyar aldımızda* ketip baratır (Sh.A.). *Aspanda* asıqtay bult joq (N.D.). *To'rde* jupını kiyiz to'sewli jatır (T.Q.);

2) is-ha'reketin' shıg'ıw, baslanıw ornın bildirip keledi: Terimshiler *jan-jaqtan* atız basına jıynala basladı (S.X.). *Alıstan* ag'arıp shan' ko'rindi (J.S.). *Batıstan* bult ko'terilip kiyatır (T.Q.);

3) is-ha'reketin' bag'atın bildiredi: Ol geyde to'men salg'an basın *joqarı* ko'terip, terezeden *sırtqa* qarap aldı. Olar tankisin ırq'ıtıp *alg'a* ju'rip ketti (J.S.). Bir-birine qaramay, *tumlı-tusqa* taradı («Alpamıs»);

4) is-ha'reketin' ornının' belgisizligin bildirip keledi: Qıyqıwlap shaqırıp edi, *hesh jerden* ses shıqpaydı. Qansha ko'z juwırtıp qarag'an menen *hesh jerde* ko'rınbeydi (Q.x.e.). Ol *bir jaqqa* ketip edi (T.Q.).

Orın ra'wishinin' ma'nisin geypara orın ma'nisindegi turaqlı so'z dizbekler de an'latadı; *Jeter jerde* el joq (N.D.). *Ko'z ushında* duman ko'rindi (O'.A.). *Ko'z jeter jerde* ko'k suwdan basqa hesh na'rse ko'rınbeydi (O.B.).

§ 125. Sebeplik ha'm maqset ra'wishleri. 1. Sebeplik ra'wishi is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sebeplerin bildiredi. Olarg'a ne sebeplik? ne sebepli? ne sebepten? nelikten? sorawları qoyıladı. Bul ra'wishtin' toparın ju'da' az mug'dardag'ı ra'wishler quraydı. Olar to'mendegiler: ilajsız, ilajsızdan, biykar, biykarg'a, bosqa, qurı-bosqa, bostan-bosqa, t.b. Misalı: Men aldın'nan *biykarg'a* alıppan qoy (O'.A.). Ol *ilajsızdan* tu'yeni sho'girdi (U.P.). Biraq olar da bosqa a'werelenedi (T.Q.).

2. Maqset ra'wishi is-ha'reketin' isleniw maqsetin bildiredi. Olar o'zi qatnaslı so'zge baylanışlı nege? ne maqset penen? qanday maqsette? degen

sorawlarg'a juwap beredi. Maqset ra'wishi de sebeplik ra'wishleri sıyaqlı ju'da' az mug'dardag'ı so'zlerdi quraydı: arnap, a'deyi, jorta, jortag'a, jay, jaysha, esheyin, tegin, qastan, bilqastan, qasaqana, t.b. Misalı: Ol bul xattı u'y-ishine *arnap* jazıptı (O'.A.). Olar azang'a shekem qashırmaq saqla dep *qasaqana* o'zime tapsırdı (T.Q.). Ol *jorta* mıyq tarttı. O'zim *bilqastan* so'ylesiwge keldim (J.A.).

Sebeplik ha'm maqset ra'wishleri ga'pte bayanlawishqa qatnaslı sebeplik ha'm maqset pısıqlawishı xızmetin atqaradı.

§ 126. Ra'wishtin' da'rejeleri. Ra'wishler de kelbetlikler sıyaqlı da'reje kategoriyasına iye. Ra'wishtin' da'rejeleri is-ha'reketin' belgisin basqa bir is-ha'reket belgileri menen salıstırıp, is-ha'reketin' yamasa belginin' isleniw sapasının' artıq ya kemligin, ku'sheyiw ya pa'seyiw belgilerin bildiredi: burın-burınıraq, keyin-keyinirek, ko'p-ko'plew, ju'da', tez, og'ın joqarı, jap-jaqın, ap-ahs, t.b.

Ra'wishtin' da'rejeleri bildiretug'ın ma'nilerine qaray jay da'reje, salıstırıw da'reje ha'm artırıw da'reje bolıp bo'linedi.

Jay da'reje. Bul da'reje o'zinin' da'slepki tu'bir ha'm do'rendi formasında qollanıladı: burın, erte, kesh, keyin, son', tez, jıldam, az, ko'p, shaqqan, bu'ginshe, to'mende, t.b. Misalı: Olardı bizler *burn* ko'rđik (J.A.). Qoylar *azanda* o'riske *erte* jayılıp ketti (O'.X.).

Jay da'reje ra'wishleri son'g'ı eki da'rejenin' jasalıwı ushın tiykar boladı.

Salıstırıw da'reje. Salıstırıw da'reje tiykar ra'wishlerge -ıraq/-irek (-raq/-rek), -law/-lew qosımtaların' jalg'anıwı arqalı jasaladı: azıraq, ko'birek, burınıraq, erterek, tezirek, azlaw, ko'plew, keshlew, shaqqanlaw, t.b.: Ne ushın tın' ha'm partaw jerlerdi o'zlestiriw haqqında *burınıraq* oylamadıq («E.Q.»). A'jiniyaz basqa mollalarg'a qarag'anda ko'shege *ko'birek* shıg'adı (K.S.). Tu'yesin'irdin' birinshi gu'llew da'wiri aprel ayı bolıp, may ayının' aqrında tuqımı pisedi. Bul da'wirde tuqımdı *ko'birek* beredi. Ekinshi ma'rte tuqım beriw da'wiri avgust-sentyabr ayları. Biraq, bul da'wirde birinshi tuqım beriw da'wirine qarag'anda *azlaw* boladı (X.Z.).

Artırıw da'reje. Ra'wishtin' artırıw da'rejesi ju'da', dım, og'ada, ku'ta', og'ırı, en', nayatıy, t.b. janapaylıq ma'nidegi ku'sheyitiw ma'nili so'zlerdin' tiykar ra'wishlerdin' aldınan dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: ju'da' erte, og'ırı tez, dım a'ste, og'ada ko'p, en' aldın, en' joqarı, ju'da' to'men, t.b. Bul janapaylıq xızmettegi so'zler ra'wishlerdin' ma'nisin da'slepki jay da'reje halınan ku'sheytip ha'm ta'sirli etip ko'rsetedi. Misalı: Bul jerde jer astı suwları *ku'ta' to'mende* jaylasqan. Onın' quramında gipstin' mug'darı *ju'da' ko'p*. Qızılsha U'stu'rt sharayatında taslaqlı, qumlı, gipsli topıraqlarda *og'ırı ko'p* o'sedi (X.Z.). Adamnıñ sayız jeri *dım ko'p* boladı eken, balam (Sh.S.).

Ra'wishtin' arttırıw da'rejesi tiykar ra'wishlerdin' aldında janapaylıq xızmettegi ku'sheytkish ma'nili buwınlardıń qosılıp, juplasıp keliwi arqalı da bildiriledi: Ol seni *ku'pa'-ku'ndiz* org'a jig'adı. Awıl adamları *ep-erte* ornılarınan turıp, malların o'riske aydap atır (T.Q.).

Sunday-aq, ra'wishlerge g'ana janapayının' dizbeklesip keliwi de arttırıw da'reje ma'nisin an'latadı: Onın' kitapxanasında *ko'p g'ana* ilimiy kitaplar bar edi (K.M.). Olar awıldan *tap jan'a g'ana* shig'ıp ketken edi (T.Q.).

§127. Ra'wishtin' sintaksislik xızmeti. 1. Ra'wishler sintaksislik xızmeti jag'ınan is-ha'reket protsesin sin, mug'dar-da'reje, waqıt, orn, sebep ha'm maqset ma'nilerin de sipatlap, sol atamalarda'gi pısıqlawish xızmetin atqaradı: Adamlar *bu'gin* azang'ı saat jetide mashinag'a mindi (T.Q.). Polat *a'dettegishe* azan menen dene shınıg'ıw isledi. *Bul jerde a'dettegishe* adamlar ko'p edi (Sh.R.). O'mir g'arni shopandı *jorta* qorqıtpaqshı boldı. Jol *tag't* dawam etti (T.Q.). Burshaq *biraz* jawdı. Keyninen *azg'antay* jamg'ır silpilep aldı (O'.X.).

2. Ra'wishler atlıqlasıp kelgende, baslawish, tolıqlawish ha'm bayanlawish xızmetlerin atqaradı: *Ko'p* qorqıtadı, teren' batıradı (naqıl). *Ko'pke* juwırg'an *azdan* bos qaladı (naqıl). Qızketkennin' keleshegi *aldında* (N.D.).

3. Sin, mug'dar-da'reje ra'wishleri atlıqlarg'a qatnashı bolıp kelgende, anıqlawish xızmetin atqaradı: Aradan *ko'p* ku'nler o'tti. Fermer xojalıg'ımızda biyıl salıdan *ko'p* zu'ra'a't alındı («E.Q.»). Azmaz sho'k-kishlep edim, *a'leqanday* o'zgeshe ses shug'adı (A'.T.). Awıl xojalıg'ın qayta qurıwdın' na'tiyjesinde ijara xojalıg'ımızda *az* qarji jumsalıp, *ko'p* o'nim alındı («E.Q.»).

Sorawlar

1. Ra'wishtin' o'zgeshelikleri qanday, ol qanday so'z shaqapları menen baylanısadı?

2. Ra'wish morfologiyalıq belgisi boyınsha qanday so'z shaqaplarının' toparına kiredi? Ne ushın ol o'zgermeytug'in so'z dep ataladı?

3. Ra'wishtin' so'z jasawshı qosımtaların aytın', misallar keltirin'?

4. Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rlerin aytın', ha'rbir tu'rine misallar keltirin'?

5. Ra'wishtin' da'rejeleri neshew, olardı atap aytın' ha'm misallar keltirin'?

6. Ra'wish qanday sintaksislik xızmet atqaradı? Ga'p tu'rinde misallar keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч. I. М., 1952, 217-223-бетлер.

Виноградов В.В. Русский язык. (грамматическое учение о слове). изд. 2-е, М., 1972, 272-317-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 528-540-бетлер.

Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Хожиев А. ҳам баскалар. Хозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 401-405-бетлер.

Қазак тилиниң грамматикасы. I, Морфология. Алматы, 1967, 201-218-бетлер.

Хөзирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 321-326-бетлер.

Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. М., «Наука», 1969, 295-313-бетлер.

BAYANLAWISHLIQ SO'Z SHAQABI

Bayanlawishliq xızmette qollanılatıg'in so'zler bayanlawishliq so'z shaqabi (predikativler)¹ dep ataladı. Bayanlawishliq so'z shaqabının' toparın bar, joq, kerek, za'ru'r, da'rkar, tiyis, lazım so'zleri quraydı. Olar qollanılıw ma'nisine qaray ekige bo'linedi: barlıq joqlıq ma'nili so'zler ha'm minnetlilik ma'nili so'zler.

§ 128. Barlıq/joqlıq bayanlawishliq so'zleri. Bul tu'rdegi bayanlawishliq so'zlerdin' toparın bar, joq so'zleri qurap, olar o'z aldına barlıq yamasa joqlıq ma'nilerdi an'latadı ha'm bayanlawishliq xızmet atqaradı: Ha'rekette bereket bar (naqıl). Portfeldin' mayda zatlar salatug'in qaltası da bar (Sh.A.). Qusta su't joq, jılqıda o't joq (naqıl).

Bar, joq so'zleri qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerinde jaqın waqıtlarg'a deyin ha'r tu'rli so'z shaqaplarına qatnash u'yrenilip keldi. Ma'selen, V.A. Gordlevskiy *bar, joq* so'zlerin feyillik xızmet atqaratug'in atawishlar dep esaplasa², N.K.Dmitriev da'slep olar *bardur, joqdur* tu'rinde atawish bayanlawish xızmetinde qolanıl'g'an bolıwı mu'mkin dep ko'rsetedi.³ A.N.Kononov *bar, joq* so'zlerine dir, dir baylanıstırwshıları (svyazka) qosılıp, atawish bayanlawish jasalg'anın so'z etedi.⁴ V.N.

¹ «Bayanlawishliq so'z shaqabi» ataması «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası»nda (1994, 407-бет) «predikativler» ataması menen atalg'an. Usınday atamalar tatar (V.M.Xangildin. Татар теле грамматикасы, Казан, 1959, 243-бет), azerbayjan (Dj.C.Ahmedov. Предикативы в современном азербайджанском языке. АКД. Ленинград, 1970), sarıq uug'ur (Э.Р.Тенишев. Строй сарык-уйгурского языка. М., 1976 115-бет), (Sh.Raxmatullaev. Ha'zirgi a'debiy o'zbek tili (darslik), Tashkent «Universitet», 2006, 209-бет) tillerindegi miynetlerde de qollanılg'an.

² Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. Избранные сочинения, том II, М., ИБЕ, 1961 33-бет

³ Dmitriev N.K. Bashqort tilinin' grammatikası. O'fo', 1950, 64-бет

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., 1956, 393-бет

Xangildin *bar*, *joq* so'zleri *kerek*, *tiyis*, *mu'mkin* so'zleri menen bir qatarda, olar feyil ushın ta'n bolg'an xızmetti -xabar xızmetin bildirip keliwi menen ayırılıp turadı dep ko'rsetedi.¹ K.M.Lyubimov *bar*, *joq* so'zlerinin', ko'binese bayanlawishlıq xızmette qollanılatur'ın esapqa alıp, olardı predikativlik kelbetlikler dep esaplaydı.²

Demek, joqarda ko'rsetilgenindey tu'rkiy tillerinde o'tken a'sirdin' 70-jıllarına deyin *bar*, *joq*, *kerek*, *za'ru'r*, *da'rkar*, *tiyis*, *lazım* so'zlerinin' qaysı so'z shaqabına qatnaslılıg'ı tuwralı ha'r tu'rli pikirler aytilip kelgeni belgili. Son'g'ı jıllarda bul so'zler ayırım tu'rkiy tillerinde arnawlı izertlenip, modal so'zlerdin' toparına kirmeytug'in o'z aldına so'z shaqabı retinde u'yrenilip kiyatır.³

Bar, *joq* so'zleri ga'pte o'z aldına bayanlawishlıq xızmette kelgende, ga'p obektivlik barlıq ha'm joqlıq mazmunga iye boladı. Miynetke ilayiq ziynet *bar* (naqıl). Ol jerde tek bolg'anı u'sh xojalıq *bar*. Do'gerekte heshkim *joq* (Sh.A.).

Jarlının' ko'rer ku'ni *joq*,

U'stine tartar tonı *joq* (Berdaq).

Bul ga'plerdin' mazmunında so'ylewshinin' heshqanday subektivlik qatnası *joq*. Ga'p mazmunı jag'ınan so'ylewshi ta'repinen zat yamasa waqıyalardin' obektivlik barlıq yamasa joqlıq ma'nilerinde qurıl'gan.

Bar, *joq* so'zlerine dur baylanıstırıwshı (svyazka) ha'm dı janapayı qosılıp kelip te dara atawish yamasa qospa bayanlawishlar du'ziledi. Bunday jag'dayda baylanıstırıwshı ha'm janapaylıq xızmettegi qurallar ga'ptin' mazmunına obektivlik yamasa subektivlik modallıq ma'ni qosadı:

Mısali:

1. Begler ta'riyip etsem qalpaq jurtnı,

Xup a'jep tamasha elleri *bardur*.

2. A'rif bolıp haq yolına erishken,

Mu'rshidiw mukammal pirleri *bardur* (A'jiniyaz)

3. Jılag'andı sorama, o'lgeni *bardı*, ku'lgendi sorama, bilgeni *bardı* (Q.f.)

4. Awılda o'zgeris *bardı* birqansha,

Salındı deysen'be sovxozda monsha (I.Yu.).

Bul keltirilgen misallardin' 3-4 ga'plerinin' mazmunınan subektiv modallıq ma'ni an'lanadı. Bulardag'ı modallıq ma'ni bayanlawishlıq xızmettegi bardı janapayının' qosılıwı arqalı bildirilgen.

Bar, *joq* so'zleri bayanlawishlıq so'z shaqabı bolg'anlıqtan o'z aldına yamasa qospa bayanlawishtin' quramında kelgende de birlik, ko'plik sanlarda betlik jalg'awları qosıladı. Mısali: Seyilbek men qasın'da *barman*, qorqpa, qarag'im, - dep alg'a qaray entelep ju'rip baratır(X.S.). Ele men o'z diydime *jetken joqpan*. Nesin aytasız, bir orında tepsinip turg'an *joqsız ba?* (I.Q.).

Bayanlawishlıq so'zlerdin' betlik paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	<i>barman/joqpan</i>	<i>barmız/joqpız</i>
II bet	<i>barsan'/joqsan'</i>	<i>barsızlar/joqsızlar</i>
III bet	<i>bar/joq</i>	<i>bar/joq</i>

Bar, *joq* so'zleri edi tolıqsız feyil ha'm -g'an/-gen, (-qan/-ken) tu'rindag'i kelbetlik feyiller menen dizbeklesip, qospa bayanlawish bolıp kelgende, u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tartımlanadı. Bunday du'ziste tartım jalg'awı kelbetlik feyilge jalg'anadı da, *bar*, *joq* so'zleri ataw formasın saqlaydı: Portfeldin' jıltırawıq temirden islengen qulpi *bar edi* (Sh.A.). *Joq edim*, *bar boldım*, *kamalg'a keldim* (A'jiniyaz). Qazıwda ju'rip onın' qasında Allayardın' *tu'negeni bar* (I.Yu.). Ten' atanın' balası ten'likke tursa da, kemshilikke ko'ngen *joq* (Q.f.)

Suw boyına barg'anım *joq*,

Suwg'a *na'zer salg'anım joq* (X.q.).

Bayanlawishlıq so'zlerdin' tartım paradigması

	Birlik	Ko'plik
I	bet ko'rgenim <i>bar /joq</i>	ko'rgenimiz <i>bar/joq</i>
II	bet ko'rgenin' <i>bar /joq</i>	ko'rgenin'iz <i>bar /joq</i>
III	bet ko'rgeni <i>bar /joq</i>	ko'rgenleri <i>bar /joq</i>

Bar, *joq* bayanlawishlıq so'zler dara yamasa so'z dizbegi tu'rinde anıqlawishlıq xızmette de qollanıladi: *Bar* adamlar qalmastan jıyın-terimge qatnastı («E.Q.»). *Bası joqtın* ası *joq*. *Quyrıg'ı joq*, *jalı joq*, qulan qaydan ku'n ko'rer («Q.f.»).

Ku'shi bar zalım xalıqtı,

Siylatpaq ushın jılatar (S.M.).

Bar, *joq* so'zleri substantivlenip kelgende seplik jalg'awları menen tu'rlenedi. Bul jag'dayda ataw formasındag'ı *bar*, *joq* so'zleri ga'ptin' bas ag'zaları, al basqa sepliklerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları xızmetlerin atqaradı: *Bar barın* aytadı, *joq jog'in* aytadı. *Bardı'n* isi pa'rman

¹ Xangildin B.N. Tatar tili grammatikasi, Kazan, 1959, 243-bet

² Любимов К.М. Предикативное прилагательное в тюркских языках. - «Советская тюркология», 1974, №4, 86-bet

³ Ахмедов Дж.С. Предикативы в современном азербайджанском языке. АКД. Ленинград, 1970; Тенишев И.Р. Строй сарык - уйгурского языка. М., 1976, 115-bet; Raxmatullayev Sh. Ha'zirgi a'debiy o'zbek tili (darslik). Tashkent 2006, 209-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi, No'kis, 1994, 407-410 betler.

menen, *joqtin* 'isi a'rman menen. Shun jaqsının' ashrıw *bar*, kegi *joq*. *Joqqa* ju'yrik jetpeydi (naql).

Ko'pti qasın'nan qashırma,
Barın'di joq dep jasırma (Berdaq).

Bayanlawishlıq so'zlerdin' seplik paradigması

	Birlik	Ko'plik
Ataw	bar/joq	barlar/joqlar
Iyelik	bardin'/joqtin'	barlardin'/joqlardin'
Baris	barg'a/joqqa	barlarga/joqlarga
Tabis	bardi/joqti	barlardi/joqlardi
Shig'is	bardan/joqtan	barlardan/joqlardan
Orin	barda/joqta	barlarda/joqlarda

Bar, joq so'zleri dialog ga'plerdin' qunlıslarında ga'plik intonatsiyag'a iye bolip, o'z aldına toliq emes ga'p tu'rinde de qollaniladi. Bunday jag'dayda soraw ga'plerge juwap ma'nisindegi barlıq, joqliq ma'nidegi toliq emes ga'p tu'rinde keledi: 1. Balan'iz bar ma? - *Bar* (N.D.). - Ol adamdi taniyan' ba? - *Joq*. Atın esitkenmen (X.X.).

Bar, joq ha'r tu'rli so'z jasawshi qosimtalar qosilip, basqa so'z shaqapları da jasaladi: barlıq, joqliq, barshılıq, joqshılıq (atlıq), barday, joqtay, barlı-joqli (kelbetlik), barla, joqla (feyl). Misallar: *Barlıq* ne isletpeydi, *joqliq* ne qıldırmaydı (A.A.). Ol zatların barın *barday*, jog'm *joqtay* ko'rip shıqtı. Olardın' *barlı-joqli* halı bar. Endi omın' qulag'ına o'zin *joqlap* atırg'an hayalınin' sesti kelip atırg'anday boldı (Sh.S.).

§ 129. Minnetlilik ma'nili bayanlawishlıq so'zler. Minnetlilik ma'nili so'zlerdin' toparın kerek, za'ru'r, da'rkar, tiyis, lazım so'zleri quraydı.

Kerek, za'ru'r, da'rkar, tiyis, lazım so'zlerinin' modal so'zlerdin' toparına kirmeytug'ınlig'ı tuwralı 70—jıllarda ayırım tu'rkiy tillerinin' ilimiy gramatikalarında obiekktiv pikirler aytiladi. Ma'selen, Sh.Rahmatullaev za'ru'riyat ma'nisin bildiriwshi kerek, da'rkar, za'ru'r, lazım siyaqlı so'zler modal so'zler emes, ba'lkı modal ma'nili so'zler¹ dep pikir bildiredi. Son'g'ı baspadan shıqqan «Ha'zirgi adebiy o'zbek tili» sabaqlig'ında «kesimlik leksemalar tu'rkimi»² dep o'z aldına so'z shaqabı retinde u'yreniw usınıs etildi.

Sunday-aq qaraqalpaq tilinde A.Bekbergenovtın' izertlewlerinde de ga'ptin' son'ında bayanlawish xizmetinde qollanilatug'ın kerek, da'rkar,

lazım so'zleri «predikativler» qatarına kiredi dep ko'rsetildi¹. Biraq usı avtor ta'repinen atalg'an so'zler «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası» atlı miynetinde «modal so'zler» bo'liminde «ga'pte qollanılıwına ha'm ga'ptin' basqa ag'zaları menen baylanısına qaray modal so'zler: jeke ma'nili modal so'zler» ha'm «komponentlik modal so'zler» bolıp eki toparg'a bo'linedi» dep ko'rsetiledi. Sunday-aq usı grammatikada kerek, za'ru'r, da'rkar so'zleri o'zlerinin' tiykarg'ı ma'nisinde qollanıl-g'anda modallıq ma'ni an'latpaydı, olar belgili bir ga'pte ayırım so'zler menen dizbeklesip kelgende g'ana so'ylewshinin' aytilg'an pikirge subiektiv qatnasın bildirip, modallıq ma'nige iye boladı dep pikir bildiriledi. Bul aytilg'an pikirler tiykarında qaraytug'ın bolsaq, onda bul so'zler modal so'zlerdin' toparında u'yreniliw kerek boladı. Haqiqatında, atalg'an so'zler o'zlerinin' tiykarg'ı ma'nisinde o'z aldına qollanıl-g'anda ataw sepligindegi yamasa basqa sepliklerde so'zler menen baylanısıp, dara ha'm qospa bayanlawish tu'rinde minnetlilik, za'ru'rılık, lazımlılıq ma'nilerin an'latadı. Olardın' modallıq ma'nisi belgili bir modallıq ma'nige jaqın so'zler menen baylanısıp kelgende g'ana an'latıladi. Misalı: 1. Adamg'a jaqsı dos *kerek*. 2. Ma'kkeni ha'm ju'werini erte piser eginlerden bosag'an jerge egiw *za'ru'r* («E.Q.»). *İtimal*, ol ku'ta' aqılı qabag'an iyt *bolsa kerek* (K.M.). Bul misallardag'ı 1-2 ga'plerdegi o'z aldına ha'm qospa bayanlawish quramında qolanıl-g'an *kerek*, *za'ru'r* so'zlerinin' qatnasındag'ı ga'plerden heshqanday subiektivlik modallıq ma'ni an'lanıp turg'anı joq. Olar mazmunı jag'ınan is-ha'reketin' isleniwinin' minnetliliğin, za'ru'rılığın g'ana bildiredi. Al 3-ga'ptin' ma'nisinen subiektivlik modallıq ma'ni an'latıladi. Bul ga'ptin' modallıq ma'ni bildiriwine ga'ptin' basındag'ı *itimal* modal so'zi, qospa bayanlawishtın' quramında sha'rt meyil qatnasıp, boljawlı modallıq ma'ni an'latıl-g'an. Usı siyaqlı o'zgeshelikleri esapqa alınıp, minnetlilik ma'ni bildiriwshi atalg'an so'zler bar, joq so'zleri menen bir qatarda bayanlawishlıq so'z shaqabı retinde qaraladi.

Minnetlilik ma'nili bayanlawishlıq so'zlerden kerek, za'ru'r so'zleri ataw sepliginde atawishlar menen baylanısıp, o'z aldına bayanlawish bolıp keledi: Traktorshı bolıw ushın tawdı jag'atug'ın ku'sh te *kerek*. O'ner de barlıq iste adam ushın *za'ru'r* (T.Q.).

Qorqıp hesh jerden qaytpag'an,

G'ayratlılar mag'an *kerek* (Berdaq).

Sunday-aq, atalg'an bayanlawishlıq so'zlerdin' basqa tu'rleri, ko'binese ha'reket atı, jekke siyrek kelbetlik feyl, sha'rt meyil menen dizbeklesip kelip qollaniladi. Bunday jag'dayda ha'reket atı menen dizbeklesken tu'rleri bir bas ag'zalı ga'plerdin' iyesiz ga'p tu'rin du'ziwde jiwi qollaniladi. Misalı:

¹ Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde so'z shaqapları — Вопросы каракалпакского языкознания. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1983, 227-бет; Хазирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы, Нөкис «Билим» 1994, 410-бет.

¹ O'zbek tilinin' grammatikası. I tom, morfologiya. Toshkent, «FAN», 1975, 589-bet

² Raxmatullaev. Ha'zirgi a'debiy o'zbek tili (darslik) Toshkent, «Universitet», 2006,

Eginlerdi tez *jitnap alıw kerek*. Xan sarayına *jetpegi da'rkar*. Qıraw tu'spey turıp qawınlardı *jitnap alıwımız kerek* (K.M.). A'l'bette, o'z dostımnın' jag'dayları menen *tanısıwım tiyis* (Sh.S.). Bir gramm da paxta zaya *bolmawı kerek* (J.A.). Onın' endi bag'anag'ı baspaq jalmag'an ko'ylekke juwap *beriwı kerek* (Sh.A.).

Bayanlawışlıq xızmettegi kerek so'zi -sa/-se affiksli sha'rt meyil yamasa qospa feyil formasındag'ı kelbetlik feyil menen dizbeklesip qospa bayanlawış bolıp kelgende, boljawlı modallıq ma'nini an'latadı. Bunday jag'dayda qospa bayanlawıştıń quramındag'ı kelbetlik feyil menen kerek so'zinin' arasın baylanıstırıwshı -ıw/-iw yamasa -sa/-se affiksli bol ko'mekshi feyil qatnasadı: Olar a'lleqashan *shıg'ıp ketken bolıwı kerek*. Sovxozda onın' familiyasın heshkim *bilmese kerek*. Mashinadag'ılar *evakuatsiya qılın'anlar bolsa kerek* (T.Q.). Awırıwdın' zardabı a'lleqashan *o'tip ketken bolsa kerek* (K.M.).

Bayanlawışlıq so'zler ataw ha'm iyelik sepliginde atlıq so'zlerdin' aldında kelip, anıqlawışlıq xızmet atqaradı: kerek kitap, za'ru'r is, da'rkar wa'jler, t.b. Bul so'zler -lı/-li, siz/-siz so'z jasawshı affikslerinin' jalg'anıwı arqalı qatnaslıq kelbetlik tu'rinde de anıqlawışlıq wazıypada keledi. *Kerekli* kitap, *za'ru'rli* is, *tiyisli* pul, *lazımlı* jumıs, t.b.

Minnetlilik ma'nili bayanlawışlıq so'zler substantivlenip, betlik, tartım, ko'plik formalarında qollanıladı, seplik jalg'awları menen tu'r-lenedi.

Minnetlilik ma'nidegi bayanlawışlıq so'zlerdin' betlik, tartım, seplik paradagması

Birlik		Ko'plik
I bet	kerekpen, za'ru'rmen	kerekpiz, za'ru'rmiz
II bet	kereksen', za'ru'rsen'	kereksizler, za'ru'rsizler
III bet	kerek, za'ru'r	kerek, za'ru'r

Birlik		Ko'plik
I bet	keregim, za'ru'rim	keregimiz, za'ru'rimiz
II bet	keregin', za'ru'rin'	keregin'iz, za'ru'rin'iz
III bet	keregi, za'ru'ri za'ru'ri	keregi, za'ru'ri

Birlik

Ko'plik

Ataw	kerek, keregi	keregimiz, kerekleri
Iyelik	kereginin',	keregimizdin', kereklerinin'
Baris	keregine,	keregimizge, kereklerine
Tabis	keregin,	keregimizdi, kereklerin
Shıg'ıs	kereginen,	keregimizden, kereklerinen
Orın	kereginde,	keregimizde, kereklerinde

Sorawlar

1. Ne ushın bar, joq, kerek, za'ru'r t.b. so'zler bayanlawış so'z shaqabı dep atalg'an? Olar usı sabaqlıqqa deyin qaysı so'z shaqabının' quramında u'yrenilip keldi?

2. Bar, joq so'zlerinin' ma'nileri tuwralı tu'sinik berin'. Olardın' betlik, tartım ha'm seplik paradigmaların' keste tu'rinde tu'sindirin'?

3. Minnetlilik, za'ru'rlik ma'nili bayanlawış so'zlerge tu'sinik berin'. Olar ne ushın usı ma'nilerde ataladı? Mısallar keltirip tu'sindirin'?

4. Minnetlik ma'nili bayanlawışlıq so'zler qanday jag'dayda betlik, tartım, ko'plik tu'rde tu'rilenip keledi? Keste tu'rinde misal keltirin'.

5. Bayanlawışlıq so'z shaqabı qanday jag'dayda anıqlawışlıq xızmette qollanıladı? Misal keltirip tu'sindirin'.

A'debiyatlar

Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 243-246-бетлер.
Ахмедов Дж. С. Предикативы в современном азербайджанском языке. АҚД. Ленинград, 1970.

Тенишев И.Р. Строй сарык-уйгурского языка. М., «Наука», 1976, 115-бет.

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1994, 407-410-бетлер.

Рahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 209-213-бетлер.

MODAL SO'Z SHAQABI

§ 130. Modal so'zler haqqında tu'sinik. Ga'ptin' quramına kirip, onın' mazmunının' anıqlıg'ı yamasa anıq emesligi tuwralı isenim, tastıyqlaw, maqullaw, boljaw, gu'man etiw, t.b. sıyaqlı ma'nilerdi bildiretug'in so'zlerge modal so'zler delinedi.

Modal so'z shaqabının' toparın a'l'bette, durıs, shınında, durısında, haqıyqatında. so'zsiz, shaması, ba'lkim, mu'mkin, itimal, awa, joq,

menin'she, menin' baxtima, tilekke qarsi, demek, ma'selen, qullasi, qisqasi, na'tiyjede, aytqaninday, aytpaqshi, t.b. so'zler quraydi.

Tu'rkiy tillerde modal so'zlerdi birinshi ret N.K.Dmitriev basqa so'z shaqaplarinin' toparina kirmeytug'in ma'nili so'zler menen janapaylar arasindag'i ortalıq so'z dep qaraydi.¹ A.N.Kononov janapay menen modal so'zlerdi ko'mekshi so'z shaqabi retinde birlestirwidi, sonday-aq olardi arnawlı janapay ha'm atawish janapaylar dep bo'liwdi usinis etedi.² N.A.Baskakov ta qaraqalpaq tilindegi janapaylar menen modal so'zlerdi bir so'z shaqabi retinde qaraydi.³

Modal so'zler ko'pshilik tu'rkiy tillerinde 50-jillardan son'g'i ha'm ha'zirgi izertlewlerde, joqari oqıw ornlarına arnalg'an sabaqlarda ma'nili so'zlerdin' de, ko'mekshi so'zlerdin' de toparına kirmeytug'in, o'z aldına ayrıqsha so'z shaqabi retinde u'yrenilip kiyatır. Ha'zirgi geypara tu'rkiy tillerindegi jan'asha tallaw jasaw tiykarında du'zilgen Sh.Raxmatullaevtin' avtorlig'ındag'i sabaqlıqta modal, tan'laq so'zlerdi da'neker ha'm janapaylar menen bir qatarda, «grammatikalıq so'z shaqapları» dep esaplaydı. Sonın' menen qatar, usı to'rt so'z shaqabının' uluwmalıq belgisi retinde olardıń grammatikalıq ma'ni bildiriwi ha'm ga'plerdin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqara almaytug'inlig'i ko'rsetiledi.⁴

Demek, modal so'zlerdin' o'z aldına so'z shaqabi ekenligi ha'zirgi tu'rkiy tillerinde, sonın' biri qaraqalpaq tilinde de da'lillengen dep esaplaw'a boladı.

Modal so'zler morfologiyalıq jaqtan o'zgermeytug'in so'z shaqaplarının' toparına kiredi. Sonlıqtan olar qa'liplesken modal so'z formasında basqa ma'nili so'z shaqaplarınday morfemalarg'a ajratılmaydı.

Modal so'zlerdin' o'z aldına so'z shaqabi bolıwı olardıń ha'r tu'rli so'z shaqapları tiykarında qa'liplesiwine de baylanıslı boladı:

1. Atlıqlardıń tu'bir ha'm qosımtalı tu'rlerinin' modallıq ma'nige o'tiwi arqalı qa'liplesedi:

a) tu'bir formadag'i mu'mkin, itimal so'zleri ga'ptin' quramında intonatsiyalıq jaqtan bo'linip ayılıw arqalı modal ma'nige o'tedi. Bunday jag'dayda modal so'z ga'ptin' basında yamasa basqa orınlarında kelip, kiris ag'za xızmetin atqaradı: *Mu'mkin*, ol bu'gin-aq barar. Jılgeldi murtlash, *mu'mkin*, ishki girbin'lerinen anılg'an shıg'ar (O'.X.);

b) tu'bir so'z + III bet tartım jalg'awının' qosılıwınan: shamasi, qisqasi, misali, aqırı, t.b.;

d) kelbetlik jasawshı -lı/-li, -sız/-siz affikslerinin' atawish so'zlerge qosılıwı arqalı: belgili, so'zsiz, shubhasız, t.b.;

e) shıg'is, orın sepligindegi atawish so'zlerdin' modal ma'nige o'tiwi arqalı qa'liplesedi: haqıyqatında, durısında, shınında, rasında, anıg'ında, haslında, tiykarında, tiykarınan, haqıyqattan, negizinde, t.b.

2. Ra'wishlerdin' modal ma'nili bolıp keliwi arqalı qa'liplesedi: menin'she, bizin'she, oylawımsha, aytıwınsha, a'lbette, aqırında, t.b.

3. Feyilllerdin' modal ma'ni bildiriwınen kelip shıg'adı: demek, aytayıq, bilesen'be, ko'rmeysen' be, aytqanday, aytpaqshi, t.b.

4. Modallıq ma'nige o'tken kelbetlik ha'm ra'wishlerden qa'liplesedi: jaqsı, jaqsısı, durısı, ras, qalay, t.b: *Jaqsı*, Qaljan ag'a bul arzadan xabarın'ız barma? (S.X.). *Qalay*, ha'mmesi jay bolıp atır ma? -dedi u'y iyesi (T.Q.).

5. So'z dizbeginin' modallıq ma'nige o'tiwi arqalı qa'liplesedi: menin' oylawımsha, onın' aytıwına qarag'anda, menin' baqtıma, tilekke qarsi, qisqasin aytqanda, bir so'z benen aytqanda, haqıyqatın aytqanda, t.b.

Modal so'zier ga'ptin' tiykarı ag'zaları menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi, sonlıqtan olar sintaksislik so'z dizbeginin' ma'nili sın'arı ha'm sintaksislik baylanısqa tu'setug'in ga'p ag'zası bola almaydı. Olar ga'ptin' qaysı ornında kelse de, pu'tin ga'ptin' mazmunı menen modallıq ma'nide baylanısadı ha'm ga'ptin' kiris ag'zası xızmetin atqaradı.

Solay etip, modal so'zler ha'zirgi grammatika iliminde o'zine ta'n ma'nilik o'zgesheliklerge iye, so'ylewshinin' ga'ptegi aytilg'an mazmunga' qatnasların bildiretug'in grammatikalıq so'z shaqabi retinde qaraladı.

§ 131. Modal so'zlerdin' ma'nileri. Modal so'zler pu'tin ga'pten an'lanılg'an mazmunga' yaki onın' bir ag'zasına qatnasına qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı. Bul subiektivlik ma'nilik qatnaslar qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktleri tiykarında to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Pikirlerdin' anıq ekenligin bildiriwshı modal so'zler. Bular pikirdin' anıq, u'zil-kesilligin, sonday-aq isenim, tastıyıqlaw ma'nilerin bildiredi: Olar mınalar: haqıyqatında, durısında, shınında, anıg'ında, so'zsiz, so'z joq, a'lbette, shubhasız t.b. Misalı: *Haqıyqatında*, O'mirbek g'arri sol qıynshılıqtı bastan keshirgen adam edi. *Durısın aytqanda*, ishinen ta'wir ko'rip ju'rgen qızlardın' ko'pshiligi u'y ishinin' adamlarınan tartınadı. **Durıs**, bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.). Elge, *so'z joq*, jen'is penen keledi (O'.A.). *Shubhasız*, mina oramaldın' iyesi kim bolsa, suwdı sol ashqan (T.N.). *A'lbette*, siz meni tanıysız (K.M.).

2. Pikirdin' anıq emes ekenligin bildiriwshı modal so'zler. Bular pikirdin' gu'milji ekenligin, shamalaw, dussmallaw ma'nilerin bildiredi: Shamasi, ma'ga'r, ba'iki, ba'ikim, mu'mkin, itimal, qaydem, sira', t.b. Misalı: *Shamasi*, bir jerlerge tayıp ketip jig'ılg'an bolsa kerek. *Ma'ga'r*, usı mashina menen Aydana kiyatırg'an shıg'ar (O'.X.). *Ba'ikim*, ol u'ydin'

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., -Л., 1948, 131-бет

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., -Л., 1956, 345-бет.

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. II, ч. I. М., 1952, 477-бет.

⁴ Рaxmatullayev Sh. Ha'zirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 129-130-бетler.

a'tirapın ayıanıp ju'rgen shıg'ar. *Qaydem*, Jumagu'ldin' u'yretkenlerin aytayın, a'ytewir (T.Q.). *Mu'mkin*, og'an Aydananın' so'zler ta'sir etken shıg'ar. *İtimal*, ol wa'desinen shıg'ar (O'.X.). *Sıra*, esigin ilip qoyatug'in bolsa kerek (O'.A.).

3. Aytıl'ın pikirge emotsional-modallıq qatnas bildiriledi. Qıynalıw, tilek, o'tinish, a'rman etiw, tan'lanıw, o'kiniw ma'nilerin an'latadı: baxtıwızg'a, menin' baxtıma, tilekke qarsı, ıqtıyari, ne qılayıq, meyli, a'ytewir, qa'ne, qa'nekey, a'tten', netesen', a'dira' qaldıq, t.b. Misalı: *Menin' baxtıma*, Kavkaz tawlarınin' buldırıp ko'ringen taslarına qarap, bir na'rselerdi oylap, jol ju'riwge onsha asıqpay otırdı (A.P.). *Tilekke qarsı*, ol kisi bu'gin joq, erten' keledi, -dedi. *Ne qılayıq*, ba'rimizdin' de belimiz qayıstı (T.Q.). *Ba'rekella*, isin' on' bolsın, tabısın' menen qutılıqlaymız (A.Bek.). *Meyli*, biyshara jigit baxıtlı bolsın. *Qa'ne*, o'zimizdin' awıldın' jigitleri basqasha. *Qa'nekey*, Qutimbaydın' a'ljuwaz hayallarınin' u'stinen shıqsam (T.Q.). *A'ytewir*, usı jalg'ız balanin' u'ylengenin ko'rip o'lsek a'rmanımız joq emespe? (G.I.). *A'tten'*, bul quwanış uzaqqa sozılmadı (T.Q.). *Netesen'*, esikte qulıp uratug'in tutqa joq bolıp shıqtı. *A'dira' qalg'ır*, usı urısınin' bası da, ayag'ı da joq, kerek desen', belgili tema u'stinde de emes (O'.A.).

4. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikir menen baylamslılıg'in, birgeligin, na'tiyjesin, juwmag'in, sheshimin bildirip keledi: demek, qullası, qısqası, aqırı, olay bolsa, ma'selen, so'ytip, na'tiyjede, qısqasın aytqanda, t.b.: *Demek*, awırıwdın' zardabı da a'lleqashan o'tip ketken bolıwı kerek (K.M.). *Qullası*, Du'ysenbaydın' so'zi tawsılmadı. *Qısqasın aytqanda*, toy o'kpesiz bolmaydı dep ata-babalar biykar aytıpag'an (T.Q.). *Negizine kelgende*, sol eki sıyr bala-shag'an'nın' ırısı g'oy (O'.X.).

5. Bayan etilgen pikirdin' kimge tiyisiligin, da'regin bildiredi: menin'she, menin' oyımsha, bayqawınsha, pa'mieniwinsha, onın' aytıwınsha, t.b.: *Menin'she*, usı awıl da onın' su'yenshikleri bar (T.Q.). *Menin' oyımsha*, mina paxtalar jan'a sort. *Bayqawımsha*, bul mın' aytısan' da oy jer g'oy (O'.X.).

6. Aytıl'ın pikirdi eske tu'siriw, eskertip o'tiw, misalg'a keltiriw ma'nilerin an'latadı: aytpaqshı, aytqanday, aytayıq, ma'selen, misalı, t.b.: *Aytpaqshı*, senin' ku'yew balan'nan bir o'tinish bar (T.Q.). *Aytqanday*, jumıstın' jag'dayın aytayın (K.S.). *Aytayıq*, jıl sayın balıq ishki ko'lden teren'ge ko'shedi (O'.A.). *Ma'selen*, To'rtku'l rayonında irrigatsiya tarawların ma'wsimge tayarlaw da'slepten qızg'ın qolg'a alındı («E.Q.»).

7. Pikirge kelisim beriw, qayılshılıq bildiriw, ta'wekel etiw ma'nilerinde qollanıladı: meyli, yaqshı, a'jep, ta'wekel, ıqtıyari t.b. *Meyli*, endigi ga'pti Amanqul biy ayta qoysın. *Yaqshı*, u'yin'e qayta ber, bir batpan ju'weri bergizip jibereyin, -dedi. *A'jep*, ka'ramatlı jasawıl bası (T.Q.). *Iqtıyari*,

kimdi alsa da aldına shıqpa (G.I.). Onda tap usı ta'repke qaray ju'reyik, ta'wekel (K.S.).

8. Maqullaw ha'm biykarlaw ma'nilerin bildiredi: awa, joq (jaq, yaq), jaqshı (yaqshı), maqul, jaraydı, qoy, qoy-shı, t.b.: *Awa*, anaw biyik tawg'a qarap bag'darlap ayday ber (T.N.). *Joq*, ol traktorshılıq oqıwg'a barsın. *Jaraydı*, erten' ka'rwın jolg'a jetin'ler, -dep xan atının' ju'wenin qaqtı (T.Q.). *Qoy*, bul na'ma'rtlik mag'an heshqanday jaraspaydı (J.S.). *Qoyshı*, sen de qaydag'ı bir na'rseni so'yleysen'-aw (K.S.). *Maqul, maqul*, ju'rin'ler (S.X.).

9. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikirge qarama-qarsılıg'in bildiredi: kerisinshe, qaytama, ba'ribir, sonnan kelgen, t.b.: *Kerisinshe*, Mamanbiy awıllar arasında jaqshı qılıqları menen ken'nen ma'lim boldı. Jaqshı jigit eken, qaytama, u'yge jaqınlatıp ketti. *Ba'ribir*, Esengeldi biy gu'derin u'zbedi. *Sonnan kelgen*, ol biyshara da baydın' ba'ybishesinin' jaqshı so'zin bir esite almadı (T.Q.).

10. Aytıl'ın pikirge diqqat awdarıw, qaratıw, ko'rsetiw ma'nilerin an'latadı: qa'ne, mine, a'ne, minekey, qara, ko'rdin' be, bilesen' be, isenesen' be, t.b.: *Qa'ne*, Maman, ne oylap qayttın', ne ken'es beresen'. -Keshe ol naysap kolxozg'a kiremen dep wa'de bergen edi. *Mine, ko'rdin' be*, qanday jol oylap tapqan?-dep Jiyemurat ornınan ushıp turdı (T.Q.). *A'ne*, ba'ri de kiyatır (O'.X.). *Minekey*, aldımızda eki jol ashıl'ın siyaqlı (O'.A.). *Qara*, ilish te bizler menen ku'nnin' shıg'ıwın qarsı alıp tur, -dedi lyotshiklerdin' birewi (A.Bek.).

11. Aytıl'ın pikirge sorawlıq yamasa ta'sirililik tu's beredi: qalay, bu'ne, tap, aytarsız ba, t.b.: *Qalay*, ka'tqudalar, jaman elge qon'sı bolmag'anbız-a? *Bu'ne*, jerden altın tapqanday quwanasan'. *Tap*, bu'ginnen baslap jumıstı qızg'ın qolg'a almasa bolmaydı. *Aytarsız ba*, Za'ru'riyatlıq degen ne? (T.Q.).

12. So'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin ko'rsetedi: birinshiden, ekinshiden, u'shinshiden, bir jag'ınan, ekinshi jag'ınan, t.b.: Jılı suw qoylar ushın ku'ta' paydalı. Bul, *birinshiden*, qoylarg'a bir ret jem bergen menen barabar bolıp, olardin' tez semiriwine alıp kelse, *ekinshiden*, jılı suw ishken qoylar ish taslamaydı (J.S.). - Menin'she, ha'zir asıqpaw kerek. Sebebi, ko'rgen adamdı gu'nalı etiwge hu'kimet, *birinshi jag'ınan*, isenbeydi, *ekinshi jag'ınan*, so'zimiz pa'tiwasız boladı (T.Q.).

Jogarıda so'z etilgen haqıyqıy modal so'zlerden basqa, tolıqsız ha'm ko'mekshi feyillerden modalıq ma'nige o'tken eken de, bolar, shıg'ar, qalar, ko'rinedi, usaydı (qusaydı), t.b. siyaqlı bir qatar so'zler de isha'reket, yamasa zat, belgi ha'm waqıyalar tuwralı aytıl'ın pikirge so'ylewshinin' subiektivlik qatnasların bildirip, modal ma'nili bolıp keledi.

§ 132. Modal so'zlerdin' sintaksislik xızmeti. Modal so'zler a'dettegi basqa ma'nili so'zler siyaqlı grammatikalıq ga'p ag'zası bola almaydı.

Sebebi, ular ga'p ag'zaları menen sintaksislik baylanisqa tu'speydi, tek pu'tin ga'ptin' mazmunı yamasa onın' bir ag'zası menen ma'nilik jaqtan g'ana baylanısadı.

Modal so'zler to'mendegi sintaksislik xızmetlerdi atqaradı.

1. Modal so'zler pu'tin ga'ptin' mazmunına qatnaslı bolg'an ga'ptin' kiris ag'zası xızmetin atqaradı. Kiris ag'za xızmetinde kelgende modal so'zler ga'ptin' qaysı ornında kelse de, o'zine ta'n intonatsiya arqalı bo'linip ayıladı ha'm u'tir menen bo'linip jazıladı: *Demek*, aytqanı kelgen eken-da'. Biz, *mu'mkin*, keshigermiz. Waqtında jetip baramız, *a'lbette*. *Tilekke qarşı*, bizin' zamanlaslarımızdın' ko'pshiligi sizge usamaydı (T.Q.).

2. Maqullaw, biykarlaw, boljaw, isenim ha'm t.b.ma'nilerin bildiriwshi modal so'zler ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, dialoglıq qurılımlarda so'z-ga'p tu'rinde de keledi: —Toqta! Kim ol? Naziyra emes pe? —*Awa*. — Basqa adamlar joq pa? —Joq (B.B.).

— Bug'an qarsı bolg'anlar *bar* shıg'ar?

— *A'lbette*.

— Ma'lpey soyaqta shıg'ar?

— *Itimal* (O'.X.).

Endi ne de bolsa, no'ker saqlap, el bolıwdın' g'amın jen'ler.

— Amanqul biy maqul ma?

— *Maqul* (T.Q.).

Sorawlar

1. Modal so'z shaqabı tuwralı tu'sinik berin'. Modal so'zlerdin' izertleniwi tuwralı pikir aytqan tu'rkologlardı atap ko'rsetin'?

2. Modal so'zler qanday so'z shaqapları tiykarında qaliplesiwine misallar keltirip tu'sinik berin'?

3. Modal so'zler qanday ma'nilerdi bildiredi? Olardın' tu'rleri boyınsha misallar keltirip tu'sindirin'.

4. Modal so'zlerdin' sintaksislik xızmetlerin aytın', misallar keltirin'.

A'debiyatlar

Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы. УФА, 1950, 133-134-бетлер.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. —Л., 1956, 345-355-бетлер.

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. II, ч. I, М., 1952, 477-481-бетлер.

Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Изд. 2-е. М., 1972, 568-581-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 135-137-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994, 411-413-бетлер.

KO'MEKSHI SO'Z SHAQABLARI

Tayanish so'zler: *ko'mekshi so'z, tirkewish, da'neker, janapay, tu'pkilikli tirkewish, atawish tirkewish, feyil tirkewish, dizbeklewshi da'neker, bag'indırıwshi da'neker, sebep da'nekeri, na'tiye da'nekeri, sha'ri da'nekeri, soraw janapayı, ayırıw-sheklew janapayı, ku'sheytiw janapayı, modal janapay t.b.*

§ 133. Ko'mekshi so'z shaqabı haqqında tu'sinik. Ko'mekshi so'zler da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasıp yamasa birotala ayırılıp, ko'mekshi grammatikalıq ma'ni bildiriwshi so'zlerdin' toparın quraydı. Olardın' ko'mekshi grammatikalıq ma'nisi basqa ma'nili so'zler menen birge anıqlanadı. Ma'selen, menen, ushın, sayın, deyin, da/de, ya, g'a, biraq, sebebi, g'oy, g'ana, tek, ma/me, t.b. so'zler dara turg'anda tolıq leksikalıq ma'ni an'lata almaydı. Olar ga'ptin' yamasa so'z dizbeginin' quramında ma'nili so'zler menen qollanılıp, sol so'zlerge ko'mekshi grammatikalıq ma'ni qosadı. Misal: Qar u'sh ku'nnen berli tu'nletip jawıp tur. Artıq ag'a menen Atamurat ko'lden shıg'ıwdan-aq tog'ayg'a qaray bag'dar aldı. Ku'nnin' suwıqlıg'ı a'dewir basılayın depti, tek jag'ımsızlaw g'ana samal esip tur (O'.X.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen so'zler ma'nili so'zler menen birge qollanılıp, sol so'zlerdin' yamasa ga'plerdin' quramında ko'mekshilik xızmet atqarıp kelgen. Olardın' birewleri (berli so'zi) o'zinen burıng'ı so'zge dizbeklesip, sol so'zge waqıtlıq ma'ni qosadı ha'm onı basqa bir so'z benen (bayanlawish penen) grammatikalıq baylanısqa tu'siredi. Ekinshi birewleri (menen so'zi) ga'ptegi so'zlerdin' arasında da'nekerlik xızmet atqarıp, baylanısıp kelse, ja'ne birewleri (aq, tek, g'ana so'zleri) o'zleri qatnaslı so'zlerdin' aldında, geybirewleri keyninde kelip, sol so'zlerge ku'sheytiwshi yamasa ayırıwshi qosımsha janapaylıq ma'ni qosadı.

Ko'mekshi so'zlerdin' geyparalarında tolıq leksikalıq ma'ni saqlanıp ta keledi. Bunday jag'dayda sol so'zler basqa ma'nili so'zlerge tirkesken tu'rinde emes, o'z aldına ma'nili qal'pinde qollanıladı. Ma'selen, aldın, keyin, son', jaqın, burın, bo'ten, basqa, t.b. so'zler: aldın keldi, keyin qaldı, son' keldi, burın shıqtı, bo'ten adam joq, t.b.

Demek, ko'mekshi so'zlerge ta'n tiykarg'ı belgiler: 1) o'z aldına tolıq leksikalıq ma'ni an'latpaydı, olardın' ko'mekshi, grammatikalıq ma'nisi ma'nili so'zler menen birge kelgende g'ana ju'zege shıg'adı; 2) so'z o'zgertiwshi ha'm so'z jasawshi qosımtalar menen o'zgermeydi; 3) o'z aldına ga'p ag'zası xızmetin atqarmaydı.

Ko'mekshi so'zler grammatikalıq ma'nisi ha'm xızmetine qaray: tirkewish, da'neker ha'm janapay bolıp u'sh toparg'a bo'linedi.

§ 134. Tirkewish haqqında tu'sinik. Atlıq ha'm atlıq ma'nisindegi so'zlerge dizbeklesip, olardı basqa bir ma'nili so'zlerge baylanıştırutug'ın ko'mekshi so'zler tirkewishlik xızmetti atqaradı. Tirkewishler o'zi dizbeklesetug'ın so'zden keyin kelip, olardı sepleniwın talap etedi ha'm sol so'zlerdi basqa bir ma'nili so'zler menen basqarıwshı baylanısqa tu'sirip, basqarıwshı ha'm basqarıwshı so'zlerdin' arasında ha'r tu'rli waqıtlıq, orınlıq, sın, sebep, maqset, salıstırıwshılıq ha'm t.b. ma'nilerdi bildiredi: Ol qabaqtı tolı suw *menen* ko'terip kiyatır. Usılar *ushın* irkilip qaldım. Qardıń beti qorag'a *deyin* sozilg'an. (A. O.). Men seni ko'p jıllardan *beri* sınap ju'rmen (O'.A.).

Tirkewishler shıg'ısına qaray u'sh toparg'a bo'linedi: tu'pkilikli tirkewishler, atawish tirkewishler ha'm feyil tirkewishler.

1. Tu'pkilikli tirkewishlerdin' toparına jeke turg'anda leksikalıq ma'nisine iye emes tirkewishler kiredi. Olar mınalar: *ushın*, *deyin*, *sayın*, *kibi*, *yan'lı*, *sıyaqlı*, *menen*, *haqqında*, *jo'ninde*, *arqalı*, t.b. Olardıń grammatikalıq ma'nisi o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge qollanılg'anda an'lanadı.

2. Atawish tirkewishlerdin' toparın atawish ha'm ra'wish so'zlerden ko'mekshi so'z xızmetine o'tken: *keyin*, *son'*, *burın*, *aldın*, *basqa*, *jaqın*, *qarsı*, *janında*, *qasında*, *u'stinde*, *tusında*, *artında*, *ishinde* ha'm t.b. sıyaqlı so'zler quraydı. Bunday so'zler qollanıwına qaray ko'mekshi so'z ma'nisinde de, dara leksikalıq ma'nili so'z retinde de qollanıladı.

3. Feyil tirkewishlerdin' toparın ko'mekshi so'z xızmetine o'tken feyil tiykarlı so'zler: *baslap*, *boylap*, *jag'alap*, *qaray*, *qarap*, *qarag'anda*, *qaramastan*, t.b. sıyaqlı so'zler quraydı. Bular da ga'p ishinde qollanıw o'zgesheligine qaray birde ko'mekshi, birde ma'nili so'z retinde qollanıla beredi. Tirkewishlik xızmette kelgende, olar o'zinen burın seplenip kelgen so'zler menen dizbeklesedi.

Tirkewishler, ko'binese ataw, barıs, shıg'ıs, geyde ju'da' siyrek tabıs seplik jalg'awlı atawish ha'm atawishlıq xızmettegi so'zler menen qollanıladı. Tabıs sepligindegi so'zler menen tek eki feyil tirkewish (*jag'alap*, *boylap*) dizbeklesip, sol so'zler menen birge orın ma'nisin bildiredi: *Paroxod ketip baratır* an jaqqa *qarap jag'ıstı jag'alap* juwırdı (K.S.). *Esiktin' aldındag'ı salmanı jag'alap* qashının' basına shıqtı (N.D.). *Asfalt joldı boylap* eki yarım saattay ju'rdik (J.S.).

§ 135. Ataw, iyelik sepligindegi so'zler menen dizbeklesetug'ın tirkewishler. Tirkewishlerdin' birazı ataw, geyde iyelik sepligindegi atawish so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerdi o'zinen son'g'ı so'zler menen ma'nilik baylanısqa tu'siredi. Olardıń baslıları mınalar: *menen*, *haqqında*, *jo'ninde*, *tuwralı*, *arqalı*, *ushın*, *sayın*, *boyı*, *boyınsha*, *kibi*,

yan'lı, *sıyaqlı*, *ta'rizli*, *qurlım*, *shelli*, *sebepli*, *qa'lpinde*, *tu'rde*, *ra'wishte*, *sıpataında*, *qa'ddinde*, *retinde*, *a'tirapında*, *betke*, *u'stinde*, t.b.

Menen tirkewishi. Ha'zirgi a'debiy tilde *menen* tirkewishi (fonetikalıq variantları *menen*) ataw formalı so'zler menen jiye qollanıladı. Iyelik sepligindegi almasıqlar menen dizbeklesip kelgende, sol almasıq penen birgelikte ekenligin an'latadı: *Sen menin' menen* so'ylespekshimisen'. Men senin' *menen* endi birge ju'rmeymen (O'.A.). *Palwan bolsa*, barlıq sorawlarına juwap berip, onın' menen birge ju'redi (J.S.).

Menen (*benen*, *penen*) tirkewishi o'zi dizbeklesip kelgen basqarıwshı so'zler menen birge to'mendegi ma'nilerdi an'latadı:

1. Orın, waqıt ha'm sebep ma'nilerin bildiredi: *Olar sheldin' bası menen* shertekke qaray ju'rđi (N.D.). *Eshki ilaqların ertip soqpaq penen* ketip baratır (S.S.). *Sen olardı tu'ni menen* fermag'a aparıp qos (J.A.). *Tereklik keshtin' erkin samalı menen* shayqalıp tur (S.X.). *Gu'lsimnin' selk-selk ku'lkisi Temirbektin' kirip keliwi menen* tıyıldı (T.Q.).

2. *Is-ha'rekettin' iske asıw usılın* bildiredi: *Serkebay tunjırawı menen* otır (T.Q.). *Balıqshılar ba'ha'rdin' keliwin asıg'ıslıq penen* ku'tti. (O'.A.).

3. *Qural ha'm ko'lik ma'nilerin* bildiredi: *Ayaqtan jaramag'an jerler nasos penen* suwg'arıldı (A.B.). *Bizler avtomobil menen* jetip keldik (M.D.).

4. *Is-ha'reket qaratilg'an materiallıq, zatlıq ma'nilerdi* bildiredi: *Sırtına tutqan shiylerin zerbaraq penen* orattı («Alpamıs»). *Bag'dın' aynası diywal menen* qorshalg'an (N.D.).

5. *Birgelik ha'm qarım-qatnaslıq ma'nilerdi* an'latadı: *Artıq bir ku'ni eki jigit penen* Turdıgu'ldin' u'yine keldi (J.A.). *Qonaqlar Aysuluw menen* amanlastı (M.D.).

6. *Menen tirkewishi* -g'an affiksli kelbetlik feyil menen dizbeklesip, qarсылaslıq ma'ni bildiredi: *Ol ketken menen* qayıtp keledi (T.Q.). *Baqırg'anı menen* arjag'ındag'ılarg'a dawısı jetpeydi (Q.D.).

Haqqında, tuwralı, jo'ninde, jayında tirkewishleri. Bul tirkewishler atlıqlarg'a dizbeklesip, sol atlıq so'zler menen birge obiektlik ma'ni bildiredi. Olar tuwra obiektlik ma'ni bildirip kelgende, tuwra tolıqlawishlar sıyaqlı, ko'binese awıspalı feyiller menen baylanısadı. Bunday jag'dayda olar tabıs sepliginin' ma'nisine barabar bolıp, olardı tabıs seplik tu'rinde almasıtıp ayırıw'a boladı: 1. *Birew kolxoz tuwralı* a'n'gime etse, *birew tozdı* aytadı (T.Q.). *Birew kolxozdi* a'n'gime etse, *birew tozdı* aytadı 2. *Basqalar g'awırlasıp, ha'r na'rse jo'ninde* sorap atır (M.D.). *Basqalar g'awırlasıp ha'r na'rse*ni sorap atır. Bul eki jag'dayda da aytarlıqtay stillik o'zgerisler sezilmeydi.

Haqqında, tuwralı, jo'ninde, jayında tirkewishleri o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge is-ha'rekettin' kim, ne, kimler, neler jo'ninde ekenligin bildirip, qıya tolıqlawish ma'nisine jaqın keledi. Bunday

jag'dayda olardı tabıs sepligindegi so'zler menen almasırıwǵa bolmaydı: Men *bul haqqında* hesh na'rse ayta almayman (J.A.). Biran keshe ol *Serkebay ag'a tuwralı* jaman pikir aytpadı. Ol o'zin *Aytjan jo'ninde* haq dep esapladı (T.Q.). Ol *balası jayında* biraz a'n'gimelesti (O'.A.).

Arqalı tirkewishi. Bul tirkewish atlıq, almasıq ha'm -rw formalı ha'reket atı feyili menen dizbeklesip, sol so'zler menen birge to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1) atlıq, almasıqlar menen dizbeklesip kelgende, zatlıq, qarın-qatnas quralı ha'm ornı ma'nisin bildiredi: Ku'n sayın *ratsiya arqalı* eki jaq xabarlasıp turadı (A.O.). *Sen arqalı* bilmegenimizdi bildik (A.O.). Bizler *Aralskiy arqalı* tez kelip jettik (N.D.);

2) -rw affiksli ha'reket atı menen dizbeklesip kelgende, is-ha'reketin' iske asıw usılın bildiredi: Ol *emlew arqalı* buring'ıday bolıp jazıldı («E.Q.»).

Ushın tirkewishi, ko'binese ataw sepligindegi atlıq, iyelik sepligindegi almasıq, kelbetlik feyildin' -g'an ha'm ha'reket atının' -rw, -g'anlıg'ı affiksli so'zler dizbeklesip kelip, to'mendegi ma'nilerde qollanıladı:

1) ataw sepligindegi atlıq ha'm iyelik sepligindegi almasıqlar menen dizbeklesip kelip, is-ha'reketin' birewge ya bir na'rsege arnalg'anlıg'ın an'latadı: Al men o'zim ushın, o'zime derek jigitler ushın hesh g'am jemeymen (A.Bek.). Pa'rawan keleshek turmis *adamlar ushın* du'ziledi («E.Q.»). Siz bul ma'rdanalıqtın' ha'mmesin *menin' ushın* isledin'iz (Q.x.c.)

2) kelbetlik feyildin' -g'anı, -geni, ha'reket atının' -g'anlıg'ı affiksli tu'rleri menen dizbeklesip kelgende sebep ma'nisin beredi: *Unatqanı ushın* og'an jaqsı ken'es berdi (J.S.). Olar *qon'sı otırǵanlıg'ı ushın* bir-birine tanıs edi (J.Sh.).

3) -rw/-iw, -maq affiksli ha'reket atı feyiline dizbeklesip kelgende maqset ma'nisin bildiredi: Olar *tu'slenip alıw ushın* jan'ag'ı u'yg'e kirdi (A.A.). Bir ku'ni men qulınlardı o'z ayag'ına *otlatıw ushın* alıp shıqtım (J.S.).

Sonda bir juwan qarını,

Almaq ushın ol arını.

Bir urdı soqır g'arrını,

Qız abaysız turg'an eken. (Berdaq).

Sayın tirkewishi. Bul tirkewish ko'binese ataw tu'rindegi waqıt ma'nili atawishlarga ha'm -g'an, -gen affiksli kelbetlik feyillerge dizbeklesip waqıtlıq ma'ni bildiredi: *Jıl sayın* balıq ishki ko'lden teren'ge qashadı. Leytenantın' dawısı *sekund sayın* shıǵıp turdı (O'.A.). Ol *ko'rgen sayın* qoyların tu'wellep turdı (J.S.).

Sayın tirkewishi -g'an, -gen affiksli kelbetlik feyilge dizbeklesip kelip sın ha'm sebep ma'nilerin beredi: Atlar *qamshulag'an sayın* shabısın tezletti

(T.Q.). Turmisımız *barg'an sayın* abadanlasıwda («E.Q.»). Gu'di *biyiklegen sayın* onın' basına qamıs shıǵarıw, tasıw qıyınǵa tu'sti (O'.A.).

Sebepli, boyınsha, u'stinde, arqasında tirkewishleri atlıq, almasıq, ha'reket atı feyillerge dizbeklesip *sebepl* ma'nisin bildiredi: Mine, *usı sebepli* rayonnan bir adam barıp awıl menen tanıstırsın degen pikirge kelisim berip edim. *Awezovtıń usınısı boyınsha* olar ko'p irkilip turmadı. Jiyemurat *usı soraw u'stinde* oylanadı (T.Q.). *Ko'p ishiwdin' arqasında* miyge ta'sir etti (J.S.).

Sıyaqlı, ta'rizli, shelli, yan'lı, kibi, taqlette, t.b. usı sıyaqlı tirkewishler atawish so'zler menen dizbeklesip kelip, ten'ew, salıstırıw ha'm ku'sheytiw ma'nilerin beredi: Iq jag'ı *tuyıq sıyaqlı* ko'rindi. Kesesindegi shayın eki keseg'e bo'lip quyp, *suwıtıp ishkisi kelgen adam ta'rizli* tiklenip otırdı (T.Q.). Qızı kelip aman-esen, *da'rya kibi* tastı ana (J.A.).

Bag'ı-ha'rem, baqsha ha'm de terekler,

Ko'zlerime *shen'gel shelli* ko'rindi. (Berdaq).

Tu'rde, pishinde, sıpatında, ra'wishte, qa'lpinde, retinde, qa'ddinde, t.b. sıyaqlı tirkewishler atawish so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerdi is-ha'reket penen salıstırıwshılıq *sın* ma'nisinde baylanıstıradı: Bul jası u'lken mexanizatorın' o'n'irin ordenleri *ornılı tu'rde* bezep tur («E.Q.»). Jamal menen Erejep orınlarınan turıp, *salqın pishinde* sa'lemlesti (K.S.). Ol otag'ası *sol bag'dın' ta'rbiyashısı sıpatında* sezilip tur (O'.A.). Baslıq bul tuwralı *tolıq ra'wishte* bayanlama jasadı (A.Bek.).

§ 136. Barıs sepligindegi so'zler menen qollanılatur'ın tirkewishler.

Tirkewishglerdin' geyparaları barıs sepligindegi so'zlerdi talap etip, og'an qosımsha ko'mekshi ma'ni qosadı ha'm o'zinen son'g'ı so'zlerdin' biri menen grammatikalıq baylanısqa tu'siredi. Bul seplik talap etetug'ın tirkewishler to'mendegiler: taman, jaqın, juwıq, salım, bola, qarsı, qarag'anda, qaramastan, qaray qarap, say, sa'ykes, t.b.

Taman, jaqın tirkewishleri. Bul tirkewishler barıs sepligindegi atawish so'zlerge dizbeklesip, sol so'z benen birge ornı, waqıt ma'nilerin an'latadı: Endi ol *aldına taman* en'terilip turmaqshı bolg'anda, esik ashılıp xoja kirip keldi (T.Q.). Gu'rriń'lesiwdin' *aqırına taman* Palwan o'zin erkin sezdi (J.Sh.). Palwan *esiktin' aldına jaqın* kelip sa'lem berdi. *Keshke jaqın* xalıq toparlasıp ten'i-qurbıları menen gu'rriń'lesip atır (J.Sh.).

Jaqın tirkewishi barıs sepligindegi sanlıq ha'm atıqlarg'a dizbeklesip, san-mug'dar ma'nisin bildiredi: Bul waqıtta ha'kimnin' ha'wlisinin' *aldına jetpiske jaqın* qala jigitleri jıynalg'an edi. (J.S.). G'ashırday u'lken aq eshekke *bir arbag'a jaqın* seksewil ju'klengen edi. (J.Sh.).

Juwıq, salım tirkewishleri waqıt ma'nili atawish so'zler menen dizbeklesip, waqıtlıq ma'ni beredi: Balıqshılar *saat ong'a juwıq* ken'sege jıynaldı (O'.A.). *Keshke salım* ayırım adamlar shegin bolıp u'ylerine qaytıwǵa beyimlesken (S.S.).

Deyin, sheyin, shekem tirkewishleri. Bul tirkewishler o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge to'mendegi grammatikalik ma'nilerde qollaniladi:

a) baris sepliktegi atliqlarg'a dizbeklesip, is-ha'rekettin' mug'darliq ornin bildiredi: Men sizdi *u'yin'izge deyin* shig'arip salaman (O'.A.). Bala u'yinen *stadiong'a sheyin* juwirip bardı (J.Sh.). Tashkentten *Smolensk oblastina shekem* bir ha'pte ju'riwge tuwra keldi (O'.A.);

b) waqit ma'nili atawishlarga dizbeklesip, is-ha'rekettin' waqitliq mug'darin an'latadi: Bu'gin balalar *qas qarayg'ang'a deyin* u'yerine tarqaspay oynap jatti (T.Q.). Keleshek o'miri jo'ninde ekewi *ko'p waqitqa shekem* so'ylesip jatti (M.D.). Olardin' oylasig'i *quptang'a sheyin* pitpedi (T.Q.).

Qarsi, qaramastan, qaramay tirkewishleri. Bul tirkewishler atliq so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerge qarsilashiq ma'ni beredi: Shabbazg'a kelip toylarda *xang'a qarsi* qosiqslarmıdı ayta basladim (J.Sh.). Diyqanlar qistin' qa'ha'rli *suwig'ina qaramastan* egiske tayarliq jumslarin ku'sheytip jiberdi (J.S.). Ol o'zinin' *jashig'ina qaramay* Atamuratqa is te buyirip qoyar edi (T.Q.).

Qarsi tirkewishi is-ha'rekettin' bet alis-bag'dari ma'nisin bildiredi: Anaw qarawitip kiyatirg'an *adamg'a qarsi* baratir (T.Q.). Erjan shawip kiyatirg'an *baspashilardin' aldina qarsi* ju'rđi (Q.D.).

Qarag'anda tirkewishi baris sepligindegi atawishlarga dizbeklesip salıstırıwshılıq ma'ni beredi: Samal *ku'ndizgige qarag'anda* biraz pa'seygen. Baliqtin' jolların *basqalarg'a qarag'anda* Qa'llibek ju'da' ko'p biletug'in edi. (A.B.).

Qaray, qarap tirkewishleri. Bul tirkewishler baris sepligindegi atliq ha'm betlik almasıqları menen dizbeklesip kelgende, is-ha'rekettin' bet-alis ornin bildiredi: Ekewinin' de atları tikke-tikke shapshıp *awılg'a qaray* jo'nedi (T.Q.). Aldımızdag'ı saydan baspashılar *bizlerge qarap* qumırıs-qaday o're basladı (J.S.).

Qaray tirkewishi waqit ma'nili atawishlar menen dizbeklesip waqitliq ma'ni an'latadi: *Keshke qaray* ku'n jelemek tarttı. *Ba'ha'rge qaray* jerge ko'k sho'pler shig'a basladı (X.S.).

Qaray, qarap tirkewishleri geyde baris sepligindegi atawishlarga dizbeklesip sin ma'nisin beredi: Pilis etiginin' *ushına qarap* oynap ketti (A.O.). Ol delbe kisidey *basının' awg'an jag'ina qaray* ju'rip kiyatir (K.S.).

§ 137. Shig'is sepligindegi so'zler menen qollanilatug'in tirkewishler. Shig'is sepligindegi so'zlerdi talap etip, omi ekinshi bir ma'nili so'zler baylanıstıratug'in ko'mekshi so'zlerdin' toparın to'mendegi tirkewishler quraydı: keyin, son', aldın, burın, ilgeri, beri, berli, bermag'an, baslap, beter, go'ri, basqa, bo'ten, o'zge, tis, tisqari, aslam, artıq. Bul tirke-

wishler shig'is sepligindegi atawish so'zler menen dizbeklesip, ha'r tu'rli grammatikalik ma'nilerdi bildiredi.

Keyin, son' tirkewishleri. Bul tirkewishler shig'is sepligindegi atawish yamasa atawishliq xızmettegi so'zler menen dizbeklesip, to'mendegi ma'nilerde qollaniladi:

a) is-ha'rekettin' isleniwinin' waqıtın bildiredi: Arbalar *eki saattan keyin* A'miwda'ryag'a kelip jetti (J.S.). *Palawdan son'* ko'k shay ishti (J.Sh.). *Biraz otirg'annan son'* hal-jag'day sorastı (T.Q.);

b) -g'annan, -gennen affiksli kelbetlik feyil menen qollanılıp, sebeplik ma'nilerdi bildiredi: Erten' *bazar bolg'annan keyin* u'ydi ko'rip qaytayın dep edim. (A.A.). Ol *qurdasin ko'rgennen son'* so'ylesip qalg'an shig'ar (T.Q.).

Burın, aldın, ilgeri tirkewishleri waqitliq ma'nige jaqın bolıp, olar o'zleri dizbeklesip kelgen so'zlerge qosımsha grammatikalik ma'ni beredi ha'm is-ha'reket penen waqitliq ma'nige baylanıstıradı: Georgiy *onnan burın* qaytıwdı oylag'an edi (A.Gaydar). Ol *awqatlanıwdan aldın* qolların sabınlap juwdı (Sh.A.).

Beri, berli, bermag'an tirkewishleri. Bul tirkewishler shig'is sepligindegi waqitliq ma'nili atawish so'zlerge, -g'an affiksli kelbetlik feyil ha'm -g'alı affiksli hal feyilge dizbeklesip waqitliq ma'ni an'latadi. Olar o'zi dizbeklesken so'zi menen birge is-ha'rekettin' isleniwinin' jaqın arada yamasa uzaq waqıttan beri dawam etip kiyatirg'anın bildiredi. *Jrynalista ko'riskennen beri* bir-eki ret ushırstı (O'.X.). Gu'ljan *u'yine kelgeli beri* sharshag'anın da umıttı (E.O.). *Bir jildan berli.* Erpolat *segiz ku'nnen bermag'an* heshkim menen so'ylespedi (M.D.).

Baslap tirkewishi shig'is sepligindegi waqit ma'nili atawish so'zler menen kelip, waqitliq ma'ni an'latadi: Bir ku'ni *yarım aqshamnan baslap* bizin' artilleriya iske kiristi (N.D.). Perdegu'l *sol ku'nnen baslap* buzawg'a qolaylı jay isledi (O'.A.).

Beter tirkewishi shig'is sepligindegi atawish so'zlerge dizbeklesip, sol so'zdin' ma'nisin basqa bir waqıyag'a salıstırıp, ku'sheytip ko'rsetedi: Olenin o'zin *da'slep kiden de beter* batıl tuttı (J.Sh.).

Go're tirkewishi de shig'is sepligindegi atawish so'zlerge dizbeklesip, sol dizbeklesken so'zine basqa bir predmet, waqıyalarg'a qatnaslı salıstırıwshılıq ma'ni beredi. Ayırım aylanbalar payda bolg'an jerler *da'ryadan go're* ko'birek ko'lge usaydı (K.M.). Samal *buring'ıdan go're* biraz pa'tlengen (A.O.).

Basqa, o'zge, bo'ten tirkewishleri shig'is sepliginde atawish ha'm atawishliq xızmettegi so'zler menen qollanılıp, sol so'zlerge ajratırıwshılıq ma'ni beredi: Qazan-tabaq bette shıydek jabılg'an *sho'pshekten basqa* heshna'rse ko'rinbeydi (T.Q.). Saray ishinde *qarawıllardan o'zge* adam joq edi (K.M.). Kemedede *o'zinen bo'ten* jan joq (M.S.).

Aslam, artıq tirkewishleri san mug'dar ma'nisindegi atawish so'zler menen dizbeklesip mug'darlıq ma'ni an'latadı: El ishinen *min nan aslam* no'ker jıynap qayttı (K.M.). Ol *qırq jıldan artıq* xan bolg'an edı (J.Sh.).

Sorawlar

So'z shaqapları qanday toparlarga bo'linedi? Ko'mekshi so'zlerdin' ma'nili so'z shaqaplarınan ayırmashılıg'ı qanday, olar ne ushın ko'mekshi so'zler dep ataladı?

Ko'mekshi so'zler neshege bo'linedi, atap aytın', olardin' birinen o'zgesheligi qanday, misallar keltirip tu'sindirin'?

Tirkewishler ne ushın ko'mekshi so'z toparına kiredi. Onın' ma'nili so'zlerden ayırmashılıg'ın aytın'? Misallar keltirin'.

Tirkewishlerdin' tu'rlerin aytın', qaysı tirkewishler tu'pkilikli tirkewishke, qaysı tirkewishler atawish toparına kiredi, atap aytın'?

Tirkewishler qaysı seplik qosimtalı so'zler menen dizbeklesedi. Ataw, iyelik seplikleri menen dizbeklesetug'ın tirkewishlerdi aytın'?

Baris, shıg'ıs seplikleri menen qollanilatug'ın tirkewishlerdi aytın', misallar keltirin'?

DA'NEKERLER

§ 138. Da'nekerler haqqında tu'sinik. Da'nekerler-ten' ma'nili so'zlerdi, ten' ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' sin'arların baylanıstırıwshı ko'mekshi so'z shaqabı. Da'nekerler de basqa ko'mekshi so'zler sıyaqlı, grammatikalıq jaqtan o'zgermeydi ha'm o'z aldına tolıq leksikalıq ma'nige iye bolmaydı. Sonlıqtan olar grammatikalıq ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı.

Da'nekerler sintaksislik xızmeti jag'ınan jay ga'plerdin' quramında birgelkili ag'zalıdı, qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdi o'z ara ma'nilik jaqtan baylanıstırıwshı da'nekerlik xızmetti atqaradı.

Izertlewshiler ga'p ha'm ga'ptegi so'zlerdi baylanıstırıwda da'nekerler intonatsiyag'a qarag'anda a'dewir son' payda bolg'an dep esaplaydı. Bul pikirdi ko'mekshi so'zlerdin', sonın' biri da'nekerlerdin' tariyxıy shıg'ısı, rawajlanıwı jag'ınan ma'nili so'zler almasıq, feyil, sanlıq, ra'wishlerdin' da'slepki leksikalıq ma'nisin joytıp, ga'p ha'm ga'ptegi so'zlerdi baylanıstırıwshı ko'mekshi grammatikalıq quralg'a aynalg'anlıg'ı tastıyıqlaydı.¹

Da'nekerler morfologiyalıq qurılısına qaray, *dara da'nekerler* (da, de, ha'm, ja'ne, al, lekin, sebebi, sonlıqtan, ga', ga'hi, eger, o'ytkeni, bir, birese, birde, geyde, bazda, t.b.) ha'm *qospa da'nekerler* (sol sebepli, sonın'

ushın, sol ushın, sonın' na'tiyjesinde, nege desen', degen menen) bolıp bo'linedi.

Da'nekerler sintaksislik xızmeti ha'm ma'nisine qaray, dizbeklewshi da'nekerler ha'm bag'ındırıwshı da'nekerler bolıp eki toparg'a bo'linedi.

DIZBEKLEWSHI DA'NEKERLER

Dizbeklewshi da'nekerler jay ga'plerdin' quramında ten' ma'nili birgelkili ag'zalıdı, qospa ga'ptin' quramında ten' ma'nili jay ga'plerdi baylanıstıradı. Olar ten' ma'nili birgelkili ag'zalıdın' yamasa jay ga'plerdin' arasında tek baylanıstırıwshı xızmetti g'ana atqarıp qoymay, baylanıstırıp kelgen sintaksislik kategoriyalardıń quramında ha'r tu'rli grammatikalıq ma'nilerdi payda etedi.

Dizbeklewshi da'nekerler ten' ma'nili so'z benen so'zdi ha'm jay ga'plerdi baylanıstırıw ma'nisine qaray to'rt tu'rge bo'linedi: 1) biriktiriwshi da'neker, 2) qarsılas da'neker, 3) awıspalı da'neker, 4) gezekles da'neker.

§ 139. Biriktiriwshi da'nekerler. Biriktiriwshi da'nekerlerdin' toparın da-de, ha'm, ha'm de, ja'ne, ja'ne de, tag'ı, tag'ı da, menen, benen, penen, al da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler birgelkili ga'p ag'zaların ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'plerdi ten' ma'nide baylanıstıradı. Dizbeklewshi da'nekerlerdin' birgelkili ag'za ha'm jay ga'plerdi baylanıstırıw da'rejesi birdey emes. Joqarıda atalg'an da'nekerlerdin' al da'nekerinen basqası birgelkili ag'zalıdı baylanıstırıwda ken' qollanıladı.

Da-de, ta-te da'nekerleri. Bul da'nekerler ga'p ishinde baylanıstırıwshılıq xızmetine qaray haqıyqıy da'neker ha'm janapaylıq da'neker bolıp bo'linedi. Da-de da'nekeri haqıyqıy da'nekerlik xızmette qollanılğ'anda so'z benen so'zdi, eki sin'arlı birgelkili ag'zalıdı yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'plerdi baylanıstıradı. Olar to'mendegi jag'daylarda haqıyqıy da'nekerlik xızmetlerdi atqaradı:

1) birgelkili bolmag'an eki so'zdin' arasin baylanıstıradı: Ol ızalanıp ton'qıldadı da ju'rđi (A.T.). Jolbaris toran'g'ıldın' tu'binde birazg'a shekem arman-berman keselep ju'rđi de qoydı (O.A.);

2) eki sin'arlı birgelkili ag'zalıdın' arasında biriktiriwshi da'nekerlik xızmette qollanıladı: A'llen waqıtta Alaqus Gu'ljannın' qasına jetip keldi de, quyrıg'ın bilg'an'lattı (S.A.). Ol kemesinin' basın qır jag'ag'a tiredi de, awız arqag'a qarag'an baraqtin' qasına kelip toqtadı (O.A.);

3) eki sin'arlı dizbekli qospa ga'plerdi baylanıstıradı: Qapı qattı ashıldı da, awızdan u'lken deneli adam ko'rindi (K.S.). Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı da, o'zleri onı ku'tpey-aq institutqa qaray jol aldı (T.N.). Bizler ha'zir shay iship bolamız da, ha'mmemiz bag'qa minna na'lsheledi tigemiz (M.Ka'rim).

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. II. ч I. Части речи и словообразование. М., 1952, 452-бет; Шербаков А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., Изд-во «Наука», 1987 50-бет; Мусаев К.М. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., «Наука» 1988 509-510-бетлер.

Da-de da'nekerleri to'mendegi jag'daylarda janapaylıq-da'nekerlik ma'nide qullanıladı:

1) o'zi dizbeklesken so'zlerge ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı son'g'ı so'z benen baylanıstıradı: Batıstan ko'terilgen qara bultlar Shag'ırlıq tawlarınin' *aspanın da* qaplap alg'an edi (J.S.). Abat asıqpay otırip qozılardıń *ekewin de* paltosına oradı (T.Q.);

2) birgelkili ag'zalardıń ha'rbir sın'arı menen qaytalanıp kelip, da'nekerlik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı birgelkili ag'zalardı baylanıstıradı: Suwg'a salıng'an na'rete *de*, ko'rgen aw *da*, tartqan jılım *da* sig'asıp balıqqa tol'g'an. Arbanın' astınan ko'terilgen shan' *da*, do'n'gelekte atlardıń doynaq taslawları *da*, sherim dizginler *de*, aspanda qalıp baratır'g'an bultlar todası *da*, do'gerek dashtag'ı sho'pler *de*, salmalar menen bulaqlar *da*, tuslarınan o'tip atır'g'an basqa atlılar menen arbalar *da*, jol boyındag'ı qarlıg'ashlar *da*, qullası, bulardıń ba'rı *de* baxıt pa'rwazında pa'lpal'engen go'zzallıqtın' ko'rinisi edi (Sh.A.).

Geyde da-de da'nekeri eki sın'arlı birgelkili feyil bayanlawıshlardı da baylanıstırıp keledi. Bunday jag'dayda bir subiektin' ha'r tu'rli is-ha'reketin bir-birine in'g'aylastırıp, is-ha'reketin isleniwinin' bir waqıtta bolg'anın bildiredi. Birgelkili feyil bayanlawıshlardı kontaktlıq ornın ta'rtipte baylanıstıradı. Birgelkili feyil bayanlawıstıń arasına irkilis belgisi qoyılmaydı: Eki dos bir-birine jalt qarastı *da* tu'sinisti (B.B.). Ayparsha bizler menen xoshlastı *da* ketip qaldı (G.İ.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı, menen da'nekerleri. Bul da'nekerler, ko'binese eki sın'arlı birgelkili ag'zalardı ha'm dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin ten' ma'nide baylanıstıradı: Neft *ha'm* gaz xalıq xojalıg'ının' barlıq tarawlarında paydalanıladı. Aldına da'stu'rxan tolı nan *menen* qant qoydı. Olar ken'sede ko'p waqıt otırdı, oylastı *ha'm* ken'esti (J.A.). Ta'biyat julma jıl o'zinin' ma'wsimi kelip, az irkilis jasaydı *da*, *ja'ne* aldına qaray zırlay beredi (O'.X.). Shıdamadı, *tag'ı* ta'kirarladı (T.Q.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı da'nekerleri birgelkili ag'zalardıń ha'r biri menen qaytalanıp ta keledi. Bunday jag'dayda birgelkili ag'zalardıń ma'nisi ayqınlanadı ha'm ga'p stillik jaqtan ekspressivlik tu's aladı: Insqul biy *ha'm* ashıwlı, *ha'm* quwanışlı so'yledi (T.Q.). *Ja'ne* qaraydı, *ja'ne* qosıg'ın dawam etedi (M.D.). *Tag'ı* Petkanın' qasına bardım, *tag'ı* ishke kirdim (Sh.S.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı, tag'ı da da'nekerleri, tiykarınan, mezgilles dizbekli qospa ga'plerdin' sın'arların ten' ma'nide baylanıstıradı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları bir waqıtlı ha'm izbe-izli islengen is-ha'reketlerdi bildiredi: Endi ol eplep turıwdı oyladı ha'm qarmalanıp ju'rip bir sho'ptin' putag'ına qolı tiydi (S.S.). Mine, eki qoy o'leyin dep atır *ja'ne* neshe janlıqtın' jaralang'anın bilmeymen (M.D.). Tu'nde pu'tkil ja'ma'a't atınan qutlıqladım, *tag'ı* o'zim quwandım. Bul oydı baslıq ta ko'rđı, *tag'ı* bir o'lshewshi de ko'rđı (O'.X.).

Al da'nekeri. Al da'nekerinin' sintaksislik xızmeti basqa biriktiriwshi da'nekerlerge salıstır'anda a'dewir ken'. Ol biriktiriwshi da'nekerlerdin' toparına kirgen menen, tek usı ma'nide sheklenip qalmaydı. Ma'nilik jaqtan qarsılas, salıstırmalı dizbekli qospa ga'plerdin' sın'arların da baylanıstıradı. Al da'nekeri biriktiriwshi da'neker xızmetinde kelgende, dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinen an'latıl'g'an is-ha'reket, waqıyaların' bir waqıtta ha'm izbe-izli islengen mezgillesligin bildiredi: Ha'wizge turıdap suw quıwdan jan-jaqtan ha'kkelek atıp g'arqıldasqa qurbaqalar kele basladı, al o'li balıqlardıń to'slikleri aq qag'azday jaltırıp, suw betine qalıqtı (T.Q.). Sol waqıtta jay jang'an ottın' ushqını jalıng'a aynaldı, al jalınan o'rt payda boldı (X.S.). Kempir aqlıg'ın jubattı, al Gu'layım'atızda isledi (S.S.).

§ 140. Qarsılas da'nekerler. Qarsılas da'nekerlerdin' toparın biraq, lekin, sonda da, solay da, so'ytse de, solay bolsa da, bolmasa, al da'nekerleri ha'm da'nekerlik xızmettegi degen menen, onın' menen, tek, qalay da, a'tten', t.b. sıyaqlı ko'mekshi so'zler quraydı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa birgelkili ag'za ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bir-biri menen qarama-qarsı ma'nide baylanısadı.

Qarsılas da'nekerler, tiykarınan, birgelkili bayanlawıshlardı, geyde birgelkili anıqlawısh, tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlardı da baylanıstırıp keledi: Jawingerler aqır'g'ı oq qalg'ang'a shekem sawash ju'rgizdi, *biraq* keyin sheginbedi. Alliyar olardı shıramıtadı, *lekin* tanımadı. Boyı kishkene, *biraq* og'ın iri dawıslı Su'yindik biy orınsız qızbaytug'ın g'arrı edi (T.Q.). Kelinshek onın' ha'reketlerinen-aq a'lle na'rselerge kewli toqlıg'ın, *biraq* asıg'ıslıg'ın an'g'ardı (T.Q.).

Qarsılas da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' sın'arların baylanıstırıwda geypara o'zgesheliklerge iye boladı:

1. Biraq, lekin da'nekerleri ma'nileri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an jay ga'plerdi qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı: Dawıl tınayın dedi, *biraq* qar japalaqlap jawıp tur (S.S.). Malları bos ju'r, *lekin* atı joq (A.Bek.). Qazan-tabaq, oshaq ornı joq, *biraq* ha'mme jerine kiyiz to'selgen (T.Q.).

2. Bayanlawıshları birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız feyilden bolg'an jay ga'plerdi baylanıstıradı: Ol jaslıg'ında qarlıwlı adam bolg'an, *biraq* jarılıq ja'biri og'an mu'mkinshilik bermegen (O'.X.). Aldında yarım bettey jazıl'g'an xat jatır, *lekin* qa'lemi ko'rinbeydi (Sh.R.).

3. Jay yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshlarınin' ekewi de bolımsızlıq yamasa bolımlı ma'nide kelgende, olardı qarama-qarsı ma'nide baylanıstıradı: Shayıqtın' bul ga'pi Mamang'a unamadı, *biraq* u'ndemedi (T.Q.). Bag'anag'ı ızg'ırıq pa'seydi, *lekin* ku'n suwıq eken (A'.Ya.).

Sonda da, solay da, solay bolsa da, sonday da bolsa, so'ytse de, degen menen da'nekerleri de jay ga'plerdi baylanıstırıwda geypara o'zgesheliklerge iye boladı.

Sonda da da'nekeri qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdin' arasinda kelip, olardin' qarsılaslıq ma'nisine anıqlıq beredi: Ataların'nın' su'yeneri joq, *sonda da* tas ju'reklik etkisi keledi (T.Q.). Baxıt biraz sharshayın dedi, *sonda da* ol jumısın toqtatpadı (Q.D.). Attan tu'sip piyadalap ju'rgen eken, *sonda da* betley almag'an, dawıl olardin' bet terisin sıyırtıp taslag'an (Sh.A.).

Solay da, solay bolsa da, sonday da bolsa, so'ytse de, degen menen da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda sonday da da'nekerine sinonim bolıp keledi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'plerde da'slepki jay ga'ptin' mazmunına, ko'binese son'g'ı jay ga'p qarama-qarsı keledi: Aqsulıw da Turdibektin' turpayı so'zlerine ashıwlanıp qalg'an, *solay da* ol tuwısqan degen so'zdi ayırıqsha bahalaydı (S.X.). Og'an ha'mme ko'meklesti, *so'ytse de* ol wa'desin ornılay almadı (X.S.). Barlıq ma'selede o'zinin' haq ekenligine isendi, *solay bolsa da* bul ushırasıw onın' aq kewlin qabartarlıqtay iz qaldırıp ketti (Sh.R.). Dayım da qara aspandı qapılıp berdi, *degen menen* aytqanınin' ba'ri durıs edi (Sh.S.).

Al, bolmasa da'nekerleri. Bul da'nekerler da'slepki jay ga'pten an'lanıl'g'an is-ha'reket, waqıyag'a son'g'ı jay ga'pti qarama-qarsı ma'nide qoyıw arqalı baylanıstıradı. A'sirese *al* da'nekeri qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdi qarama-qarsı ma'nide baylanıstırıw ushın qollanıladı. Misalı: Olar u'ylerine qaytıw'g'a asıqtı, *al* men bolsam, jan'a jumıs haqqında oyladı (O'.A.). Uluwma onın' quwanışı qısqa bolg'an, *al* qayg'ısı ju'da' erte kelgen (A.Bek.). Dayın'dı ko'rip qayt degen son' barıp edik, *bolmasa* qonaq jerimiz quwg'an joq (Sh.S.).

Al da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin salıstırmalı ma'nide baylanıstırıp ta keledi. Bunday jag'dayda jay ga'pler menen mazmunı jag'man bir-birine qarama-qarsı qoyılıw arqalı salıstırıladı: Ata-anası jarlı qusaydı, *al* kelin bala miynet su'ygish, kishi peyil qız eken. Adamlar jerde da'n o'sirip jetistirse, *al* jer adamnın' o'zin o'sirip jetistiredi (Sh.A.).

Tek, degen menen, qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zleri de qarsılas da'nekerlik xızmette qollanıladı. Tek ko'mekshi so'zi dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp kelgende, biraq da'nekerine sinonimles boladı: Apa, ha'zir men quwanıstan qus bolıp ushqım keledi, *tek* qanatım joq da' (O'.X.). Gerbish to'selgen bul jaydın' aynası joq, *tek* g'ana maylı qag'az jabıstırıl'g'an to'bedegi tu'n'liktin' qurttay jariq tu'sip turadı (A.Muxtar).

Qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zleri da'nekerlik xızmette kelgende, baylanıstırıwshı da'nekerlik xızmeti menen qatar, dizbekli qospa ga'ptin' son'g'ı jay ga'pine ku'sheytıwshilik-modallıq ma'ni de beredi: Biraq

jawrag'anım o'zime ma'lim edi, *qalay da* a'lleqashan unutilıp baratır'g'an erkeligim tuta qoymadı (Sh.S.). Qonıp ketsek-a'm bolar edi, *a'tten'* bulka'ra suwıqlıq qıladı (T.Q.). Negizinde maydan iyeleri shempionlarga ta'n oyın ko'rsete alg'an edi, *a'tten'* a'wmet bul saparı olarg'a qıya baqpaqı («Q.J.»).

§ 141. Awıspalı da'nekerler. Awıspalı da'nekerlerdin' toparın, tiyka-rınan ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, a'lle, ne da'nekerleri quraydı. Sonday-aq awıspalı (ayırıwshı) da'nekerlik xızmette ha'tte, ha'tteki, ba'lkim, a'sirese, meyli, kerek bolsa, kerek desen', t.b. ko'mekshi so'zleri de qollanıladı.

Awıspalı da'nekerler jay ga'plerdin' quramında birgelkili ag'zalardı, dizbekli qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdi baylanıstıradı. Ma'nilik jaqtan olar sol sintaksislik kategoriyalar arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyalardın' awıspalı ma'nide keletug'inin bildiredi.

Awıspalı da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zalardın' ha'r biri menen ta'kirarlanıp qollanıladı. Olar ta'kirarlanıp qollanılg'anda ha'r bir birgelkili ag'zanın' aldında keledi ha'm birgelkili ag'zalardın' arasında intonatsiya islenedi: Ol menin' xatımdı sira' oqımag'anday, *ya* ga'p qozg'amaydı, *ya* juwap bermeydi (T.Q.). A'sirese oraqtın' waqtı kelgende ha'pte boyına u'ydi ko'rmeı, ku'ni-tu'ni qırman basında, *bolmasa* da'n qabıllaytug'ın stantsiyada, *yamasa* jolda ju'retug'ın edik (Sh.A.) Menin'she, *ya* Aydos, *ya* Begis, *ya* Mirjıq barıwı kerek (T.Q.).

Awıspalı da'nekerler qaytalanbay, eki sın'arlı birgelkili ag'zalardı baylanıstırıp kelgende, birgelkili ag'zalardın' arasında pauza islenbeydi: Men erten' *ya* arg'ı ku'ni keshte kelermen. Onı Arzıw *ya* Shınıbiykege bildirgen joq (J.A.).

Awıspalı da'nekerlerdin' birgelkili ag'zalardın' arasında joqarıdag'ı sıyaqlı eki tu'rli qollanıwı geypara o'zgesheliklerge iye boladı. *Ya*, *yamasa* da'nekerleri eki sın'arlı birgelkili ag'zalardı baylanıstırıp kelgende, ma'nileri bir-birine jaqın bolg'an awıspalılıqtı bildiredi. Al birgelkili ag'zalardın' ha'r biri menen qaytalanıp kelgende, birgelkili bolıp kelgen so'zlerdi bir-birinen ayırımlap, daralap ko'rsetedi: Bılayınsha, onın' sın-sımbatı el gezgen da'rwishke *ya* mollag'a uqsas edi (O'.X.). Sag'an qurılıshı *ya* neftshinin' arasınan Maqsetti izlewdirin' keregi joq (Sh.S.). *Ya* qashqan-lardan, *ya* quwg'ınshılardan hesh da'rek tappadı (T.Q.). *Ne* atız-shelde, *ne* jolda qıbrılag'an jan joq (O.B.).

Da'nekerlik xızmettegi a'sirese, ha'tte, ha'tteki, ba'lkim, kerek bolsa ko'mekshi so'zleri, ko'binese birgelkili ag'zalardın' arasında qaytalanbay, bir ret kelip qollanıladı. Bul da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler ko'p sın'arlı birgelkili ag'zalardın' arasın baylanıstırıp kelgende birinin' ma'nisin basqalarınan ayırımlap, ku'sheytıp ko'rsetedi: Sol jan'alıg'ının' biri xat jazsa da, kitap oqısa da, *ha'tteki* awqat jegende de stoldan paydalanıw

edi (T.Q.). Mirzabek penen Jumagu'ldin' so'zi ha'm isi, *a'sirese* ju'regi bir-birine ug'umsqan waqitta g'ana olardin' muxabbati turaqli muxabbat bolatug'm edi (O'.A.).

Meyli, ba'lkim ko'mekshi so'zleri de ya, ya'ki da'nekerleri siyaqli birgelkili ag'zalardin' ha'rbir sin'an menen qaytalanip qollaniladi. Ma'nileri ya, ya'ki da'nekerlerine jaqin sinonimlik ma'nide kelip, birgelkili ag'zalardi sol da'nekerler menen aralas kelip te baylanistiradi: *Meyli* shel jag'alap baratirg'anda bolsin, *meyli* u'yinde otirg'anda bolsin, mudam bir na'rselerdi oylap, waqti-waqti gu'rsinedi (Sh.S.). Xosh inim! *Ba'lkim* ko'risermiz, *ba'lkim* ko'rispespiz, -dedi Borodinnin' dawisi qaltirap (T.Q.). Biraq ta Nesibelinin' *meyli* u'yinde bolsa da, *meyli* jumista bolsa da, *ya'ki* basqa jerde bolsa da agronom bolw a'rmani oyinan turnaq ushi shiqqan emes (O'.A.).

Awispali da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' awispali tu'rin qurawg'a qatnasadi. Ya, ya'ki, yamasa, ya bolmasa da'nekerleri eki jay ga'pti baylanistiradi yamasa ha'rbir jay ga'p penen qaytalanip kelip te qollaniladi. Ust da'nekerlerdin' qatnasindagi jay ga'plerdin' is-ha'reketleri awispali ma'ni bildiriw menen qatar, boljawli ma'nige de iye boladi: Bul so'zdi o'z adamlarina Ismayil aytti ya saray adamlari aytti (K.M.). *Ya bolmasa* bir jeri buzildi ma' eken, *yamasa* Xojabay nasazliq etip, jolda awdanihp qaldima eken (O'.X.).

Bolmasa, ya bolmasa, ya'ki bolmasa da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari, ko'binese modalliq ma'nide keledi ha'm ga'ptin' uluwmalik mazmunidan da modalliq ma'ni an'latadi: *Ba'lkim*, og'an shonlardin' o'zleri bir ba'le qilg'an shig'ar, *bolmasa* bizin' hayallar arag'a ot taslawi itimal (O'.X.). Endi aniqlap oylanip qaran', qa'ne, shopandi sizlerge men tayarlap berdim be, *ya'ki bolmasa* mag'an sizler tayarlap berdin'iz be? (Sh.S.).

A'lle da'nekeri, tiykarinan, dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir jay ga'pi menen qaytalanip qollaniladi. Bul da'nekerdin' qatnasinda du'zilgen dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri modalliq ma'nige iye boladi: *A'lle* oshaqta ot bar, *a'lle* shura janrwl (O'.X.). *A'lle* birew keledi dep oylayma, *a'lle* sol jaqan bir so'z boladi deyme, a'ytewir jaltaq-jaltaq qaraydi (Sh.S.).

§ 142. Gezekles da'nekerler. Gezekles da'nekerlerinin' toparin ga', ga'hi, geyde, ga'de, bazda, bir, birese, birde, a'ri da'nekerleri quraydi. Bul da'nekerler birgelkili ag'zalardi ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plardi gezekleslik ma'nide baylanistiradi.

Gezekles da'nekerlerden ga' da'nekeri birgelkili ag'zalardi baylanistirawda o'nimli qollaniladi. Bul da'neker shig'isi ha'm ma'nisi jag'nan ga'hi da'nekerine jaqin, ha'tte on ga'hi da'nekerinin' qisqarg'an varianti dep qarawg'a boladi.

Ga', ga'hi da'nekerleri tu'rkiy tillerine shig'isi jag'nan tariyxiy-ma'deniy qatnasqlar tiykarinda parsi tilinen o'zlesken. Ga'hi, ga' denekeri da'slepki shig'isinda u'sh sesten quralg'an goh, kah' tu'rinde qollanilg'an. Olar ha'rbir tu'rkiy tilinin' son'gi rawajlanw da'wirlerine baylanish awizeki so'ylew tilinin' ta'siri tiykarinda fonetikalik o'zgeriske ushirap, ga'hi, ga' tu'rinde qollanilatug'in bolg'an. Ma'selen, bul da'neker ha'zirgi o'zbek tilinde gah, goh tu'rinde qollanilw menen qatar, goho, gohi, qaraqalpaq tilinde ga'hi tu'rinde o, i sesleri qosilip, eki buwinli bolip qollaniladi. Demek, bir buwinli gah da'nekerinin' qisqarg'an ga' yamasa eki buwinli ga'hi tu'rinde qollanilw onin' rawajlanw ha'm transformatsiyasinin' na'tiyjesi boladi.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ga'hi da'nekerlerinin' ga' varianti jiyi qollaniladi. Onin' eki buwinli tu'ri (ga'hi) XIX a'sirdegi klassik shayirlardin' shig'armalarinda, a'sirese da'stanlarda o'nimli ushirasadi:

Ga'hi, yig'lap, *ga'hi* ku'ldim,
Yaman ishlerden shekildim (A'jiniyaz).
Jaman adam nasaqshil,
A'ytewir jerge usaqshil,
Ga'hi ko'kshil, *ga'hi* aqshil,
Ol ba'leden aqil alma. (O'tesh).
G'osh jigit basinan ne ishler keshir,
Ga'qan yutip, *ga'hi* ku'nde pal isher (A.M.).
Ga'hi ju'ris, *ga'hi* jorg'a,
On eki muqam oynadi («Q.»).

Gezekles da'nekerleri, ko'binese jay ga'plerdin' quraminda birgelkili ma'nili atawish ha'm feyil so'zlerdi baylanistirip, predmet, belgi ha'm is-ha'reketdin' isleniwindegi gezekleslikni bildiredi, birgelkili ag'zalardin' ha'rbiri menen qaytalanip keledi:

Ga'hi ko'lide, *ga'hi* sho'lide,
Batir jetken jerlerge,
Miyman bolip baradi («Qoblan»).

So'ytip, aq shashli analar, ka'ywan hayallar meni *ga'hi* o'tmishke, *ga'hi* baxit tan'i atqan ku'nlerge ertip ketedi (O'.X.). Ja'lmen *birese* o'zinen o'ktemirek otirg'an Jiyemuratqa, *birese* esik bettegi Temirbekke qaraydi (T.Q.). Tog'ay arasinan *a'ri* mun'li, *a'ri* jag'imli nama shariqladi (Sh.S.).

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri, tiykarinan, birese, birde, bazda, ga', ga'de, geyde da'nekerleri arqali baylanisadi. Birese, birde,

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., «Наука», 1973. 376-бет; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., «Наука», 1987, 119-бет; XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. Toshkent, «Фан», 1986, 225-бет.

bazda da'nekerleri ma'nilik jaqтан bir-birine ku'ta' jaqın, bir ma'nide keledi. Bul da'nekerlerdi ga'p ishinde birinin' ornına birin' almastırıp qollana beriwge de boladı: Onın' *birese* qolları ko'teriledi, *birese* ayaqları shalthıq ha'reketlerin tastıyıqlaydı (S.S.). Hawa rayı ku'nine qırq qubıladı: *birde* quyash ko'rinip aynalanı ısıtadı, *birde* silpilep jawın jawadı (T.Q.).

Ga', *ga'de*, *geyde* da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda ken' qollanıladı. Olar ha'rbir jay ga'p penen qaytalanıp ta, yamasa eki jay ga'ptin' arasın baylanıstırıp ta kele beredi: Aspanda kewilsiz ag'arg'an ay *ga'* bult arasınan sig'alap qaraydı, *ga'* ol da ton'ıp ko'rpege kirgendey bult arasına jasırınadı (M.L.). Ol *geyde* shashın tsilindr qıladı, *geyde* o'zi rusalka boladı, *geyde* eki tal shashın qasın' u'stine kekil etip tu'sirip, basqasın bir burım etip o'redi (T.Q.). Aspan bul jag'ımsız dawıstan jerkenip silkingendey boldı, *bazda* gu'ldirmama qattı gu'rkirep-gu'rkirep jiberdi (O'.X.).

BAG'INDIRIWSHI DA'NEKERLER

§ 143. Bag'ındırıwshı da'nekerler haqqında tu'sinik. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' toparın o'ytkeni, sebebi, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', nege degende, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, eger, eger de, onda, sonda g'ana da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi birin' ekinshisine ma'nilik jaqтан bag'ındırıw jolı menen baylanıstıradı. Jay ga'pleri bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' qatnasında du'zilgen qospa ga'pler da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p boladı: Biz bunı isley alamız, sebebi jaqtılıq biz ta'repte (As.M.). Ishke kirgende İvan onı birden tanıy almadı, sonlıqtan ol sa'l irkilin'kiredi (B.Bek.). Bul bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'pleri sebebi, sonlıqtan da'nekerleri arqalı baylanısqan. Olar eki jay ga'ptin' arasında kelip, sol jay ga'plerden an'lanıl'g'an mazmunın' bir-birine baylanısh iske asatug'in-lig'in yamasa iske asqanlıg'ın' mazmunı boyınsha bir-birine g'a'rezli ekenligin bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdi semantika-funktsionallıq aspektte dizbeklewshı da'nekerler ha'm bag'ındırıwshı da'nekerler dep eki toparg'a bo'liw N.A.Baskakovtin' miynetlerinen baslanadı.¹ Sog'an qaramastan, bag'ındırıwshı da'nekerler orta mekteplerge ha'm joqarı oqıw orınlarına arnal'g'an sabaqlıqlarda² jaqing'a deyin o'z aldına u'yrenilmey, dizbeklewshı da'nekerlerdin' quramında qaralıp keldi. Qaraqalpaq tilinde de, basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, dizbeklilik ha'm bag'ının'qılıq da'nekerler arqalı

an'latadı. Da'nekerler dizbeklilik ha'm bag'ının'qılıqtı olardıń da'nekersiz tu'rine qarag'anda biraz ayqınraq bildiredi.

Bag'ının'qılıq tiykarınan sebep (sebebi, o'ytkeni, nege desen'); na'tiyje (sonlıqtan, sol sebepli, sonın' ushın, na'tiyjede, t.b.), sha'rt (eger, eger de, onda, t.b.) da'nekerleri arqalı bildiriledi. Bul da'nekerlerdin' bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwdegi rolin esapqa almay, dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdi bayanlawısh formaların' bildiriwine qaray shegaralawshılıq bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'plerdi de dizbekli qospa dep u'yreniwge alıp keledi. Ma'selen, ha'zirge deyin qazaq, qaraqalpaq tillerinde joqarıda atalg'an bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı du'zilgen qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep qaralıp kiyatır.¹

Biraq qazaq, qırq'ız, qaraqalpaq tillerindegi son'g'ı izertlewlerde atalg'an da'nekerler arqalı baylanısqan qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'pler dep qaraladı.² Sonday-aq son'g'ı ko'pshilik grammatikalıq izertlewlerde de bag'ındırıwshı da'nekerlerdi dizbekli da'nekerlerdin' toparında emes, o'z aldına bo'lip, bag'ındırıwshı da'neker dep u'yreniw ken' orn aldı.³ Demek, bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' teoriyalıq tiykarları ilimiy miynetlerde jetkilikli da'rejede anıqlang'an. Sonlıqtan joqarıda ko'rsetilgen da'nekerlerdi qaraqalpaq tilinde qa'liplesken tu'rde bag'ındırıwshı da'neker dep u'yreniw ha'zirgi grammatikalıq izertlewlerdin' talabına tolıq juwap beredi.

Bag'ındırıwshı da'nekerler ga'pte qollanıw ma'nisine qaray, sebep da'nekeri, na'tiyje da'nekeri ha'm sha'rt da'nekeri bolıp u'shke bo'linedi.

§ 144. Sebeplı da'nekerleri. Sebeplı da'nekerin' toparına sebebi, o'ytkeni, nege desen' da'nekerleri kiredi. Bul da'nekerler ma'nilik jaqтан qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaların' isleniw ya islenbew sebebin bildiredi. Bundag'ı da'nekerler arqalı baylanis-

¹ Қазақ тілінің грамматикасы. II синтаксис. Алматы, «Ғылым» баспасы, 1967, 165, 174-176-беттер; Аманжолов С., Хасанов А., Уйыкбаев М. Қазақ тілі. 9-классқа арналған сабақлық. Алматы, «Рауан», 1992, 20-бет. Хәзіргі қарақалпақ тілі. Синтаксис. Университеттің филология факультеттері үшін сабақлық. Нөкіс. 1986, 211, 222-223-беттер; Нәжімов А. Хәзіргі қарақалпақ тілі. Синтаксис. Қоспа гәптер бойынша практикум қолданба. Нөкіс, 1990, 37-бет.

² Баскаков Н.А. Сложное предложение в каракалпакском языке. - «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». ч. III, Синтаксис. М., 1961, 223-бет. Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, «Наука», 1974, 160-167-беттер. Мирталиев М., Қырғыз тіліндегі татаал сөйлемдер Фрунзе, «Илим», 1981, 86-бет. Хәзіргі қарақалпақ тілінің грамматикасы. Синтаксис. Нөкіс. 1992 450-бет. Дәулетов Қарақалпақ тіліндегі қоспа гәптердің теориялық мәселелері. Нөкіс, 1993, 41-44-беттер. Дәуенов Е., Дәулетов М. Қарақалпақ тілі. VII-VIII класслар үшін сабақлық. Нөкіс. 1983, 190-бет.

³ Хәзіргі қарақалпақ әдебиі тілінің грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. Нөкіс. 1994, 381-385-бет. Дәуенов Е. Хәзіргі қарақалпақ тілінде көмекші сөзлер. Нөкіс. 1994. 74-78-бет.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. ч. I. Части речи и словообразование. М., 1952, 516-бет.

² Da'wletov A., t.b. Qaraqalpaq tili. 7-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Bilim», 1999, 60-бет.

qan jay ga'plerdin' birewi bas ga'p, ekinshisi bag'mın'qı ga'p bolıp keledi. Bag'mın'qı ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan g'a'rezli bolıp, bas ga'pten an'lanıl'g'an is-ha'rekettin' isleniw sebebin bildirip keledi: Dushpanlar meni jen'e almaydı, *sebebi* xalqımız buzılmas miytindey bekkem (S.A.). Biz elimizdin' tabısların maqtanış etemiz, *sebebi* bul tabıslar pu'tkil du'nyada paraxatshılıq isine xızmet etedi («E.Q.»). Bul kitap meni ju'da' qızıqtırdı, *o'ytenı* meni usı waqıtqa deyin olar haqqında heshna'rse bilmeytug'in edim (A.G.). Ba'lkim, ol kelmes, *nege desen'* onı men ko'shede ko'rdim. Bizler so'ylesiwdi toqtattıq, *nege desen'* Olga Nikolaevna Shishkindi doskag'ı shaqırdı (N.N.).

Bul ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıwshı bag'ındırıwshı da'nekerler son'g'ı jay ga'ptin' aldında kelip, da'slepki ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw sebebin bildiredi, son'g'ı ga'p ma'nilik jaqtan da'slepki ga'pke (bas ga'pke) bag'ınıshlı bolıp keledi.

§ 145. Na'tiyje da'nekerleri. Na'tiyje da'nekerlerinin toparın sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler de qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi ma'nilik jaqtan baylanıstırıp, na'tiyje bag'mın'qılı qospa ga'pti du'ziwge qatnasadı. Na'tiyje da'nekerleri arqalı baylanısqa qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' na'tiyje bildiriwshi jay ga'pi son', sol na'tiyjeni ju'zege keltiriwshi jay ga'p burın keledi. Na'tiyje da'nekerleri is-ha'rekettin' na'tiyjesi bol'g'an jay ga'ptin' (bas ga'ptin') aldında turadı: Ko'bisinin' nawaları, suw saqlag'ıshları joq, *sonlıqtan* qudıqlardıń suwları qum'g'a sin'ip, na'tiyjeli paydalanılmaı atır. («E.Q.»). Ku'n ayaz edi, *sol sebepli* ol qalın' kiyingen (Q.D.). Ol elatlı punktlerden alıs, *sol ushın* sol jerden jumısshılar poselkasın salıw kerek (S.S.). Geypara adamlar meni tın'lag'ısı kelmedi, *na'tiyjede* suwdın' kiyatır'g'an jag'ındag'ı qashını suw basıp ketti (T.N.).

§ 146. Sha'rt da'nekerleri. Sha'rt da'nekerinin' toparına eger, eger de, onda da'nekerleri kiredi. Bul da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi sha'rt ma'nisinde baylanıstıradı. Da'nekersiz sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'pke qarag'anda da'nekerli tu'rinin' ma'nisi birqansha anıq boladı. Sha'rt da'nekerlerinin' bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramında ko'rinip turıwı arqalı onın' sha'rt bag'mın'qılı qospa ekenligi ug'unıladı: *Eger* tog'aydın' ishinde Alabas degen boz attı minip ju'rsen' g'ana, ol bunday u'rginlerden seni omırawlap alıp shıg'adı. *Eger* kimde kim mag'an dus kelgen oqıwshı bola beredi dese, ol qa'telesedi (Sh.A.). *Eger de* brigada ag'zaları og'an tuwısqanlarsha ja'rdem bermegende, heshqashan da ol jaqsı burawlawshı bolıp jetise almag'an bolar edi (A.S.).

Geyde qospa ga'ptin' bag'mın'qı sin'arinin' bayanlawıshı sha'rt meyli ha'm g'anda qosımtalı hal feyilden bolıp, sha'rtlik ma'nisi onsha anıq bolmay kelgende, onın' ma'nisin anıq bildiriw ha'm ku'sheytıw ushın eki

da'neker de eger, onda tolıq qatnasadı. Bunday jag'dayda *eger* da'nekeri birinshi jay ga'ptin' aldında keledi: *Eger* buzaw teris kelgende, *onda* sıyırdın' tuwıwı qıyınlasadı («E.Q.»). *Eger* bul marallar hesh jaqqa ketip qalmay usı a'tırapta ju'retug'in bolsa, *onda* mehriban Shaqlı Maral Orazqul ag'ay menen Bekey apayg'a jaqında a'jayıp bir qon'ırawlı besik a'kelip beredi.

Sorawlar

1. Da'nekerler qanday so'z shaqabı? Olardıń o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytn'.
2. Da'nekerler qanday tu'rlerge bo'linedi? Dizbeklewshi da'nekerlerdin' toparına qanday da'nekerler kiredi atap aytn' ha'm olar qanday so'z ha'm ga'plerdi baylanıstıradı?
3. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdi atap aytn' ha'm olar qanday ga'plerdi baylanıstıradı? Misallar keltirin'.
4. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' bo'liniw tu'rlerin aytn'. Sebepl ha'm na'tiyje da'nekerlerinin' bir-birinen o'zgesheligin misallar keltirip tu'sindirin'.
5. Dizbeklewshi ha'm bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı qanday? Olar ne ushın birewleri dizbeklewshi, ekinshileri bag'ındırıwshı da'neker bolıp bo'lingen?

JANAPAYLAR

§ 147. Janapaylar haqqında tu'sinik. Ga'pke yamasa ga'ptegi o'zi qatnaslı so'zlerge qosımsha janapaylıq ma'ni qosatug'in ko'mekshi so'zler janapaydın' toparın du'zedi. Janapaylardın' qatarına to'mendegi ko'mekshi so'zler kiredi: ma/me (pa/pe, ba/be), tek, g'ana, tek g'ana, bolsa, gilen', gilkiy, ilgiy, ha'tteki, da/de (ta/te), tap, g'oy, aq, ha'm, aw, shı/shi, o's, sesh, a, a', o, mis/mis, mish/mish, t.b.

Janapaylar so'z tu'rlewshi ha'm so'z jasawshı qosımtalar menen o'zgermeydi, ga'p ag'zası bola almaydı. Olar so'zlerge, so'z dizbekleri, geyde ga'plerge ha'r tu'rli qosımsha u'steme ma'ni beriw ushın qollanıladı. Misalı: Sen *de* solay deysen' *be*? Asawdı *da* arqa moynın sıypalap u'yretedi deydi *g'oy*. Men tu'sinip turman-*aw*, Ayımxannın' gu'manı *g'oy* (İ.Q.). A'met *te* bul saparı a'kesi, *tek* sırtqı ko'rinisi boyınsha g'ana emes, ishki qurılısı menen *de*, so'zleri menen *de* jabayı ko'rinip, og'an jek ko'riniwshilik penen erdi (T.Q.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen ko'mekshi so'zler birewleri o'zi qatnaslı so'zdin' keyninde, ekinshi birewleri aldında kelip, sol so'zlerge qosımsha u'steme ma'ni berip kelgen. En' son'g'ı ga'ptin' quramında ma'nisi jag'ınan eki tu'rli janapay kelip, olardıń birewleri (de) o'zi qatnaslı so'zge ku'sheytıwshilik ma'ni, ekinshileri (tek, g'ana) ayırıwshewle ma'ni qosadı.

Janapaylar ga'p ishinde o'zi qatnaslı so'zler ha'm ga'plerge soraw, ayırıwshewle, ku'sheytıw ha'm modallıq ma'nilerdi beredi. Usı sıyaqlı

o'zgesheliklerine qaray: soraw janapayı, ayırıw-sheklew janapayı, ku'sheytiw janapayı ha'm modallıq janapayı bolıp 4 tu'rge bo'linedi.

§ 152. Soraw janapayları. Soraw janapaylarının ma'nisin *ma/me* (pa/pe, ba/be), *she* ko'mekshi so'zleri bildiredi. Bul janapaylar qatnasqan ga'pten sorawlıq ma'ni an'latıladi. Soraw janapayları, ko'binese bayanlawish xizmetindeki so'zlerdin' keynine dizbeklesip qollaniladi: Darya baylang'an. Usı o'zimizdin' A'miwda'rya *ma?* Iras aytasan' *ba?* Dig'ırıqtan qırq adımday to'menirekte emes *pe?* (İ.Q.) Endi sen basın'a qong'an baqıttı ba'rha turadı dep oylaysan' *ba?* (O'.X.).

Ma/me (pa/pe, ba/be) soraw janapayları boljaw ma'ni bildirip keledi: Xabar ha'mmede a'lleqanday seskeniw me, sergeklik pe, a'ytewir bir tu'rli sezim payda etti. Qaraqus pa'lpellep barıp, biyik jalg'ız toran'g'ıl'a qaray sarıqtı da, qona almadı *ma*, yamasa an'g'a ku'shi jetpedi *me*, qaytadan din' aspang'a ko'terilip, toran'g'ıldın' u'stin aynaladı (T.Q.).

Ma/me janapayı so'zlerge dizbeklesip qollanıl'anda sol qa'lpin o'zgeretpedi. Al, geyde ekinshi bettegi tu'bir menen qosımtanın' arasında *mi/mi* (pi/pi, bi/bi) tu'rinde o'zgerip aytiladi: Qalay, sawsap qalg'an joqısan', soldat dedi ku'lip (Sh.A.). —Amanbısan qutlı dalam? —dedi a'ste g'ana (Sh.A.). Saw-salamat ju'rmisen', balam? (A.A.).

She soraw janapayı ataw formasındag'ı atlıq, almasıq ha'm basqa da so'zler menen birge qollanılıp, juwap ma'nisindegi sorawlıq ma'ni an'latadı. Ol o'zi dizbeklesken so'zi menen birge ko'terin'ki dawıs penen aytilıp, sorawlıq ma'ni birqansha ku'shli boladı: Orazan batırdın' qılıshın berip ketken jetim *she?* Sol bulaqlardan suw shıqpasa *she?* (Sh.R.).

§ 149. Ayırıw-sheklew ha'm anıqlaw janapayları. Ayırıw-sheklew janapaylarının toparın tek, g'ana, tek g'ana bolsa, gilen', gilkiy, ilgyı sıyaqlı ko'mekshi so'zlerdin' toparı quraydı. Al anıqlaw janapayı ma'nisin g'oy, nag'ız, da'l ko'mekshi so'zleri bildiredi.

Ayırıw-sheklew janapayları o'zleri qatnaslı so'zlerdi basqa so'zlerden ayırımlap, sheklep ko'rsetedi. Tek janapayı o'zi qatnaslı so'zdin' aldında, al g'ana janapayı keyninde keledi. Bul eki janapay geyde ekewi qosılıp ayırıwshılıq ma'ni bildiredi: *Tek* Irisqul biy tikeymey, shayıqqa o'z to'rinen orn awıstırıw ushın sa'l jılastı (T.Q.). Adam degen *tek* ju'ziwdi g'ana bilmeytug'ınbedi. *Tek g'ana* baslıq Tinaliyevtin' ha'zirshe balalardı marapatlag'ısı kelmeytug'ın edi (Sh.A.).

Bolsa janapayı o'zi qatnaslı so'zdin' keynine dizbeklesip kelip, onı basqa so'zlerden ayırıp, bo'leklep ko'rsetedi: Shımshıqlar *bolsa* jug'ırlasıp, ana shaqadan mına shaqag'a ushıp qonıp ju'r (Sh.R.). Kempir apam *bolsa* Oksananın' shashların tarap atır (M.Karim).

Gilkiy, gilen', ilgyı ko'mekshi so'zleri janapaylıq xızmette qolang'anda o'zleri baylanışlı so'zlerden burın kelip, sol so'zlerge birgelkili ajratıwshılıq ma'ni beredi: *Gilkiy* qon'ıratılalar bolıp Santawdı jag'alap otırdı (K.M.).

Qalanın' jaylarının' ko'pshiligi ha'zirgi usılda salıng'an ko'p qabatlı *gilen'* aq jaylar (M.S.). *Ilg'ıy* pıskın iri qawınlar palızlarda ten'keyisip jatır.

Ha'tteki, ta'nha, bir so'zleri de janapaylıq xızmette kelip, o'zleri dizbeklesken so'zlerge ajratıwshılıq ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: Du'rmiyinnen en' mayda na'rseler, *ha'tteki* esheyinde ko'zge tu'speytug'ın qıyqım-sıyqımlar'g'a deyin ko'rinip turdı (Sh.A.). Jekkelikte tuwıl'g'an o'z oylarına heshkim, *ta'nha* o'z ko'zi menen qarap, biypa'rwa bolmawı tiyis (T.Q.). *Bir* men emes, awıldın' jigitlerinin' ba'ri solay (S.S.).

Anıqlaw janapayının' toparın g'oy, nag'ız, da'l ko'mekshi so'zleri quraydı. Bul janapaylardan g'oy so'zi o'zi qatnaslı so'zden (bayanlawıştan) keyin kelip, pikirdi anıq etip beriw ushın qollaniladi: Balalıq minez de o'z aldına bir o'tkinshi qızıq o'mir g'oy. Batırlıq bizin' analarımızdan da shıqqan g'oy (K.S.). Shay sho'jeni alajaq bolg'anda men baqırdım g'oy (J.A.).

Nag'ız, da'l janapayları o'zleri qatnaslı so'zlerdin' aldında kelip, olardı ma'nisin da'l anıqlap ko'rsetedi: Sen o'zin' *nag'ız* gu'res adamısan' (İ.Yu.). Qaltamnan bir rupiydi alıp qarasam *da'l* o'zi eken. Mangusta degen maqluq jılanın' *nag'ız* piri eken (M.S.).

§ 150. Ku'sheytiw janapayları. Ku'sheytiw janapaylarının toparın da/de, ha'm, tap, aq, dag'ı, dı/di ko'mekshi so'zler quraydı. Bul janapaylar jeke so'z yamasa ga'ptin' ma'nisin k'sheytiw ushın qollaniladi.

Da/de janapayı o'zi qatnaslı so'zlerden keyin keledi. Ol jay ga'plerdegi belgili bir so'zdin' yamasa birgelkili ag'zalırdın' keynine dizbeklesip kelgende, sol so'zdin' ma'nisin basqa so'zlerge qarag'anda ku'sheytip ko'rsetedi: Biz niyet etip barg'an du'kanımızg'a *da* kire almadıq (Sh.S.). Bul jag'day Aytbaydı *da* qorqıttı (A.A.). Adam bende menen sheshilip so'ylespeytug'ın bul adamnıñ o'mir su'rip atırg'anlıg'ın heshkim elestirmedi *de*, qızıqpadı *da* (İ.Yu.).

Ha'm ko'mekshi so'zi janapaylıq xızmette qollanıl'anda da/de janapayına sinonim bolıp keledi. Bul da da/de janapayı sıyaqlı jeke so'zler menen kelgende, sol so'zden keyin, al birgelkili bolıp kelgen so'zler menen qollanıl'anda, sol so'zlerdin' ha'ribirinin' aldında kelip, olardı ma'nisin ku'sheytedi: Aysholpannıñ menin' menen *ha'm* isi bolmadı (J.A.). Ko'k jiyegin bu'gin *ha'm* ko're almadıq (S.S.). Jıyın-terimge mug'allimler *ha'm*, oqıwshılar *ha'm* jedel qatnastı.

An'latıw: da/de, ha'm ko'mekshi so'zleri ga'pte qollanıwına qaray, birde da'neker, birde janapay xızmetinde kelgende to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1) da'nekerlik xızmette qollanıl'anda en' kemi eki so'zdi (birgelkili ag'zalırdı) yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstıradı: Ol qapnıñ aldında sa'lkem eglenip turdı *da*, ishkerige kirip

ketti (Sh.S.). Altı shopan bag'ana azanda qoylardı jayıp ketti *de*, Erpolat wa'jlerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi (M.D.);

2) janapaylıq xızmette qollanılǵanda jeke so'zlerge qosımsha ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: Bul a'distin' o'zi *de* kim kimdi jen'er eken degendey gu'reske usaydı. Jıynalg'anlardın' *ha'm* pikiri usınday edi (Sh.S.).

Tap, aq janapayları da ku'sheytiwshilik ma'ni beredi. Tap so'zi o'zi menen qollanılátug'ın so'zdın' aldında, aq janapayı keyninde keledi. Bul janapay qatnasqan ga'pti janapaysız qollanılǵan tu'rine salıstırǵanda da'slepکیدen go'ri stillik jaqtan o'tkirlik seziledi: Quwat *tap* bizdi a'skerlikten o'zi qaytarg'anday, mardıyıp to'rde maldas qurınıp alıptı. Du'kan artınan kombinizon kiygen birew jaqınlasıwdan-aq qudashasınday sıylap, ekewimizdi birden qushaqladı (Sh.S.).

Dag'i janapayı jay ga'plerdin' bayanlawışı menen birge kelip, ga'pke ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: Aqırnı, tu'yesi bar adam en' keminde sıyrnı bar adam menen ha'mdam boladı *dag'i* (T.Q.). O'miri qısqa eken *dag'i* (A.S.).

§ 151. Modalıq janapaylar. Modal ma'nili janapaylardın' toparın aw, ay, shı/shi, o's, shesh, sana, sen'o, sa/se, dı/dı, a, a', o, mıs/mis, mish/mish, t.b. ko'mekshi so'zler quraydı. Bul janapaylar ga'ptegi aytlǵan pikirge so'ylewshinin' boljaw, o'tiniw, tan'lanıw, buyırıw, kek etiw, mısqıllaw, t.b. sıyaqlı subiektivlik qatnasların an'latadı: Mısalı: 1. Onın' mashqalasın o'z ko'zi menen ko'rse eken-aw (Sh.S.). 2. Oy qoyan ju'rek-ay. 3. Joq bolshı-ay,-dep qolın bir siltedi (Z.V.). 4. O'mir degen-a', biz ketkende erinleri tu'rilgen kishkene g'ana jumalaq qara qız edi. 5. Pa, esirtedi-da! -dep ha'wes penen basın shayqadı (Sh.S.).

Ay, aw, a, a', o, da' janapayların' ma'nisi o'zleri dizbeklesip kelgen so'zlerdin' yamasa ga'plerdin' ma'nisine beyimlesip, olar o'zgermeli boladı.

Shı/shi, shesh, o's, sa, sana, san'o, t.b. janapayları ko'binese buyırıq, o'tinish ma'nisin bildiredi: Qa'ne, Volodiyajan, qalay qolg'a tu'sip qalg'anındı ha'm olardıń qolınan qalay qutılǵanındı ayıp ber-shi, -dep o'tindi anası (Z.V.). Ha', g'arnı, shug'o's beri (Sh.S.). -Ba'rin bershesh, ba'rin (I.Q.). Qoysan'a (T.Q.). Atlardı aytqansha jalǵız janındı ayt**san'o!** (K.S.). Qaydag'ını aytpa-sa! (G.E.).

Mıs/mis, mish/mish, emish janapayları ga'ptin' keyninde bayanlawishlarg'a qosılıp ayılıp, ga'pke kek etiw, mısqıllaw ma'nilerin beredi: Paxta jıynalıp bolǵan son' ketedimis,-deydi g'oy jurt (T.Q.). Urıstan qorqadımish (K.S.). Jayhun boylarına jetkende bir sahabası usınday aqıl beredimish (T.Q.). Og'an hesh adamnıń da ku'shi jetpeydimish (K.A.).

Sorawlar

1. Qanday so'zler janapay dep ataladı? Olardı atap ko'rsetin' ha'm tu'rine misallar keltirin'?

2. Janapaylar qanday tu'rlerge bo'linedi? Atap aytnı. Ma/me qanday jag'dayda so'zlerden bo'lek, qanday jag'dayda so'zge qosılıp jazıladı? Misal keltirip tu'sindirin'?

3. Ayırıw-sheklew ha'm ku'sheytiw janapayların aytnı, olardıń ma'nilerin misallar keltirip tu'sindirin'?

4. Modal ma'nili janapaylardın' toparın qanday ko'mekshi so'zler quraydı? Olardı atap aytnı ha'm ma'nileri boyınsha tu'sinik berin'.

5. Janapaylardın' tirkewish ha'm da'nekerlerden ayırmashılıǵın aytnı ha'm ko'mekshi so'zinin' janapay ha'm da'nekerlik xızmette qollanılıwına misal keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 414-523-бетлер

Ўзбек тили грамматикасы. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 541-575-бетлер.

Қазақ тилинің грамматикасы. I, Морфология. Алматы, 1967, 219-235-бетлер.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ердамши сөзлер. Тошкент, 1953.

Дәуенов Е. Каракалпак тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 130-135-betler.

TAN'LAQ

§ 152. Tan'laq haqqında tu'sinik. Tan'laqlar leksika - semantikalıq ha'm grammatikalıq belgileri boyınsha ma'nili so'zler toparına da, ko'mekshi so'zlerge de kirmeytug'ın so'z shaqabının' o'z aldına bir tu'rın quraydı. Olar leksikalıq jaqtan nominativlikti bildirmeydi, tek so'ylewshinin' tuyg'i-sezimlerin ha'm subiektivlik bahasını bildiriw ushın qollanıladi.

Tan'laqlar morfologiyalıq belgisi boyınsha o'zgermeytug'ın so'z shaqaplar toparına kiredi, al grammatikalıq ma'nisi boyınsha adamnıń so'ylew waqtında ha'r qıylı sezimlerde -tan'lanıw, o'kiniw, quwanıw yamasa shadlanıw, buyırıw, t.b. sıyaqlı tuyg'ılardı an'latadı.

Tan'laqlar ayırım so'z shaqabı retinde basqa ma'nili so'z shaqaplarınan to'mendegi belgileri boyınsha ayırılıp turadı:

1) tan'laqlar tolıq leksikalıq ma'nidegi tu'sinikke iye bolmaydı. Olar adamnıń qanday da bir sezimi arqalı payda bolǵan emotsionallıq ma'nidegi so'zdın' atamasın bildiredi: *Oho*, sen ele u'p-u'iken jigit bolıp qalıpsan' g'oy. *Yashaqay*, Sara apam kiyatır (A.Bek.). *Jarıqlıq*, ko'lik degenge ne jetsin, mu'taj waqtında isin'e jaraydı (Sh.A.);

2) tan'laqlar o'zgermeytug'ın so'z shaqabı bolǵanlıqtan, so'z o'zgertiwshi ha'm so'z jasawshı qosımtalarg'a iye bolmaydı. Olar athqlasqanda ju'da' siyrek jag'dayda g'ana bul belgilerge iye bolıwı mu'mkin;

3) tan'laqlar ga'ptin' quramında onın' basqa ag'zaları menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Sonlıqtan olar sol o'zgermegen qa'lpinde grammatikalıq ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı.

Tan'laqlardıń ma'nisi, ko'binese uluwma ga'ptin' mazmunı ha'm kontekst arqalı anıqlanadı. Olar ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolmay, pu'tin ga'ptin' mazmunı menen baylanısadı: *Pay, a'ttegene-ay*, ekewi de qara jerdin' qurtısın aylandıratug'ın diyqan edi-aw (Sh.A.). *A'ttegene-ay*, soz bolg'anına, perzent, aqlıq degennin' nesin aytasan' (J.A.).

Tan'laqlar pu'tin ga'ptin' inazmunına, kontekstke qatnaslı bolıp keledi degende, a'l'bette, bir tan'laq so'zdin' ga'ptin' quramında ha'r qıylı emotsionallıq ma'ni bildirip keliwi esapqa alınadı. Ma'selen, *pay, pah* tan'laq so'zleri ga'ptin' uluwmalıq mazmunına qatnaslı birde tan'lanıwdı bildirse, birde quwanıw ya qıynalıw ma'nilerin an'latadı, yag'niy, bir tan'laq so'z kontekstke qatnaslı unamlı ha'm unamsız sezimlerde payda etedi: 1. *Pay*, ja'niwarlardın' tu'ynekleri, —dep to'men en'keyip, g'awashanın' go'reklerine qaradı (N.D.). 2. *Pah*, jaqsı bolar edi-aw!—onda dep shulg'ındı Sıdıq. 3. *Pay*, netersen'-ay, *pah*, netersen'-ay. Keshe ku'n awıp baratırğ'anda bolsa, bu'gin ol iytlerdi qaydan tabamız (Sh.S.). 4. *Way*, ja'niwarlar, bir jıl da miywe bergeni me? —dedi joldasım. 5. *Way*, ja'niwarlar, ash bolıp qalıptı-aw (N.D.).

Bul ga'plerdegi *pay, pah, way* tan'laq so'zleri kontekstke qatnaslı ha'r tu'rli ma'nilerdi bildirip kelgen. Demek, tan'laqlar ga'p ishinde birgelkili formada kelgen menen, qollanılıwına qaray, ko'p ma'nili sıpatqa iye bolıp ta keledi.

Qaraqalpaq tilindegi tan'laqlar ma'nilik jaqtan u'sh toparg'a bo'linedi: 1) emotsional (tuyg'ı-sezim) tan'laqlar; 2) imperativ (buyırıq) tan'laqlar ha'm 3) etiketlik (turmıs-salt) tan'laqlar.

§ 153. Emotsional tan'laqlar. Tan'laqlardıń bul tu'ri haqıyqıy tan'laq ma'nisin bildiredi ha'm ju'da' o'nimli qollanılardı. Emotsional tan'laqlar shug'ısı jag'man so'ylewshinin' haqıyqatlıqqa qatnaslı kewil-ku'y, tuyg'ı-sezimlik bildiriwi na'tiyjesinde payda boladı. So'ylewshi qanday da bir sırtqı ta'sir, ta'biyat qubılıslarınin' ta'siri arqalı quwanıwı, shadlanıwı, kewilleniw yamasa o'kiniw, qıynalıw, tan'lanıw sezimlerin bildiriwi mu'mkin. Tan'laqlardıń usı sıyaqlı ma'nilik o'zgeshelikleri *unamlı* ha'm *unamsız* sezim ma'nilerinde qollanılardı:

1. Emotsional tan'laqlardıń unamlı tu'ri to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1) kewli tolıw, su'ysiniw, quwanıw, ra'ha'tleniw ma'nisindegi tan'laqlar: *pa, pah, pay, o, pa* du'nyay, yasha, ya quday, hay-hay t.b.: *Pa*, du'nyay, tuwıp-o'sken jer qanday qa'dirli (N.D.). *Ha, ha*, doynaq taslawına qara (Sh.A.). *Tu'pa'lem*, a'y at eken-aw (A.Bek.). Rastan ba, *pah-pah*, a'ne na'tiyjeli is (A.Bek.). *Alaqay*, Palman ag'am kiyatır (N.D.);

2) tilek etiw, a'rman etiw ma'nisin beredi: —*Bar, jolın' bolsın!* —dedi.

—*Qırman qızillasın!* —*Awmiyin*, aytqanın'ız kelsin, ag'a (N.D.). *İnshalla*, aytqanımız kelsin, qa'nekey dushpanlardın' u'stine bir shıqsaq (A.Bek.). *Pay*, mına jerlerdi ashıp, egin eksen'da', altın ko'gerer edi (Sh.S.);

3) sag'ınıw ma'nisin an'latadı: —*Aynalayın qarag'im*, seni de ko'rer ku'nler bar eken g'oy! —*Aynalayın qarag'im-aw*, tez kelip qalarma eken (N.D.).

2. Unamsız sezimlerde to'mendegi tan'balardıń toparı quraydı: a'tten', a'ttegen-ay, astapıralla, yapırmay, o'ybey, waq-ay, waq-waq, ah, u'wh, oy sorım-ay, o'ybey sorım-ay, ha'sseniy, ah-uh, biyshara-ay, haw-haw, t.b. Bul tan'laqlardıń ko'pshiligi ga'ptegi qollanılıw mazmunı jag'man so'ylewshinin' jag'ımsız sezimlerin bildiredi: *Haw*, qaydan kelip qaldın', inim (A.Bek.). *O'ybey*, sizler de demde kelip qaldın'ızlar ma?;

2) *Way*, du'nyası qurıg'ır, ne sebepten bunday. *Shirkin*, tamır-tanıs ta er jigittin' tusında eken (N.D.). *Aha*, g'arrı sag'al, tu'stin' be qolg'a (İ.Yu.). *Ah*, sondag'ı gu'z ayı, qaran'g'ı tu'ndegi joldın' azabın-aw! *İlayım*, sol jaqtaninan turmasın! —dep g'arg'andı Tanabay (Sh.A.). *Yapırmay*, meni shaqırıp ne qıladı eken. *Yapırmay janım*, keshigip qalmasam bolar edi (N.D.).

§ 154. Imperativ tan'laqlar. Tan'laqlardıń bul tu'ri adamlarg'a, u'y haywanları ha'm basqa da janlı ja'niwarlarga qatnaslı aytiladı. Olar qollanılıwına qaray, buyırıw, qaratıw, shaqırıp, aydaw, toqtatıw ha'm t.b. ma'nilerdi bildirip keledi. Imperativ tan'laqlar qollanılıwı boyınsha eki toparg'a bo'linedi:

1. Adamlarg'a qatnaslı tan'laqlar: *ha, ha'-a'*, hay, qarag'im, shırag'im, posh, tss, allo, marsh, t.b. Bular adamlardıń dıqqatın tartıw, buyırıw ma'nilerin bildiredi: *Haw*, qızım, aqlısız bolma, men seni o'lim ushın emes, o'mir ushın tuwg'anman (T.Q.). *Qarag'im*, sen otırıp tur, men da'rriw kelemen (N.D.). *Posh! Posh!* Jol ber, shıg'in' bir shetke (M.T.). —Ne dedin'iz? —*Tsss?* —dedi.

2. U'y haywanları ha'm basqa da janlı-ja'niwarlarga qatnaslı tan'laqlar: *haw-haw, ha'wkem-ha'wkem, ma'h-ma'h, qurray-qurray, dige-dige, gu'r-gu'r, shuw, ix, sha'k, hayt-kish, tur-r, sho'k-sho'k, jit, pish, ha'l-ha'l* to't, to'te-to'te, hal-g'aq, shay-shay, t.b. Sıyr sawıp atırğ'an qatınlardın' «*ha'wkem-ha'wkem*» degen dawısları esitildi (N.D.). Bir ku'ni xojayın qun shelekti dan'g'ırlatıp, atlarg'a «*ma'h-ma'h*» —dep jaqınlay basladı (Sh.A.). *Shu'w*, ja'niwar qara jorg'a, o'nerdi ko'rset, qa'ne (İ.Yu.). Tawıqlar menen sho'jelerdi ko'rgen Turdigu'l: «*To't ha to't*», —dep quwdı. «*Jit!*»—degen dawısınin' erksiz shuqqanın da bilmey qaldı (J.A.). «*Sherim-sherim*» desen', jolbarıs adamg'a tiymey o'te beredi, degendi esitetug'ın edim

(A'.Sh.). «Hayt-hayt, hayt-hayt»!!! Sa'temshiligine qara, dawisqa qarap doynaq taslaydi, eneg'ar!

§ 155. Etiketlik tan'laqlar. Etiketlik tan'laqlardın' toparına qarım-qatnas, turmis-saltqa baylanisli sa'lemlesiw, xoshlasıw, xoshmetlew, qutliqlaw, tilek etiw, juwap qaytarıw, kewil aytiw, t.b. ma'nilerdegi a'dep-ikramlılıqqa baylanisli so'zler kiredi: assalawma a'leykum, wa'leykum assalam, xosh, xosh bol, sa'lem, qutliqlayman, keshirersiz, a'piw etin', marhamat, raxmet, harma, bar bol, qayirli kesh, kesh jariq, qırmang'a bereket, t.b.

Tan'laqlardın' bul tu'ri da'slepki shıg'ısında toliq leksikalıq ma'nige iye ekenligi belgili. Biraq, olar tilde qollanıwı jag'ınan da'slepki leksikalıq ma'nisinen awısıp, ekinshi bir leksika-grammatikalıq ma'nige — adamlardın' qarım-qatnas, turmis-salt da'stu'rine baylanisli ma'nilerdi bildiretug'in tan'laq so'zlerdin' toparına o'tken. Bul ma'ni sol so'zlerdin' emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latıwı arqalı anıqlanadı.

Etiketlik tan'laqlar, ko'binese dialog tu'rindegi ga'plerdin' quramında qollanıladı: İbrayım attan tu'sip, ken' peyillenip qushag'in jaydı:

— *Assalawma a'leykum*, ba'ybetshe?

— *Wa'leykum assalam!* — Tanabay kelgenlerdin' qolınan aldı.

— *Saw-salamatsız ba?*

— *Qudayg'a shu'kir.*

— *Irza bol*, jora? Meni keshir, esitip tursan' ba, jora, meni keshir!

— *Amanbisan'*, qutli dalam?—dedi a'ste g'ana

— *Shu'kir*, Tolg'anay. Sen keldin' be? (Sh.A.)

Sol baratırğ'anda ol: «*Xosh bol*» ene! Meni keshir, menin' ketkenim endi! Men de onın' keyninen juwıwı baratırıp: «*Xosh bol*», shırag'ımlı. «*Xosh bol*», A'liyman! Baxitli bolg'aysan', *xosh bol!* (Sh.A.).

— *Ata, harma!* — dep Sadullanın' betine qaradım.

— *Bar bolın'*, — dep qısqa g'ana juwap berdi (N.D.). *Raxmet*, Murat Muxammedovich, menin' jataqhanag'a qaytıwım kerek edi (K.M.).

§ 156. Tan'laqlardın' intonatsiyası ha'm sintaksislik xızmeti. Tan'laqlardın' tekst ha'm ga'p qurawdag'ı xızmetleri ha'r tu'rli. Olar tekst ha'm ga'p quramında ha'r tu'rli intonatsiyalıq o'zgesheliklerge iye boladı. Tan'laqlardın' intonatsiyalıq o'zgesheligine qaray sintaksislik xızmetleri anıqlanadı:

1. Eger tan'laqlar tekst ishinde o'z aldına ga'plik intonatsiya menen aytilsa, bunday jag'dayda olar *tan'laq so'z-ga'p* xızmetin atqaradı. Tan'laqlardın' ga'plik xızmette qollanıwı, ko'binese tekstke qatnaslı tuwra ga'pli qurılımlarda ha'm dialog ga'plerde keledi:

— *Ba'rekella!* Ju'da' jaqsı. Ha'rkim o'z ma'kanınan kamal tapsa (S.X.). Su'yinshi, Tolg'anay apa, Jorabek atamnın' kelini bosandı!

— *Qoy-a!* — Qashan bosandı? — Bu'gin tan'nın' aldında (Sh.A.).

— «*Himm!*» — Al endi qayda barmaqshısın'? — U'ye, Sari hawız an'g'arına. — «*Oho-ho!*—dep tan'landı shoför. — *O!*». Gu'lsarı! —dep quwamp ketti ol. *Wah, sen-a'y!* —dedi A'jimurat son'ınan. —Sonday bir tu'lkini jiberdin' de qoydin' (Sh.A.).

Barlıq ko'she o'z mu'liki yan'lı,

Posh! — dep shawqım etkenleri bar (M.T.).

2. Tan'laqlar ga'ptin' quramında tamamlanbag'an, ga'plik emes intonatsiya menen aytilip, sol ga'ptin' mazmunınan qatnaslı bolıp kelse, kiris ag'za xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda olar pa'sen' intonatsiya menen aytiladı, ga'ptin' basqa ag'zalarınan u'tir arqalı ajratıladı: *Ba'rekella*, azamat jigitler, mag'an etken bul hu'rmetin'iz altınnan da artıq (A.Bek.). *Raxmet*, bul aytqan ken'eslerin'izdi esapqa alaman (Yu.L.). Bul ne ko'rgensizlik, *toba* (İ.Yu.). *Yapırmay*, A'liymanın' sondag'ı quwanıwı ay! «*Him*, avtobazarda ta'wir-aq o'zgeris bolg'an eken-aw», — dep quwandım. *Shu'w ha'y*, o'gizler, quya ber jawın, shuw ja'niwar! —dep eki o'gizdin' arqasına shıbıq tarttı (Sh.A.).

3. Demek, tan'laq so'zler ga'ptin' quramında basqa so'zler menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Olar tikkeley so'z o'zgeriwshi qosımtalar menen o'zgermeydi. Bul jag'ınan qarag'anda tan'laqlar tikkeley grammatikalıq ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı. Biraq, geyde tan'laqlardın' ju'da' siyrek ga'p ag'zası wazıypasın atqaratug'in mu'mkinshilikleri ushırasadı. Bul jag'dayda tan'laq so'zler athqlasıp, geypara so'z o'zgeriwshi ha'm so'z jasawshı qosımtalardı qabıl etedi yamasa betlik emes formada kelgende, ko'mekshi feyil menen dizbeklesip, bir intonatsiya basımında aytiladı da, analitikalıq formadag'ı feyil yaki feyil toplamı formasında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Misalı: Adamlar ılay atıp atırğ'anda «*ba'rekel-lasın*» jetkerip tur (T.Q.). Alistan *ura* esitildi (X.S.). Bizler jaqınlag'an sayın *way-waylar*, *bay-baylar* anıg'ıraq esitildi. Erpolat astındag'ı qara narg'a *sho'k-sho'k* dep buydasın eki ret qaqtı (M.D.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler o'zleri qatnaslı so'zler menen sintaksislik baylanısqa tu'sip, belgili ga'p ag'zaları-baslawısh, toliqlawısh, anıqlawısh ha'm pısıqlawısh xızmetin atqarıp kelgen.

Sorawlar

1. Tan'laqlardın' o'zine ta'n o'zgeshelikleri boyınsha tu'sinik berin'. Olar qanday so'z shaqabının' toparına kiredi?

2. Tan'laqlar ma'nisine qaray neshege bo'linedi? Atap ko'rsetin', misallar keltirin'.

3. Haqıyqiy tan'laqlarg'a onın' qaysı tu'ri jatadı? Olardın' ma'nilik bo'liniwlerin tu'sindirin'.

4. Imperativ tan'laqlar qanday ma'nilerde qollaniladi? Misallar keltirib tu'sindirin'.

5. Etiketlik tan'laqlardın' toparına qanday so'zler kiredi ha'm ular qanday ga'plerdin' quramında qollaniladi? Misal keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 235-237-бетлер

Ўзбек тили грамматикасы. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 591-601-бетлер.

Казақ тилинің грамматикасы. I, Морфология. Алматы, «Ғылым», 1967, 247-252-бетлер.

Грамматика туркменского языка. Ч. I Фонетика и морфология. Ашхабат, «Ылым», 1970, 475-480-бетлер.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу ҳәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994, 419-427-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 138-139-betler

ELIKLEWISH SO'ZLER

§ 157. Eliklewish so'zler haqqında tu'sinik. Eliklewish so'zler ma'nisi ha'm formalıq o'zgesheligine qaray ayrıqsha so'zlerdin' toparın quraydı. Olar ma'nili so'z shaqaplarınday anıq leksikalıq-semantikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerge iye emes. Olardın' ma'nisi aynaladag'ı janlı ha'm jansız zatlardın', ta'biyat qubılıslarının' ha'reketlerinen kelip shug'atug'in ses shig'arw qubılısları yamasa ko'rinislerge eliklewden payda boladı ha'm sol eliklew ma'nisinde qollaniladı: *Sıldır-sıldır* suw ag'ar. *Shıyq* etip qapı ashıldı. Saydın' arjag'ındag'ı jag'a menen iyten qorqqan tu'liki a'tirapına *jalt-jalt* qarap, qashıp baratırğ'an edi (Sh.A.). Bul attın' ayıbı tek qoraz usap *qoqan'-qoqan'* jorg'alawg'a u'yrenge (M.Sh.).

Aynaladag'ı janlı, jansız zatlardın', ta'biyat qubılıslarının' ha'reketlerinen payda bolğ'an seslerge, ha'r qıylı ko'rinislerge eliklew arqalı jasalg'an so'zlerdin' toparına eliklewish so'zler dep ataladı.

Eliklewish so'zler ta'biyat qubılısların su'wretlew, personajlardın' obrazın jasawda prozalıq ko'rkem shug'armalar, da'stanlar, naqıl-maqallarda ken' qollaniladı: .. *Qıyır-qıyır* izler. Ju'z metr ju'rgennen keyin terektin' u'stinen ja'ne bir qırg'awl *pırr* etti. Dalada qonq ha'wlsinin' otları *jilt-jilt* etip ko'rinedi. Ha'wlige jaqınlag'anımızda *uw-shuw* bolıp shag'allar ulıdı. Qalpag'mın' ernegi menen betin sıpırdı ha'm olardı oyatıw maqsetinde *o'he-o'he* dep jo'teldi (A.A.).

Awzındag'ı suwlıg'ın *g'ashır-g'ashır* tisledi.

Astındag'ı qara at *shın g'ır-shın g'ır* kisnedi

(«Alpamis»).

Eliklewishler so'zler ma'nisi boyınsha eki toparg'a bo'linedi: 1) seske eliklewish so'zler ha'm 2) ko'riniske eliklewish so'zler.

§ 158. Seske eliklewish so'zler. Seske eliklewish so'zler adamlardın', haywanatlardın', basqa da janlı ha'm jansız zatlardın' ha'reketlerinen, ta'biyat qubılıslarınan payda bolğ'an seslerge eliklewdi bildiredi: *tars, du'rs, tırs, g'ars, bilsh, shıyq, du'n'k, pırr, g'u'rr, tars-tars, gu'rs-gu'rs, du'rs-du'rs, shıyq-shıyq, pır-pır, uwdır-juwdır, g'ashır-g'ashır, g'arq-g'arq, gu'ldır-gu'ldır, shu'yik-shu'yik, shın g'ır-shın g'ır, shirt-shirt, t.b.*

Seske-eliklewish so'zler adamlarg'a, basqa da janlı ha'm jansız zatlarğ'a eliklew qatnasına qaray to'mendegi semantikalıq toparlarğ'a bo'linedi:

1. Adamlardın' so'ylew ag'zaları ha'm basqa da ha'reketleri arqalı kelip shıqqan seslerge eliklewdi bildiredi: Aldımdag'ılar *g'awır-g'awır* so'ylesedi, birewler ku'lisip kiyatır (Q.D.). U'ydin' ishi *g'ubır-g'ubır* so'z boldı (J.A.). Bazda apam Biybızada kempir menen so'ylese qoysa bir uyadan ushqan qumırılarday *jug'ır-jug'ır* so'ylesedi (T.Q.). Ko'zinen *mo'lt-mo'lt* jas shıqtı. Olar qasarısqannan keyin A'jimurat solıg'ın basa almay, *lıq-lıq* etip otırıp ko'zinin' jasın qolının' artı menen sıpırdı (Sh.A.). Xan dawısı qarlıqqan iyttay *lars-lars* ku'ldi (T.Q.). Asqardın' ayaqları *dir-dir* etedi (A.Bek.);

2. Ha'r tu'rli haywanlardın', quslardın' seslerinen, zatlardın', ta'biyat qubılıslarının' ha'reketlerinen payda bolğ'an seslerine eliklewdi bildiredi: Ju'nleri *jilt-jilt* etip taralg'an atlarğ'a qarag'an sayın qarag'ın' keledi. Tu'liki ekewinin' de kewlin qaldırmay arasınan *jilt* etip o'tip ketetug'ınday tuwnlap keldi (Sh.A.). Shımshıqlar *jug'ır-jug'ır* etip ana shaqadan, mina shaqag'a qonıp ju'r. Jolg'a jaqın bu'klardan ushqan qırg'awıllarğ'a bazda atlardın' qulaqları *selten'-selten'* etedi (T.Q.). Padadan qaytqan mallar *mo'-mo'-mo'* degen dawısların sozıp, balalarına jetkenshe asıg'adı (O'.X.). Qamıslardın' arası *usır* ete qaldı. Ku'nge ku'yıp, ku'yrep turg'an qamis qoralar ko'zdi ashıp jumg'anşa *bij-bij* alıstı (T.Q.). Bir waqıtta *gu'rp-gu'rp* multıq atıldı (G'.S.). Bir waqıtta mashına *taq-taq* etti de, ju'risin pa'sen'letip toqtap qaldı (N.D.). Ku'shli samal tereklerdin' basların iyildirip *g'uw-g'uw* etedi (O'.X.). Gu'ldirmama tap jaydın' tas to'besinde *gu'ldır-gu'ldır* etip, jan'g'ırıg'ı Donnın' arg'ı jaqlarına jayılp ketti (M.Sh.). Aspan birden *pat-part* etti de, jawın quya basladı (O'.X.).

§ 159. Ko'riniske eliklewish so'zler. Ta'biyat qubılıslarının', adamlardın', janlı-jansız zatlardın' ha'reketlerinen ko'rinisine eliklewden payda bolğ'an so'zler ko'riniske eliklewish so'zlerdin' toparın quraydı: *jalt, jult, jarq, zon'q, jimp, selk, jalp, jalt-jalt, jalt-jult, jult-jult, jalp-jalp, jarq-jurq, gu'rben'-gu'rben', jag'al-jag'al, dag'al-dag'al, alba-dulba, olpı-solpı, zır-zır, dir-dir, burq-burq, buwdaq-buwdaq, t.b.*

Ko'rinishe eliklewish so'zlar to'mendegi semantikalik toparlarga bo'linadi:

a) ta'biyattagi ha'r tu'rli qubilislarin' ko'rinisiga eliklewdi bildiredi. Bir waqlari *jalt-jult* etip shaqmaq shaqti. Bir ma'ha'lleri ku'nmin' ju'zi *jilt* etip ashila basladi. Jerge qumartgan juldizlar *jimin'-jimin'* etedi (O'.X.). Donnin' shep jag'asindagi qumliqlar, shen'gellikler, shiq basgan tog'ayliqlar quyashnin' emeski shapagi menen *jalt-jult* etedi (M.Sh.);

b) adamlardin', basqa da janli predmetlerdin' ha'reketlerini kelip shug'atug'in ko'rinislariga eliklewdi an'latadi. Ol *jalt* burilip artina qaradi. Ko'zinen *mo'lt-mo'lt* jas aqti. Ol o'zinin' g'arriligi qaramastan *g'abir-gu'bir* kiyinip sirtqa shiqti (A.Bek.). Sarimbet tap uyqidan shorship oyang'anday *selk* etip, Ma'mbetke *jalt* qaradi (A.A.). Arbanin' do'gerigindegi qardini u'stine *ibir-jibir* qoyan izleri ap-anig bolip tu'sip qalg'an (M.Sh.);

d) ha'r qiyli zatlarin' sirtqi ko'rinisiga eliklewdi bildiredi. Alistan *buwdaq-buwdaq* shan' ko'rindi. Quyash ku'n astunan *jarq* etip, bo'lmenin' ishi jaqtulanip ketti (T.Q.). Ol qolindagi temir shu'ydi *bulg'an'-bulg'an'* etkizip oynatip, qasari *jibir-jibir* etip, qani qaship bozarip ketken iyegi *qalsh-qalsh* etip dirildep, o'zin zordan tutip tur (M.Sh.).

§ 160. Eliklewish so'zlarin' sintaksislik xizmati. Eliklewishlar sintaksislik xizmati jag'inan o'z formasin o'zgertpegen qalpinde, pisiqlawish ha'm aniqlawish bolip keledi.

1. Eliklewish so'zlar dara, jup ha'm ta'kirar tu'rinde yamasa hal feyil formasindagi *etip* ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelip sin pisiqlawish xizmetin atqaradi. Adamlar *duw* ku'listi. Ol esikka jaqinlag'an jerde *g'ilt* toqtadi (K.S.). Ja'lmen buning' ha'reketine *g'arq-g'arq* ku'ldi. Ergenek *sigr* etip ashildi (T.Q.). Ayag'in g'az-g'az basip alg'a qaray *tompan'-tompan'* jilisti (S.V.).

2. Eliklewishlar atliq so'zlarin' aldinda kelip, oni ses ha'm ko'rinislik jaqtan sipatlap kelgende, aniqlawish boladi. Aniqlawish waziyasinda kelbetlik feyil formasindagi *et* ko'mekshi feyili menen dizbeklesken eliklewishlar de keledi: At tuyaqlarinnin' *pitir-pitir* du'rsildisi uzaqtan-aq Sa'nemnin' diqqatin awdarg'an edi (T.Q.). Alistan *buwdaq-buwdaq* shan' ko'rindi. Birazdan keyin ha'wlide *du'rs-du'rs*, *shaldir-shaldir* etken dawis esitildi (A'.T.).

3. Eliklewish so'zlar atliqlasip kelip, baslawish xizmetin atqaradi. Bul jag'dayda olar ataw formasinda yamasa tartimlanip keledi: Uzaqtan *taq-tuq* esitildi. Ko'shede arman-berman shabisa, *uw-shuw* barg'an sayin ku'sheyilmekte (A. A.). Sebelep turg'an jawinnin' birgelki *pitir-pitir* uyqin'di keltiredi (M.Sh.).

4. Atliqlasgan eliklewishlar tabis, baris, shug'is sepliklerinde qollanilip, toliqlawish bolip keledi: Ol qasinan o'tken adamdi, ha'tteki bir-eki urilg'an

toqildini da sezbedi (I.Yu.). Dondagi muz sen'lerinin' *g'ashir-g'ashirin* aniq esitesen' (M.Sh.). Alistan esitilgen *tasir-tusirg'a* qulaq saldim (A'.Sh.). Atim kanaldagi *gu'mbir-sambirdan* u'rkup ketti (A'.T.).

5. Eliklewish so'zlar ta'kirarlanip ha'm juplasip qollanilg'anda bayanlawish xizmetin de atqaradi. Eliklewishlarin' bayanlawish xizmetin atqarivi, ko'binese ko'mekshi feyiller menen dizbeklesip qospa bayanlawish bolip kelgende a'melge asadi. Misali: Ju'yrikten ju'yrik shiqsa ayaqlari *tipir-tipir* (naqil). Toqpaqtay qara shashi *duwdar-duwdar* (K.S.). Ju'z min' jilgi tastay *mij-mij* (G'.S.). Bult arasinan ay *jarq etti* (K.S.). Nazimbettin' qolindagi Polat suw menen *jarq-jurq etti* (O'.A.).

Sorawlar

1. Eliklewish so'zlarin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri qanday? Misallar keltirip tu'sindirin'.

2. Eliklewishlar qanday tu'rlerge bo'linadi? Ha'r qaysisiga misallar keltirip aytp berin'.

3. Eliklewish so'zlar qanday ko'rkem shug'armalarda ken' qollaniladi? Olardini o'zgeshelikleri tuwrali tu'sinik berin'.

4. Eliklewish so'zlarin' sintaksislik xizmati qanday? Olar qanday jag'dayda ga'p ag'zalarinnin' xizmetlerin atqaradi?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 239-256-бетлер.

Кононов А.Н. Грамматика современного Узбекского литературного языка. М. -Л., 1960, 338-341-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 602-608-бетлер.

Казак тилинин грамматикаси. I, Морфология. Алматы, «Ғылым», 1967, 254-260-бетлер.

Ҳазирги каракалпак адабий тилинин грамматикаси. Сөз жасалыу ҳәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994, 429-439-бетлер.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., «Наука», 1987, 123-139-бетлер.

534508

A.A'.-A.A'liev	Q.D.-Q.Dosanov
Abay	Q.E.-Q.Ermanov
A.B.-A.Begimov	Q.Er.-Q.Erniyazov
A.Bek.-A.Bekimbetov	Q.f.-Qaraqalpaq folklori
A.D.-A.Dabilov	Q.J.-Q.Jumaniyazov
A.G.-A.Gaydar	«Q.J.»-«Qaraqalpaqstan jasları»
As.M.-As.Muxtar	«M.»-«Ma'spatsha»
A.O.-A.Orazov	M.D.-M.Da'ribaev
A.O'.-A.O'tepbergenov	M.K.-M.Karimov
A.S.-A.Sadiqov	M.L.-M.Likonin
A'jiniyaz	M.Q.-M.Qarabaev
A'.T.-A'.Ta'jimuratov	M.S.-M.Seytniyazov
A'.Ya.-A'.Yakubov	M.T.-M.Tursinzade
A'.Q.-A'.Qarlibayev	N.D.-N.Da'wqaraev
Berdaq	N.N.-N.Nosov
B.B.-B.Bekniyazova	O.B.-O.Bekbawlov
«E.Q.»-«Erkin Qaraqalpaqstan»	O'.A.-O'.Ayjanov
G.İ.-G.İzimbetov	O'.X.-O'.Xojaniyazov
G'.S.-G'.Seytnazarov	S.A'.-S.Ayniy
X.S.-X.Seytov	S.B.-S.Boronin
X.q.-Xalıq qosıg'ı	S.X.-S.Xojaniyazov
X.Z.-X.Zaripov	S.Q.-S.Qapaev
İ.Q.-İ.Qurbanbaev	S.M.-S.Muxanov
İ.Yu.-İ.Yusupov	S.N.-S.Nurimbetov
Jiyen jıraw	S.S.-S.Saliev
J.A.-J.Aymurzaev	T.J.-T.Jumamuratov
J.M.-J.Muratbaev	T.Q.-T.Qayıpbergenov
J.Sap.-J.Saparov	T.M.-T.Ma'tmuratov
J.S.-J.Seytnazarov	T.N.-T.Na'jimov
J.Sh.-J.Sharipov	U.P.-U.Pirjanov
Ku'nxoja	Sh.A.-Sh.Aytmatov
K.M.-K.Ma'mbetov	Sh.R.-Sh.Rashidov
K.S.-K.Sultanov	Sh.S.-Sh.Seytov

So'z basi	3
Kirisiw	5
I taraw	8
Morfemika	8
II taraw	27
Morfonologiya	27
III taraw	33
So'z jasalırw	33
Qospa so'zler	39
So'z shaqaplarının' jasalıwı	45
Atlıqtın' jasalıwı	45
Kelbetliktin' jasalıwı	55
Feyildin' jasalıwı	60
Qospa feyiller	66
Ra'wishtin' jasalıwı	75
IV taraw	83
Morfologiya	83
Kirisiw	83
So'z shaqapları	88
Atlıq	92
Kelbetlik	107
Sanlıq	111
Sanlıqlardin' ma'nisine qaray tu'rleri	113
Almasıq	119
Almasıqtın' ma'nisine qaray tu'rleri	122
Feyil	135
I Feyildin' morfologiyalıq kategoriyaları	140
Feyildin' meyl kategoriyası	148
Feyildin' ma'ha'l kategoriyası	159
Ha'zirgi ma'ha'l	164
Keler ma'ha'l	166
Feyildin' betlik emes formaları	173
Ha'reket atı	173
Kelbetlik feyil	181
Hal feyil	186
Ko'mekshi funksional feyiller	192
Ra'wish	201
Bayanlawıshlıq so'z shaqabı	207
Modal so'z shaqabı	213
Ko'mekshi so'z shaqabları	219
Tirkewishler	220
Da'nekerler	226
Dizbeklewshi da'nekerler	227
Bag'ındırıwshı da'nekerler	234
Janapaylar	237
Tan'laq	241
Eliklewish so'zler	246

Abatbay Da'wletov, Ma'denbay Da'wletov,
Ma'mbetkerim Qudaybergenov

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

MORFEMIKA. MORFONOLOGIYA.
SO'Z JASALIW. MORFOLOGIYA

«Bilim» baspasi
No'kis — 2010

Redaktori *P. Nurjanov*
Xud.redaktori *I. Serjanov*
Tex.redaktori *Z. Allamuratov*
Operatori *A. Begdullaeva*

Original-maketten basirwg'a ruqsat etilgen waqti 13. 01. 2010-j. Ofset qag'azi.
Kegl 10. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Tip «Tayms» garniturası. Ofset usılında basıldı.
Ko'lemi 15,75 b.t. 19,05 esap. b.t. Buyırtpa № 156 . Nusqası 1000 dana.

«Bilim» baspası. 230100. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

Tashkent qalası, «Nisim» tipografiyası, Sh. Rashidov, 71.